

BUDAPEST RÉGISÉGEI

L

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST RÉGISÉGEI

L

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST, 2017

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

SZERKESZTETTE
HANNY ERZSÉBET

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BENCZE ZOLTÁN
ENDRÓDI ANNA
FARBAKY PÉTER
LÁNG ORSOLYA
ZSIDI PAULA

*Lektorálták Bencze Zoltán, Endrődi Anna, Papp Adrienn, Zsidi Paula, Wolf Mária, Spekner Enikő,
Marko Dizdar, Vicze Magdolna,
a rajzokat Kangyal Orsolya, Kuczogi Zsuzsanna, Lajtos Tamás, Csernus Erzsébet és Falchetto Alfred,
Boldizsár Péter, Szalai Emese,
a fotókat Szilágyi Nóra, Tihanyi Bence, Horváth Viktória és Rosta Péter,
az idegen nyelvű kivonatokat a szerzők, Erőss Dóra, Horváth Dániel és Serege Anikó készítették.*

Tördelés:
Máté István

HU – ISSN 0133–1892

© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2017

KIADTA A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
FELELŐS KIADÓ: FARBAKY PÉTER FŐIGAZGATÓ

*Nyomdai előkészítés és kivitelezés: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila
Megjelent 300 példányban, Book Antiqua betűkkel*

BudRég 50. 2017.

TARTALOM – CONTENT – INHALTVERZEICHNIS

BEVEZETŐ	5

TANULMÁNYOK – STUDIES – STUDIEN

M. VIRÁG Zsuzsanna

Arcos edények Budapest területéről. Antropomorf ábrázolásokat tartalmazó leletegyüttes a Budapest, Növény utcai középső neolitikus településről	9
<i>Assemblage with anthropomorphic depictions from the middle neolithic settlement in Növény utca, Budapest</i>	32

SZILAS Gábor

Középső bronzkori kincslet az óbudai Duna-partról (Budapest, III. Királyok útja 291.)	39
<i>Middle bronze age treasure find from the Danube riverbank of Óbuda</i>	48

HORVÁTH, M. Attila

A Beads and Birds. Special finds from the La Tène cemetery at Csepel Island	53
<i>Gyöngyök és madarak. Különleges leletek a csepeli kelta temetőből</i>	59

HANNY Erzsébet

Kelták a pálos kolostor környékén. La Tène D kori település a Budakeszi úton (Budaszentlőrinc). .	69
<i>La Tène D settlement on the Budakeszi road</i>	76

ZSIDI Paula

Aquincum – a város és lakói. Új eredmények a római kori város régészeti kutatásai nyomán	95
<i>Aquincum – die Stadt und ihre Bewohner. Neue Ergebnisse aufgrund der archäologischen Forschungen der römischen Stadt.</i>	106

FÉNYES Gabriella

Fürdőolaj szállítására szolgáló vasedény Aquincumból	107
<i>An iron vessel for carrying bathing oils from Aquincum</i>	113

TÓTH András

Régészeti hermeneutika és az aquincumi fibula. Adalékok a germán amulettekhez	117
<i>Archaeological hermeneutics and the Aquincum brooch. Notes on early germanic amulets</i>	124

IRÁSNÉ MELIS Katalin

A középkori szelektív hulladékgyűjtés nyomai a pesti és a margit-szigeti építkezéseken	127
<i>Spuren der selektiven Müllsammlung im Mittelalter in den Baugebieten in Pest und auf der Margareteninsel</i>	137

TEREI György

Zarándokjelvény az Árpád-kori Kána faluból.	151
<i>Pilgrim badge in Arpadien village, Kána (Budapest)</i>	157

BENCZE, Zoltán

Ónporhár a budai várnegyed egyik középkori kútjából (Dísz tér 17.)	159
<i>Tin cup from a medieval well in the Castle District of Buda</i>	164

KOCSIS Edit	
Kiegészítések egy Mátyás-kori kályhásműhely tevékenységéhez Visegrádon és Budán	173
<i>Additions to the activities of a stove workshop from the time of Matthias Corvinus in Visegrád and Buda</i>	181

PAPP Adrienn – SZIGETI Judit – HORVÁTH Viktória	
Három korszak – három lelet. Három kiemelkedő tárgy a budavári karmelita kolostor feltárásából	189
<i>Three period – three artifacts. Three extraordinary artifacts from the excavation of the Karmelite monastery in Buda castle</i>	205

ADATTÁRAK, RESTAURÁLÁS
- REPOSITORY-RESTORATION - BELEGSAMMLUNGEN-RESTAURIERUNG

ÉDER Katalin	
Kumorovitz Lajos Bernát hagyatéka	225
<i>The heritage of Lajos Bernát Kumorovitz</i>	228

LUKÁCS Balázs	
Módszertani elmélkedés egy avarkori sírlelet kapcsán, avagy mikor mesél egy műtárgy?	235
<i>Methodological cogitation concerning an Avar age grave finding or when does an artefact yarn</i>	248

MEGEMLÉKEZÉS – NECROLOGY – NEKROLOG

FARBÁKY Péter	
Maráz Borbála (1947–2017)	273
<i>Borbála Maráz archaeologist (1947–2017)</i>	275

ECSEDY Anna	
Maráz Borbála szakirodalmi munkássága.	277
<i>The literary work of Borbála Maráz</i>	

BORDÁS Attila	
Maráz Borbálának a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációi, jelentései ásatásairól, leletmentéseiről és helyszíni szemléiről	283

KÖNYVISMERTETÉS – REVIEW – BUCHBESCHPRECHUNG

GABLER Dénes	
Fényes Gabriella: Az aquincumi orgona. A hangszerek királyának születése (Aquincumi Zsebkönyvek 5. Budapest 2017, 80 o. 68 kép.)	287

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS – ABKÜRZUNGEN	291

TISZTELT OLVASÓK!

A kötetet, amelyet most a kezükben tartanak kétszeres örömmel és büszkeséggel – úgy is, mint szerkesztő és úgy is, mint szerző – ajánlom szíves figyelmükbe. Az öröm nem csak az enyém, hanem mindenkié, akiket szerzőkként a tartalomjegyzék felsorol, valamint a Budapesti Történeti Múzeum minden munkatársáé.

Beleértve ide nemcsak a tudományos munkával foglalkozó kollégákat, hanem minden egyes munkatársunkat a múltban is, egészen máig, akik háttér munkájukkal hozzájárultak ahhoz, hogy a Budapest Régiségei ebben az évben már az ötvenedik kötetével jelenhessen meg.

Bízást mondhatom, hogy az évek során magunkat képezve, egymástól tanulva egyre színvonalasabb kötetekkel igyekeztünk a szakmai közönség elé állni.

Ezt a számot ünnepi kötetnek szánjuk. Az ünnepi hangulatnak megfelelően múzeumunk kiemelkedő jelentőségű tárgyairól, lelet együtteseiről írnak szerzőink, a szakmai színvonal szigorú meg-

tartása mellett azonban – nagy elődeink szellemében – igyekezünk a közérthetőségre is törekedni.

A Budapest Régiségei kisebb-nagyobb zökkenőkkel 1889 óta jelenik meg.* Olyan szerkesztőkkel és szerzőkkel büszkélkedhetett, mint – a teljesség igénye nélkül: Kuzsinszky Bálint, Gömöri Havas Sándor, Horváth Henrik, Kumorovitz Lajos, Kaba Melinda, Póczy Klára, Kubinyi András, Endrődi Anna, Zsidi Paula.

Reményeink szerint tudtuk és tudjuk is majd folytatni munkájukat, az ő meglegedésükre.

Szeretnék tehát köszönetet mondani, mind a magam, mind a mindenkori főszerkesztők nevében összes kedves munkatársunknak, akik segítettek az elmúlt évek nem ritkán kissé kilátástalannak tűnő törekvését, hogy minden évben, unalmas rendszerességgel megjelenhessünk.

Kívánok a Budapest Régiségeinek további, kiváló tanulmányokkal teli, újabb ötven számot!

a szerkesztő

* A Budapest Régiségei történetéről bővebben K. Végh Katalin és Wellisch Márta munkáiban olvashatunk: K. Végh Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum Az alapítástól az ezredfordulóig (Monumenta Historica Budapestinensia 11. kötet Budapest, 2003), Wellisch Márta: Repertórium a Budapest Régiségei 1-40. kötetéhez. Budapest, 2011.

TANULMÁNYOK

M. VIRÁG ZSUZSANNA

ANTROPOMORF ÁBRÁZOLÁSOKAT TARTALMAZÓ LELETEGYÜTTES A BUDAPEST, NÖVÉNY UTCAI KÖZÉPSŐ NEOLIT TELEPÜLÉSRŐL

A középső neolitikum, így a Zseliz időszak különleges, emberi arccal ellátott edényeivel is, már régóta foglalkozik a kutatás. Az alapvető közléseken túl, több tanulmány is napvilágot látott, és a részletes tipológiai elemzések mellett, szimbolikájukkal, rendeltetésükkel kapcsolatban is számos elképzelés született.¹ E kivételes leletek értelmezése szempontjából különös jelentőséggel bír előkerülési körülményeik, illetve az őket tartalmazó leletegyüttesek összetételének, a leletek egymáshoz való viszonyának vizsgálata is. Mivel ezzel kapcsolatban viszonylag kevés információval rendelkezünk, különösen fontos az újabban előkerült leletek részletes bemutatása.

2010–2011-ben Budapest XXII. kerületében, az M0 autópályán Növény utcai csomópontjában, a középső neolitikus dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának fiatalabb, ún. kottafejes, illetve Zseliz időszakába tartozó településén, közel egy hektáros területen, összesen 1028 objektumot tártunk fel (1. kép 1, 2, 4). A kutatás során, a településen különféle gödrök és néhány temetkezés maradványai mellett, tizenöt oszlopos szerkezetű épületet is azonosítani lehetett (1. kép 4).²

A jelenleg is feldolgozás alatt álló lelőhelyen két gödörből (373,³ 1056. sz.) kerültek elő dokumentált lelőhelyekkel rendelkező, biztosan emberarcú edényekből való töredékek, de néhány további objektum is tartalmazott olyan, elsősorban láb alakú torzókat, amelyek antropomorf ábrázolásokhoz tartozhattak. Tanulmányunkban ezek közül elsőként az 1056. sz. objektum leletegyüttesét adjuk közre.

AZ 1056. OBJEKTUM LEÍRÁSA

Az 1056. sz. objektum egy nagy kiterjedésű középső neolitikus gödörkomplexumba beásott (1. kép 3), egyenes aljú, dél–délnyugaton kissé kiöblösödő függőleges oldalú kerek gödör (1. kép 5, 7). Betöltése egynemű; faszenes, sárga- és paticszemcsés, illetve sötétbarna és sárga foltokat is tartalmazó barna színű (1. kép 6, 7), átmérője: 144–146 cm, relatív mélysége 70 cm⁴ (1. kép 5).

LELETEK AZ 1056. OBJEKTUMBÓL

1. *Palack alakú arcós edény több töredékből álló hengeres nyakrészének részlete. (2. kép 1a-c, 2a-c, 3, 4a-c)*

Lelőhelyi körülmények

A gödör az edény hengeres nyakrészének töredékeit tartalmazta. (2. kép 3a-c, 2a-c, 3) Valamennyi darab, így az arc mindkét töredéke,⁵ illetve a nyakrész bal-,⁶ és jobboldali⁷ részlete is, az alsó szintben, –30–70 cm között feküdt.

Leírás

A töredékekből összeállítható nyakrészen „M” szerű jellel keretezett háromszög alakú emberi arcot alakítottak ki, amelyet a töredéken látható vékony vonalszakasz alapján,⁸ a perem közelében valamilyen karcolt mintázattal zárhattak le (2. kép 1a-b). A kissé hegyesedő orrot plasztikusan, a szemet és a száját bemélyített vonallal ábrázolták (2. kép 1b, 2b, 3). A bal oldali töredék alapján, a szemöldököt⁹ összefüggő, közepén benyomott lencseszerű bütyökkel végződő, vízszintes bordával jelezték (2. kép 1a, 3).¹⁰ Az „M” szerű jel, állat kere-

¹ pl.: PAVLÚ 1966, KALICZ–MAKKAY 1972; RACZKY 1982; KUZMA 1990, VIRÁG 1998; VIRÁG 2000; KALICZ–KOÓS 2000; CHEBEN 2002; RACZKY–ANDERS 2003; FABIÁN 2005; VIRÁG 2009; VIRÁG 2013; DOMBORÓCZKI 2013; VIRÁG 2014, stb.

² SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011; VIRÁG 2012; VIRÁG 2014.

³ Közöletlen. Ltsz.: 2012.1.4936, 2011.16.3982–2011.16.3983

⁴ A mélységadatok minden esetben az előkerülés szintjétől értendők.

⁵ Ltsz: 2012.1.4984, 2012.1.4773

⁶ Ltsz: 2012.1.4768, 2012.1.4766–4767, 4772, 4774, 4782

⁷ Ltsz: 2012.1.4785; 2012.1.4771

⁸ Ltsz: 2012.1.4773

⁹ Ltsz: 2012.1.4773

¹⁰ Ltsz: 2012.1.4773, 4984

tező középső részét, erőteljesen bevéselt vonallal a lencseszerű bütyökig húzták, a szárat innen függőlegesen indítva, a baloldalon kevésbé bemélyítve rajzolták meg (2. kép 1a.). Az arc jobb oldalán a szár felső része hullámos bekarcolásból, az alsó, erőteljes széles zselizi bevágásból áll (2. kép 1c).¹¹ Az „M” alatti felületet mind a két oldalon a vállrészre is ráhúzódó függőleges hullámos vonaldíszszel töltötték ki.¹² Az arc teljes felszínét halvány sárgára festették, vagy inkább alapozták, a szemzug környékén ezen, vörös festés nyomai is látszanak.¹³ A bal oldali töredék felülete kopott, de a lencseszerű bütyöknél, a szemöldök végződésénél, felismerhető a vörös festés maradványa.

Az „M” motívum szárain kívül, az arc két oldalán, függőlegesen haladó, kissé aszimmetrikus hullámvonalköteg díszítést alkalmaztak, amely, a megmaradt baloldal mintázata szerint,¹⁴ esetleg egészen az edényperemig húzódhatott (2. kép 1a, 2a, 4a).

Az „M” szárától balra a hullámvonalköteg mintát,¹⁵ keskeny díszítetlen polírozott sáv után, kilenc függőleges vonallal¹⁶ alakították ki,¹⁷ három helyen eltoltan, három-három vonalat áthúzó, vízszintes zselizi bevágással (2. kép 1a, 2a). A vonalköteget alkotó bekarcolások közötti keskeny vonalközökben, az arcrészhez hasonló halványsárga alapozón, felváltva vörös festés nyoma, illetve néhol sárga festés alig kivehető maradványa látszik (2. kép 1c, 3). Az arc jobb oldalán, keskenyebb polírozott sávot követően, az „M” szárához közelebb indul az itt tizenkét vonallal kialakított függőleges hullámvonalköteg dísz,¹⁸ rajta egymással nagyjából egy vonalban két vízszintes bevágással. A vonalközökben helyenként jól látható az alapozónál sötétebb sárga festés. A hullámvonalköteg melletti felületet mindkét oldalon polírozták.

Az edény nyakrésze sötétbarna színű, homokkal soványított, finom anyagú, a festetlen területeken polírozott felületű. Az összeállított töredék magassága 12,6 cm, a nyak átmérője 14,5 cm. A töredék vastagsága 0,5 cm. Az edény becsülhető magassága 35–37 cm.

Értékelés, rekonstrukció

A hengeres nyakrész aljának erőteljes kiszélesedése alapján, felső részénél erőteljesen kiszélesedő,

lefelé keskenyedő formájú palack alakú edényre következtethetünk. Az edénytest díszítése nem rekonstruálható, a nyak mintázata is csak részben ismerhető meg. (2. kép 4a-c)

A gödörben talált töredékekből az edény nyakrészének mindössze fele állítható össze. Az egyik oldalon szinte teljes egészében megmaradt, illetve rekonstruálható a nyakrész csaknem teljes magasságát elfoglaló, meghatározott szabályok szerint kialakított emberi arc, amelyet a homlok fölött, az edényperem közelében pántszerű bekarcolt mintával zártak le. Az arc mellett kétoldalt függőlegesen lefutó, vélhetően perem alól kiinduló széles, stilizált hajbrázolásra emlékeztető karcolt hullámvonalköteg minta lényegében már a nyak oldalsó részének középvonalát díszíti. (2. kép 4a, 4c)

A nyak, arccal szembeni részének díszítésére nézve nem rendelkezünk biztos támponttal, így nyitva kell hagynunk az edény egy- vagy kétarcúságának kérdését is. A töredékek mintázata alapján egyértelműen kétarcúként rekonstruálható biatorbágyi¹⁹ és békásmegyeri²⁰ edények, valamint a vélhetően ilyen típusú Aranyhegyi úti példány²¹ mellett, az egykori budai Skála áruház parkolójában újabban feltárt kettős temetkezésből előkerült ép edény²² egyértelmű tanúsága szerint, a palack alakú edények között léteztek egyarcúak is, amelyeknek nyak/fejrésze hátul díszített volt.²³ Természetesen egy arccal rendelkeztek a törökbálinti ember alakú ülő arcok edények,²⁴ de ilyen a Szécsényben előkerült rekonstruált gömbszelet alakú edény is.²⁵ A teljes egészében ismert példányok alapján úgy tűnik, hogy az arc kettőzése csak a nagyobb palack alakú edények esetében lehetett jellemző, míg a kisebbek és a gömbszelet alakúak egyetlen arccal rendelkezettek. Méretét tekintve tehát, a Zseliz körben nagyobb méretűnek számító Növény utcai példány is lehetett kétarcú, ugyanakkor, az edény baloldalán kissé hátrafelé húzódó hullámvonaldíszek ennek ellentmondani látszanak. Ez az enyhe aszimmetria azonban nem elegendő ahhoz, hogy az edény egykori kétarcú voltát teljességgel kizárhassuk.

Az edény szándékos összetörésére nincs egyértelmű információnk, de nem zárható ki, hogy az

¹¹ Ltsz: 2012.1.4785

¹² Ltsz: 2012.1.4768, 4771, 4785

¹³ Ltsz: 2012.1.4984

¹⁴ Ltsz: 2012.1.4766

¹⁵ Ltsz: 2012.1.4772

¹⁶ Ltsz: 2012.1.4772, 4782

¹⁷ Ltsz: 2012.1.4766, 4767

¹⁸ Ltsz: 2012.1.4785

¹⁹ Biatorbágy–Tyúkberek: VIRÁG 1998. Abb. 7, 1a–c; VIRÁG 2000. fig. 4, 3a–b.

²⁰ Békásmegyer: KALICZ–SCREIBER 1969. 35, 37.

²¹ Budapest, Aranyhegyi út: KALICZ 1998. Abb. 13, 2.

²² HORVÁTH–HORVÁTH 2013.

²³ HORVÁTH–HORVÁTH 2013. 5. kép 1–3; FÁBIÁN 2005. 3. kép

²⁴ VIRÁG 1998. Abb. 3, 1a–c; Abb. 4, 1a–c; VIRÁG 2000. fig. 1a–c, 2a–c.

²⁵ FÁBIÁN 2005. 7. kép 1a–b

arcrészt az „M” szerű jel erőteljesebben bemélyített középső részénél, külső behatásra törhetett ki.

2. Palack alakú arcós edény töredéke (3. kép 1a-1b)²⁶

Lelőrkörülmények

A töredék az 1056. gödör alsó részéből, –30–70 cm között került elő.

Leírás

Az enyhén szűkülő hengeres nyakrészből származó töredék „M” szerű jellel keretezett háromszög alakú emberarc jobb oldali részletét ábrázolja. A maszkszerű arcon a szemöldököt összefüggő, kissé ívelt plasztikus bordával, az orrot plasztikus bütyökkel, a szemet és a száját hosszú bemélyített vonallal jelezték. Az egész felületet jó megtartású sárga festés borítja, a szemkörnyéket ezen még piros színnel is hangsúlyozták, a homlok közepére szögben megtörő vörös vonaldíszet festettek. Az „M” motívum arcot keretező részét sárgára és vörösre festett duplán bekarcolt átmetszett szalagdíszsel alakították ki, csakúgy, mint a függőleges szarát is, amelyet egy sárgára festett, két helyen átmetszett függőleges szalag jelez a megmaradt töredéken. Az áll alatti felületet az „M” jel háromszög alakú részére merőlegesen párhuzamosan bekarcolt, felváltva vörös–sárga festéssel ellátott vonalpárokkal töltötték ki.

A töredék finoman iszapolt, keményre égetett, szürke, belül polírozott, törésében homogén. Magassága 6,7 cm, szélessége 6,5 cm, vastagsága 0,8 cm. A nyak átmérője 12 cm lehetett.

Értékelés, rekonstrukció

A töredék hengeres nyakrészből való, ez alapján palack alakú edényre következtethetünk.

3. Lábas edény töredéke (3. kép 8a-f, 9. kép 9a-e)

Lelőrkörülmények

A töredék egyik darabja a gödör északi részében – 20 cm-ig,²⁷ a másik a nyugati részből került elő.²⁸

Leírás

Öblös hasú edény alsó részének két darabból álló töredéke, alján két párhuzamos, külső oldalán ívelődő, belül egyenes, végeik felé keskenyedő egyenes talpú alacsony lábbal. Az egyik láb mindkét

vége letört,²⁹ a másiknak csak egyik vége töredékes,³⁰ ellenkező oldali hegyesedő végződése épen megmaradt (3. kép 8a, 9a). Az edénytesten és a lábak külső oldalán, a bal lábon különösen jó állapotban megmaradt az égetés utáni sárga (3. kép 8b, 9b), a két láb közötti részen és a talpon, a vörös pasztózus festés (3. kép 8a, 9a). Ugyancsak vörös festett sáv húzódik a két végén törött láb külső oldalának alján is (3. kép 8b, 9b), amely nyomokban másikon is megmaradt. Az edény alsó része a két láb között hosszában tört el.

Az edény megmaradt darabja homokkal soványított, keményre égetett, szürke, belül polírozott, törésében homogén. A töredék magassága 4,9–6,1 cm, vastagsága 0,4–0,5 cm. A lábak magassága a belső oldalon mérve 3 cm, a talp szélessége 3 cm.

Értékelés, rekonstrukció

A töredék öblös hasú edény alsó részéből való. Anyaguk és díszítésmódjuk alapján lehetségesnek tartjuk, hogy a hasonló technikával előállított, és hasonló módon festett sárga festett arcrész (3. kép 1a-1b) ezzel az edénnyel állhatott összefüggésben. Ez esetben a lábakon álló edény palack alakú lehetett. A töredékesség miatt nem bizonyítható, mégis elképzelhető, hogy az edény előlnézeti oldalán a lábak hegyesedők, a hátsó részen pedig, lekerekítettek lehettek. A lábas edény szándékos összetörésére nincs adatunk, a lábfejek sérülései azonban tudatosan, erőteljes behatásra keletkezhetnek.

4. EGYÉB KERÁMIALELETEK A 1056. OBJEKTUMBÓL³¹

Tálaló és étkező (asztali) edények

Edényformák

*Bomba vagy gömbszelet alakú edények.*³² A lelet-együttesben megtalálható az enyhe „S” profilú

²⁶ Ltsz: 2012.1.4983

²⁷ Ltsz: 2012.1.4749

²⁸ Ltsz: 2012.1.5001 (mélységadat nincs)

²⁹ Ltsz: 2012.1.5001. Homokkal soványított, szürke, törése homogén.

³⁰ Ltsz: 2012.1.4749. Homokkal soványított, szürke, törése homogén.

³¹ Leltári számok:

3. kép: 1: 2012.1.4983; 2: 2012.1.4770; 3: 2012.1.4751; 4: 2012.1.4753; 5: 2012.1.4751; 6: 2012.1.4754; 7: 2012.1.4783; 8: 2012.1.4749; 2012.1.5001.

4. kép: 1: 2012.1.4750; 2: 2012.1.1072; 3: 2012.1.1078; 4: 2012.1.4959; 5: 2012.1.1069; 6: 2012.1.1054; 7: 2012.1.1069; 8: 2012.1.1059; 9: 2012.1.1054; 10: 2012.1.1061; 11: 2012.1.1060, 2012.1.1066; 12: 2012.1.1070; 13: 2012.1.1067; 14: 2012.1.1053.

³² A gödör délkeleti mélyítéséből (3. kép 3) és a nyugati oldal bonthatásából (4. kép 5–7). Barna/szürke (3. kép 3), drapp/szürke (4. kép 5), világosbarna/szürke (4. kép 6), szürke (4. kép 7). Törésükben szürke (3. kép 3, 5–6), homogén (4. kép 7). Simított (4. kép 5–7). Soványítás: homok (3. kép 3, 7), homok/kavics (4. kép 5), homok/pelyva (4. kép 6). Pá: 10 cm (3. kép 3); V: 0,3 cm (3. kép 3), 0,4 cm (4. kép 5–7).

edény töredéke, peremből induló függőlegesen sűrűn bekarcolt párhuzamos hullámos vonalakkal, közöttük vörös és sárga pasztózus festéssel (3. kép 2³³), illetve a behúzott peremű forma darabja, kívül több soros párhuzamosan bekarcolt zselizi díszítéssel, a sávok között felváltva vörös és sárga pasztózus festéssel. (3. kép 3) Díszítés nélküli változatban is megjelenik erősebben (4. kép 5–6) vagy kevésbé behajló felsőrészzel (4. kép 7).

*Ívelt oldaltöredékek öblös hasú (bomba/gömbszelet vagy palack alakú) edényekből.*³⁴ Erősebben (3. kép 6) vagy kevésbé ívelt oldaltöredékek (3. kép 4, 7) tartoznak ide, külső oldalukon többsoros párhuzamosan bekarcolt zselizi díszítéssel (3. kép 4, 6–7; 4. kép 1–3), a sávokban esetenként vörös és sárga pasztózus festéssel (3. kép 4, 6–7), fül vagy bütyök indításával (3. kép 7). Előfordul bikónikus testű változat is, törésvonalán, két helyen benyomott ovális bütyökkel, és teljes felületén jó megtartású vörös festéssel (3. kép 5).

*Csótalpas edények.*³⁵ Az előkerült három csótalpas töredék³⁶ között kihajló (4. kép 13) és alacsony kónikus (4. kép 12) változat azonosítható, egyikük oldalán átfúrással (4. kép 12).

Szűrőedény. Ívelt oldalú edény aljtöredéke került elő, alsó részén átfúrással (4. kép 8).³⁷

Díszítés

Zselizi típusú karcolt. Többszörös párhuzamos bekarcolással létrehozott, átmetszéssel tagolt mintázat jelenik meg (4. kép 1–3), többször sárga és vörös pasztózus festéssel (3. kép 3–4, 6).³⁸ Előfordul a sűrű vonalköteggel kialakított, hosszú zselizi átvágással, váltakozó vörös és sárga festéssel hangsúlyozott mintázat is. (3. kép 7).

Egyéb karcolt. Megtalálható a függőleges hullámvonalakból álló minta felváltva sárga és vörös festéssel (3. kép 2), illetve a két ívelten bekarcolt vonallal kialakított díszítés, a közties sávokban jó megtartású vörös pasztózus festéssel és fényezéssel.³⁹

Plasztikus. Egy félig finom edény ívelt öblén fordul elő vízszintesen átfúrt bütyökfül.⁴⁰

*Díszítetlen finom oldal és aljtöredékek*⁴¹

TÁROLÓ- ÉS FŐZŐEDÉNYEK

Edényformák

Gömbs testű edények. Nagyméretű, kívül lapos fogóbütyökkel ellátott öblös testű (4. kép 14),⁴² és kissé behajló felső részű egyenes peremű edények töredékei (4. kép 9),⁴³ valamint nagyméretű példányok oldal- alj- és válltöredékei kerültek elő.⁴⁴

³⁹ A gödör nyugati felének bontásából: Oldaltöredék. (2012.1.4748). Szürke/világosbarna, törése szürke. Soványítás: homok. V: 0,5 cm.

⁴⁰ –30–70 cm között: Ltsz: 2012.1.1043

⁴¹ A gödör alsó részéből: ívelt alj- (2012.1.1039), és oldaltöredék (2012.1.1040). Téglaszín–szürke (2012.1.1039) vagy drapp színű (2012.1.1040). Törése szürke (2012.1.1039, 1040). Felülete egyenetlen (2012.1.1039) vagy fényezett (2012.1.1040). Soványítás: homok/kavics (2012.1.1039), homok (2012.1.1040). V: 0,5 (2012.1.1039) és 0,4 cm (2012.1.1040). A gödör nyugati felének bontásából: Oldal- (2012.1.1057, 1073) és aljtöredékek (2012.1.1058,1062). Szürke/drapp (2012.1.1057, 1062) drapp (2012.1.1058), törése szürke (2012.1.1057, 1058, 1062). Felülete egyenetlen (2012.1.1057) vagy simított (2012.1.1058, 1062). Soványítás: homok (2012.1.1058, 1062) homok/kavics (2012.1.1057). V: 0,6 (2012.1.1058, 1062) és 0,8 cm. –30–70 cm között: Finom edényekből való ívelt alj- (2012.1.1048, 1051) és oldaltöredék (2012.1.1052). Tégl (2012.1.1048;1052), vagy szürke–drapp színű (2012.1.1051). Törése szürke (2012.1.1048; 1051; 1052). Felületük simított (2012.1.1048, 1051, 1052). Soványítás: homok (2012.1.1048, 1051;1052). V: 0,5 (2012.1.1051, 1052), és 0,6 cm (2012.1.1048). A gödör délkeleti mélyítéséből: Ívelt aljtöredék (2012.1.4752). Halvány téglaszín, törése homogén. Felülete simított. Soványítás: homok. V: 0,6 cm.

⁴² A gödör nyugati felének bontása: Téglaszín, törése homogén. Soványítás: homok/pelyva, V: 1,1 cm.

⁴³ A gödör nyugati felének bontása: Szürke, törése homogén. Felülete sima. Soványítás: pelyva/kavics. Pá: 30; V: 0,7.

⁴⁴ A gödör északi részének bontása –20 cm–ig: Szürke (2012.1.1034, 1035), vagy drapp–szürke (2012.1.1033). Törése szürke (2012.1.1033), homogén (2012.1.1034, 1035). Felület egyenetlen (2012.1.1033, 1034). Soványítás: pelyva/kavics (2012.1.1033,1034) homok (2012.1.1035). V: 0,6 cm (2012.1.1033, 1034). A gödör alsó részéből: Edény ívelt alj- (2012.1.1041) és egy oldaltöredék (2012.1.1042). V: 0,9 (2012.1.1042) és 1,4 cm (2012.1.1041). Téglaszín–szürke (2012.1.1041) vagy szürke színű (2012.1.1042). Törése szürke (2012.1.1041) vagy homogén (2012.1.1042). A felület egyenetlen (2012.1.1041) vagy sima (2012.1.1042). Soványítás: pelyva/kavics (2012.1.1041), homok (2012.1.1042). –30–70 cm között: Különböző edények talp- (2012.1.1044), kónikus alj (2012.1.1047), váll- (2012.1.1045), illetve oldaltöredékei (2012.1.1050). Szürke (2012.1.1044, 1045) téglaszín (2012.1.1047), drapp/szürke (2012.1.1050). Törése homogén (2012.1.1044–1045, 1047), szürke (2012.1.1050). Felülete simított (2012.1.1044, 1047, 1050), egyenetlen (2012.1.1045). Soványítás: homok/kavics (2012.1.1044–1045; 1050), pelyva/kevés kavics (2012.1.1047).V:

³³ Ltsz: 2012.1.4770. –30–70 cm között került elő. Szürke, törése homogén. Soványítás: homok. Pá: kb. 20 cm. V: 0,4 cm.

³⁴ A gödör délkeleti mélyítéséből (3. kép 4, 6; 4. kép 1), nyugati felének bontásából (4. kép 2), és –30–70 cm között (3. kép 5, 7). Szürke (3. kép 6–7; 4. kép 1–2), szürke/barna szürke (3. kép 4), téglaszín (3. kép 5). Törése szürke (3. kép 5; 4. kép 1), homogén (3. kép 4, 6–7; 4. kép 2). Soványítás: homok (3. kép 4–7; 4. kép 1–2). V: 0,3 cm (3. kép 4, 6), 0,4 cm (4. kép 1), 0,6 cm (3. kép 5), 0,7 cm (3. kép 7; 4. kép 2).

³⁵ –30–70 cm között (2012.1.1049), és a gödör Ny-i felének bontásából (4. kép 12–13).

³⁶ Téglaszínű (3. kép 13; 2012.1.1049) drapp (4. kép 12). Törése szürke (4. kép 12–13; 2012.1.1049). Felülete egyenetlen. (4. kép 12–13) vagy sima (2012.1.1049). Soványítás: homok (4. kép 13), pelyva/kavics (4. kép 12), homok/pelyva (2012.1.1049). V: 0,6 cm (4. kép 12), 0,7 cm (4. kép 13), 1 cm (2012.1.1049). Átm: 12 (4. kép 13)

³⁷ A gödör nyugati felének bontásából. Szürke, törése homogén. Felülete simított. Soványítás: homok. V: 0,4; cm.

³⁸ Lásd még –30–70 cm között: Oldaltöredék. (2012.1.4769). Barna/szürke, törése szürke. Soványítás: homok. V: 0,5; cm.

Díszítés

Csípett. Nagyméretű edény töredékének külső oldalán jelenik meg a párhuzamos sorba rendezett csípett díszítés (4. kép 11).⁴⁵

Körömbenyomkodás. A körömbenyomással kialakított sorminta ugyancsak nagyméretű edény töredékén fordul elő (4. kép 10).⁴⁶

Bütyök. Nagyméretű edény öblén lapos fogóbütyökek is találkoznak (4. kép 14).⁴⁷

5. EGYÉB LELETEK

Csontár. Mezei nyúl lábközépcsontjából csiszolt lekerékített végű, tompa hegyű megújított csontár. Hossza 5,8 cm, átmérője 0,7 x 0,5 cm (4. kép 4⁴⁸).

*Állatcsontok.*⁴⁹ Különböző testrészekből összesen 48 db töredék került elő. Közöttük a legnagyobb arányban nagypatás (25 db), és szarvasmarha (15 db), kisebb számban nyúl (3 db), kispatás (3 db), juh/kecske (1 db) illetve sertés (1 db) csontok fordultak elő.

*Kő.*⁵⁰ Megmunkálatlan alakatlan kődarab. Átmérője 2 x 4 cm.

AZ 1056. OBJEKTUM ÉRTÉKELÉSE**KELTÉZÉS**

Az 1056. objektumban előkerült kerámialeletek pontosabb keltezéséhez viszonylag kis számú értékelhető töredékre támaszkodhatunk. Köztük csaknem kizárólag gömbszelet alakú edényből való töredékek fordulnak elő (pl.: 3. kép 3), amely enyhén kihajló peremű változatban is megjelenik. Utóbbi J. Pavúk beosztása szerint a Zseliz IIa fázis-

tól lép fel, majd általános a IIb időszakra lesz.⁵¹ Késői megjelenési formája a Növény utcai gödörben is előforduló „S” profilú változat (3. kép 2), amely a III. fázisra jellemző.⁵² A töredékről hiányzó perem alatt körbefutó vonaldísz és a mintázat ugyancsak erre az időszakra utal.

A karcolástól független festés előfordulása (3. kép 1a-b, 5, 8a-b), a sárga szín jelentős mértékű használata (3. kép 1a-b, 8a-b) ugyancsak a legkésőbbi Zseliz időszakba (Zseliz III) utalja a leletegyüttest.⁵³ Ezt a keltezést a többszörös bekarcolásokból álló ívelt vagy egyenes vonalú sárga-vörös festett mintázat (2. kép 1c; 3. kép 2, 6-7), és az „S” profilú⁵⁴ (3. kép 2) mellett, a bikónikus forma⁵⁵ (3. kép 5) előfordulása is megerősíti. A felületet elborító festéssel díszített edényoldal (3. kép 5), valamint a lábas edény és arcos töredék szintén (3. kép 1a-b; 8a-j, 9a-e) a legkésőbbi Zseliz időszakra jellemző jegyeket viseli magán, de erre utal a korábbi edényeken plasztikusan ábrázolt fület⁵⁶ imitáló apró bütyökekkel végződő szemöldök is.⁵⁷ Jelen van a legkésőbbi időszakra utaló díszítetlen finomkerámia is, aránya azonban a töredékesség miatt nem becsülhető.

Összességében elmondható, hogy az 1056. gödör leletegyüttese a Zseliz III. fázishoz kötődik, esetleg közelíti annak legkésőbbi szakaszát.

A KÜLÖNLEGES KERÁMIÁK ÉRTÉKELÉSE

A gödör együttesében, az emberi arc előfordulása alapján, két edényt biztosan az emberábrázolások körébe sorolhatunk. Bár lábak más típusokhoz (pl. tálakhoz és zoomorf plasztikákhoz) is kapcsolódhattak, az igazoltan vagy vélhetően antropomorfa ábrázolásokhoz tartozó hosszúkásan megformált lábak alapján (5. kép, 1, 2, 4, 7-11),⁵⁸ a Növény utcai töredék is joggal sorolható ebbe a körbe. Az is feltételezhető, hogy a lábas töredék (3. kép 8a-8b) és a megegyező technikával készült, hasonló módon sárgára festett arcrész (2. sz.: 3. kép 1a-1b) egyazon edényhez tartozhatott. Ezek alapján valószínűsíthetjük, hogy a gödörbe valójában két palack alakú

0,7 (2012.1.1045), 0,8 (2012.1.1047, 1050) és 1 cm (2012.1.1044). A gödör nyugati felének bontásából: Oldal- (2012.1.1063, 1064, 1075), váll- (2012.1.1056) és ívelt aljtöredékek (2012.1.1055, 1065, 1071). Téglaszínű (2012.1.1055, 1063), halvány téglaszínű (2012.1.1056), világosbarna-szürke, (2012.1.1064), téglaszín-szürke (2012.1.1065), szürke-téglaszín (2012.1.1071) szürke, (2012.1.1075). Törése szürke (2012.1.1055, 1064-1065, 1071) törése homogén (2012.1.1056, 1063, 1075). Felülete egyenetlen (2012.1.1055, 1056, 1064, 1071), porózus (2012.1.1063), sima (2012.1.1065), vagy érdes (2012.1.1075). Soványítás: homok/pelyva (2012.1.1056, 1063, 1065, 1071, 1075), homok/kavics (2012.1.1055, 1064). V: 0,8 (2012.1.1055, 1063), 0,9 (2012.1.1064, 1065) és 1 cm (2012.1.1056, 1071).

⁴⁵ A gödör nyugati felének bontásából: téglaszín/szürke, törése szürke. Soványítás: pelyva/kavics. V: 1,1 cm.

⁴⁶ A gödör nyugati felének bontásából: téglaszín/szürke, törése szürke. Soványítás: pelyva/kavics. V: 1 cm.

⁴⁷ A gödör nyugati felének bontásából: téglaszín, törése homogén. Soványítás: homok/pelyva. V: 1,1 cm.

⁴⁸ Ltsz: 2012.1.4959. -50 cm-nél került elő. A diaphysis szögletesen csiszolt. A meghatározást Biller Anna Zsófiának köszönöm.

⁴⁹ A csontanyag meghatározását Billet Anna Zsófiának köszönöm.

⁵⁰ Ltsz.: 2012.1.4835. A gödör nyugati felének bontásából. Kőnyersanyag.

⁵¹ PAVÚK 1969. 328, 332; PAVÚK 1994. 138.

⁵² PAVÚK 1969. 288.

⁵³ PAVÚK 1969. 332-338.

⁵⁴ PAVÚK 1969. 288.

⁵⁵ PAVÚK 1969. 332-338, 351-352; 1981, 292; CHEBEN 2000. 142-144.

⁵⁶ Pl. Budapest, Skála: HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 43-44, 7, kép.

⁵⁷ Békásmegyery-Gázcsőárok: KALICZ-SCHREIBER 1969. 35; KALICZ-MAKKAY 1972. Abb. 6, 3; KALICZ 1998. Abb. 13, 1; VIRÁG 2013. fig. 11. 9.

⁵⁸ Vedrovice: PODBORSKY ET AL. 2002. 35, Obr. 27, 1; Tab. III. 3a-3b; Tešetice-Kyjovice: KAZDOVÁ 1999. Obr. 3. a-c; Bajč: CHEBEN: 2002. Abb. 1, 1, 3; Blatné (Pozsonysárfő): PAVÚK 1978. 206, Abb. 108; PAVÚK 1981. 36-37, 80, Abb. 21-22; HANSEN 2007. 298, Taf. 508, 3; Törökbálint-Dulácska: VIRÁG 1998. Abb. 6. 3a-d; BERGMURER 1998. Abb. 37, 40, 68-69.

emberábrázolásos edény darabjai kerültek, amelyek közül az egyikhez stilizált lábak is kapcsolódtak. Két további edény töredékének (3. kép 2,⁵⁹ 7⁶⁰) hasonló anyaga és díszítésmódja alapján, arra is következtethetünk, hogy a lábas/arcos edényhez (2. sz.) más kerámiák is társulhattak, amelyek egy ugyanakkor előállított készlet tartozékai lehettek. Ezzel szemben olyan töredék, amely a másik arcos edényhez (1. sz.) tartozna, nem ismerhető fel a leletegyüttesben. Eltérő nyersanyaguk és díszítésmódjuk alapján egyértelműnek látszik az is, hogy a két különböző emberarcú példányt különböző személyek készíthették.⁶¹

A lábas edények létezését számos különféle formájú lábtöredék igazolja a VK lelőhelyeken, amelyeknek egy része minden bizonnyal antropomorf edényekhez tartozhatott.⁶² Törökbálint-Dulácskán a 136. objektumból egy nyak nélküli, egyébként csaknem teljesen ép, hosszúkás lábakon álló edénnyel együtt,⁶³ egy arcoss töredék⁶⁴ is felszínre került. Bár összetartozásuk nem bizonyítható, együttes előfordulásuk – a Növény utcai példányhoz hasonlóan – felhívja a figyelmet arra, hogy a gömbös hasú lábas edények között palack alakú emberi arccal ellátott darabok is létezhetnek, jóllehet, a teljes egészében ismert/rekonstruálható példányok között jelenleg nem szerepel ez a típus.⁶⁵

A közép-európai VK idősebb fázisában az agyagból formált antropomorf ábrázolásokat elsősorban a délkelet-európaiaktól különböző sajátos plasztikák képviselték.⁶⁶ Ugyanakkor a nyugati területen már a korai,⁶⁷ és a kottafejes fázisoknak megfelelő időszakban megjelentek sajátos, „M” szerű jelle emlékeztető motívummal keretezett emberi arccal felruházott edények is.⁶⁸ A VK elter-

jedési területén a Dunántúltól nyugatra, északnyugatra fekvő térségben a kottafejes díszű kerámiák között fordulnak elő legkorábban emberarcú és antropomorf edények.⁶⁹ A Növény utcában is előkerült szabályos „M” jellel keretezett emberi arccal ellátott edények típusa azonban csak később, az alföldi Szakállhát-kultúra intenzív kapcsolatokon keresztül érvényesülő hatására,⁷⁰ a VK fiatalabb, Zseliz időszakának korai⁷¹, illetve IIA fázisában tűnik fel, majd nagyobb számban a IIb/III időszakban⁷² terjedtek el a Dunántúlon – különösen Budapest környékén – és DNy-Szlovákiában,⁷³ ahol „M” jel nélküli példányok csak elvétve fordulnak elő.⁷⁴ Ugyanakkor távolabb északnyugatra a nyugati vonaldíszes kerámia területén szabályos „M” jelű edényekkel nem találkozunk, ott továbbra is az arcrész némileg hasonló, de eltérő jellegű, esetleg más jelentéssel is rendelkező,⁷⁵ helyi gyökerű kialakítása jelenik meg.⁷⁶ A kutatás, kapcsolatot feltételezve a Kárpát-medencével,⁷⁷ ezeket az ábrázolásokat az „M” jelű edények módosult változataként értékelte.⁷⁸ Mivel azonban a hasonló motívum a nyugati területen már korábban is feltűnt, az ott előforduló késői változatok a Szakállhát-Zseliz típusú „M” jelű arcokból nem vezethetők le.⁷⁹

A lábas edények arc nélküli változatai, ha ritkán is, de szintén megtalálhatóak már korábban is a közép-európai vonaldíszes kerámia körében. Gömbszelet alakú példány ismert temetkezésből az idősebb fázis végéről,⁸⁰ illetve palack formájú a kottafejes időszakból.⁸¹ Arccal is ellátott gömbszelet alakú variánsát azonban csak a Zseliz periódus-

⁵⁹ Ltsz: 2012.1.4770. –30–70 cm között került elő. Szürke, törése homogén. Soványítás: Homok. V.: 0,4; Pá: kb. 20 cm.

⁶⁰ Ltsz: 2012. I. 4783. –30–70 cm között került elő. Szürke, törése homogén. Soványítás: Homok. V.: 0,7.

⁶¹ Hasonló megfigyelést tett Csengeri P. is a garadnai edényekkel kapcsolatban: CSENGERI 2011, 81.

⁶² Pl.: Kisunyom: KÁROLYI 1984. 434 alsó kép jobb felső sarok, 435; KÁROLYI 2004. 127, 97. bal; Törökbálint-Dulácska: VIRÁG 1998. Abb. 6, 5–6; BERG-MAURER 1998. Abb. 37, 40, 68, 69; CHEBEN 2002. Abb. 1, 3.

⁶³ VIRÁG 1998. Abb. 6. 3a–d; VIRÁG 2000. fig. 6. 1a–c.

⁶⁴ VIRÁG 1998. Abb. 6. 2; VIRÁG 2000. fig. 4. 2.

⁶⁵ A Pozsonysárfőrdő (Blatné) ismeretes edény a gömbszelet alakú változatot képviseli (PAVÚK 1978. 206, Abb. 108; PAVÚK 1981. 36–37, 80, Abb. 21–22; HANSEN 2007, 298, Taf. 508, 3.), de igazolja a lábas-arcos edények létezését.

⁶⁶ VIRÁG 2013; VIRÁG 2018. további irodalommal

⁶⁷ Langenbach-Niederhummel: SCHWARZBERG 2014, 19, és Abb. 10; Friedberg-Dorheim, Barleben, Stuttgart-Bad Cannstatt: PAVLÚ 1966. 702, 708; PAVLÚ 1998. Abb. 3; SCHWARZBERG 2014. 19, Abb. 11. 1–3.

⁶⁸ PAVLÚ 1966. Fig. 216, 71–72; KAUFMANN 1976, Abb. 5; PAVLÚ 1998. Abb. 3. SCHWARZBERG 2014. 19, és Abb. 10.

⁶⁹ Pulkau: MAURER 1982. Abb. 10; –11, Abb. 13. 1; Poigen: MAURER 1982. Abb. 13. 3, Abb. 15. 1, Ziersdorf: MAURER 1982. Abb. 16. 1; LENNEIS 1995. Abb. 17; Tešétice-Kyjovice: KAZDOVÁ 1999. 128, obr. 3 a–c; HANSEN 2007. Taf. 508, 2.

⁷⁰ PAVÚK 1969. 328; PAVÚK 1981. 38–40; KALICZ 1988. 234; KUZMA 1990. 429–452; KALICZ-KOÓS 2000. 18; CHEBEN 2002. 161–169; VIRÁG 2009; VIRÁG 2013. 302; HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 49.

⁷¹ HORVÁTH-HORVÁTH 2013, 51.

⁷² PAVÚK 1969; FÁBIÁN 2005.

⁷³ PAVÚK 1969. PAVÚK 1981. Abb. 38–40; KUZMA 1990. 429–452; KALICZ 1998. 27–30, KALICZ-KOÓS 2000, HORVÁTH-HORVÁTH 2013, 49

⁷⁴ Blatné (Pozsonysárfőrdő): PAVÚK 1978. 206, Abb. 108; PAVÚK 1981. 36–37, 80, Abb. 21–22; HANSEN 2007. 298, Taf. 508, 3; Bajč: CHEBEN 2002. Abb. 1, 3.

⁷⁵ KALICZ-KOÓS 2000. 18; HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 49.

⁷⁶ PAVLÚ 1966. 708; KAUFMANN 1976. Abb. 4c; SCHWARZBERG 2014. 19, és Abb. 11. 4–9.

⁷⁷ KALICZ-KOÓS 2000. 18.

⁷⁸ PAVLÚ 1998. 120; KALICZ-KOÓS 2000. 18; FÁBIÁN 2005. 15; HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 49.

⁷⁹ SCHWARZBERG 2014. 19.

⁸⁰ Vedrovice: PODBORSKY ET AL. 2002. 35, obr. 27, 1; Tab. III. 3a–3b

⁸¹ Tešétice-Kyjovice: KAZDOVÁ 1999. 128, obr. 3; HANSEN 2007. Taf. 508, 2.

ból ismerjük.⁸² A klasszikus Zseliz fázisba tartozó törökbálinti edény mellett,⁸³ a legkésőbbi Zseliz időszakra jellemző jegyeket viselő, teljes felületet elborító festéssel díszített Növény utcai töredék a lábas edények hosszan tartó életét jelzi a VK körében.⁸⁴

Az edényekkel összefüggő emberábrázolásokat alapvetően két nagy csoportba sorolta a kutatás.⁸⁵ Az antropomorf edényekhez tartoznak, az ember alakúakon kívül azok is, amelyek test vagy testrészes alakú összetevővel rendelkeznek.⁸⁶ A másik csoportba tartozók felületén az emberi test részletei, így az emberi arcok is,⁸⁷ díszítő motívumokként tűnnek fel.⁸⁸ A két kategória között azonban nem húzható éles határ; átmeneti típust képviselnek a Növény utcai példányok is. A vállon kezeket jelző bütyökdíszekkel ellátott palackforma,⁸⁹ ha stilizáltan is, de megjeleníti az emberi test formáját, így valójában antropomorf jellegű, csakúgy, mint a feltételezett lábón álló emberarcú edények köre is, ahol a testrészes- és az arcábrázolás egyszerre tűnik fel. Az emberi arc megjelenítése sem értelmezhető egyszerűen díszítőmintaként, ha figyelembe vesszük, hogy ezek a határozott szabályok szerint kialakított, konkrét jelentéstartalommal bíró kanonizált ábrázolások meghatározott céllal kerülhettek az edényekre.

AZ ELŐKERÜLÉSI KÖRÜLMÉNYEK ÉRTÉKELÉSE

Az emberi arccal felruházott (2. kép 2a-c; 3. kép 1a-b), és más ritka díszítéssel ellátott edények darabjai (3. kép 2, 7), egyéb leletekkel együtt, az 1056. sz. gödör alsó részében, -30-70 cm között kerültek elő. A lábas edény egyik töredéke azonban magasabbról, 0-20 cm-ről való. Eszerint a különleges edényekből származó darabok nem csak a gödör alsó szintjében, hanem a teljes betöltésben jelen voltak. Amennyiben a lábas töredék (3. kép 8a-f, 9a-e) és a sárga festett arcrész (3. kép 1a-b) valóban összefügg, töredékeik különböző mélységben való előkerülése az arcoss/antropomorf edények egyidejű kidobásának/eltemetésének feltevését való-

színűsíti. Az objektum egyöntetű betöltése ugyan csak a gödör egyszeri betemetésére utal, amelynek során a különleges edények más hulladékokkal együtt kerültek a gödörbe.

A hasonló technikával készített és díszített kerámiatöredékek (3. kép 1a-b, 2, 7, 8a-f) együttes előfordulása kapcsán felvethetjük azt is, hogy az arcoss/lábas edénnyel együtt, a vele összefüggő edénykészlet egyes darabjainak egyidejű eltávolításáról, teljes vagy részleges megújításáról is szó lehetett. Ugyanakkor nem világos a két különböző arcrészhez tartozó edény egymáshoz való viszonya, együttes gödörbe kerülésük oka. A maradványok alapján azonban bizonyosnak látszik, hogy a kiegészíthető nyakrészhez tartozó edény (3. kép 4a-b) önálló darab volt, vagy egy másik készlet része lehetett.

Annak ellenére, hogy a különleges edények darabjainak többsége a gödör alsó szintjéből való, a leletegyüttest alkotó további, többnyire szokványos edénytípusokhoz tartozó kerámiatöredékek előfordulása alapján,⁹⁰ az arcoss edények földbe kerülésével kapcsolatban rendkívüli körülményre nem következtethetünk; a különböző példányokhoz tartozó finom asztali, tároló- és főzőedények töredékei a teljes betöltésben és a különleges darabokkal együtt is előfordultak. Az eltérő egyedekből származó állatcsontok sem utalnak rendkívüli szituációra, és nem gondolhatunk a különleges edények használatával és eltemetésével kapcsolatos rituális lakoma lefolytatására sem.⁹¹

Mindezek ellenére az a tény, hogy legalább két, vélhetően különböző típusú antropomorf edényhez tartozó töredék került egyazon objektumba, mindenképpen különlegessé, szokatlaná teszi az összetétele alapján inkább hulladékgödörnek tűnő együttest. Figyelemre méltó a gödör szabályos alakja is, amelyet erre a célra is kiáshattak, de egy eredetileg tárolási céllal létesített objektum másodlagos felhasználásáról is szó lehetett. Annak ellenére, hogy a gödröt a településen azonosított 14. sz. épület közelében létesített nagy kiterjedésű gödörkomplexum szélébe mélyítették (1. kép 3-4), az épülettel való összefüggés csak feltételezhető, de nem igazolható. Teljes biztonsággal nem feltételezhetjük a leletegyüttes és az épület egykorúságát, valamint azt sem, hogy a gödörben talált antropomorf tárgyakat eredetileg ebben az épületben helyezték el, illetve használták volna.

⁸² Blatné (Pozsonysárfő): PAVÚK 197., 206, Abb. 108; PAVÚK 1981. 36-37, 80, Abb. 21-22; HANSEN 2007. 298, Taf. 508, 3.

⁸³ Törökbálint-Dulácska: VIRÁG 1998. Abb. 6. 3a-d

⁸⁴ I. Cheben Bajč-ról egy ugyancsak Zseliz III. fázisba tartozó lábas edényt mutat be (CHEBEN 2002. Abb. 1, 3)

⁸⁵ Összefoglalóan: FÁBIÁN 2005. 10-11; Az arcoss fedők és az edényeket tartó figurák beoszthatók e két kategóriába, így a H. Schwarzbach által javasolt különválasztást nem tartom indokoltnak: SCHWARZBERG 2010.

⁸⁶ KUZMA 1990. 444-445.

⁸⁷ MAKAY 1974. 150; KUZMA 1990. 444-445.

⁸⁸ PAVÚK 1969. 309; PODBORSKÝ 1983.73; PODBORSKÝ 1985. 105.

⁸⁹ Biatorbágy-Tyúkberek: VIRÁG 1998. Abb. 7, 1a-c, Békásmegyer: KALICZ-MAKAY 1972. 10, Abb. 6, 3.

⁹⁰ lásd a 41-44. jegyzeteket.

⁹¹ KALLA-RACZKY-V. SZABÓ 2013.

AZ ARCOS EDÉNYEK „ÉLETÚTJÁNAK”
REKONSTRUKCIÓS LEHETŐSÉGEI

Az arcoss/antropomorf edények történetét, megalakításuktól kezdve, egészen a földbe kerülésükig, nyilvánvalóan döntések sorozata határozta meg. A kanonizált emberi arcábrázolással ellátott edények is kétség kívül meghatározott céllal, adott helyre készültek, rendeltetésük betöltésének módja, helye, összességében a földbe kerülésükig lejátszódó sajátos életút azonban nem ismert számunkra. Vitathatatlan, hogy a kérdés megközelítése tisztán régészeti források alapján nem lehetséges,⁹² elsődlegesen mégis, a tárgyak vizsgálata mellett, a történetet lezáró maradványok előkerülési körülményeinek, illetve a velük való bánásmód mikéntjének tanulmányozásával kereshetünk válaszokat.

AZ ARCOS EDÉNYEK RENDELTETÉSÉNEK
PROBLÉMAKÖRE

Az „M” jellel keretezett, vörös és gyakran sárga festéssel is ellátott jellegzetes zselizi, és rokonítható szakálhádi stílusú arcokat azonos szabályok szerint, vésett és plasztikus elemekkel, festéssel kiegészítve alakították ki.⁹³ A leegyszerűsített, portrészzerű vonások nélkül megformált ábrázolás valószínűsíti, hogy az arc és az egész edény nem egy adott személy megjelenítésére irányult, hanem szimbolikus tartalommal bírhatott. Ugyanakkor az egységes jegyekkel megformált arcok mellett, az edények díszítésének változatossága nem csak a készítő önálló elképzelésével, hanem a rendeltetéssel kapcsolatos egyéni vonások megjelenítésének szándékával is kapcsolatban állhatott. Arra vonatkozóan, hogy a szimbolikus arcokat miért jelenítették meg stilizált emberalakokra emlékeztető edényeken, miért társultak gyakran antropomorf vagy stilizált emberi testre emlékeztető alsó részekhez, csak feltételezések állnak rendelkezésre.

Az edények típusát, alakját, méretét, továbbá a rajtuk megjelenített szimbólumokat és mintázatot bizonyosan előre eldöntött rendeltetésük határozta meg. Az azonos motívumok értelmezése nagyrészt még nem világos számunkra, de igen valószínű, hogy azok megegyező szimbolikus jelentéseket hordozva,⁹⁴ konkrét tartalommal bírhattak a közösségek tagjai számára.⁹⁵ Bizonyos jelentéstartal-

makhoz nyilvánvalóan konkrét kódolt jelrendszer tartozott, így az arccal ellátott edények különleges rendeltetésének rekonstruálásában az ábrázolások értelmezése alapvető jelentőséggel bír. Ugyanakkor, másodlagos jelentésként, az edényeken megjelenő szimbolikus elemeknek a csoportidentitás kifejezésében is szerepük lehetett.⁹⁶

A kérdésben kulcsfontosságú, egyelőre közelebbről meg nem határozott mondanivalóval rendelkező szimbólumként értékelt,⁹⁷ arcot keretező jellegzetes „M” szerű bekarcolás lehetséges értelmezésével kapcsolatosan már sokféle elképzelés született.⁹⁸ Az edényeket legtöbbször női ábrázolásként definiálták, az „M” alakot termékenység szimbólumként, illetve a női test leegyszerűsített, stilizált jelöléseként szemlélték.⁹⁹ Az „M” jel és az egész ábrázolás azonban összetettebb jelentéstartalommal is bírhatott.¹⁰⁰ Bizonyos daraboknál valamiféle maszkábrázolást is feltételeznek,¹⁰¹ más elképzelések szerint a jel egyszerűen az áll jelölése lenne,¹⁰² amelyet egyazon edényen talán a szimbolikus jel megrajzolásával együttesen jeleníthettek meg.¹⁰³

Az „M” jel és az alatta gyakorta alkalmazott, megsokszorozott „M”-ként felfogható, párhuzamosan bekarcolt hullámvonalakra nézve is felmerült a termékenységgel, illetve az éltető vízzel való kapcsolat elképzelése,¹⁰⁴ de felvetődött az áll alatti mintázat szakállként való lehetséges értelmezése is.¹⁰⁵ Utóbbi elképzelés nem csak a zselizi¹⁰⁶ és szakálhádi¹⁰⁷ arcoss edények egy részén előforduló szakállra, borostára emlékeztető díszítéssel kapcsolatban került elő, hanem hasonló feltételezés született a szimbolikus jeles „északi” arcoss edények „T” alakú díszítésére,¹⁰⁸ illetve az arcot záró

⁹⁶ RACZY-ANDERS 2003. 167, 170.

⁹⁷ KALICZ-KOÓS 2000. 20; RACZY-ANDERS 2003. 163, 170.

⁹⁸ Összefoglalóan: FÁBIÁN 2005; HORVÁTH-HORVÁTH 2013.

⁹⁹ MAURER 1982. 65; GIMBUTAS 1989. 19–21; PAVLÚ 1966. 712; PAVÚK 1969. 314; KALICZ-MAKKAY 1972. 15; LENNEIS 1976. 243–244; KUZMA 1990. 447; RUTTKAY 1999; FÁBIÁN 2005. 60; DOMBORÓCZKI 2013; HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 48, 76. j.

¹⁰⁰ HÖCKMANN 2001. 87–88; RACZY-ANDERS 2003. 170; FÁBIÁN 2005. 13.

¹⁰¹ MAURER 1982. 65; KUZMA 1990. 447.

¹⁰² GOLDMAN 1978. 38; CSENGERI 2014. 53.

¹⁰³ HORVÁTH 1983. 80; HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 49.

¹⁰⁴ GIMBUTAS 1989. 21.

¹⁰⁵ PAVÚK 1994. 171; KALICZ-KOÓS 2000. 20; FÁBIÁN 2005. 13.

¹⁰⁶ Mužla-Čenkov; KUZMA 1990. obr. 3. 1, obr. 4. 3; Keszthely, Zsidi út; KALICZ 1998. Abb. 12, 11; Budapest, Aranyhegyi út; KALICZ 1998. Abb. 13. kép 2; Szécsény-Ültetés; FÁBIÁN 2005. 7–8. kép; Budapest, Királyok útja 293; VIRÁG 2013. 302 és Fig. 8; Budapest Skála; HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 5. kép 1, és 6. kép.

¹⁰⁷ Szentés-Ilonapart; KALICZ-MAKKAY 1977. Taf. 189, 7; Battonya-Gödrösök; GOLDMAN 1978. Abb. 8, Taf. 10; Abony 60. lelőhely (Serkeszék); KOVÁCS 2006. 1. kép

¹⁰⁸ KALICZ-KOÓS 2000. 20.

⁹² DOMBORÓCZKI 2013.

⁹³ FÁBIÁN 2005. 13; ORAVECZ 2010. 64.

⁹⁴ PAVLÚ 1998. 123; HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 48, 49, 80. j.

⁹⁵ PAVLÚ 1998. 123; RACZY-ANDERS 2003; HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 49, 80. j.

különböző mintázatra¹⁰⁹ nézve is. A szakáll megjelenítése szerint ezekben az esetekben nem zárható ki a férfiábrázolás lehetősége,¹¹⁰ amelyeknek létezését, a zseliziekre nézve, a Pozsonysárfőn (Blatné) előkerült¹¹¹ férfi attribútumos antropomorf edény is megerősíthet. Ennek a feltevésnek ellentmondani látszik, és inkább a női ábrázolás mellett szól,¹¹² a szakállszerű mintázattal együtt a női mellek megjelenítése az egyik törökbálinti antropomorf edényen,¹¹³ bár az itt megfogható kettősség rávilágíthat arra a lehetőségre is, hogy az edények termékenységgel való összefüggése egyazon példányon mindekét nem szimbólumaival is kifejezésre kerülhetett. Ugyanakkor a különleges pozsonysárfői (Blatné) férfiattribútumos edényről hiányzik a többek által a női test leegyszerűsített szimbólumaként értelmezett „M” szerű jel, ami mégiscsak felhívja a figyelmet arra, hogy léteztek külön női és férfi identitással rendelkező darabok is. Erre a lehetőségre vonatkozóan konkrétan megfogható elképzelés született az Alföld északi területein megjelenő karcolt emberi arcokkal kapcsolatban, ahol az arcot balról vagy jobbról keretező szimbólum talán a férfi és a női identitás jeleként lehet értelmezhető.¹¹⁴ Hogy az „M” jeles zselizi arcok edények körében létezett-e hasonló megkülönböztetés, és az, milyen módon kerülhetett kifejezésre, az eddig megismert viszonylag kis számú és erősen töredékes példány alapján nehezen vizsgálható. Ugyanakkor feltűnő az „M” jel alatti felület mintázatának több darabon is megfigyelhető különbözősége, ami időrendi eltérés mellett,¹¹⁵ talán ilyesfajta összefüggést is jelezhet. A szakállábrázolás feltételezése szerint, a hullám- illetve cikk-cakk vonalakkal ellátott példányok a férfi, míg azok, amelyeken az „M” motívum alatt másfajta mintázat¹¹⁶ jelenik meg, vagy nincs kitöl-

tés,¹¹⁷ a női identitás kifejezésével állhattak kapcsolatban. Ezt a feltevést a Balatonszárszóról való egyik arcok töredék is alátámaszthatja, amelyen az „M” jel alatti díszítés nélküli felület és a női mellek ábrázolása egyszerre jelenik meg.¹¹⁸ Fenti fejtegetések alapján tehát nem lehetetlen, hogy az 1056. gödör egy női (3. kép 1, 8–9.) és egy férfi (2. kép 1–3.) identitással rendelkező edény maradványait foglalta magában. Természetesen létezhetek még más, jelenleg még nem értelmezhető szimbólumok is, amelyek hasonló, vagy egyéb megkülönböztetést célozhattak. Ezek körébe tarthatnak az edények homlokrészén megjelenített jelképek is, amelyek egyebek mellett hajpánt, fejdísz, vagy a haj ábrázolásaként,¹¹⁹ női viseleti elemként is értelmezhetőek lehetnek. A női viseleti elemek szakállmintával való közös megjelenítése ismét a törökbálinti edény által felvetett kettősségre mutathat rá. Domboróczki L, a „sarlómotívumos” edényeken előforduló arcábrázolásokat, a szakállhíti arcok edények „M” jeleihez hasonlóan, ugyancsak a női és férfi princípiumot, valamint a születő életet együtt ábrázoló komplex termékenység szimbólumokként értelmezte.¹²⁰

A legtöbb kutató egyetért abban, hogy az arcok edények, antropomorf ábrázolások mágikus tartalmat hordozhattak. Ennek lényege egy természetfeletti lény vagy ős szimbolikus megjelenítése lehetett,¹²¹ vagy a természet felett álló hatalmakkal összefüggő valamely fogalom megjelenítéséhez kapcsolódhatott.¹²² Azt a feltevést, miszerint a zárt szájakat és szemeket megjelenítő¹²³ ábrázolások halottakat, össze, természetfeletti lényé vált személyeket¹²⁴ ábrázolnának, a zselizi és szakállhíti területen kívül előforduló nyitott szemű példák alapján¹²⁵ kevésbé valószínűsíthető, jóllehet ezek a különbségek az egyes területeken megjelenő arcok edények között ma még nem értelmezhető gondolati eltéréseket is tükrözhetnek.

¹⁰⁹ HELLEBRANDT 2001. 10; CSENGERI 2014. 54.

¹¹⁰ PAVÚK 1994. 171; KALICZ-KOÓS 2000. 20; FÁBIÁN 2005. 13; CSENGERI 2014. 54.

¹¹¹ Blatné (Pozsonysárfő): PAVÚK 1978. 206, Abb. 108; PAVÚK 1981. 36–37, 80, Abb. 21–22;

¹¹² FÁBIÁN 2005. 13.

¹¹³ VIRÁG 2000. 389, és Fig. 2, 1.

¹¹⁴ RACZKY-ANDERS 2003. 163, 166; RACZKY 2015, 30, 47; Ugyanakkor az újabb B.-A.-Z. megyei leletek és a garadnai arcok edények alapján Csengeri P. felvetette, hogy ezeket az ábrázolásokat balkezes személyek is készíthették: CSENGERI 2014. 52.

¹¹⁵ Ezek természetesen időrendi különbségből fakadó eltérések is lehetnek, ha figyelembe vesszük, hogy a legtöbb üres „M” alatti mező a késői időszakra keltezhető békásmegyeri telepről származik. Ugyanakkor Budapest, Aranyhegyi útról két, vélhetően azonos időszakhoz tartozó eltérő mintázattal töredék is ismertek.

¹¹⁶ Pl. Budapest, Aranyhegyi út: KALICZ 1998. Abb. 12, 10; Szécsény-Ültetés 2. sz. edény: FÁBIÁN 2005. 4. kép; Szécsény-Ültetés 3. sz. edény: FÁBIÁN 2005. 5. kép.

¹¹⁷ Budapest-Békásmegyer: KALICZ-MAKKAY 1972. Abb. 6, 3; KALICZ 1998. Abb. 12. 2, 8; Abb. 13, 1; ; Szécsény-Ültetés 4. sz. edény: FÁBIÁN 2005. 6. kép.

¹¹⁸ Balatonszárszó-Kiserdei dűlő: MARTON 2008. 204, Fig. 5. 1; VIRÁG 2013. fig. 12. 13; MARTON 2015. 57. tábla 1.

¹¹⁹ Pl. Budapest, Aranyhegyi út: KALICZ 1998. Abb. 13, 2; KOVÁCS 2014. 20; Csengeri P. a „sarlómotívumos” edények esetében is elfogadhatónak tartja ezt a feltételezést: CSENGERI 2014. 52.

¹²⁰ DOMBORÓCZKI 2005. 12–13; DOMBORÓCZKI 2013. 499

¹²¹ KALICZ 1970. 37; LÁSZLÓ 1972. 224–234; LENNEIS 1976. 243–244; PAVLÚ 1998. 121; HÖCKMANN 2001. 87–88; RACZKY-ANDERS 2003. 170; FÁBIÁN 2005. 14; CSENGERI 2014. 54.

¹²² HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 49.

¹²³ ORAVECZ 2010. 63; HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 48.

¹²⁴ ORAVECZ 2010. 63.

¹²⁵ A közép-európai VK és az „északi” szimbolikus edények körében nyitott szemű ábrázolások is ismertek. Pl.: PAVLÚ 1966. Fig. 216. 71–72; SCHWARZBERG 2014. Abb. 11. 1–4, 9; CSENGERI 2014. 52.

A legáltalánosabb elképzelés szerint az edények „kultikus” jellegű tároló és/vagy rontás ellen védő, bajelhárító funkcióval rendelkezettek,¹²⁶ illetve ünnepi rítusok, áldozati szertartások tárgyaként szerepelhettek,¹²⁷ amire több edény lelőköri-ményei is utalnak.¹²⁸ Bizonyos darabjaik a termékenységi rítusokban kaphattak szerepet,¹²⁹ de méretüktől, alakjuktól függően, különböző funkcióval is bírhattak;¹³⁰ élelem (gabona vagy vetőmag),¹³¹ víz vagy valamilyen folyadék tárolására, szállítására,¹³² a kisebbek étel-italáldozatok bemutatására¹³³ szolgálhattak.

Az arcós ábrázolások vélhetően óvó-védő céllal kerültek az edényekre, átlényegítésük azonban nem jelentette azt, hogy ezek a különleges kerámiák kizárólag „kultikus” célt szolgáltak volna.¹³⁴ Bármilyen funkciót töltöttek is be, áttételesen a termékenység biztosításával kapcsolatos hiedelemvilág részesei lehettek. Védtek a bennük elhelyezett javakat (gabonát, folyadékot), így befolyásolva a leendő termés sorsát, vélhetően termékenyítő, bajelhárító céllal. A női test és esetleg a férfias jellegek szimbolikus megjelenítése mellett, a vetőmag, az éltető víz védelem alatt álló tárolása is mind a termékenység garantálásával hozható összefüggésbe.¹³⁵

A Zseliz körben előforduló gömbszelet vagy palack alakú, illetve lábas/antropomorf és emberarcú zoomorf¹³⁶ lábas edények egyaránt szolgálhattak a bennük szimbolikus elhelyezett javak befogadására, védelmezésére, őrzésére, illetve áldozati cselekményekben való részvétellel is. A velük való bánásmód az egyes típusokkal kapcsolatban nem mutat rendeltetés béli különbözőséget; mindegyik változatnál igazolható a rituális körülmények között történő eltemetés is.¹³⁷ Az emberi arc-

cal ellátott edények különböző megformálása alapján azonban mégis feltételezhetünk eltérő funkciót a Zseliz körben megjelenő típusokkal kapcsolatban, amelyet a palack alakúak esetében a méret,¹³⁸ illetve az egy vagy két emberi arc ábrázolása is meghatározhatott. Hasonló módon formai-funkcionális szempontból több típus és változat különíthető el a Szakálhát-kultúra edényei között is.¹³⁹

A zselizi és szakálhái arcós edények között megfigyelhető formai és méretbeli eltérések, a szimbólumrendszer egyes elemeinek szoros rokonsága ellenére is, funkcionális különbözősége utalnak a két kör kerámiái között. A zseliziek közül hiányoznak a nagyméretű hombárok és a palack alakúak nyakrészét megjelenítő hengeres testű edények, a szakálhái körben viszont nem szerepelnek gömbszelet alakú¹⁴⁰ és lábbal ellátott példányok. A jelentősebb mennyiségű szemes gabona befogadására is alkalmas szakálháiakkal ellentétben, méretüket tekintve a zseliziek valódi tároló funkciót nem tölthettek be; esetükben a javak szimbolikus elhelyezése és védelme, illetve étel- és italáldozatok bemutatása lehetett az elsődleges cél.¹⁴¹

A felhozott különbözősége is jól jelzik, hogy a szakálhái kapcsolatokra utaló közös meghatározó jellegzetességek ellenére is, a zselizi közösségek saját képükre formálták, saját díszítőstílusukkal látták el, és némileg más módon is használhatták az arcós ábrázolásokat, ezzel is kifejezve saját identitásukat. A méretbeli eltérések és a különböző díszítőstílus dacára, a közös vonások, úgymint a palack alak, a karcolt vagy vésett formában megjelenő „M” szerű jel,¹⁴² és a vörös sárga festés,¹⁴³ mindkét körben hasonló jelentéstartalommal rendelkezhetett. Esetleg ide sorolható az edények hasán megjelenő spirálminta is.¹⁴⁴ Ugyanakkor a Szakálhát körben jellemző egyes alapvető szimbolikus elemek¹⁴⁵ a zselizi edényekre nem kerültek át.

¹²⁶ KUZMA 1990. 450; CSENGERI 2011; CSENGERI 2014. 54.

¹²⁷ LÁSZLÓ 1972.235; MAKKAY 1978. 29; KUZMA 1990. 450; SIKLÓDI 1991. 39; HAJDÚ 2007; CSENGERI 2014. 54.

¹²⁸ VIRÁG 1995; VIRÁG 2000; SIKLÓDI 1991. 43–44; CSENGERI 2014. 54.

¹²⁹ KALICZ 1970. 37; LÁSZLÓ 1972. 224–234; LENNEIS 1976. 243–244; PAVLÚ 1998. 121; HÖCKMANN 2001. 87–88; RACZY-ANDERS 2003. 170; FÁBIÁN 2005. 14.

¹³⁰ KALICZ-KOÓS 2000. 19; PAVLÚ 1998. 121; HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 92.

¹³¹ KALICZ 1970. 37; KALICZ-KOÓS 2000. 22; FÁBIÁN 2005. 14; CSENGERI 2014. 54.-

¹³² GIMBUTAS 1989. 21; PAVLÚ 1998. 121.

¹³³ LÁSZLÓ 1972. 224–235; FÁBIÁN 2005.14; HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 50.

¹³⁴ KALICZ 1970. 37; LÁSZLÓ 1972. 235; PAVLÚ 1998. 121; FÁBIÁN 2005. 14.

¹³⁵ DOMBORÓCZKI 2013.

¹³⁶ EGRY 2006.

¹³⁷ Gömbszelet alakú: Királyok útja: VIRÁG 2013. Palack alakú: egykori Skála: HORVÁTH-HORVÁTH 2013. Antropomorf: Törökbálint-Dulácska: VIRÁG 1998, 2000. Emberarcú zoomorf: Mosonszentmiklós-Egyéni földek: EGRY 2006.

¹³⁸ A kisebbek pl. szertartásokban közreműködő ivőedények lehetnek. HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 50.

¹³⁹ SEBŐK-KOVÁCS 2009. 82, 85.

¹⁴⁰ Az északi „sarlómotívumos” edények között viszont a közepes és nagyméretű palack alakúak mellett előfordul a gömbszelet alakú típus arcós edényként való használata: CSENGERI 2014. 50.

¹⁴¹ HORVÁTH-HORVÁTH 2013. 50.

¹⁴² KALICZ-MAKKAY 1972; KALICZ-KOÓS 2000. 18; RACZY-ANDERS 2003. 167–171.

¹⁴³ A vörös szín szokványos, gyakran előfordul önállóan vagy sárgával kombinálva az arcós edényeken: KALICZ-MAKKAY 1977. 91–92; KALICZ-KOÓS 2000. 18–20.

¹⁴⁴ KALICZ-MAKKAY 1977. 189. ábra 2, 7, 11; REGENYE 1995. 143; VIRÁG 2009. Szakálháiak összegyűjtve: ORAVECZ 2010.

¹⁴⁵ VIRÁG 2009. A Szakálhát-kultúra edényeinek tarkódíszei, vagy a fésűmotívum az M alakhoz hasonlóan nem tekinthető közönséges díszítőelemnek, mivel csak ritka, és mindig különlegesnek tartható ábrázolásokkal összefüggésben szerepelnek. Össze-
gyűjtve: ORAVECZ 2010. 60.

Összefoglalóan elmondható, hogy a Zseliz kör arcós illetve antropomorf edényei a szigorú arcábrázolás ellenére is, többféle funkcióval bírhattak.

A ZSELIZI ARCOS/ANTROPOMORF EDÉNYEK ELŐKERÜLÉSI KÖRÜLMÉNYEINEK VIZSGÁLATA

Nyilvánvaló, hogy az előkerülési körülmények elsősorban az edény életének utolsó fázisára, eltemetésének szituációjára utalnak. Használatuk mikéntjére azonban a maradványok alapján nehéz következtetni,¹⁴⁶ mégsem érdektelen az eddig megismert adatok összefoglalása, amely közvetetten ugyan, de újabb összefüggésekre világíthat rá.

A Zseliz időszak Dunántúlról jelenleg ismert emberi arccal ellátott edényei, a Skálánál temetésben feltárt,¹⁴⁷ és a mosonszentmiklósi gödörből való emberarcú madár alakú példánytól eltekintve, töredékes, illetve hiányos állapotban kerültek elő. Az egyes darabok találási körülményeiről sok esetben nincs elegendő információ, így azok egy része,¹⁴⁸ a legkorábban Békásmegyerről ismertté vált jelentős számú darabbal együtt,¹⁴⁹ elsősorban a tipológiai és időrendi értékelés számára alkalmas szórványleletként szemlélhető. Ennek ellenére, viszonylag jelentős számú előfordulásuk jól kifejezi e különleges tárgyak kiemelten fontos szerepét a Budapest környéki települések életében.

A régebbi ásatásokból való töredékekkel kapcsolatban néhányszor rendelkezünk, elsősorban gödörobjektumokra utaló adatokkal, ezek azonban a körülmények részletes elemzését nem teszik lehetővé.¹⁵⁰ Bővebben az újabb leletek és közlések kapcsán tájékozódhatunk.¹⁵¹

Gödörrel való kapcsolat

A megfelelően adatolt arcós edények maradványainak többsége töredékes állapotban, különféle gödrökből származik, ahol a Növény utcában előkerültekhez hasonló módon, más leletek közé keveredve, többnyire esetleges helyzetben feküdtek, így a maradványok gondos elhelyezéséről esetükben nem beszélhetünk.

Amennyiben megfigyelhető volt, egyazon leletösszefüggésből legtöbbször csak az edények egy-egy darabja, általában a teljes arcrész, vagy annak csak töredéke került elő.¹⁵² Ritkábban több példány darabjai,¹⁵³ vagy ugyanannak az edénynek több töredéke is azonosítható egyazon gödörben.¹⁵⁴ Az edények további, sokszor nehezen felismerhető darabjait bizonyára egyéb helyekre, más gödrökbe dobták, vagy szétszörták.¹⁵⁵ E jelenség alapján lehetséges, hogy a töredékek együvé temetését az esetek többségében valamilyen okból nem tartották szükségesnek, esetleg kifejezetten kerülhettek.¹⁵⁶

Annak ellenre, hogy nem mindig dönthető el, bizonyosnak látszik, hogy a gödörből előkerülő edénytöredékek között voltak egyszerűen bedobott és szándékosan eltemetett darabok is. Ugyanakkor az áldozógödör funkció, többszöri áldozat nyoma rendkívül nehezen bizonyítható, illetve problematikus az áldozógödör és az áldozatot követő deponáló gödör megkülönböztetése is.¹⁵⁷ Azok az objektumok, amelyek egyéb leletekben, jellegzetességekben nem különböznek a többitől, csupán az arcós töredékek előfordulása alapján nem sorolhatók bizonyosan a rituális gödrök közé.¹⁵⁸ Az azonban mindenképpen szokványostól eltérő körülményt jelez, ha az arcós edény darabjai más különleges leletekkel, magányosan, rituális temetésből vagy rétegződést mutató gödrökből kerülnek elő.¹⁵⁹ A Növény utcai 1056. gödör eseté-

¹⁴⁶ SIKLÓSI 2010. 330.

¹⁴⁷ HORVÁTH-HORVÁTH 2013.

¹⁴⁸ Törökbálint-Dulácska: szórvány: VIRÁG 1998. Abb. 6. 2; VIRÁG 2000. fig. 4. 1; VIRÁG 2013. fig. 11. 4. Szécsény-Ültetés: tisztázatlan: FÁBIÁN 2005. 9. 6. kép. Győr-Pápai vám: nincs adat: MITHAY 1966; VIRÁG 2013. fig. 11. 11; Biatorbágy-Tyúkberek: A lelőhelyről 2 db festett arcós edény töredékről történik említés: REMÉNYI-TÓTH 2004. 162; HORVÁTH-REMÉNYI-TÓTH 2004. 6. kép 5; VIRÁG 2013. fig. 11. 5.

¹⁴⁹ Az 1930-as években Bp. III. ker. Pünkösdfürdőtől délre végzett feltárásból több töredék ismert, többségük közelebbi kontextus megjelölése nélkül: TOMPA 1937. Taf. 8, 3; TOMPA 1942. Taf. 1. 11-12; KALICZ-SCHREIBER 1969. 35-37; VIRÁG 2013. fig. 12. 3, 6, 7, 11, 12.) Néhány esetben „Kollár föld VI. árok” (VIRÁG 2013. fig. 12. 2.), illetve „Kollár föld VII. árok” (VIRÁG 2013. fig. 12. 4, 23.) megjelölés szerepel. Az „Egyetértés TSz VI. blokk” lelőhelyű töredék ismert (GÁBORINÉ CSÁNK 1964. 7. kép 3, 209; VIRÁG 2013. fig. 12. 8.) eredetileg nem arcós edényként került közlésre (GÁBORINÉ CSÁNK 1964. 209.). „Békásmegyery-Gázcsóárok” több töredék, közelebbi összefüggés nélkül (KALICZ-SCHREIBER 1969. 35, 37.)

¹⁵⁰ Törökbálint-Dulácska: 136. gödör: VIRÁG 1998. Abb. 6. 2, 3/a-d; VIRÁG 2000. fig. 4. 2., fig. 6. 1a-c; Szécsény-Ültetés: darabjaira a 20. gödörben találtak: FÁBIÁN 2005. 11. 7. kép 1a-b; Budapest III ker., Aranyhegyi út (Mocsáros) E/1 és K/12. gödör: KALICZ 1998. Abb. 12, 10; Abb. 13. 2.

¹⁵¹ VIRÁG 1998; VIRÁG 2000; FÁBIÁN 2005; VIRÁG 2013.

¹⁵² Királyok útja: VIRÁG 2013; Biatorbágy-Tyúkberek 36. gödör: VIRÁG 1998. Abb. 7. 1a-c; VIRÁG 2000. fig. 4. 3a-b; VIRÁG: 2013. fig. 11, 7; Szécsény: FÁBIÁN 2005). Mužla-Čenkov más attributum alapján azonosítható edény: KUZMA 1990. 431, obr. 5-6/7.

¹⁵³ Növény utca 1056. obj., Törökbálint-Dulácska: VIRÁG 1998. 68-69; Mužla-Čenkov obj. 9: KUZMA 1990. 430, obr. 4, 2, obr. 4, 5.

¹⁵⁴ Növény u. 1056. obj.; Biatorbágy-Tyúkberek: VIRÁG 1998. Abb. 7. 1/a-c; Törökbálint-Dulácska: VIRÁG 1998. Abb. 2/1a-c, 3. 1/a-c, 4. 1/a-c.

¹⁵⁵ Ezt igazolják a nagyobb feltárások adatai is, bár a humusz gépi eltávolítása és az eredeti járósintek pusztulása ezeknek a körülményeknek a felderítését nem teszi lehetővé.

¹⁵⁶ Elképzelhető az is, hogy az edénytöredékek elszórása véletlenszerű lehetett, hiszen a DVK gödreiből általánosságban kevés az összeállítható edény.

¹⁵⁷ MAKKAY 1978. 31-32; HAJDÚ 2007.

¹⁵⁸ SIKLÓSI 2010. 329-330.

¹⁵⁹ Összefoglalóan: CSENGERI 2011. 84.

ben a különleges leleteket egyedül az antropomorf leletek képviselik, a gödör egyéb jellegzetességei nem utalnak a maradványok rituális eltemetésére.

Igen kivételesnek tartható a bizonyíthatóan ép, vagy töredékeiből teljes egészében összeállítható, igazolhatóan teljes, esetleg részleges állapotban gondosan gödörbe elföldelt arcós edény előkerülése. Biztosan ilyen a Mosonszentmiklóson feltárt „M” jellel keretezett emberi arccal rendelkező madártestű lábas edény, amelyet egy ház sarkában megásott gödörben, épületomladékkal és két őrlőkővel együtt ép állapotban temették el.¹⁶⁰ Kivételt jelenthet még az 1960-ban leletmentés során több darabban, hiányosan, de rekonstruálható állapotban Békásmegyeren megtalált kétarcú edény,¹⁶¹ amellyel kapcsolatban gyanítható, hogy talán a teljes, illetve közel teljes edény eltemetéséről, vagy töredékeinek egyazon helyen, vagy egymás közelében történő elföldeléséről lehetett szó. Bár az „M” jelű arcós edények nyakrészének Szakálhát-kultúra körében megfigyelt szándékos eltemetésére¹⁶² jelenleg nem ismerünk biztos példát a Zseliz körben, a Növény utcai nyakrésszel kapcsolatban mégis felmerülhet ez a lehetőség, annak ellenére, hogy nem teljes egészében előkerült nyakrészből beszélhetünk, és a darabok elszórtan feküdtek a gödör alsó részében.

Az arcósokhoz hasonló bánásmódot feltételezhetünk a lábas edényekkel kapcsolatban is, amelyek leginkább megjelenítik az antropomorf jellegét. Többségük gödörből való, jelenlétükre sokszor csak a lábak előkerülése alapján gondolhatunk.¹⁶³ Általában hiányosan, hulladékgödörnek tűnő objektumokban kerülnek elő, de találunk adatot kisméretű, csaknem ép edényke épület közelében, edénydepóban történt, szimbolikus emberáldozatként értelmezett eltemetésére is.¹⁶⁴ A teljes mértékben antropomorf ábrázolásnak tekinthető ritkán előforduló ülő arcós edényeket, ugyancsak értelmezhetjük a lábas edények egy változatának. Az eddig ismert két példány rituális körülmények között történt szándékos eltemetése nem vonható

kétségbe.¹⁶⁵ A lábas edények körébe is besorolható a mosonszentmiklósi négy lábbon álló emberarcú madár alakú edény is, amelyet ugyancsak bizonyíthatóan rituális körülmények között temettek el.¹⁶⁶

A hulladékgödörként funkcionáló hosszanti, és más alakú, hulladékot tartalmazó gödörből való töredékek esetében, az egyszerű kidobás/eltávolítás tényén túl, semmiképp sem gondolhatunk a maradványok kiiktatásának különleges körülményére. A szabályos gödrök alakja és szokványostól eltérő leletösszetétele viszont utalhat az emberarcú edénymaradványok, esetleg egész szertartási készlet, megújítást megelőző egyidejű megsemmisítésére, rituális eltemetésére, ami a törökbálinti antropomorf edények esetében bizonyítható is. A Békásmegyer–Gázcsóárokban előkerült kétarcú edénnyel kapcsolatban is gyanítható a maradványok tudatos, illetve szándékos elföldelése. Joggal merülhet fel az arcrész rituális körülmények között történt eltemetése Balatonszárszón is, ahol egy edénykészlet vélhetően tudatos depozícióját befoglaló gödörben két további töredék is előkerült, amelyek közül az egyik különleges díszű, a másik pedig, arcós edényből való.¹⁶⁷

A gödörbe temetés különleges körülményei az AVK északi települési tömbjében és a Szakálhát-kultúra körében is kimutathatóak,¹⁶⁸ de van adat arra is, hogy ilyen edények darabjait hulladékgödörbe dobták.¹⁶⁹ Az újabb kutatások fényében¹⁷⁰ nem zárható ki egyes arcós edények lakomákon való használata sem.¹⁷¹ A teljes edények gödrökben történő elföldelése vagy arcábrázolásos darabjaik eltemetése ezzel kapcsolatos emlékeztető szerepükre is utalhat, de eltemetésükkel összefüggésben más jellegű rituális közösségi eseményekre /szertartásokra is gondolni lehet.¹⁷²

A Zseliz körben egy településen belül a maradványokkal való bánásmódnak, egymással párhuzamosan is, többféle gyakorlata létezhetett. Törökbálint–Dulácskán a teljes egészében feltárt 3. sz. ház közelében több arcós/antropomorf edényhez tartozó töredék is napvilágot látott. Az épület északi végénél feltárt, aljában több mélyedésből

¹⁶⁰ EGRY 2006, 127.

¹⁶¹ KALICZ-SCHREIBER 1969. 35; KALICZ-MAKKAY 1972. Abb. 6, 3; KALICZ 1998; VIRÁG 2013. fig. 11. 9. A publikációkban „Pünkösdfürdő környéke” vagy Budapest–Békásmegyer lelőhellyel közölt edény 1960-ban a Pünkösdfürdő területén gázcsóárokból végzett leletmentés során került elő, így a leltárkönyvi bejegyzés alapján indokolt a Békásmegyer–Gázcsóárok lelőhelynév használata.

¹⁶² RACZKY 1982. 223–224; RACZKY 1992. 151.

¹⁶³ Törökbálint–Dulácska: VIRÁG 1998. Abb. 6, 4, 6. Biatorbágy–Tyúkberek: VIRÁG 1998. Abb. 6, 5, 7; Növény utca: közöletlen. Ásatási dokumentáció a BTM Adattárban.

¹⁶⁴ Tešetic–Kyjovice: KAZDOVÁ 1999. 125–132.

¹⁶⁵ VIRÁG 1989; VIRÁG 2000.

¹⁶⁶ EGRY 2006, 127.

¹⁶⁷ MARTON 2015. 76.

¹⁶⁸ Tiszaug–Vasútállomás: RACZKY 1982. 223, 226; Tiszaigar: RACZKY 1992. 151; Gyoma–Ózed: GOLDMAN-SZÉNÁSZKY 2002. 55; CSENGERI 2011. 83; CSENGERI 2014. 54; KOVÁCS 2014. 17, 20.

¹⁶⁹ RACZKY 1982. 223–224, 226; KOVÁCS 2014. 17–19; CSENGERI 2011. 85; CSENGERI 2014. 54.

¹⁷⁰ KALLA-RACZKY-V. SZABÓ 2013.

¹⁷¹ CSENGERI 2014. 55.

¹⁷² CSENGERI 2014. 54–55.

álló 136. sz. gödörkomplexumban,¹⁷³ egy palack alakú arcós edényhez tartozó töredék¹⁷⁴ mellett, kiegészíthető lábas edény,¹⁷⁵ radiolarit penge, egyéb köeszköz, kövek, őrlőkő töredékek, paticsok és edénytöredékek kerültek elő. Az egyébként kevés állatcsonton kívül, az épülethez közel eső déli rész aljában nagy mennyiségű halomba gyűjtött állatcsont feküdt. A gödör együttes leletei szokványos hulladékgyűjtésre is utalhatnak, ennek ellenére nem zárható ki az arcós/lábas edény töredékének szándékos eltemetése a gödör házhoz közel eső szélénél. Ezzel szemben mindenképpen rituális körülmények között történő eltemetésről van szó a két, mindmáig különleges, ülő alakként rekonstruálható antropomorf edény esetében, amelyeknek darabjai a 3. ház DK-i sarkánál feltárt mély aknaszerű gödörből kerültek elő.¹⁷⁶ Mindezekkel ellentétben, a lelőhelyen szórványként előkerült arcós edény töredék¹⁷⁷ földbe kerülésével kapcsolatban rendkívüli körülményre nem gondolhatunk.

Épületekkel való kapcsolat

Az arcós edények házban való elhelyezését a Zseliz időszakból jelenleg csak a Szécsény-Ültetésről származó, omladékok között előkerült töredékek¹⁷⁸ igazolják a legegyszerűbben. Az egyik edény összeállítható nyakrészének darabjait egy halomban, arccal lefelé borulva az 1. háznak nevezett paticsos omladékréteg elbontásakor találták meg,¹⁷⁹ egy további arcrész töredék pedig, a házban található kövekből rakott, vékonyan lesározott tűzhely szélén feküdt.¹⁸⁰ Az edényeken kívül több antropomorf töredék és zoomorf plasztikus ábrázolás is előkerült, ami igazolja, hogy a rituális cselekmények kellékeit a házban belül, egy arra kijelölt helyen tartották.¹⁸¹ A házzal való kapcsolat lehetőségét veti fel az is, hogy további két töredéket, az épületet körülvevő gödrökben találtak meg.¹⁸² A 20. gödörből való, teljesen restaurált edény esetében azonban nincs utalás az objektum jellegére és egyéb leletekre, így a leletegyüttes összetétele nem ismert. Ekképpen csak feltételezni tudjuk, hogy hulladékgyűjtő-szerű objektumról lehetett szó, el-

lentétben a szabályos kerek 15. sz. gödörrel, amelynek égett, paticsostörmelékkel betöltése,¹⁸³ az épület leégésével, esetleg szándékos, rituális leégetésével is kapcsolatban állhatott. Az a tény, hogy a ház omladéka közül az edényeknek csak egyes töredékei (arcos részei) kerültek elő, jelzi, hogy az arcos edények a ház pusztulásakor már töredékes állapotban voltak. Az épület leégése és az arcos edények töredékes állapotú előkerülése alapján így esetleg az épület és az arcos edények együttes szándékos megsemmisítésére is gondolhatunk. A szécsényi település jól példázza azt is, hogy a Zseliz körben arcós edények maradványai egyazon településen belül épületben és gödörben is előfordulhatnak.¹⁸⁴

Különleges (köztük arcós) edényeket, és tárgyakat a szécsényihez hasonlóan, házak paticsomladéka között, illetve házak környékéről a Szakálhát-kultúra körében is megfigyeltek,¹⁸⁵ de van erre példa a részben egykorú bánáti Bucovaț-csoport parcai (Parța) lelőhelyén is.¹⁸⁶ Ugyanakkor a DVK épületeinek omladéka, padlószintje általában nem kerül elő, a szécsényi példa mégis igazolhatja az arcós edények épületen belüli elhelyezését a Budapest környéki, dunántúli, illetve közép-európai és települések esetében is. Közvetetten erre utal a mosonszentmiklósi madár alakú arcós edény is, amelyet egy oszlopvázás lakóház leghátsó északi, sarkában kiásott gödörbe temettek el.¹⁸⁷

Annak ellenére, hogy a körülmények miatt a DVK telepein aligha számíthatunk biztosan a belső térben elhelyezett arcós/antropomorf ábrázolások maradványainak eredeti elhelyezési helyükön való előkerülésére, a lakóházakkal való egykori kapcsolatra az épületekkel összefüggő, vagy környezetükben elhelyezkedő gödrökből előkerült darabok is felhívják a figyelmet. Nehezen igazolható, de biztosabban ilyenek lehetnek a házak külső falát kísérő hosszanti beásások,¹⁸⁸ és esetleg ebbe a körbe vonhatók az épületek körzetében talált szabályos,¹⁸⁹ és szabálytalan gödrök is, bár ezekről inkább csak feltételezni lehet, hogy azok a közeli házból kikerülő maradványokat fogadták be. Noha épület közelében létesült a Növény utcában feltárt 1056. sz. objektum is, kapcsolatuk kétséget

¹⁷³ Közöletlen: Ásatási dokumentáció a BTM Adattárban.

¹⁷⁴ VIRÁG 1998. Abb. 6, 2; VIRÁG 2000. fig. 4, 2.

¹⁷⁵ VIRÁG 1998. Abb. 6, 3a-d; VIRÁG 2000. fig. 6, 1a-c. Sajnos a precíz dokumentáció ellenére sem azonosítható az arcrész és a lábas edény előkerülésének pontos helye.

¹⁷⁶ VIRÁG 1998. Abb. 6, 3a-d; VIRÁG 2000.

¹⁷⁷ VIRÁG 1998. Abb. 6, 1; VIRÁG 2000. fig. 4, 1.

¹⁷⁸ FÁBIÁN 2005. 8, 2-3. 4. kép

¹⁷⁹ FÁBIÁN 2005. 8, 2-3. kép

¹⁸⁰ FÁBIÁN 2005. 8, 4. kép

¹⁸¹ Azt viszont nem jelenti, hogy maga a cselekmény a lakóházon belül zajlott volna: FÁBIÁN 2005. 14.

¹⁸² FÁBIÁN 2005. 14.

¹⁸³ FÁBIÁN 2005. 9.

¹⁸⁴ FÁBIÁN 2005.

¹⁸⁵ Szentes-Ilonapart: CSALOG 1966. 50-51; HORVÁTH 1983; Bottonya-Gödrösök: GOLDMAN 1978. 13-14, 19-26; és Bottonya-Parázstanya: SZÉNÁSZKY 1977. 216; SZÉNÁSZKY 1990. 153.

¹⁸⁶ Parța: RUS-LAZAROVICI 1991. 93-99.

¹⁸⁷ EGRY 2006, 127.

¹⁸⁸ Budapest XXII. ker., Növény utca 373. objektum.

¹⁸⁹ Szécsény-Ültetés: A 3. sz. töredéket az 1. ház közelében elhelyezkedő 15. gödörben találták. FÁBIÁN 2005. 9, 5. kép

kizáróan nem bizonyítható. Az épülettel való összefüggés csak sejthető Törökbálint–Dulácskán is, ahol a 3. sz. ház környezetében két objektumból, egy komplexumból és egy szabályos aknaszerű gödörből összesen négy antropomorf ábrázolás került elő.¹⁹⁰

Noha egyértelmű bizonyítékkal továbbra sem rendelkezünk, mégis nyilvánvaló, hogy az edényeket a lakóházakban, meghatározott helyen tartották, valószínűleg az épületek északi, legbensőségesebb helyiségében.¹⁹¹ Őrző-védő szerepüket is ott tölthették be, az viszont, hogy maguk a szertarások (pl. étel-ital áldozat bemutatása) a lakóházakon belül zajlottak volna, jelenleg nem igazolható.¹⁹²

Temetkezések

Arcos, illetve antropomorf edény sírba helyezésével kapcsolatban csak kevés adattal rendelkezünk.¹⁹³ A Zseliz körben mindmáig ismert egyetlen ép példány jól megfigyelt körülmények között Budapesten, az egykori budai Skála áruház parkolójában került elő. A vélhetően ivóedényként használt kisméretű példányt¹⁹⁴ egy szokványostól eltérő módon különleges körülmények között eltemetett emberpár lábaihoz helyezték. A feltételezések szerint „kultikus” céllal megölt emberpár sírjából való edény, amely egyúttal sírmelléklet és „kultuszcselekmény” részese is volt, újabb bizonyítéka az edénytípus hétköznapi életből kivont jellegének. Maga a temetkezés ugyanakkor a „kultikus” cselekmény lejátszódásának színhelye is, így a befogadó gödör egyben sírként és „kultuszgödörként” is funkcionált.¹⁹⁵ Hasonló, de összetettebb cselekményekre utaló jelenségeket figyeltek meg Abony–Serkeszék késő szakálhái településrészén is, ahol egy árokrendszerhez köthető gödörben ugyancsak egy szabálytalan temetkezés társaságában találtak hengeres testű arcos edényt. A mindezek mellett nagy mennyiségű díszített edénytöredéket, és más különleges leletet is tartalmazó objektum áldozógödörként került értelmezésre.¹⁹⁶

Rituális temetés részeseként kerülhettek sírba eredetileg ép állapotú arcos edények a Zseliz körön kívül, az ún. „sarlómotívummal” jellemezhető edények elterjedési területén is. Az AVK 3–4. fázisából Garadnáról közölt Csengeri P. arcos edényt különlegesnek tekinthető temetkezésből,¹⁹⁷ de sírból való származást feltételeznek a piros festésű emberi koponyaacsontokkal együtt Mezőzomborban előkerült, eredetileg több edénnyel együtt eltemetett arcos edénnyel kapcsolatban is.¹⁹⁸ Annak ellenére, hogy rajtuk az „M” jeltől különböző szimbolika jelenik meg, a sírba helyezés szokását és rituális körülményeit ezek az edények is bizonyítják.

A Zseliz körben, a Skálánál hitelesen feltárt temetkezésből előkerült példányon kívül, nem ismerünk ép állapotú arcos edényt, de más összefüggésben több adat is utal az edénytípus sírba helyezésére. Veszprém–Nádortelep lelőhelyen, egy ismeretlen tájolású zsugorított helyzetű csontvázalattal együtt, két bomba alakú edény és egy alacsony csőtálpas tál társaságában, egy hengeres nyakú, gömbös hasú amfora is előkerült, amelynek hiányzó felső részén, az edény formája, és a nyakrész aszimmetrikus mintája alapján eredetileg arcábrázolás lehetett (5. kép 6.).¹⁹⁹ A nyakrész hiányossága ellenére is, a váll díszítése, illetve az edény formája alapján, eredetileg szintén emberarcú edény lehetett, és állapota szerint vélhetően sírból származhat a Bajóton pontos lelő körülmények nélkül előkerült példány is (5. kép 3.).²⁰⁰

Az eddig megismert adatok arra utalnak, hogy a sírokba ritkán, de ép állapotú, és csonka, vagy csonkított, hiányzó arcú palack alakú edényeket is eltemettek. Úgy tűnik, ezek kisebb méretűek a gödrökből előkerült rekonstruálható példányoknál, magasságuk 14–20 cm közötti lehetett.²⁰¹

Sírmellékletként az arcos edények eltérő funkcióval rendelkezettek, de ez esetben is védhették az eltemetettekkel túlvilágra bocsátott javakat,²⁰² tartalmazhattak halotti áldozatot, vagy segíthették az újjászületést is,²⁰³ sírba helyezésük pedig, mindenképpen hangsúlyozza a temetés rendkívüli voltát.²⁰⁴ Igaz lehet ez az ép állapotban eltemetett edényekre, a Zseliz körben azonban a jelek szerint

¹⁹⁰ A 136. sz. gödörkomplexum arcos és lábas edény töredéke (VIRÁG 1998. Abb. 6. 2, 3a–d); illetve a két ülő antropomorf edényt befogadó mély aknaszerű 157. sz. gödör (VIRÁG 1998. 67–68, Abb. 2–4).

¹⁹¹ EGRY 2006, 127.

¹⁹² FÁBIÁN 2005. 14.

¹⁹³ Kleinfahnen, Roßleben Nitra: PAVLÚ 1998. 122. PAVLÚ 1998. 122; Vedrovice: PODBORSKÝ ET AL. 2002. 35, Obr. 27, 1; Tab. III. 3a–3b.

¹⁹⁴ HORVÁT–HORVÁTH 2013. 50, M: 14,4 cm. Pá: 7 cm.

¹⁹⁵ HORVÁT–HORVÁTH 2013. 49–50.

¹⁹⁶ KOVÁCS 2006; KOVÁCS–RAJNA 2006. 97.

¹⁹⁷ CSENGERI 2011.

¹⁹⁸ KALICZ–KOÓS 2000, 15, 17.

¹⁹⁹ ÉRI ET AL. 1969, Taf. 2. 13; GLÄSER 1993. Taf. 242, 4; REGENYE 1995. 140, 1. tábla, 2–4. PAVLÚ 1998. 113. Töredékes magassága 16 cm, eredeti magassága kb. 20 cm-re becsülhető.

²⁰⁰ HORVÁTH 1979. 2. 11; GLÄSER 1993. Taf. 13, 5.

²⁰¹ Lásd a 187, 192. jegyzetet.

²⁰² HORVÁTH–HORVÁTH 2013.

²⁰³ CSENGERI 2011. 84.

²⁰⁴ HORVÁTH–HORVÁTH 2013.

arcukat elvesztett vagy arcrészüktől megfosztott edények sírba helyezése is gyakorlat lehetett. Az ilyen módon „deszakralizált”, ezzel eredeti rendeltetésüket elvesztő edények temetkezésekbe kerülésének oka lehetett az is, hogy ezek a példányok az arcrész elvesztését, vagy eltávolítását követően más rendeltetésű edénnyé, adott esetben sírmelékletté váltak, arcrészüket pedig, más helyre dobták, vagy eltemették.

Kapcsolat a településekkel

A lakóházakban való elhelyezés feltételezése szerint arra gondolhatunk, hogy minden háztartáshoz egy, esetleg több arcoss/antropomorf edény is tartozhatott. Töredékek viszonylag gyakran, a házak számához viszonyítva azonban, sokszor kisebb példányszámban kerülnek elő a zselizi lelőhelyeken.²⁰⁵ Ez azt jelzi, hogy ilyen edények, a megtalált maradványokhoz képest, nagyobb számban lehetnek használatban a településeken. Eszerint ezek a különleges edények folyamatosan, hosszabb ideig is betölthették szerepüket (pl. védelmezheték a közösség évenként újra és újra bennük szimbolikus elhelyezett javait, vagy huzamosabban közreműködhetnek szertartásokban) anélkül, hogy rendszeresen vagy időközönként újakat készítenek volna. Valószínűleg csak a sérült, vagy szerepüket valamilyen okból már elvesztett, összetört edényeket távolították el a házakból, maradványaikat kidobták, újjászületésük meggátolása érdekében, darabjaikat különböző helyekre elszórták, vagy rituális körülmények között eltemették.

Nincs biztos jele annak, hogy a településen használt, vallásos célokat szolgáló tárgyakat, edényeket összegyűjtve egy épületben tárolták, vagy a maradványokat a telepek egy elkülönített részén földelték volna el. Mindenesetre a nagy felületű feltárások esetében több helyen is megfigyelhető volt az arcoss edények maradványainak koncentrációja a települések egy-egy részén.²⁰⁶ Vannak olyan objektumok, mint a Növény utcai 1056. sz. gödör is, amelyek több edényből való töredéket is tartalmaznak. Az antropomorf ábrázolások koncentrációja Törökbálint–Dulácskán a 3. számú épület környezetében ugyancsak figyelemreméltó jelenség, még akkor is, ha a házzal való összefüggést

igazolni nem lehet. Hasonló jelenséget Balatonszárszón is megfigyeltek, ahol a karcolt és festett díszű, általában arcoss edények töredékei a 9. sz. ház közelében akkumulálódtak, a település más területein, egy kivételtől eltekintve, nem fordultak elő.²⁰⁷

Az arcoss edények maradványainak szóródása, illetve említett koncentrációja a telepeken, valószínűleg rendeltetésük megszűnésével állhat összefüggésben. Azon a teleprészen, vagy annak a háznak a közelében, ahol nem fordulnak elő töredékeik, vélhetően nem sérültek meg, illetve nem kerültek megsemmisítésre (eltörésre/kidobásra) ilyenek. Ez jelzi azt is, hogy egyes edények hosszabb ideig voltak használatban, míg mások valamilyen okból idővel jelentőségüket veszítették. Ez magyarázat lehet arra, is, hogy egyes településeken miért nem kerülnek elő,²⁰⁸ vagy miért csak kisebb számban vannak jelen arcoss töredékek. Az arcok alapján egyértelműen azonosítható példányok mellett, a gödrökben természetesen lehetnek olyan darabok maradványai is, amelyek az edények kevésbé felismerhető részeiből származnak.

AZ „ÉLETÚT” VÉGE, AZ EDÉNYEK TÖREDÉKESÉGE, PUSZTULÁSA

Az arcábrázolások kétségtelenül a természetfölötti erők befolyásolására, őrző-védő céllal készülhettek, ilyen módon tehát, a mindennapi élet részét képezték.²⁰⁹ Ugyanakkor egyesek hétköznapi életből kivont jellegre, rituális cselekményekben való részvételük, illetve a temetkezésekben előkerült ép példányok alapján gondolhatunk.

Arra nézve, hogy egyes példányaik miért és milyen módon válhattak töredékessé, csak feltevésekre szorítkozhatunk, mégis valószínűsíthetjük, hogy megváltozott állapotuk valamilyen módon eredeti rendeltetésükkel állhatott összefüggésben. Elképzelhető, hogy őrző-védő szerepük nem működött megfelelően, esetleg megsérülhettek használatuk során, de az agyagplasztikákhoz hasonlóan, az áldozati szertartásokban szerepet játszó példányok között lehettek direkt összetörésre, feláldozásra szánt darabok is.²¹⁰

Az edények eredeti rendeltetésének megszűnése nyilvánvalóan az emberarc elvesztésével/eltávolításával/elkülönítésével járt együtt, amikor az edény és az arcrész kapcsolata valamely okból megszűnt vagy valamilyen okból szándékosan

²⁰⁵ Pl.: A Budapest III. ker., Nánási úti közel ötezer négyzetméteren feltárt településen arctöredéket nem találtunk annak ellenére, hogy a kottafejes és zselizi időszakból összesen 11 épületet lehetett azonosítani: VIRÁG 2014. 3. kép 1.

²⁰⁶ A Növény utcában az 1056. sz. gödör mellett, a távolabb fekvő 373. objektumban került elő két eltérő edényből való arcrész. Hogy a telepeken hány helyen tapasztalható ilyen jellegű koncentráció, természetesen függ a feltárt terület nagyságától is.

²⁰⁷ MARTON 2015. 184, 61. tábla: 1a–b; 62. tábla: 1–2.

²⁰⁸ A Budapest, Nánási uti településen egyetlen arctöredék nem került elő. VIRÁG 2009.

²⁰⁹ FÁBIÁN 2005. 14.

²¹⁰ VIRÁG 2018. további irodalommal

megszüntették azt. Az edények arcrészének sajátos kezelésére (összetörés, elkülönítés) azonban nem rendelkezünk közvetlen bizonyítékokkal, többségüknel nehezen vagy egyáltalán nem dönthető el törésük szándékos, vagy véletlenszerű volta. Minthogy az ember alakú agyagplasztikák esetében több vizsgálat is igazolta azok szándékos összetörését,²¹¹ az arcós edények esetében sem zárható ki hasonló gyakorlat.²¹² A sírból ismert arcuktól megfosztott edények is felhívják a figyelmet az arc-, sőt nyakrészek szándékos elkülönítésére, ami nyilvánvalóan az eredeti tárgyak átértelmezésére, az edény egyfajta lefokozására utal. Talán ez adhat magyarázatot arra is, hogy az edények darabjait miért nem egyazon helyre dobták; ezzel ugyanis újbóli „feléledésük” teljességgel lehetetlenné vált. Arra azonban, hogy a törést követően az arcós darabokat tovább használták-e vagy rögtön kidobásra kerültek, nem következtethetünk.²¹³

A gödörből való töredékek esetében többször nem csak az arcrész, hanem ugyanannak az edénynek több darabja,²¹⁴ illetve az edény, arcrészt is tartalmazó nagyobb felületű töredéke²¹⁵ került napfényre, igazolva, hogy nem csak az arcrészt törték ki. A Növény utcai 1. sz. edény esetében a nyakrész egyik oldalának összetörve bedobott, de összeállítható darabjait találtuk meg, így biztosan nem csak az arcrész eltávolítására került sor, hanem az egész edény eltört, vagy eltörhették azt. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy maga az arcrész az azt keretező erőteljesen bemélyített „M” szerű bekarolás V alakú részénél vált ki, így a mély bevésés, azon túl, hogy a szimbolikus jel hangsúlyos ábrázolásaként is felfogható, szándékosan esetén az arcrész könnyebb eltávolítását is biztosíthatta. Egyúttal azonban figyelembe kell venni azt is, hogy a bevésésnél elvékonyított edényoldalból az arcrész könnyebben, véletlenszerűen is kitörhetett.

Az edények összetörését, vagy véletlenszerű megsérülését követően, a maradványok szétszórása minden bizonnyal az edények „pályafutásának” befejezését jelentette, amikor eredeti jelentőségüket, funkciójukat elveszítve, illetve azoktól megfosztva, bizonyos részeit gödörbe dobták.

Nem lehetetlen az sem, hogy megkülönböztetve, másképpen bántak a véletlenszerűen eltört példányok, és másképpen a valamilyen okból megsemmisített edények darabjaival. Egyes esetekben megállapítható az eltemetés körülményeinek rendkívüli volta,²¹⁶ máskor viszont a gödrökből kikerülő egyéb maradványok egyszerű hulladékgyödörre is utalhatnak. Az „életút” vége tehát lehet rituális eltemetés,²¹⁷ vagy egyszerű kidobás is.

Legtöbbször az edények bizonyos darabjait, leginkább az arcrészt, egyszerűen a szemét közé dobták; a maradványok véletlenszerű helyzete e tárgyak eredeti szerepének, illetve jelentőségnek elvesztését jelzi. Az összetörés egyértelműen a tárgyak megsemmisítését, kidobásuk pedig, a tőlük való teljes megszabadulás szándékát jelzi, nemcsak száműzésüket a házakból. A tőlük való megválás módjának különbözősége azonban mégis jelez eltérést a hulladékgyödörbe dobott és a valamilyen módon eltemetett példányok között. Utóbbi esetben a szokatlan körülmények arra is utalhatnak, hogy az arcrész mágikus erejét valamilyen módon megpróbálhatták még egyszer utoljára igénybe venni, vagy esetleg lakomák, illetve más jellegű rituális közösségi események, szertartások mementójaként kerülhettek földbe.²¹⁸

A Szakálhát-kultúra körében ugyancsak előfordulnak kizárólag arcós részt ábrázoló töredékek,²¹⁹ illetve tudatos leválasztásra és eltemetésre utaló edény felsőrészek.²²⁰ Különleges bánásmódban részesülhettek a Szentes környékén talált arcós edények is.²²¹ Az arcós edények különleges szerepét a Gyoma-őzedi bothrosból származó nagyméretű arcós hombár is jól példázza, amelynek kontextusa, azaz a gödör szabályosan ismétlődő rétegsora „áldozással” hozható kapcsolatba.²²² A Zseliz körben rendkívüli körülményeket jelenleg a Törökbálint–Dulácskán és Királyok útján előkerült maradványok alapján feltételezhetünk, ahol az egyébként nehezen bizonyítható szándékos összetörés is valószínűsíthető, annak ellenére, hogy az edények hiányosan kerültek eltemetésre.

²¹¹ CHAPMAN 2000. 25–26; HOFMANN 2005. 61–62; VIRÁG 2018.

²¹² CSENGERI 2014. 55.

²¹³ CSENGERI 2014. 55.

²¹⁴ Békásmegyer–Gázcsőárok: KALICZ–SCHREIBER 1969. 35; KALICZ–MAKKAY 1972. Abb. 6, 3; KALICZ 1998. Abb. 13, 1; VIRÁG 2013. fig. 11. 9; Törökbálint–Dulácska: VIRÁG 2000; Biatorbágy–Tyúkberek VIRÁG 2000;

²¹⁵ Budapest, Királyok útja 293.: VIRÁG 2013.

²¹⁶ Törökbálint–Dulácska: VIRÁG 1998; VIRÁG 2000.

²¹⁷ Törökbálint–Dulácska: VIRÁG 1998; VIRÁG 2000; Budapest, Királyok útja 293: VIRÁG 2013; CSENGERI 2014. 54.

²¹⁸ KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013. 18–24; CSENGERI 2014. 55.

²¹⁹ pl. Tiszaigar–Csikóstantya, Tiszasas–Rév településeken kerültek elő. KALICZ–MAKKAY 1977. Taf. 152. 1, 5; ORAVECZ 2010. 62.

²²⁰ Csenytelek–Újhalastó: HEGEDŰS 1981. 4; Tiszaug–Vasútállomás: RACZKY 1982. 224. 3. kép 1–3.

²²¹ CSALLÁNY 1939. 15. t. 1–2; HORVÁTH–PALUCH 2005. 263; vagy Kömlő: DANYI 2000. 12; ORAVECZ 2010. 63.

²²² GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2002. 22–56. Abb. 1.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Növény utcai Zseliz III. időszakra keltezhető 1056. objektumba két különböző arcós edény maradványai kerültek, amelyek közül az egyik példány (2. sz.), eddig még nem rekonstruált, lábon álló palack alakú típust képviselhet. Ezt az edényt valószínűleg a vele együtt használt edénykészlet más darabjaival együtt dobták a gödörbe. Az objektumot maguk az antropomorf töredékek teszik rendkívülivé, egyéb jelenség vagy a leletegyüttes összetétele nem utal a maradványok különleges körülmények között történt eltemetésére. Ugyanakkor mindenképpen figyelemre méltó, hogy a gödörbe egyidejűleg két különböző arcós edény maradványait temették el.

A Növény utcában előkerült antropomorf leletek kapcsán megkíséreltük követni a Zseliz időszaki arcós edénynek történetét megalkotásuktól egészen a földbe kerülésükig. Használatuk mikéntjére a maradványok elemzésével és a lelőköri körülmények részletes vizsgálatán keresztül próbáltunk adatokat nyerni.

A Zseliz kör arcós illetve antropomorf edényei a szigorú arcábrázolás ellenére is, többféle funkcióval bírhattak. Méretüket tekintve rendeltetésük elsődleges célja a javak szimbolikus elhelyezése és védelme, illetve étel- és italáldozatok bemutatása lehetett. A rendeltetést a palack alakúaknál a méret, illetve az egy vagy két emberi arc ábrázolása is meghatározhatta, bizonyos daraboknak csak egy, másoknak több funkciója is lehetett. A szakállszerű minta és a csak női illetve férfi attribútumok, vagy mindkét nem szimbólumainak egyidejű megjelenítése szerint, egyes esetekben a nemi jelleg megjelenítése is lényeges szerepet kaphatott.

A szakállhíti kapcsolatokra utaló közös meghatározó jellegzetességek ellenére, a zselizi közösségek, ezzel is kifejezve identitásukat, saját képükre formálták, egyéni díszítéstílusukkal látták el és némileg eltérő módon használhatták ezeket az ábrázolásokat. A lábas edények, amelyek között palack alakú arcós példányok is lehettek valószínűleg az antropomorf edények ritkábban megjelenő változatát képviselik a Zseliz körben.

Noha egyértelmű bizonyítékkal továbbra sem rendelkezünk, mégis nyilvánvaló, hogy az edényeket a lakóházakban, meghatározott helyen tartották. Hogy a szertarások a lakóházakon belül zajlottak volna nem igazolható, őrző-védő szerepüket azonban bizonyára ott tölthették be.

Az arcós/antropomorf maradványok többsége töredékes állapotban szórványként került elő, vagy különféle gödrökből származik. Bár nem mindig dönthető el, bizonyosnak tűnik, hogy köztük voltak egyszerűen kidobott és szándékosan gödörbe temetett darabok is. Több példa alapján feltételezhetjük, hogy a Zseliz körben egy településen belül a maradványokkal való bánásmódnak, egymással párhuzamosan is, többféle gyakorlata létezhetett.

Temetkezésekben, rituális temetések részeseiként, ritkán jelennek meg arcós edények. Sírmellékletként bizonyára eltérő funkcióval rendelkezettek, de ekkor is védelmezhetők a túlvilágra bocsátott javakat. Az arcrész nélküli, valószínűleg jelentőségüket vesztett edények ezzel szemben más céllal, egyszerű sírmellékletként kerülhettek eltemetésre.

Az arcós edények maradványainak szóródása, illetve koncentrálódása a telepeken valószínűleg rendeltetésükkel, illetve annak megszűnésével állhat összefüggésben. Maradványaik hiánya egyesek huzamosabb használatára utalhat, míg mások valamilyen okból idővel jelentőségüket veszítették.

Az edények eredeti rendeltetésének megszűnése nyilvánvalóan az emberarc elvesztésével/eltávolításával/elkülönítésével járt együtt, amikor az edény és az arcrész kapcsolata valamely okból megszűnt vagy valamilyen okból szándékosan megszüntették azt. Az arcok szándékos elkülönítése és különleges kezelése nem bizonyítható, mint ahogyan az edények szándékos összetörésére is csak a rendkívüli körülmények között előkerült példányok alapján gondolhatunk. Egyes esetekben megállapítható az eltemetés körülményeinek rendkívüli volta, máskor viszont a gödrökből kikerülő egyéb maradványok egyszerű hulladék-gödörre is utalhatnak. Az „életút” vége tehát lehet a maradványok rituális eltemetése, vagy egyszerű kidobása is.²²³

²²³ A térképeket Csernus Erzsébetnek, a tárgyrajzokat Kangyal Orsolyának, a tárgyfotókat Szilágyi Nórának köszönöm.

IRODALOM

- BERG–MAURER 1998 BERG, F. – MAURER, H.: Idole. Kunst und Kult im Waldviertel vor 7000 Jahren. Horn, 1998.
- CSALLÁNY 1939 CSALLÁNY, G.: Gesichtsdarstellungen auf Gefäßen der Theißkultur. *Germania* 23. (1939), p. 145–146.
- CSALOG 1966 CSALOG, J.: Die Lehren der Ausgrabungen von Szentes-Ilonapart. *Acta Universitatis Szegediensis* 10. (1966), p. 49–56.
- CSENGERI 2011 CSENGERI P.: Középső neolitikus arcos edények Garadnáról (Hernád-völgy) = Middle Neolithic vessels with human face representation from Garadna (Hernád Valley, Northeast Hungary). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 50. (2011), p. 67–104.
- CSENGERI 2014 CSENGERI P.: Újabb középső neolitikus arcos edények Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből = Further Middle Neolithic vessels with human face representation from Borsod-Abaúj-Zemplén county (North East Hungary). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 53. (2014), p. 42–66.
- CHAPMAN 2000 CHAPMAN, J.: *Fragmentation in Archaeology. People, places and broken objects in the prehistory of south eastern Europe.* London: Routledge. 2000.
- CHEBEN 2000 CHEBEN, I.: Bajč – eine Sidlung der Želiezovce-Gruppe. Entwicklungsende der Želiezovce-Gruppe und Anfänge der Lengyel-Kultur. Bonn, 2000. (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 68.)
- CHEBEN 2002 CHEBEN, I.: Anthropomorphe und zoomorphe Gefäße aus der Siedlung in Bajč, Südwestslowakei. *Preistoria Alpina* 37. (2001), Trento 2002, p. 161–169.
- DANYI 2000 DANYI, J., A szakálháti időszak arcos edénye Kömlőről. *Ősrégészeti Levelek* 2/2. (2000), p. 2–13.
- DOMBORÓCZKI 2005 DOMBORÓCZKI L.: A háromszögletű AVK-fejek szimbolikája = The symbolism of triangular ALP heads. *Agria* 41. (2005), p. 5–44.
- DOMBORÓCZKI 2013 DOMBORÓCZKI, L.: Neolithic Cult Objects and their Symbolism. In: *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczy on his 60th Birthday.* Anders, A.–Kulcsár G. (eds.): *Ősrégészeti Tanulmányok = Prehistoric Studies* 1. (2013), p. 487–502.
- EGRY 2006 EGRY I.: Egy újkőkori zoomorf edény Mosonszentmiklós–Egyéni földekről. *Arrabona* 44:1. (2006), p. 127–140.
- ÉRI et al. 1969 ÉRI I. – KELEMEN M. – NÉMETH P. – TORMA I.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Budapest, 1969. (Magyarország Régészeti Topográfiája, 2.)
- FÁBIÁN 2005 FÁBIÁN Sz.: Arcos edénytöredékek a zselizi kultúra lelőhelyéről, Szécsény-Ültetésről. = Anthropomorphic vessel with representation of human face from Szécsény-Ültetés, locality of the Zseliz culture. *Archaeologiai Értesítő* 130. (2005), p. 5–20.
- GÁBORINÉ CSÁNK 1964 GÁBORINÉ CSÁNK V.: Megfigyelések a békásmegyeri őskori telepen. = Observations faites les station préhistorique de Békásmegyer. *Archaeologiai Értesítő* 91. (1964), p. 201–214.
- GIMBUTAS 1989 GIMBUTAS, M.: *The Language of Goddess.* London, 1989.
- GLÄSER 1993 GLÄSER, R.: *Die Linienbandkeramik in Transdanubien. Entstehung. Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Fakultät für Orientalistik und Altertumswissenschaft der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, 1993. Manuskript auf öffentlichem Mikrofilm.*

- GOLDMAN 1978 GOLDMAN Gy.: Gesichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 5. (1978), p. 13–60.
- GOLDMAN – SZÉNÁSZKY 2002 GOLDMAN Gy. – G. SZÉNÁSZKY J.: Ein Gesichtsgefäß der Szakálhát-Kultur = A szakálhádi kultúra arcós edénye. Budapest Régiségei 36. (2002), p. 55–61.
- HAJDÚ 2007 HAJDÚ Zs.: Rituális gödrök a Kárpát-medencében a Kr. e. 6000–3500 közötti időszakban. PhD disszertáció, ELTE BTK. Kézirat. Budapest, 2007.
- HANSEN 2007 HANSEN, S.: Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa. Mainz, 2007. (Archäologie in Eurasien, 20).
- HEGEDŰS 1981 HEGEDŰS K.: Újkőkori lakótelep Csanytelek határából. = Excavation of the neolithic Settlement of Csanytelek Újhalastó). Archaeologiai Értesítő 108. (1981), p. 3–12.
- HEGEDŰS 1985 HEGEDŰS K.: 1985, The settlement of the neolithic Szakálhát-group at Csanytelek–Újhalastó. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982–83. (1985), p. 7–54.
- HELLEBRANDT 2001 B. HELLEBRANDT M.: Adatok az újkőkor arcós edényeihez. Ősrégészeti Levelek = Prehistoric Newsletter 3. (2001), p. 9–11.
- HOFMANN 2005 HOFMANN, D.: Fragments of power: LBK figurines and the mortuary record. In: Elements of Being: Mentalities, Identities and Movements. Hofmann, – Mills, J.– Cochrane, A. (eds.). Oxford, 2005, p. 58–70. (British Archaeological Reports – International Series, 1437.)
- HORVÁTH 1983 HORVÁTH, L. A.: Die neolithische Siedlung von Szentes–Ilonapart. Budapest, 1983. (DissArch, Ser. 2. No. 12.)
- HORVÁTH et al. 1979 HORVÁTH I. – H. KELEMEN M. – TORMA I.: Komárom megye régészeti topográfiája. Az esztergomi és dorogi járás. Budapest, 1979. (Magyarország Régészeti Topográfiája, 5.)
- HORVÁTH L. A.–REMÉNYI–TÓTH 2004 HORVÁTH L. A.– REMÉNYI L.–TÓTH A.: Régészeti kutatások az M0 autópálya bővítése kapcsán = Archaeological excavations preceding the widening of highway M0. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2003 = Archaeological Investigations in Hungary, 2003. Kisfaludi J. (szerk.). Budapest, 2004., p. 27–49.
- HORVÁTH–HORVÁTH 2013 HORVÁTH L. A. – HORVÁTH M. A.: Újkőkori kettős sír az egykori budai Skála áruház területén = Neolithisches Doppelgrab auf dem Territorium des ehemaligen Skála-Warenhauses in Buda. Budapest Régiségei 46. (2013), p. 41–59.
- HORVÁTH–PALUCH 2005 HORVÁTH F. – PALUCH T.: Hétköznapi Vénuszai : Állandó régészeti kiállítás a Hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban. A kiállított tárgyak katalógusa. In: Hétköznapi Vénuszai. Bende L., Lőrinczy G. (szerk.), Hódmezővásárhely, 2005., p. 247–291.
- HÖCKMANN 2001 HÖCKMANN, O.: Bandkeramische Menschenbilder: Göttinnen-oder? MAGW 130–131. (2000–2001), p. 77–92.
- KALICZ 1970 KALICZ N.: Agyag istenek. Budapest, 1970.
- KALICZ 1998 KALICZ N.: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Budapest, 1998. (Archaeolingua, Series Minor, 10.)
- KALICZ–KOÓS 2000 KALICZ N. – S. KOÓS J.: Újkőkori arcós edények a Kárpát-medence északkeleti részéből = Neolithische Gesichtsgefäße im Nordosten des Karpatenbeckens. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 39. (2000), p. 15–44.

- KALICZ – MAKKAY 1972 KALICZ, N. – MAKKAY, J.: Gefäße mit Gesichtsdarstellungen der Linienbandkeramik in Ungarn. In: *Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum Wien*, 7. (1972), p. 9–15.
- KALICZ–MAKKAY 1977 KALICZ N. – MAKKAY J.: Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. Budapest, 1977. (*Studia Archaeologica*, 7.)
- KALICZ–SCHREIBER 1969 KALICZ N. – SCHREIBER R.: Ötezeréves istenképek Budapest határában. Budapest 7:9. (1969), p. 35–37.
- KALLA–RACZKY– V. SZABÓ 2013 KALLA G. – RACZKY P. – V. SZABÓ G.: Ünnepek és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján. Budapest, p. 11–16. (*Conviniuum : AGION könyvek*, 2.)
- KAZDOVÁ 1999 KAZDOVÁ, E.: Das depot der Linearbandkeramik mit dem anthropomorphen Gefäß Těšetice–Kyjovice, bez Znajm. Oztáky, 1998., p. 128–132.
- KÁROLYI 1984 KÁROLYI M.: Az újkőkor kutatásának tíz esztendeje Vas megyében. (1973–1983) = Zehn Jahre der Jungsteinzeitforschung in Komitat Vas. *Vasi Szemle* 38. (1984), P. 429–440.
- KÁROLYI 2004 KÁROLYI M.: Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrája a rómaiak előtt = Ancient cultures of Savaria before the Romans. Szombathely, 2004.
- KAUFMANN 1976 KAUFMANN D.: Linienbankeramische Kultgegenstände aus dem Elbe–Saale–Gebiet. *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte* 60. (1976), p. 61–96.
- KOVÁCS 2006 KOVÁCS Á.: Régészeti emlékeink, új feltárások. Az első földművelők Abony környékén. *Az Abonyi Lajos Múzeum Hírei* 2006. március, p. 3–4.
- KOVÁCS–RAJNA 2006 KOVÁCS Á – RAJNA A.: Abony 60. lelőhely (Serkeszék–dűlő). In: Régészeti kutatások egymillió négyzetméteren. Tari E. (szerk.) Szentendre, 2006., p. 96–97. (*Pest Megyei Múzeumi Füzetek : Új Sorozat*, 7.)
- KOVÁCS 2014 KOVÁCS Á.: Arcos edények töredékei a Cegléd 4/1. lelőhelyről. Fragments of Face-Decorated Vessels from the Site No. 4/1 of Cegléd. In: *Múltunk a föld alatt Újabb régészeti kutatások Pest megyében Our Past under the Earth Recent Archaeological Investigations In Pest County*. Rajna András (szerk./ed.) Szentendre 2014., 17–23.
- KUZMA 1990 KUZMA I.: Plastika Želiezovskej skuiny z Mužle–Čenkova. = Plastik der Želiezovce–Gruppe aus Mužla–Čenkov. *Slovenská Archeologia* 38. (1990), p. 429–452.
- László 1972 LÁSZLÓ, A.: Vases neolithiques á face humaine, découverts en Roumanie (Újkőkori arcok edények Romániából). In: *Aktuelle Fragen der Bandkeramik. Akten der Pannonien-Konferenzen I*. Székesfehérvár. *Alba Regia* 12. (1972), p. 211–234.
- LENNEIS 1976 LENNEIS, E.: Anthropomorphe und zoomorphe Motive auf Gefassen der Linearkeramik im Raume Niederösterreich und Burgenland. *ArchA* 13. (1976), p. 235–248.
- LENNEIS 1995 LENNEIS, E.: Altneolitikum. Die Bandkeramik. In: *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*. Lenneis, E., Neugebauer-Maresch, C., Ruttkay, E. (eds.). StPölten, 1995., p. 11–56.
- MAKKAY 1978 MAKKAY, J.: Mahlstein und das rituale Mahlen in den prähistorischen Opferzeremonien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30. (1978), p. 14–36.

- MARON 2008 MARTON T.: Development of pottery Style on the LBK Settlement of Balatonszárszó–Kis-Erdei-dűlő in Hungary. *Acta Terrae Septemcastrensis* 7. (2009), 198–216.
- MARTON 2015 MARTON T.: A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának kerámialelei Balatonszárszóról. PhD disszertáció. Kézirat. Budapest, 2015.
- MAURER 1982 MAURER, H.: Neolithische Kultobjekte aus dem niederösterreichischen Mannhartsbereich. Hückeswagen, 1982. (Mannus-Bibliothek, 19.)
- MITHAY 1966 MITHAY S.: Zselízi típusú leletek a Győr Pápai vámi újabb-kőkori lakótelepen. = Funde des Zselizer Typus auf einem jungsteinzeitlichen Siedlungsort bei der Pápaer Maut in Győr. *Arrabona* 8. (1966), p. 5–52.
- ORAVECZ 2010 ORAVECZ H.: Újkőkori arcós hombár töredékei Tiszaföldváról. = Fragment of a Neolithic face pot from Tiszaföldvár. *Folia Archaeologica* 54. (2008–2010), p. 57–69.
- PAVLŮ 1966 PAVLŮ, I.: Early „Myths” relating to the Neolithic Society. *Archeologické Rozhledy* 8. (1966), p. 700–717.
- PAVLŮ 1998 PAVLŮ I.: Kultureller Kontext der neolithischen Gesichtsgefäße im Donaubecken. *Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde* 6–7. (1997–1998 [1998]), p. 111–131.
- PAVÚK 1969 PAVÚK J.: Chronologie der Zeliezovce-Gruppe. *Slovenská Archeologia* 17. (1969), p. 269–367.
- PAVÚK 1978 PAVÚK, J.: Výskum neolitického sídliska v Blatnom. *Archeologické Výskumu a Nálezy na Slovensku v Roku 1978*, p. 206–211.
- PAVÚK 1981 PAVÚK, J.: Umenie život doby kamennej. = Art and Life of Stone Age. Bratislava, 1981.
- PAVÚK 1994 PAVÚK, J.: Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra, 1994. (*Archaeologica Slovaca Monographiae*, 4.)
- PODBORSKÝ 1983 PODBORSKÝ, V.: K metodice a možnostem studia plastiky lidu moravskou malovanou plastiku (Zu Methodik und Möglichkeiten des Studiums der figuralen Plastik des Volkes mit mahrischer bealten Keramik) *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. 1983, p. 7–93.
- PODBORSKÝ 1985 PODBORSKÝ, V.: Tešetice–Kyjovice 2. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno, 1985.
- PODBORSKÝ et al. 2002 PODBORSKÝ, V. – ONDRUŠ, V. – ČIŽMAŘ, Z. – SALAŠ, M. – PŘICHISTAL, A. – MAT EICIUCOVÁ, I. – HLADILOVÁ, S. – NEUSTUPNÝ, E. – RAJCHL, R.: Dvě pohřebiště neolitického lidu s lineární keramikou ve Vedrovicích na Moravě = Zwei Gräberfelder des neolithisches Volkes mit Linearbandkeramik in Vedrovice in Mähren. Brno, 2002.
- RACZKY 1982 RACZKY P.: Előzetes jelentés a Tisza III. vízlépcsőhöz kapcsolódó régészeti munkálatokról Szolnok megyében. *Archaeologiai Értesítő* 109. (1982), p. 223–230.
- RACZKY 1992 RACZKY, P.: The Neolithic of the Great Hungarian Plain and the Vinča Komplex. *Balkanica* 23. (1992), p. 147–165.
- RACZKY 2015 RACZKY P.: A Kárpát-medence ősi népeinek anyagi kultúrája az újkőkori és a rézkori időszakában. In: *A Kárpát-medence ősi kincsei a kőkortól a honfoglalásig*. Vágó Ádám (szerk.) Budapest, 2015., p. 20–103.

- RACZKY-ANDERS 2003 RACZKY, P. – ANDERS, A. The internal relations of the Alföld Linear Pottery culture in Hungary and characteristics of human representation. In: *Morgenrot der Kulturen : Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag.* Jerem, E., Raczky P. (Hrsg). Budapest, 2003., p. 155–182.
- REGENYE 1995 REGENYE J.: Adatok a határvonal módosulásához a zselízi csoport késői szakaszában = Beitrag zur Vervänderung der Grenzlinie in der späten Phase der Zseliz-Gruppe. *Acta Musei Papaeinsis – Pápai Múzeumi Értesítő* 5. (1995), p. 139–148.
- REMÉNYI-TÓTH 2004 REMÉNYI L. – TÓTH A.: Óskori telepek, római kori árokrendszer, avar sírok Biatorbágy–Hosszúréték lelőhelyen. = Prehistoric settlements, and ditch system from the Roman period, Avar graves at the site of Biatorbágy–Hosszúréték. *Aquincumi Füzetek* 10. (2004), p. 160–163.
- RUS-LAZAROVICI 1991 RUS, D.- LAZAROVICI, G.: On the developed neolithic architecture in Banat. *Simpozionul Internațional „Cultura Vinča-rolul și legăturile”.* Banatica 11. (1991), p. 87–118.
- RUTTKAY 1999 RUTTKAY, E.: Ein Heilszeichen aus dem 5. Jahrtausend v. Chr. In *der Lengyel-Kultur.* *Altertum* 45. (1999), p. 271–291.
- SEBŐK-KOVÁCS 2009 SEBŐK K. – KOVÁCS K.: Hengeres testű arcós edény töredékei a fiatal Szakálhát-kultúra Rákóczi-falva határában feltárt településéről = A cylindrical face pot from the late Szakálhát settlement at Rákóczi-falva. In: *Medinától Etéig. Régészeti tanulmányok Csalog József születésének 100. évfordulójára.* Bende L., Lőrinczy G. (szerk.) 2009, p. 81–90.
- SCHWARZBERG 2010 SCHWARZBERG, H.: Zur Abbildung von Gesicht und Menschlichem Körper auf der Gefäßkeramik des 6. und 5. Jahrtausends v. Chr. In *Süddeutschland. Vorträge des 28. Niederbayerischen Archäologentages.* Rhaden/Westf. 2010., p. 137–164.
- SCHWARZBERG 2014 SCHWARZBERG, H.: Eine Flasche mit Gesichtsmotiv der ältesten Linearbandkeramik aus Niederhummel, Lkr. Freising. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 79. (2014), p. 7–22.
- SIKLÓDI 1991 SIKLÓDI Cs.: Az őskori leletanyag. In: *Régészeti ásatások Tiszafüred–Morotvaparton.* Tálas L., Madaras L. (szerk.), Szolnok, 1991., p. 21–63. (Szolnok Megyei Múzeumi Adattár, 32.)
- SIKLÓSI 2010 SIKLÓSI Zs.: A társadalmi egyenlőtlenség nyomai a késő neolitikumban = Traces of social inequality during the Late Neolithic in the Eastern Carpathian Basin. PhD disszertáció (ELTE BTK Kézirat. Budapest, 2010.)
- SZÉNÁSZKY 1977 G. SZÉNÁSZKY J.: A Szakálhát csoport idoltöredéke Battonyáról. = Das idolfragment der Szakálhát-Gruppe aus Battonya. *ArchÉrt* 104. (1977), p. 216–220.
- SZÉNÁSZKY 1990 G. SZÉNÁSZKY J.: Arcos edényfedő Battonyáról = Deckel eines Gesichtsgefäßes aus Battonya. *Archaeologiai Értesítő* 117. (1990), p. 151–160.
- SZILAS-VIRÁG-BESZÉDES 2011 SZILAS G. – M. VIRÁG Zs. – BESZÉDES J.: Középső újkőkori, késő avar telepnyomok és a limesút részlete az M0 autópálya Budatétény–Növény utcai csomópontjának feltárásán. = Middle Neolithic, late Avar settlement traces and segment of limes road from the excavation of the Budatétény–Növény Street junction of the M0 motorway. *Aquincumi Füzetek* 17. (2011), p. 87–111.

- TOMPA 1937 TOMPA, F.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. Bericht der Römisch–Germanischen Kommission 24–25. (1934–1935) [1937], p. 27–127.
- TOMPA 1942 TOMPA F. – ALFÖLDI A. – NAGY L.: Budapest az ókorban. Óskor. In: Szendy Károly: Budapest története I. Budapest, 1942., p. 3–134.
- VIRÁG 1998 M. VIRÁG Zs.: Neuere anthropomorphe Darstellungen der Linienbandkeramik aus der Umgebung von Budapest. In: Draşovean, Fl. (Hrsg.): The Late Neolithic of the Middle Danube Region. Timişoara 1998, p. 67–89.
- VIRÁG 2000 M. VIRÁG Zs.: Anthropomorphic Vessels of Transdanubian Linear Pottery Culture. In: Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Hiller, St., Vassil, N. (Hrsg.) Wien, 2000., p. 389–405.
- VIRÁG 2009 M. VIRÁG Zs., Újkőkori és rézkori települések maradványai a Nánási úton = Remains of Neolithic and Copper Age settlements is Nánási Road. AqFüz 15. (2009), p. 97–109.
- VIRÁG 2009 M. VIRÁG, Zs.: The Eastern Periphery of the Central European LBC in the Region of Budapest. In: Interactions between different models of neolithization North of the Central European agro-ecological barrier. Kozłowski, J. K. (Ed.). Kraków, 2009., p. 9–31.
- VIRÁG 2012 M. VIRÁG Zs.: Újabb kutatások az M0 autópálya Növény utcai csomópontjában : További adatok a középső neolitikus település megismeréséhez. = New research at the intersection of Növény Street with the M0 Motorway : Further data on the Middle Neolithic settlement. AqFüz 18. (2012), p. 74–98.
- VIRÁG 2013 M. VIRÁG, Zs.: On the Anthropomorphic Representations of TLPC in Connection with Some Recent Finds from Budapest = Figurines and Vessels with Facial Representations) In: Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on his 60th Birthday. Ősrégészeti Tanulmányok = Prehistoric Studies I. L'Harmattan. Budapest 2013, p. 289–311.
- VIRÁG 2014 M. VIRÁG Zs.: A Dunántúli (közép-európai) Vonaldíszes Kerámia kultúrája kutatásának eddigi eredményei Budapest körzetében = The research results of the Transdanubian (Central-european) Linear Pottery Culture in the area of Budapest. Budapest Régiségei 47. (2014), 21–71.
- VIRÁG 2018 M. VIRÁG Zs.: A dunántúli vonaldíszes kerámia ember alakú agyagplasztikáiról egy újabb budapesti töredék kapcsán. In: Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére. Főszerk.: Korom A. Szerk.: Balogh Cs. – Türk A. – Vágner Zs. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae, 9.) Budapest 2018. (megjelenés alatt)

ASSEMBLAGE WITH ANTHROPOMORPHIC DEPICTIONS FROM THE MIDDLE NEOLITHIC SETTLEMENT IN NÖVÉNY UTCA, BUDAPEST

The paper presents the anthropomorphic depictions found in-unit no. 1056 in the settlement of Transdanubian (Central European) Linear Pottery Culture in Növény street. Based on the findings we attempted to trace back the history of the face vessels of Zseliz culture from their making to their burials.

Various vessel fragments, animal bones, a bone awl and two different face vessels were found in the round pit, one from the latter could have been a yet not reconstructed footed bottle. (*Fig. 3. 1a-b, 8a-f, 9a-e*). Maybe this one got into the ground together with the other parts of the same ware set (*Fig. 3. 2, 7.*), while the other face vessel (*Fig. 2. 1a-c, 2a-c, 3. 4a-c.*) could have been a standalone piece or part of a different set. It is noteworthy that two different face vessel were in the same pit but no other circumstance imply any special burial. The finding assemblage can be connected close to the end of Zseliz 3 phase.

Despite the connections with Szakálhát, the Zseliz communities formed the depictions to their own image and also added their individual decoration style and used them in a somewhat different way. Based on their sizes, they haven't been used as storage vessels. In our case, their main purpose was the symbolic reception and protection of the goods and also the presentation of food and drink offerings. Some may had only one function, others may had several. Their exclusive role in ritual lifecan not be verified, however, their protective purpose is presuable in all cases. The beard-like pattern, the clearly feminine or masculine attributes, the combined depictions of the two and the expression of specific genders could held a special meaning.

Most of the findings were fragmentary or stray finds, or were found in various pits. According to many examples, inside one settlement, different practices could have exist in the handling of the remains at the same time.

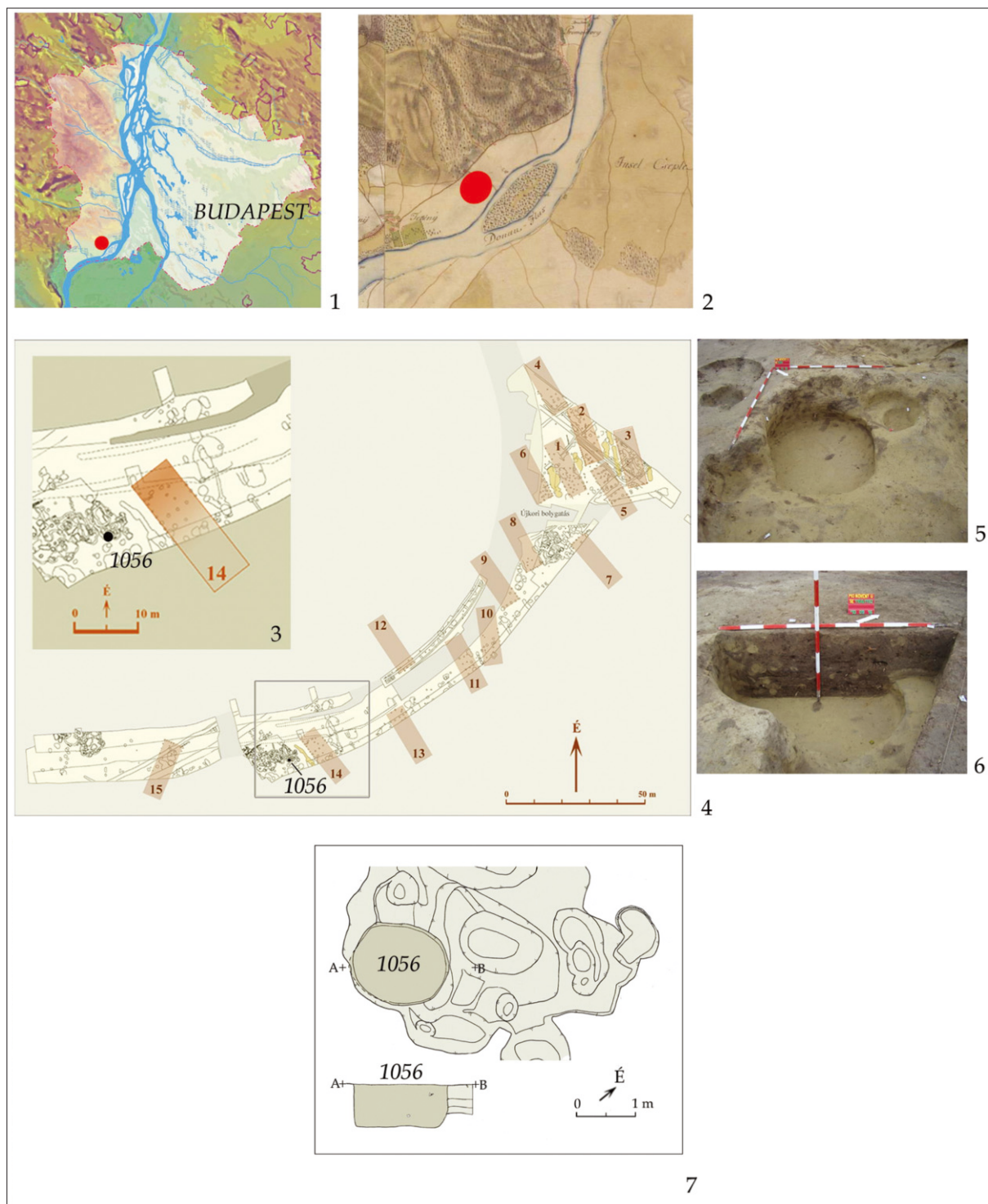
Although there are no evidence, it is obvious that the face vessels were kept in dwellings in a specific place. We cannot verify that the rituals

were held inside the houses but the protective role was surely fulfilled there.

The face vessels rarely occur in graves as a part of ritual burials; they could have a different role in those cases, but nevertheless they protected the goods admitted to the netherworld. Those without faces presumably lost their significance and were buried as simple grave goods.

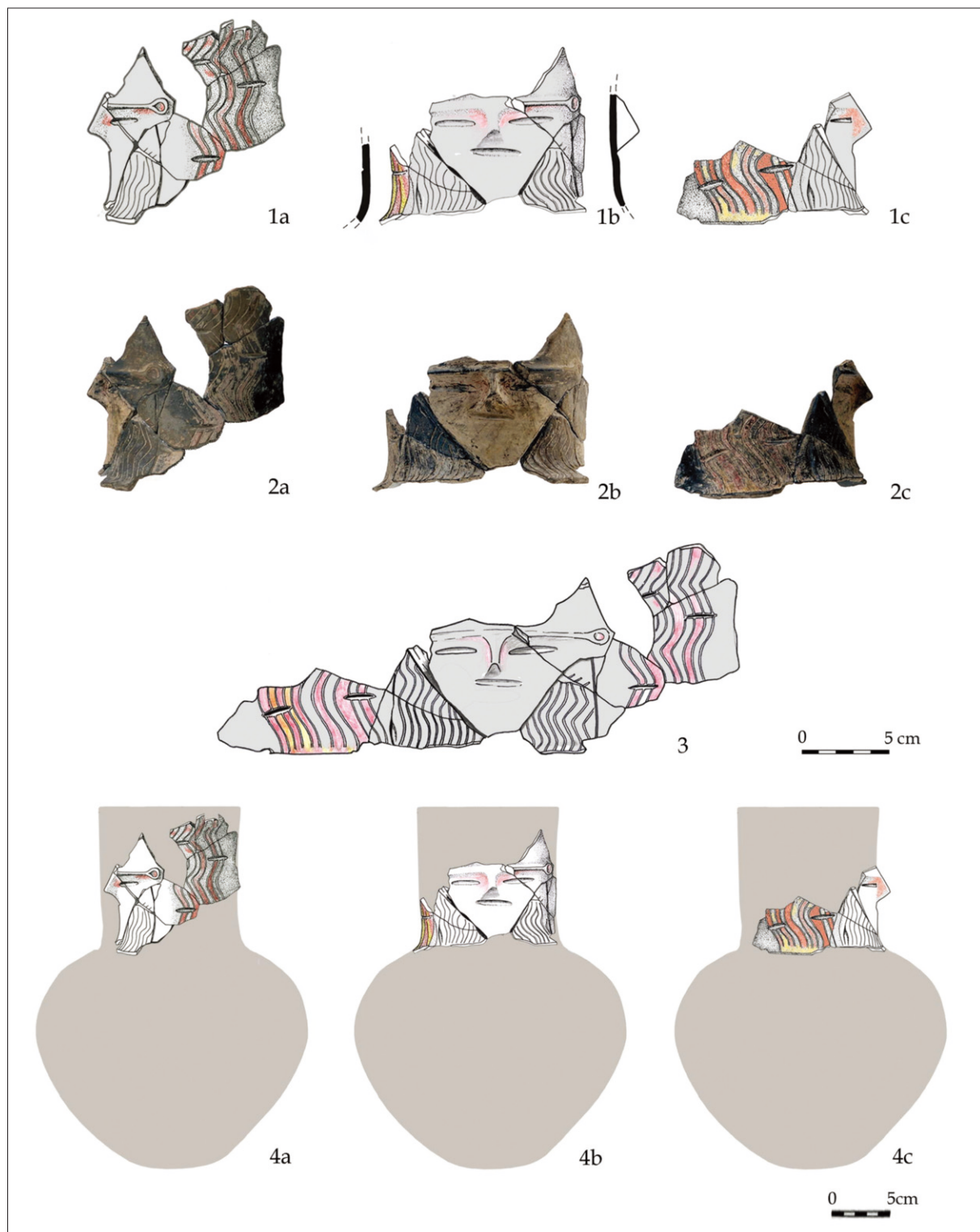
The scattering and concentration of the face vessel fragments on the settlements could be related to their purpose or the termination of one. The absence of their remains could imply their lengthy use, while others, for some reason, lost their significance with time. The cessation of their original purpose is certainly related to the loss/removal/isolation of the human face. The deliberate isolation and special handling of the facades could not be verified and the deliberate smashing of the vessels are implied by fragments found under extraordinary circumstances. Sometimes the unusual burial is identifiable, while other traces could imply a rubbish pit, thus the end of their life could have been a ritual burial. The face vessels rarely occur in graves as a part of ritual burials; they could have a different role in those cases, but nevertheless they protected the goods admitted to the netherworld. Those without faces presumably lost their significance and were buried as simple grave goods.

The scattering and concentration of the face vessel fragments on the settlements could be related to their purpose or the termination of one. The absence of their remains could imply their lengthy use, while others, for some reason, lost their significance with time. The cessation of their original purpose is certainly related to the loss/removal/isolation of the human face. The deliberate isolation and special handling of the facades could not be verified and the deliberate smashing of the vessels are implied by fragments found under extraordinary circumstances. Sometimes the unusual burial is identifiable, while other traces could imply a rubbish pit, thus the end of their life could have been a ritual burial or simple disposal.

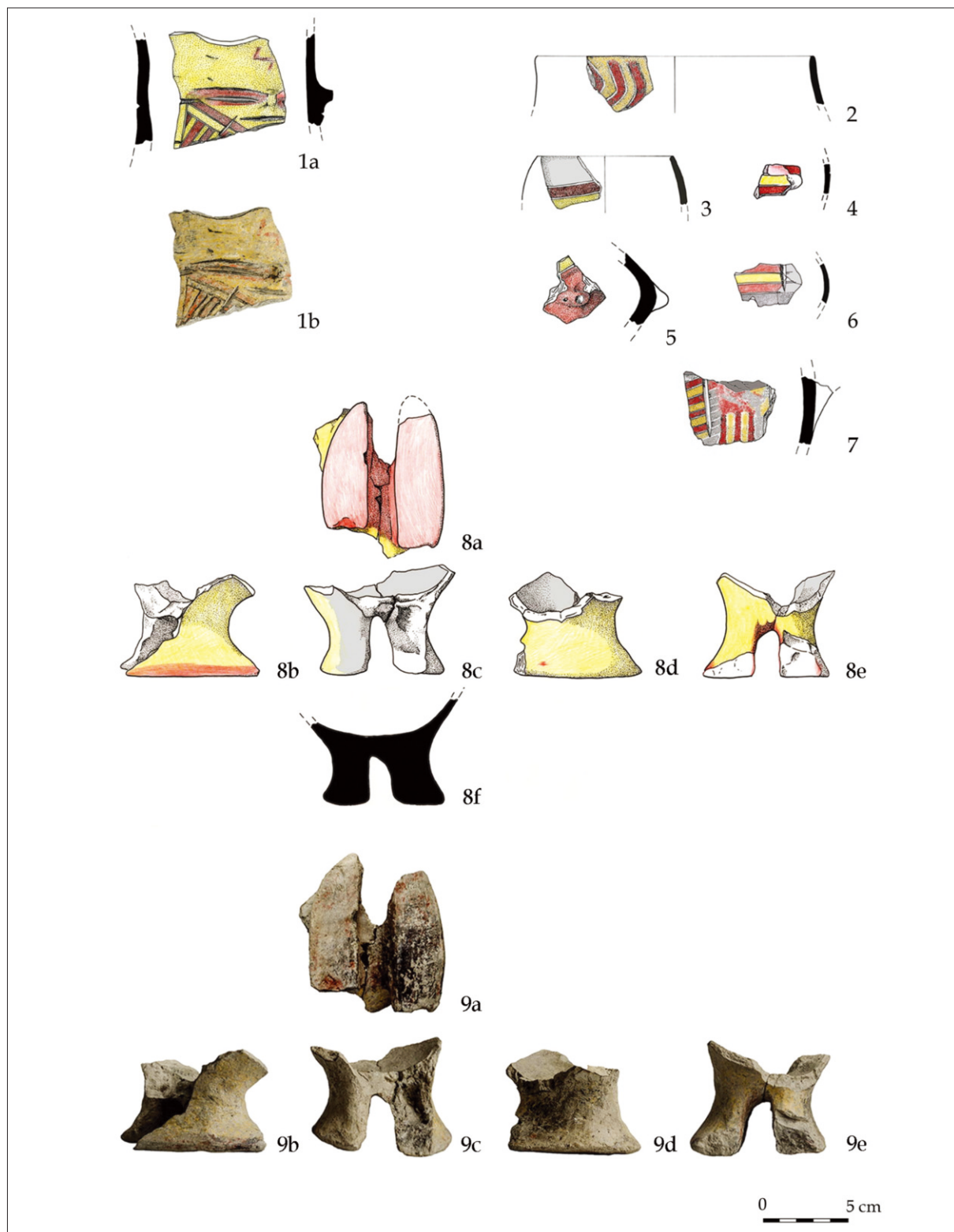
1. kép. Budapest XXII. ker., M0 Növény utca csomópont: 1. A lelőhely elhelyezkedése Budapest ősvízrajzi térképén. 2. A település fekvése az Első Katonai Felmérés (1763-1787) térképén. 3. Az 1056. objektum és a feltételezett 14. sz. ház alaprajza. 4. Az 1056. objektum a település feltárt részének összesítőjén. 5. Az objektum fotója feltárás után. 6. Az objektum metszetének fotója. 7. Az objektum alaprajza és metszete

Fig. 1. Budapest 22th district, M0 Növény utca junction: 1. Location of the site on the prehistoric hydrography map of Budapest. 2. Location of the site on the First Military Survey (1763-1787) map. 3. Unit no. 1056 and the layout of the hypothetical no. 14 house. 4. Unit no. 1056 on the summary map of the excavated settlement part. 5. Photo of the unit after the excavation. 6. Photo of the section wall of the unit. 7. Layout and section wall of the unit.

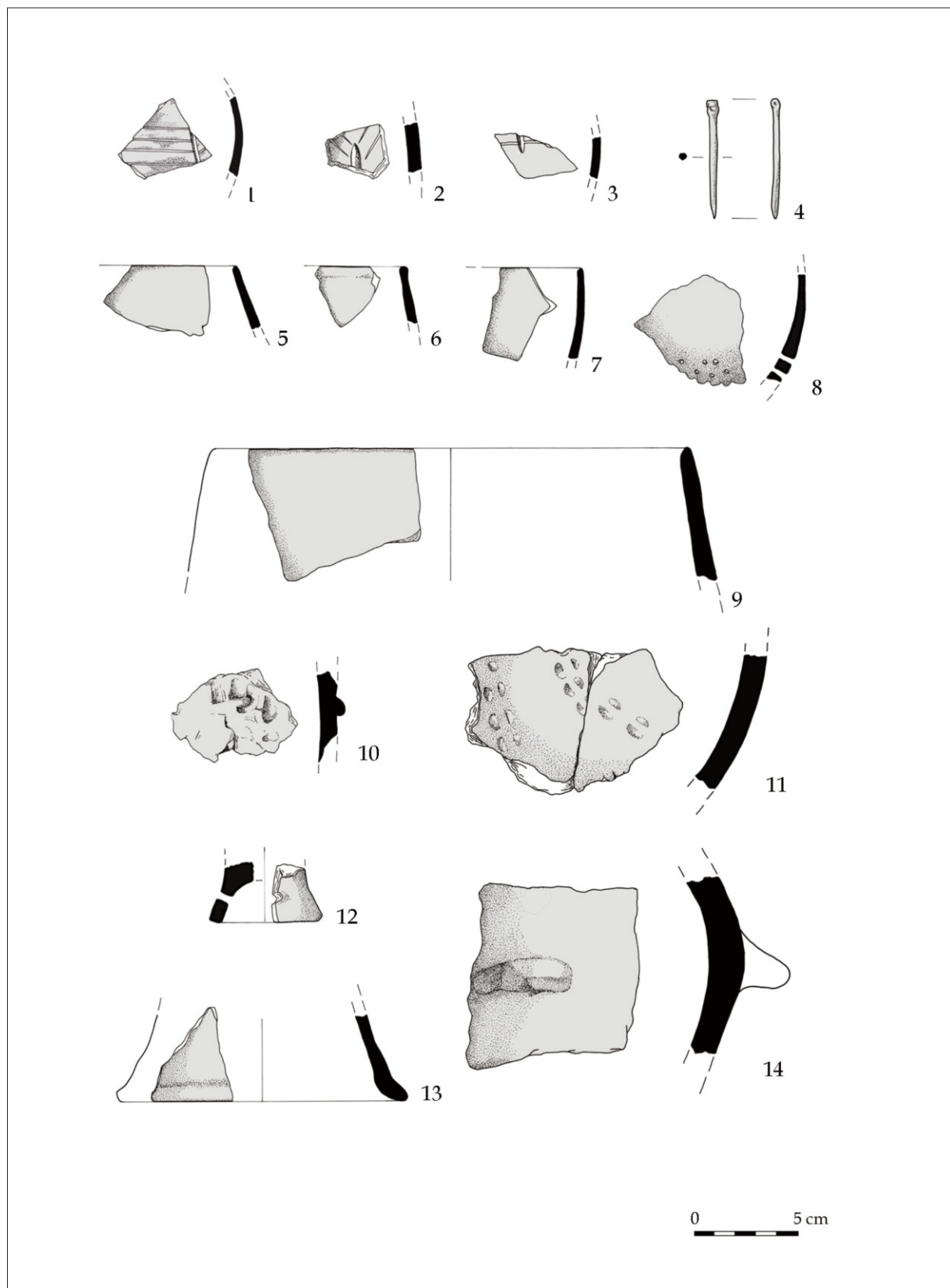

2. kép. Budapest XXII. ker., M0 Növény utca csomópont, 1056. objektum: 1a-c. Az 1. sz. arcós edény töredékének rajza. 2a-c. Az 1. sz. arcós edény töredékének fotója. 3. Az 1. sz. arcós edény töredékének kiterített rajza. 4. Az 1. sz. arcós edény rekonstrukciós rajza

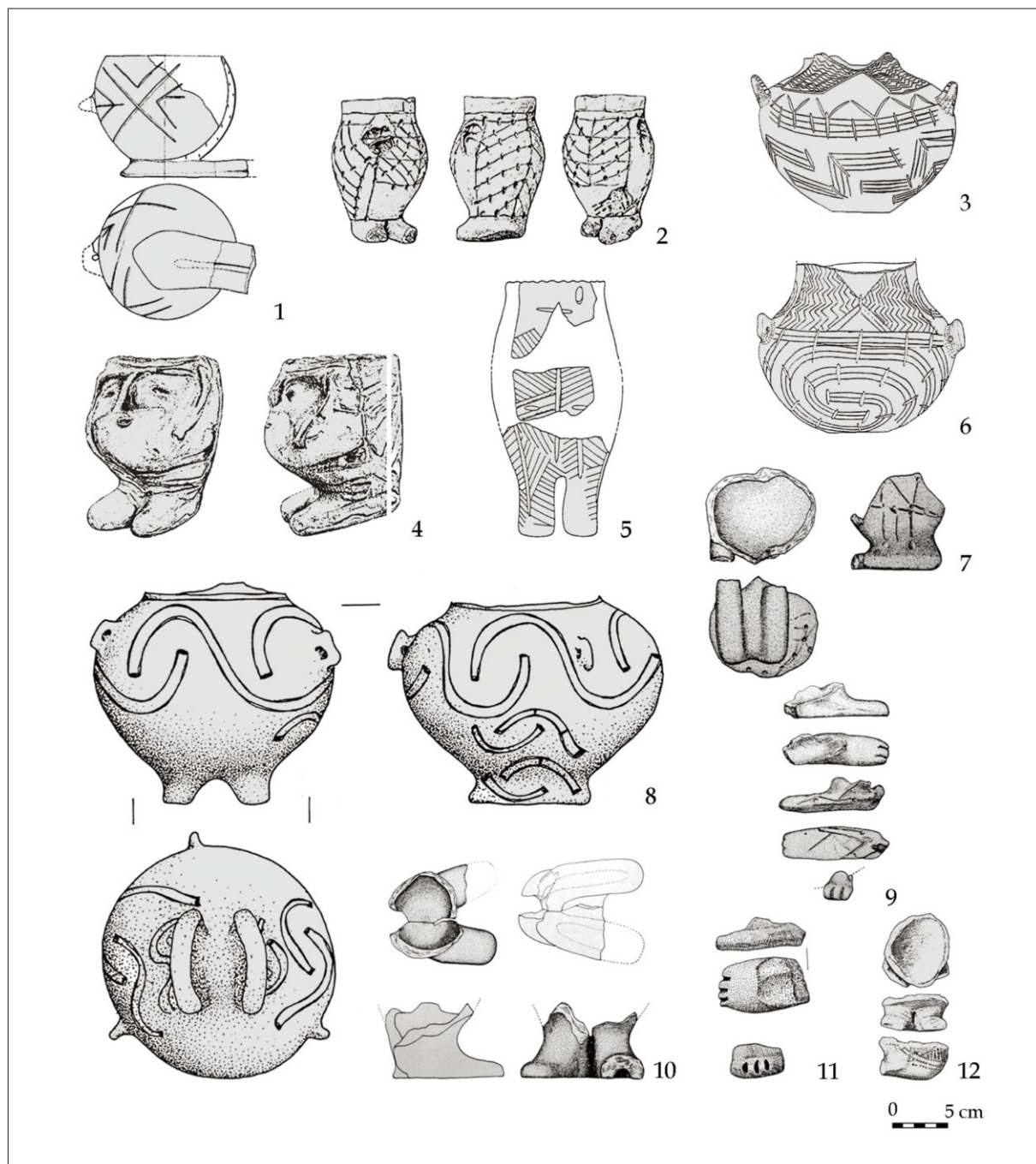
Fig. 2. Budapest 22th district, M0 Növény utca junction, unit no. 1056: 1a-c. Drawing of the no. 1 face vessel fragment. 2a-c. Photo of the no. 1 face vessel fragment. 3. Stretched drawing of the no. 1 face vessel fragment. 4. Reconstruction drawing of the no. 1. face vessel

3. kép. Budapest XXII. ker., M0 Növény utca csomópont, 1056. objektum: 1a. A 2. sz. arcós edény rajza. 1b. A 2. sz. arcós edény fotója. 2-7. Díszített edénytöredékek. 8a-f. A lábós edény töredékének rajza. 9a-e. A lábós edény töredékének fotója
 Fig. 3. Budapest 22th district, M0 Növény utca junction, unit no. 1056: 1a. Drawing of the no. 2 face vessel. 1b. Photo of the no. 2 face vessel. 2-7. Decorated vessel fragments. 8a-f. Drawing of the footed vessel fragment. 9a-e. Photo of the footed vessel fragment

4. kép. Budapest XXII. ker., M0 Növény utca csomópont, 1056. objektum: 1-3, 5-14: Edénytöredékek. 4: Csontár
 Fig. 4. Budapest 22th district, M0 Növény utca junction, unit no. 1056: 1-3, 5-14: Vessel fragments. 4: Bone awl

5. kép. Lábas edények: 1: Vedrovíce (PODBORSKÝ et al. 2002, obr. 27, 1); 2: Tešětice-Kyjovice (KAZDOVÁ 1999, obr. 3. a-c); 4: Blatné (PAVÚK 1981, 38-42, Abb. 21-22; HANSEN 2007, 298, Taf. 508. 3.); 5: Bajč (CHEBEN: 2002, Abb. 1, 3.); 7: Breitenech (BERG-MAURER 1998, Abb. 68.); 8: Törökbálint-Dulácska (VIRÁG 1998, Abb. 6, 3a-d.); 9: Eggendorf (BERG-MAURER 1998, Abb. 37.); 10: Breitenech (BERG-MAURER 1998, Abb. 69.); 11: Obergänsenrndorf (BERG-MAURER 1998, Abb. 40.); 12: Erkelenz-Kückhoven (HANSEN 2008, Taf. 501. 1.)

Feltételezett arcos edények: 3. Bajót (GLÄSER 1993, Taf. 13, 5.); 6: Veszprém-Nádortelep (GLÄSER 1993, Taf. 242, 4.)

Fig. 5. Footed vessels: 1: Vedrovíce (PODBORSKÝ et al. 2002, obr. 27, 1); 2: Tešětice-Kyjovice (KAZDOVÁ 1999, obr. 3. a-c); 4: Blatné (PAVÚK 1981, 38-42, Abb. 21-22; HANSEN 2007, 298, Taf. 508. 3.); 5: Bajč (CHEBEN: 2002, Abb. 1, 3.); 7: Breitenech (BERG-MAURER 1998, Abb. 68.); 8: Törökbálint-Dulácska (VIRÁG 1998, Abb. 6, 3a-d.); 9: Eggendorf (BERG-MAURER 1998, Abb. 37.); 10: Breitenech (BERG-MAURER 1998, Abb. 69.); 11: Obergänsenrndorf (BERG-MAURER 1998, Abb. 40.); 12: Erkelenz-Kückhoven (HANSEN 2008, Taf. 501. 1.)

Hypothetic face vessels: 3. Bajót (GLÄSER 1993, Taf. 13, 5.); 6: Veszprém-Nádortelep (GLÄSER 1993, Taf. 242, 4.)

SZILAS GÁBOR

KÖZÉPSŐ BRONZKORI KINCSELET AZ ÓBUDAI DUNA-PARTRÓL (Budapest, III. Királyok útja 291.)

A LELŐHELY HELYZETE A BÉKÁSMEGYERI PARTSZAKASZ ÓSKORI TOPOGRÁFIÁJÁBAN

Az óbudai Duna-part északi, Pünkösdfürdő és a Barát-patak torkolata közötti szakaszának geomorfológiai, ősvízrajzi képét a 19. századi folyószabályozásokat megelőzően alapvetően a dunai ártér pleisztocén végi II/a, az óholcén I/a sz. folyóteraszok és az egykori Duna-jobbparti mellékágak, patakok által formált felszínviszonyok határozták meg.¹ A Duna ártéri, parti sávjának változatos ökoszisztémája, valamint a hegyvidéki környezet viszonylagos közelsége az itt megtelepedő őskori népcsoportok számára többpólusú gazdálkodási mód kialakítását tette lehetővé. A folyó a kommunikáció, a távolsági kereskedelem meghatározó eleme volt, melynek szállító, közvetítő és összekötő szerepe nem csupán folyásirányban nyilvánult meg, hanem a két part között kialakuló interakciók révén arra merőlegesen is. Utóbbi folyamat helyszíne elsősorban az egykori gázlókhöz kötődő dunai révátkelők zónája lehetett, mely az érintett óbudai partszakasz sávjában jelentkező Szentendrei-sziget déli szigetcsúcsának közbeékelődésével minden bizonnyal területünkön is korán kialakult. A folyóvízi környezet emellett, részben a fenti adottságoknak köszönhetően, az őskor egyes időszakában az itt élő közösségek rituális cselekményeinek terepe is volt.

A békásmegyeri partszakasz, pontosabban annak a Ságvári Endre utca és Barát-patak torkolata közötti, mintegy 2 km hosszú, 2–300 m széles sávban húzódó, összefüggő, egyes szakaszain többretegű, rendkívül összetett stratigráfiai felépítésű lelőhelyláncolat gazdag – főként őskori – leletanyagával már a múlt század elejétől magára irányította a régiségek iránt érdeklődők figyelmét. Az 1931–63 közötti időszakból a területre vonatkozóan számos megfigyelésről, kisebb leletmentésről tudunk, azonban e munkák hiányos dokumentá-

ciói révén az innen származó, a BTM gyűjteményében őrzött leletanyag forrásértéke viszonylag alacsony. E kutatásoknak a '90-es évek elején, team munkában történő, de csak részben publikált feldolgozása nyomán az ezredfordulóra 21 db, olykor 8–10 régészeti korszak emlékanyagát adó lelőhelyrészlet vált lokalizálhatóvá.² A rendszerváltást követően megélénkülő ingatlan beruházásoknak köszönhetően megszorodó régészeti feltárások 2003–2009 közötti első, majd a 2015-től napjainkig tartó második szakaszában, korábban nem látott mennyiségű információval gazdagították a területre vonatkozó ismereteinket. E kutatások nyomán mára egyre pontosabban lokalizálhatóak a békásmegyeri partszakasz lelőhelyláncolatán belül ténylegesen meglévő intenzitáskülönbségek térbeli és időbeli anomáliái.³

A Budapest, III. Királyok útja 291-es számú telek (1. kép 1.) e partmenti sáv őskori topográfiai szempontból legintenzívebbnek mutató szakaszán helyezkedik el. Területén a múlt században az impozáns Főváros Tanács Üdülője állt, ahol Schreiber R. és Pekáry T. 1954–55-ben,⁴ illetve Nagy L. 1960-ban végzett⁵ leletmentései hét korszak (középső neolitikum, késő rézkor, kora- középső-, késő bronzkor, kelta kor, népvándorlás) régészeti leletanyagát hozták napvilágra. Ezt követően 2007–2009 között a területen tervezett lakópark építését megelőzően, összesen 6 hónapon keresztül végzett megelőző feltárás 4500 m²-nyi területen több mint ezer régészeti objektumot eredményezve – többek között – pontosította az egyes régészeti korszakokra vonatkozó tér- és időbeli határokat.⁶ A kutatások egyik legfontosabb ősvízrajzi vonatkozású eredménye, hogy sikerült lokalizálni a mára teljes mértékben elfedett, de az őskorban tájformáló jelentőséggel bíró, un. Csillaghegyi-árok kelet-nyugati irányú dunai torkolatát. A Duna egykori mel-

¹ BÓKAI-KISS-MOCSY 2000. 51.; ENDRÓDI 2002. 35.; SZILAS-VIRÁG 2017. 21.

² ENDRÓDI 2002. 35, 1. kép. III.

³ SZILAS-VIRÁG 2017

⁴ SCHREIBER-PEKÁRY 1956, 94.; SCHREIBER-MOLNÁR 1957, 82.

⁵ NAGY 1960

⁶ SZILAS 2008; SZILAS 2009; SZILAS-VIRÁG 2010

lékágaként (1. kép 2.) funkcionáló vízfolyás medervonalát – rendkívül szerencsés módon – a tervezett vízisport-létesítmény („Csónakház”) északi és déli végénél dokumentált, egymással szemben elhelyezkedő rézsús partoldalak már régészeti aktivitást is mutató felülete alapján rekonstruálhatjuk (1. kép 3.), megkönnyítve ezzel az egykori környezet ősvízrajzi és régészeti vonatkozású értelmezését is.

A KÖZÉPSŐ BRONZKORI TELEPÜLÉS ÉS FELTÉTELEZETT KITERJEDÉSE

A lelőhelyen az egyik legintenzívebb régészeti jelenlétet mutató középső bronzkor időszakára tehető Vatyka-kultúra települési objektumai a szóban forgó telek teljes területén jelentkeztek, annak északkeleti, Dunához közelebbi harmadában még önálló horizontális települési rétege is megfigyelhető volt. Az elsősorban Vatyka III. és Vatyka-koszideri időszakra keltezhető leletanyag túlnyomórészt nagyméretű, méhkas alakú hulladékgyödrök betöltéséből származott, de emellett több, edénydeponálásra utaló leletegyüttes is napvilágra került. Egyik leglátványosabb megjelenésű objektuma egy, az észak-déli dombhát vonalára merőlegesen ácsott, hatalmas, jelenleg még bizonytalan rendeltetésű árokrendszer, melyet a késői koszideri időszakban feltöltöttek.

A középső bronzkori település déli határa mai ismereteink szerint a Békásmegyer-Vízművek Üdülőjének zónájában húzható meg (Királyok útja 273–289.: Fővárosi Vízművek Üdülője, és Vízisport telepe), ahol Szilágyi J., Nagy L. és Csánk V. végzett kutatásokat.⁷ Nyugati perifériája a Királyok útja vonalában lehetett, ugyanis 1960-ban a Fővárosi Vízművek Gázcsőárkához kapcsolódó leletmentésen Nagy L. és Kalicz-Schreiber R. még kimutatta a település nyomait,⁸ ettől nyugatra azonban már nem ismertek a kultúra leletei. Északi irányban az egykori Bányászati Aknamélyítő vállalat Üdülőjéig (Királyok útja 299.) vannak az utolsó, középső bronzkori területhasználatra vonatkozó adataink.⁹ A település jelenlegi ismereteink szerint így egy mintegy 1000 m hosszú és nagyjából 250 m széles sávot foglal magába, azaz mintegy 25 ha területen terül el.

A BRONZDEPÓ ELŐKERÜLÉSE

A bronzdepó a 2009-es ásatási szezon utolsó feltárási napján az un. „Csónakház” tervezett területének déli harmadában nyitott „B” felületen került napvilágra. E középső bronzkori és késővaskori telepobjektumokat tartalmazó területsávban jelentkező, kelet-nyugati irányú, jelentős szintsüllyedésre, az egykori Csillaghegyi-árok partvonalára utaló elszíneződés vonalában három, észak-déli irányú kutatóárkot húztunk a térszín feltételezett süllyedésének dokumentálása céljából. A legkeletre nyitott 3. kutatóárkunkban a mélyítés során az északkeleti irányban rézsúsen lejtő sárga agyagos térszínen egy áthalmozott, 8 cm vastag, sárga és égett vörös agyagos omladékréteget találtunk (1. kép 4–5.), melynek a bontási munkákkal érintett legalsó részén, 99,8 m (Bf) magasságban került elő egy csomóban, a felszedéskor még felismerhetetlen állapotban lévő, 18 tárgyból álló bronzkincs. Megemlítendő, hogy a feltárás teljes területén ebben a mélységben dokumentáltuk a partoldalba mélyülő féloldalas agyagnyerő gödrök formájában jelentkező őskori területhasználat alsó határát.

A DEPÓT ALKOTÓ TÁRGYAK LEÍRÁSA

1. Nyitott, kerek átmetszetű, öntött, tömör *bronz karperec*, végei elkeskenyednek, felülete öt szakaszban keresztirányú vonalkötegekkel díszített. Átmérő: 6,9 cm, vastagság: 1 cm., súlya: 66, 21 g, Ltsz.: 2013.10.1. (2. kép 1.)

2. Nyitott, kerek átmetszetű, öntött, tömör *bronz karperec*, végei elkeskenyednek, felülete négy szakaszban keresztirányú vonalkötegekkel díszített. Átmérő: 6,9 cm, vastagság: 1 cm., súlya: 72, 13 g, Ltsz.: 2013.10.2. (2. kép 2.)

3. Öntött, *tölcséres csüngő*, mely harang alakúan kialakított csüngőrészrel rendelkezik. A hozzá kapcsolódó egyenes nyél eredetileg üreges lehetett, vége talán kissé megvastagszik. Erősen korrodált állapotú. Magasság: 6,8 cm, csüngőrész szélesség: 2,9 cm, szár vastagsága: 0,8 cm. Súlya: 22, 41 g, Ltsz.: 2013.10.3. (2. kép 3.)

4. Babérlevél alakú pengéjű, áttört köpűvel rendelkező, öntött, *bronz lándzsahegy*. Magasság: 12,3 cm, köpű szélesség: 2,5 cm, köpű vastagság: 0,1 cm, penge szélesség: 3,4 cm. Súlya: 74,80 g, Ltsz.: 2013.10.4. (2. kép 4.)

5. *Sarló* pengetőredéke. Egyenes vonalú, végénél éle szögben, háta ívesen hajlik és hegyesen elkeskenyedve végződik. Hátán egyszeres borda fut. Hossza: 8,9, szélessége: 2,3 cm, vastagsága: 0,5 cm, súly: 29,4 g. Ltsz.: 2013.10.6. (3. kép 1.)

⁷ CSÁNK 1964. 205.; KŐSZEGI 1988. 126.; ENDRÓDI 2002. 37.; REMÉNYI 2013. 32–33.

⁸ KŐSZEGI 1988. 121.; ENDRÓDI 2002. 36–37.

⁹ VADÁSZ 1997

6. Peremes *balta*, nyélrésze töredékes. Enyhén ívelt élű, az élvégződéses éles töréssel mennek át a baltatestbe. A nyélrész megmaradt szakaszán egyenletesen szűkülő testű, a baltatest pereme élesen profilált, elhegyesedő végű. Hosszúság: 8,86 cm, élszélesség: 6,5 cm, vastagság: 1,6 cm, Súlya: 253, 27 g. Ltsz.: 2013.10.5. (3. kép 2.)

7. Szabálytalan alakú *bronz rögök*, 12 darab, legnagyobb: 0,7 x 0,6 cm, vastagság: 0,2 cm, összsúly: 1299,6 g (3. kép 3–4.)

A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

A Kárpát-medence késő bronzkorában divatos, öntött bronz *nyeles, tölcséres csüngők* különböző változatai Reinecke Bz B1-től a Ha A1 időszakig terjedő időszakban vannak használatban, méretük és formájuk alapján azonban területileg és időrendileg is eltérő típusvariációkat tudunk megkülönböztetni.

A Királyok útjáról előkerült példány (2. kép 3.) a legkorábbi, a kissé hasasabb, harang alakú csüngő testet formázó „A” változatot képviseli,¹⁰ mely kizárólag a koszideri horizont kincsleleteiben, ritkábban sírmellékletei között fordul elő¹¹ és elterjedése döntően a Kárpát-medence északi felére koncentrálódik. A földrajzilag legközelebb előkerült párhuzamai a rákospalotai kincsben szereplő három csüngő, melyek közül a két épebb példány az óbudaihoz hasonlóan megvastagodó szárvégződésű.¹² Legnagyobb számban a felvidéki várgedei (Hodejov/Szlovákia) I–II. kincsből ismert: itt összesen 23 példánya került napvilágra,¹³ de megtalálható a dunántúli koszideri depókban is.¹⁴ A csüngőtípus kissé trapézabb alakú, inkább kúpos testű változata a korai halomsíros kultúra komáromszentpéteri (Svätý Peter, korábban Dolný Peter/Szlovákia) temetőjéből került elő,¹⁵ de hasonló példány ismert Várpalotáról, késői mészbetétes, már a koszideri időszakra datálható sírból is.¹⁶ Utóbbi változat helyi gyártását bizonyítja a magyarádi kultúrába tartozó Vígvárról (Veselé/Szlovákia) ismert homokkőből készült öntőmintája.¹⁷

A kerek, nyitott, enyhén elkeskenyedő végű tömör, bronz karperec elsősorban kerek átmetsetével és

középső harmadának tömzsibb, zömökebb kialakításával különíthető el az igen nagy számban, típusvariációban és ennek megfelelően tág időhatárok között szóródó tárgytipuson belül. Példányai között a díszítetlen sima felületű, szakaszosan díszített és a teljes felületet beborító bekarcolt díszű változatok egyaránt előfordulnak. A Királyok útján előkerült példányokon (2. kép 1.) látható szakaszosan kialakított, keresztirányú vonalkötegek viszonylag ritkák, ennek cikk-cakk motívummal kombinált változatát viszont gyakran alkalmazzák felületén. Előfordulásuk elsősorban a koszideri korú kincslethez kötődik,¹⁸ a mai Magyarország területén megtalálható többek között a Dunaújváros-Kosziderpadlás III. kincsből,¹⁹ az alsónémedi,²⁰ a Pusztaszentkirály-áporokai,²¹ és az orosipusztai,²² tiszaladányi²³ kincsekben. A felvidéken többek között a Vladár-féle 9. horizont, (Reinecke Bz 0) időszakra datált dunaszerdahelyi (Dunajská Streda/Szlovákia) depóban,²⁴ Mateócról (Metojovce/Szlovákia),²⁵ és a 10. horizontba (Reinecke Bz B1) sorolt komáromszentpéteri temetőből ismert.²⁶ Ugyancsak gyakori a tárgytipus Ausztria Reinecke Bz B1 időszakra datálható leletgyűjtéseiben, az Oggau-i temetőből,²⁷ pontos, szakaszos bekarcolt díszű változata pedig Enns-Untersteinpass-ból²⁸ került napvilágra. Erdély területén a kerek átmetsetű és a C-formájú, ún. Domănești-típushoz tartozó változatok rokoníthatók példányainkkal, formai és díszítésbeli szempontból legpontosabb analógiája Ottományból (Otomani/Románia) ismert.²⁹ A karperec hasonló, kevésbé zömökebb, kerek változatai egészen a Reinecke Bz BD–Ha A időszakig előfordulnak.³⁰

A Királyok útjáról előkerült *lándzsahegyet* (2. kép 4.) mind formáját, mind részletkidolgozását tekintve egyértelműen a koszideri időszakba datálhatjuk.

Pengeje babérlevél alakú, a pengeél viszonylag keskeny, ívelt vonalvezetésű, melynek súlypontja a tárgy alsó harmadában van. A penge és a köpű penge alatti szakaszának hosszaránya 3:2, azaz viszonylag rövid köpűrésszel rendelkezik. A köpű

¹⁰ FURMÁNEK 1980. 35.

¹¹ BONA 1958. 238.; MOZSOLICS 1967. 85.

¹² MOZSOLICS 1967. 157., Taf. 59, 11–13.

¹³ FURMÁNEK 1980. Taf. 35, 19–30., Taf. 36, 32–40.

¹⁴ Kölesd–Nagyhangos: MOZSOLICS 1967. Taf. 31, 5–7.

¹⁵ FURMÁNEK 1980. 35.; DUŠEK 1969. Abb. 15–17.

¹⁶ KOVÁCS 1977. Abb. 1, 12.

¹⁷ FURMÁNEK 1980. Taf. 21, 605.

¹⁸ MOZSOLICS 1967. 77–78.

¹⁹ MOZSOLICS 1967. Taf. 52, 2–5.

²⁰ MOZSOLICS 1967. Taf. 60, 7.

²¹ MOZSOLICS 1967. Taf. 63, 3–6.

²² MOZSOLICS 1967. Taf. 69, 5.

²³ DAVID 2002. Taf. 144, 4.

²⁴ LICHARDUS–VLADAR 1997. Taf. 41, 6–9.

²⁵ Matejovce/Sk: FURMÁNEK 1980. Taf. 38, C,20.

²⁶ DUŠEK 1969. Abb. 9, 6–7.

²⁷ DAVID 2002. Taf. 308, 9–10.

²⁸ DAVID 2002. Taf. 303, 8–9.

²⁹ DIMBOVIȚA 1998. Taf., 63, 779.

³⁰ DIMBOVIȚA 1998. 78.

díszítetlen, a pengeszakasz cca. feléig ér, vízszintesen átfúrt, a furat a pengeéllal párhuzamos oldalon helyezkedik el. A furat a koszideri időszakot megelőzően az éllel átellenes oldalon került kialakításra.³¹ A tárgy helyi formai előzményei a Kovács-féle „B” variánsként meghatározott középső bronzkori babérlevél alakú lándzsacsúcsok voltak.³²

Az óbudai példányhoz hasonló lándzsahegyek széles körben, nagy számban ismertek a Baltikumtól Szerbiáig, a délnémet területektől Erdélyig, de súlypontjuk egyértelműen a Kárpát-medence északkeleti zónájára helyeződik.³³ Rittershofer Bühl-típusú lándzsacsúcs néven tipologizálta³⁴ és a Bühl-Locham horizontba sorolta (Reinecke Bz B1). Hasonló az időrendi kategorizálása a svájci példányoknak is,³⁵ ahol a Tarot-féle 1 horizontba (Reinecke Bz A2-B1) tartoznak.³⁶ A csehországi példányokat Řihovský a köpűhossz alapján a „B” típusúnak határozta meg, melyek a középső bronzkor végétől egészen az urnamezős időszakig előfordulnak.³⁷ A tárgytípus legutóbbi gyűjtését Báder T. végezte el, mintegy negyven példányt sorolva a típusba.³⁸ Az óbudaihoz földrajzilag legközelebbi példány a mendei depóból ismert.³⁹ A díszítetlen példányok mellett a koszideri időszakból díszített változatok is ismertek.⁴⁰ Helyi gyártását bizonyítandó öntőmintája a Tei-kultúra településén került elő Cernica-ról.⁴¹

Az óbudai depóban szereplő *sarló* (3. kép 1.) pontos tipologizálást, többek között a nyelezés módjának rekonstruálását töredékességén kívül az is megnehezíti, hogy a kincsbe kerülő része nem a korszakban általános sarlóformák végződését mutatja. A középső bronzkor végéről nagy számban ismert ún. gombos végű sarlók hajlított szakasza általában nagyobb ívben és nem hegyükhöz közeli tartományban kerül kialakításra. A végüknél meghajló változatok⁴² igen ritkák és minden esetben ívelt vonalvezetésűek. Ezzel szemben az óbudai példány jellegzetessége az élénél hirtelen és tompaszögben megtörő, rövid elkeskenyedő végződés. Sokkal valószínűbb, hogy darabunk egy, a korszakban elvétve előforduló korai sarlótípushoz

tartozik, melyek formailag még a kések és a sarlók között átmenetet mutatják.⁴³ Tipológizálásuk során, elsősorban bizonyos részleteik kidolgozásában megmutatkozó eltérések alapján különböző típusnévvel illetik. A szlovákiai példányokat szőlőmetsző késre emlékeztető formájára utalva nevezik el („rebmesserförmige Sichel”), mely viszonylag széles pengével rendelkezik és vége rövid, visszahajló, elkeskenyedő, hegyesedő kialakítású. Hátán az óbudaihoz hasonlóan egyszeres borda fut. Ipolyviskről (Vyškovce nad Ipľom/Szlovákia) koszideri kincsből⁴⁴ ismert, mely kerek átmetszetű karpecekkal, babérlevél alakú lándzsahegygel együtt került elő. Gánócról (Gánovce/Szlovákia), vas alapanyagból az ottományi kultúra áldozati kútleletként interpretált leletegyütteséből ismert,⁴⁵ melynek radiokarbonos kormeghatározása Kr.e. 1691–1671 közé teszi a korát.⁴⁶ Ettől a típustól kissé eltérő változatok a Dunántúlon koszideri kincsek-ből a sárbogárdi⁴⁷ és Kölesd-nagyhangosi depók-ból⁴⁸ ismert párhuzamai. E példányok a felvidéki daraboknál keskenyebb pengével rendelkeznek, a hát bordázatának lezárása ívelt, szemben a felvidéki példányok egyenes lezárásával. Az alsó-ausztriai példányokat Primas aratókésként tipologizálja („Erntemesser”) és Böheimkirchen-típus névvel illeti, melyeknél bár hiányzik a hátan futó borda, végződésük kialakítása az óbudainak talán legjobb formai párhuzama.⁴⁹ A Micheldorf-i darab depóból, a Böheimkirchen-i viszont a Věteřov-kultúra késői fázisának névadó lelőhelyéről ismert településről származik.⁵⁰

A morva és lengyel területeken is előforduló hasonló végződésű sarlók, a szlovákiai, ausztriai és magyarországi példányokkal ellentétben rendszerint gombbal ellátott nyélttesthez tartoznak. Éppen ezért a tárgytípusnak ebben a régióban előkerülő példányait a gombos végű sarlók altípusának tartják, és a koszideri, korai halomsíros idősakra datálják.⁵¹ Legközelebbi formai analógiája a hát vonalában futó bordával rendelkező, Řihovský-féle 1. típus B variánsa, melyet kiszélesedő markolat-rész jellemez.⁵²

³¹ SZEVEŘÉNYI 2008. 59.; KOVÁCS 1975. 25–29.

³² KOVÁCS 1975. 32.

³³ BADER 2015. 245.

³⁴ RITTERSHOFER 1983

³⁵ pl. Meilen: TAROT 2000. Taf.2, 373.

³⁶ TAROT 2000. 9–10.

³⁷ ŘIHOVSKÝ 1996. Taf. 1, 4., 10., 12., 13., 14.

³⁸ BADER 2015

³⁹ KOVÁCS 1975. Abb. 1, 2.

⁴⁰ pl. Bárca (Barca/Szlovákia), összefoglalóan: SZEVEŘÉNYI 2008.

⁴¹ BADER 2015. Taf.1, 1.

⁴² Friedberg-típus: PRIMAS 1986. Taf. 2, 35, 37, 38.

⁴³ MOZSOLICS 1967. 60.

⁴⁴ FURMÁNEK–NOVOTNÁ 2006. Taf. 1, 1.

⁴⁵ FURMÁNEK–NOVOTNÁ 2006. Taf. 1, 2.

⁴⁶ FURMÁNEK–NOVOTNÁ 2006. 8–11.

⁴⁷ MOZSOLICS 1967. 158, 36/3.

⁴⁸ MOZSOLICS 1967. Taf. 31, 8.

⁴⁹ Attersee: PRIMAS 1986. Taf. 1,1.; Micheldorf: PRIMAS 1986. Taf. 1, 3,6.

⁵⁰ PRIMAS 1986. 46–48.

⁵¹ ŘIHOVSKÝ 1989. 18–19.

⁵² Kubšice: ŘIHOVSKÝ 1989. Taf. 1, 3, 6.

Az óbudai példányt – bár töredékessége miatt – egyelőre nem tudjuk biztosan egyik változat alá sem besorolni, minden valószínűség szerint a korszakban elterjedt sarlók egyik átmeneti típusaként lehet meghatározni.

Bár a *peremes balta* (3. kép 2.) a tárgytypus kevésbé profilált fejú változatához tartozik, pontos tipológiai meghatározását töredékessége és a tárgytypus viszonylag nagy területen és tágabb időhatárok között való előfordulása miatt elsősorban más tárgyakkal való együttes előfordulása alapján lehet elvégezni.

Az óbudai példány éle viszonylag rövid, vonala cca. egynegyed körívet ír le, a nyelezés céljából kialakított perem profilja erőteljes, kétoldali kialakítású és a vágóél végéig követhető. Ezen formai jellegzetességei alapján darabunk egyértelműen a koszideri horizontba datálható peremes balták családjába tartozik. Kárpát-medencei előfordulása elsősorban a kincsletekhez kötődik: megtaláljuk a sárbogárdi⁵³ és a Dunaújváros–Kosziderpadlás II. kincsben,⁵⁴ míg Veszprémből késői mészbetétes sírból⁵⁵ ismerjük párhuzamát. A típus közvetlen előzményének a kissé szélesebb élű, még a tolnanémedi horizontba sorolható zalaszabari kincsben előforduló darab tekinthető.⁵⁶

A felvidéki párhuzamok között egy ismeretlen lelőhelyű példányon⁵⁷ kívül – elsősorban a profil kialakítása miatt – a pozsonyi darab említhető meg, bár utóbbi pereme kevésbé ívelt.⁵⁸ Az egyik legjobban datálható leletkontextussal a dunaszerdahelyi koszideri korú depóban megtalálható, kissé erőteljesebben ívelődő élű balta⁵⁹ rendelkezik. Erdélyben a trapézformában nyújtott peremes balták Ősincal-variánsa mutatja a legtöbb hasonlóságot, és bár ennek példányai igen tág időhatárok között szóródnak, leggyakrabban azonban a Wietenberg-kultúra idő és térbeli kereti között kerültek napvilágra.⁶⁰ Ausztriában az erőteljesebben ívelődő élű és az élvégződésnél élesebb törésvonalú Salzburg-típus hozható vele párhuzamba,⁶¹ melynek példányai elsősorban Karintia, Bajorország, Lothar–Bühl fázisba tartozó leletgyűjtéseiből ismertek,⁶² de megtaláljuk az Rajna-vidéki

Ackerbach-i depóban⁶³ is. A baltatípus még a meglehetősen távoli alsószász területeken is előfordul: itt a későaunjetitz-korai halomsíros időszakban előforduló egyenletesen szűkülő oldalú Marwedel-típus Buchholz variánsába sorolt példányok említhetők.⁶⁴

A kisméretű *bronz rögök* (3. kép 3–4.) valószínűleg szabálytalanul feldarabolt öntőlepenyek töredékei lehetnek, melyek gyakoriak a koszideri-korú bronzkincsekben, nagyszámban ismertek többek között Bühlből és Ackenbach-ból⁶⁵ Dunaszerdahelyről⁶⁶ és a közeli Százhalombattáról is.⁶⁷

A III. Királyok útjáról előkerült bronzdepót alkotó tárgyak túlnyomó része tehát nagyobb területeken, kisebb formai eltéréseket mutató, de egyöntetűen a koszideri időszakban, vagy azzal egyidős kincshorizontok leletgyűjtéseiben szereplő leletekkel rokonítható, emellett azonban előfordulnak bennük a korszakra jellemző, de speciálisan helyi eredetű típusok is.⁶⁸

A viszonylag kis darabszámot felmutató óbudai depó vegyes tárgyi összetételű, azaz a ruházati elemek mellett fegyvereket és eszközöket egyaránt tartalmaz. E jelenség a koszideri korú kincsletek esetében általánosnak mondható, bár a tipológiai és mennyiségi arányok a korszakban eltérő mértéket mutathatnak.⁶⁹ Legnagyobb számban a viseleti tárgyak dominanciáját mutató leletgyűjtések ismertek,⁷⁰ de előfordulnak az óbudai lelethez hasonlóan a három leletcsoportot nagyjából egyenletes eloszlásban megjelenítő, valamint a túlnyomórészt fegyverek, eszközöket tartalmazó kincsek is. A depónkban szereplő darabokhoz a legtöbb funkcionális azonosságot mutató tárgyat (peremes baltát, sarlót, lándzsahegyet és tölcséres csüngőt) tartalmazó leletgyűjtés a Kölesd–nagyhangosi, de megemlíthetjük a sárszentlőrinci, valamint a németországi Bühl-i, Ackenbach-i depókat is, ahol a fegyverek és eszközök között a sarló, lándzsa és balta dominál.

A bemutatott leletgyűjtés előkerülési körülményei kapcsán két fontos szempont emelhető ki. Ebben a korszakban meglehetősen ritkán fordul elő a vizes, vagy mocsaras közegbe való deponálás.

⁵³ MOZSOLICS 1967. 158, 36/4–5.

⁵⁴ MOZSOLICS 1967. 50/1.

⁵⁵ KOVÁCS 1994. 3. ábra 4.

⁵⁶ HONTI-KISS 2013. 750., Fig. 6.2.

⁵⁷ NOVOTNÁ 1970. Taf. 10 194.

⁵⁸ NOVOTNÁ 1970. Taf. 10., 186

⁵⁹ NOVOTNÁ 1970. Taf 10 195., 37.

⁶⁰ VULPE 1975. 66–67., Taf. 37, 342–346., Taf. 38, 347–352.

⁶¹ MAYER 1977. 100. Salzburg, Niederosterwitz: Taf. 21, 299, 300.

⁶² MAYER 1977. 101.

⁶³ RITTERSHOFER 1983. Abb. 2, 2.

⁶⁴ LAUX 2000. 46–49., Buchholz, Barnstedt, Wehmingen: LAUX 2000. Taf. 9., 136–138.

⁶⁵ RITTERSHOFER 1983. 302–305.

⁶⁶ LICHARDUS-VLADAR 1997. Taf. 41, 12.14.

⁶⁷ Vicze M. szíves szóbeli közlése

⁶⁸ pl. tölcséres csüngő

⁶⁹ HANSEN 2005, Abb. 5.

⁷⁰ VACHTA 2008, 85–86.

lás, mely a késő bronzkori, hasonló körülmények között elrejtett kincsleletek votív jellegére utalhat.⁷¹ Esetünkben ráadásul egy speciális tér, a folyótorlati zóna jelentőségét is feltételezhetjük.⁷² Szintén nem mondható általánosnak az óbudai kincslelet tárgyainak elhelyezési módja sem, azaz a tárgyak feltételezhetően szimplán, vagy valamilyen szerves, mára elpusztult anyagba csavarva történő elrejtése. A koszideri korszakból – a Budapest területéről korábban megismert két kincshez hasonlóan – elsősorban agyagedénybe pakolt leletegyütteseket ismerünk, ugyanakkor előfordulnak egyszerűen a földbe rejtett depók is.⁷³

Az óbudai kincsben megtalálható töredékes balta és sarló kapcsán felmerül a szándékos manipuláció gyanúja. Az ilyen tárgyakban viszonylag gazdag dunántúli koszideri korú depók e jellegzetességükönél fogva a környező területekhez képest eltérő deponálási gyakorlatot mutatnak.⁷⁴ Töredékes peremes balták, sarlók ismertek többek között a Dunaújváros–Kosziderpadlás II. kincsből,⁷⁵ Sárszentlőrincről,⁷⁶ Somogy megyéből⁷⁷ Kölesdről,⁷⁸ Alsónémediből.⁷⁹

ÖSSZEFOGLALÁS

Leőhelyünk a Vatyá-kultúra középső bronzkor végi időszakának települési egységén belül a Rákospalota-fázisnak nevezett idő- és térbeli jelentéstartalmat egyaránt hordozó tömb részét képezi, mely elsősorban a kerámiaművességében megmutatkozó regionális forma- és stílusjegyek alapján került elkülönítésre.⁸⁰ Névadó, emblematikus leletegyütteseit a főváros területén napvilágot látott bronz-⁸¹ és edénydepó⁸² szolgáltatta.

E tér és időbeli kereteket adó csoporton belül – az óbudai depókat is magában foglaló – a főváros és közvetlen környezetére kiterjedő Duna-menti régió csaknem 50 km hosszú szakaszát vizsgálva immáron tíz darab koszideri bronzdepót ismerünk. A Duna jobb oldalán Szentendre, Solymár-Mátyásdomb, II. ker. Remete-barlang, Budaörs, Százhalombatta, a bal paron XV. ker. Rákospalota, Ócsa, Alsónémedi, Áporka területéről kerültek napvilágra Reinecke Bz B1 időszakra datálható bronz leletegyüttesek.⁸³ A jelenleg nyilvántartott csaknem 30, a koszideri időszakot is megérő budapesti lelőhely⁸⁴ pedig a főváros területének a régióon belüli jelentőségét bizonyítja.

Fontos jövőbeli feladat ugyanakkor e középső bronzkori leletegyütteseknek a legkorábbi halomsíros megjelenést mutató lelőhelyekkel való pontos idő- és térbeli viszonyának, valamint az ekkortájt tapasztalható változások társadalomrégészeti aspektusainak pontosabb megvilágítása, melyek segíthetnek az időszak történeti rekonstrukciójának mind pontosabb elvégzésében. Mindez egyre aktuálisabb feladat, tekintettel arra, hogy ma már szignifikáns telep- és temetőanyagokkal⁸⁵ tudjuk igazolni a főváros területén is a halomsíros kultúra koszideri korszakra tehető önálló megjelenését és kibontakozását.

A Királyok útján előkerült bronzdepó ismételen rávilágít a főváros térségének a középső bronzkor záró fázisában megmutatkozó kiemelt szerepére, és a hozzá tartozó település anyagának jövőbeni feldolgozása minden bizonnyal nagymértékben hozzájárulhat a középső bronzkor záró periódusának még számos nyitott kérdésének megválaszolásához.⁸⁶

⁷¹ TARBAY 2016, 19.

⁷² SOROCEANU 1995, 33–34.

⁷³ MOZSOLICS 1967, 109.

⁷⁴ HANSEN 2005, 224–225.

⁷⁵ MOZSOLICS 1967, Taf. 42, 12–16., Taf. 50, 2–3.

⁷⁶ MOZSOLICS 1967, Taf. 56, 12–13.

⁷⁷ MOZSOLICS 1967, Taf. 38, 2.

⁷⁸ MOZSOLICS 1967, Taf. 31, 1.

⁷⁹ MOZSOLICS 1967, Taf. 60, 3.

⁸⁰ KOVÁCS 1975, 310–312.

⁸¹ KÓSZEGI 1964

⁸² SCHREIBER 1967

⁸³ MOZSOLICS 1998, 51–57., Abb. 6.

⁸⁴ REMÉNYI 2013, 32–33.

⁸⁵ BESZÉDES–SZILAS 2006; REMÉNYI et al. 2006; SZILAS 2018

⁸⁶ Dr. Vízze Magdolnának ezúton köszönöm a cikk írása során nyújtott hasznos szakmai tanácsait, Kangyal Orsolyának a tárgyrajzok, Szilágyi Nórának a tárgyfotók elkészítését.

IRODALOM

- BADER 2015 BADER, T.: Lanzenspitzen vom Typ Bühl = Vârfulile de lance de tip Bühl. *Buridava XII/1. : Symposia Thracologica* 10. (2015), p. 235–258.
- BESZÉDES–SZILAS 2006 BESZÉDES J. – SZILAS G.: Őskori és római kori lelőhelyek feltárása az M6 autópálya budapesti szakaszának nyomvonalán 2005-ben = Excavation of prehistoric and Roman period sites along the path of the Budapest stretch of the M6 highway in 2005. *Aquincumi Füzetek* 12. (2006), p. 147–158.
- BÓKAI–KISS–MOCSY 2000 BÓKAI B. – KISS Cs. – Mocsy F.: Földtani és geográfiai áttekintés. In: *Óbuda évszázadai.* (Főszerk.: Kiss Csongor). Budapest, 2000
- BÓNA 1958 BÓNA, I.: Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. *Acta Archaeologica Hungarica* 9. (1958), p. 211–243.
- CSÁNK 1964 G. CSÁNK V.: Megfigyelések a Békásmegyeri őskori telepen = Observations faites dans la station préhistorique de Békásmegyer. *Archaeologiai Értesítő* 91. (1964), p. 201–204.
- DAVID 2002 DAVID, W. M. A.: Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson–Apa–Ighiel–Zajta. *Alba Iulia*, 2002. (Bibliotheca Musei Apulensis, 18.)
- DÍMBOVIȚA 1998 PETRESCU–DÍMBOVIȚA, M.: Der Arm-, und Beinschmuck in Rumänien. Stuttgart, 1998. (Prähistorische Bronzefunde, 10:4.)
- DUŠEK 1969 DUŠEK, M.: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava, 1969. (Archeologica Slovaca–Catalogi, 4.)
- ENDRŐDI 2002 ENDRŐDI A.: Adatok Békásmegyer őskori településtörténetéhez, a késő rézkori badeni kultúra települései és temetői = Facts concerning the Prehistoric Settlement History of Békásmegyer : Settlement and Burial-places of the Baden Culture from the Late Copper Age. *Budapest Régiségei* 35:1. (2002), p. 35–43.
- FURMÁNEK 1980 FURMÁNEK, V.: Die Anhänger in der Slowakei. München, 1980. (Prähistorische Bronzefunde. 3.)
- FURMÁNEK–NOVOTNÁ 2006 Furmánek, V. – Novotná, M.: Die Sichel in der Slowakei. Stuttgart, 2006. (Prähistorische Bronzefunde, 18: 6.)
- HONTI–KISS 2013 HONTI, Sz. – KISS, V.: The Bronze Hoard from Zalaszabar : New Data on the Study of the Tolnanemedi Horizon 2. In: *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on his 60th Birthday.* Anders, A., Kulcsár, G. with Kalla, G., Kiss, V., V. Szabó, G. (eds.). *Ősrégészeti Tanulmányok = Prehistoric Studies* 1.(2013), p. 739–755.
- HANSEN 2005 HANSEN, S.: Über bronzezeitliche Horte in Ungarn : Horte als soziale Praxis. In: *Interpretationsraum Bronzezeit.* Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet. Horejs, B. – Jung, R. – Kaiser, E. – Terlan, B. (ed.). Bonn, 2005., p. 211–230. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 121.)
- KOVÁCS 1975 KOVÁCS, T.: Der Bronzefund von Mende. *Folia Archaeologica* 26. (1975), p. 19–43.
- KOVÁCS 1977 KOVÁCS, T.: Funde der Metallkunst der Koszider-Periode aus Siedlungen und Gräberfeldern = A koszideri fémművesség telepekről és temetőkből származó leletei. *Folia Archaeologica* 28. (1977), p. 39–65.
- KOVÁCS 1994 KOVÁCS, T.: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrájának fémművességéhez = Neuere Beiträge zur Metallkunst der Kultur der inkrustierten Keramik. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 19–20. (1994), p. 119–132.

- KÓSZEGI 1964 KÓSZEGI F.: A rákospalotai kincslelet. Rákospalotai Múzeum Évkönyve 1. (1964), p. 9–32.
- KÓSZEGI 1988 KÓSZEGI F.: A Dunántúl története a későbronzkorban = The history of Transdanubia during the late bronze age. Budapest, 1988. (BTM Műhely, 1.)
- LAUX 2000 LAUX, F.: Die Beile in Niedersachsen I. = Flach-, Randleisten-, und Absatzbeile. Stuttgart, 2000. (Prähistorische Bronzefunde, 9/23.)
- LICHARDUS–VLADÁR 1997 LICHARDUS, J. – VLADÁR, J.: Frühe und mittlere Bronzezeit in der Südwestslowakei. Forschungsbeitrag von Anton Točík (Rückblick und Ausblick). Slovenská Archeológia 40:2. (1997), p. 221–352.
- MAYER 1977 MAYER, E. F.: Die Äxte und Beile in Österreich. München, 1977. (Prähistorische Bronzefunde, 9/9.)
- MOZSOLICS 1967 MOZSOLICS, A.: Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Budapest, 1967.
- MOZSOLICS 1988 MOZSOLICS, A.: Der Bronzefund aus der Oberen Remete-Höhle. Acta Archaeologica Hungarica 40. (1988), p. 27–64.
- NAGY 1960 NAGY L.: Budapest, III. Vöröshadsereg út. Régészeti Füzetek 12. (1960), p. 1–2.
- NOVOTNÁ 1970 NOVOTNÁ, M.: Die Äxte und Beile in der Slowakei. München, 1970. (Prähistorische Bronzefunde, 9/3.)
- PRIMAS 1986 PRIMAS, M.: Die Sichel in Mitteleuropa 1. München, 1986. (Österreich, Schweiz, Süddeutschland, 18/2.)
- REMÉNYI 2013 REMÉNYI, L.: Remains from the Koszider Period from the area of Budapest Koszider. In: Hoard, Phase, Period? Százhalombatta, 2013., p. 31–54.
- REMÉNYI ET AL 2006 REMÉNYI L. – ENDRÓDI A. – MARÁZ B. – VIRÁG Zs.: Régészeti kutatások az MO körgyűrű keleti szektorjának nyomvonalán = Archaeological investigations in the eastern sector of the M0 highway ring. Aquincumi Füzetek 12. (2006), p. 166–180.
- ŘÍHOVSKÝ 1996 ŘÍHOVSKÝ, J.: Die Lanzen-, Speer- und Pfeilspitzen in Mähren. Stuttgart, 1996. (Prähistorische Bronzefunde, 5/2.)
- ŘÍHOVSKÝ 1989 ŘÍHOVSKÝ, J.: Die Sichel in Mähren. München, 1989. (Prähistorische Bronzefunde, 17/3.)
- RITTERSHOFER 1983 RITTERSHOFER, K.–F.: Der Hortfund von Buhl und seine Beziehungen. Bericht der Römisch–Germanischen Kommission 64. (1983), p. 139–417.
- SCHREIBER 1967 SCHREIBER Rózsa: A rákospalotai edénylelet = The Rákospalota pottery find) Archaeologiai Értesítő 94. (1967), p. 48–51.
- SCHREIBER–PEKÁRY 1956 SCHREIBER R. – PEKÁRY T.: Budapest, III. Csillaghegy–Pünkösdfürdő. Archaeologiai Értesítő 83. (1956), p. 94.
- SCHREIBER–MOLNÁR 1957 SCHREIBER R. – MOLNÁR E.: Budapest Pünkösdfürdő. Archaeologiai Értesítő 84. (1957), p. 82.
- SOROCEANU 1995 SOROCEANU, T.: Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen. Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten. In: Bronzefunde aus Rumänien. T. Soroceanu (Bearb.) Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 10. (1995), p. 15–80.
- SZEVEÉNYI 2008 SZEVEÉNYI V.: A McAlpine-gyűjtemény Koszider-kori depója = A Koszider Period bronzehoard in the collection of the Lord McAlpine of West Green. Ósrégészeti Levelek 10. (2008) [2009], p. 53–66.
- SZILAS 2008 SZILAS G.: Budapest, III. Királyok útja 291., Hrsz.: 63629/5. Aquincumi Füzetek 14. (2008), p. 172–175.
- SZILAS 2009 SZILAS G.: Megelőző feltárás az egykori Fővárosi Tanács üdülőjének területén (II. ütem) = Investment-led excavation on the territory of the

- former holiday house of the City Council of Budapest. (phase II). Aquincumi Füzetek 15. (2009), p. 63–74.
- SZILAS – VIRÁG 2010 SZILAS G. – M. Virág Zs.: Megelőző feltárás az egykori Fővárosi Tanács üdülőjének területén (III. ütem) Aquincumi Füzetek 16. (2010), p. 39–52.
- SZILAS–VIRÁG 2017 SZILAS G. – M. VIRÁG Zs.: A nagy folyam vonzásában. Kincsek a város alatt : Újdonságok a múltból. Kiállítási vezető és katalógus. Zsidi Paula (Szerk.) Budapest, 2017., p. 21–26.
- SZILAS 2018 SZILAS G.: The Cemetery of the Late Bronze Age Tumulus Culture at Budapest–Nagytétény–Érdliget. (megjelenés alatt)
- TARBAY 2016 Tarbay: Kopott markolatú kardok... : A gyopárosfürdői késő bronzkori kardlelet a legújabb kutatások tükrében = Swords with worn grips... : The Late Bronze Age Sword Hoard from Gyopárosfürdő in Light of New Research. Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából (2016), p. 3–25.
- TAROT 2000 TAROT, J.: Die bronzezeitlichen Lanzenspitzen der Schweiz unter Einbeziehung von Liechtenstein und Vorarlberg. Bonn, 2000. (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 66.)
- VACHTA 2008 VACHTA, T.: Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes. Bonn, 2008. (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 159.)
- VADÁSZ 1997 V. VADÁSZ É.: Késő bronzkor. In: A Budapest–békásmegyeri Duna-part településtörténete az őskortól a késő népvándorláskorig. OTKA jelentés. Budapest, 1997.
- VULPE 1975 VULPE, A.: Die Äxte und Beile in Rumänien II. München, 1975. (Prähistorische Bronzefunde, 9/5.)

MIDDLE BRONZE AGE TREASURE FIND FROM THE DANUBE RIVERBANK OF ÓBUDA

In the spring of 2009, on the last day of the excavation prior to the building of the residential buildings in the 3rd district of Budapest, Királyok útja 291, a bronze treasure find assemblage, from the end of the Middle Bronze Age, was found in the south third of a trench opened in the area of the future Csónakház (Boathouse). Concerning the circumstances of its hiding we were able to determine that it was wrapped in some organic material and buried in the southern swamp-land of the former Danube-branch, the now completely filled Csillaghegyi-ditch, which runs across the site in east-west direction.

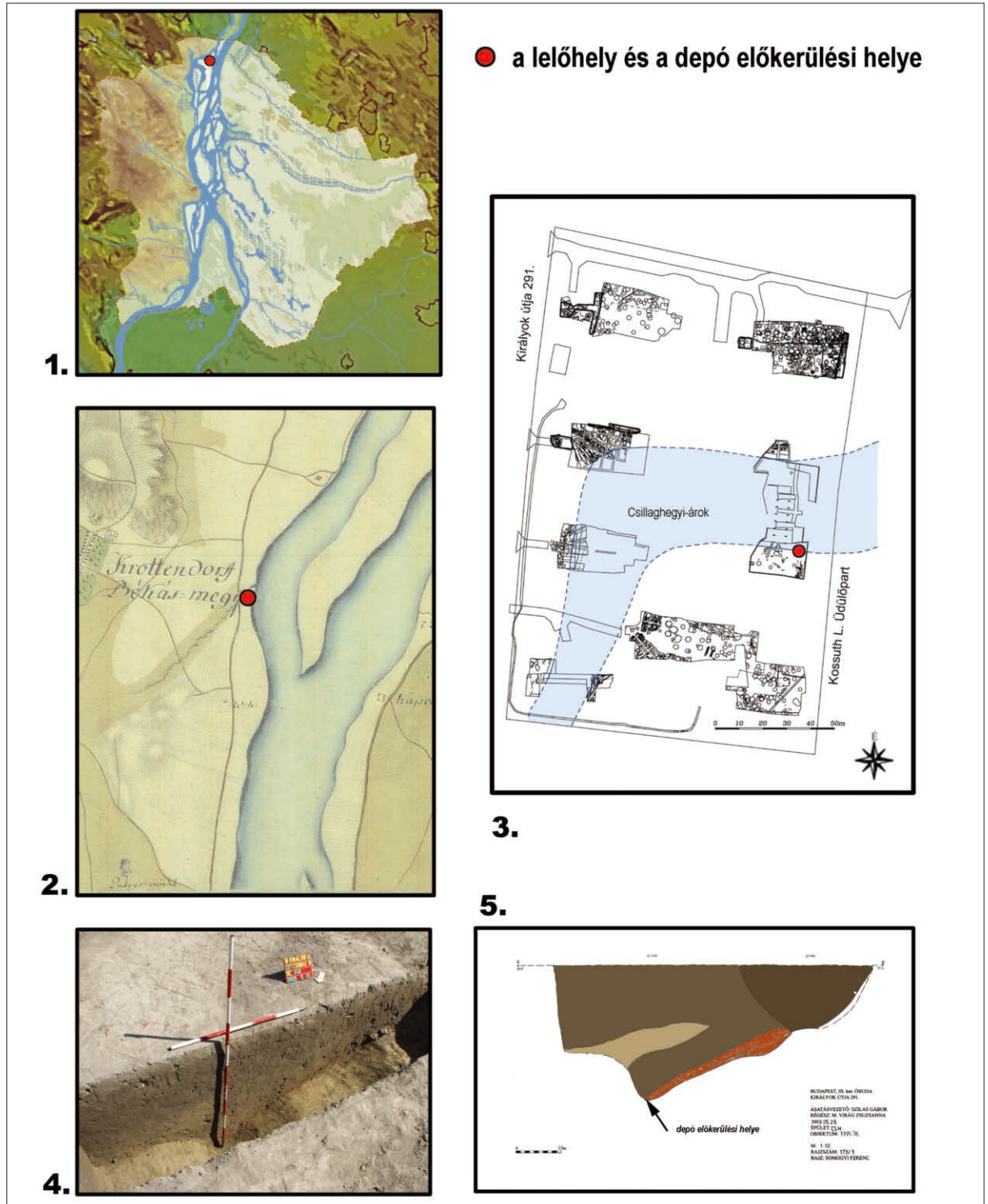
Previously the resort of the Capital Council stood on the area mentioned above. During the salvage excavation, before its building in the middle of the fifties of the previous century, finds of eight different era have been unearthed (Middle Neolithic, Early and Late Copper Age, Early, Middle and Late Bronze Age, Celtic and Avar Age). The excavations between 2007 and 2009, which brought the bronze depot to light, confirmed and supplemented our available knowledge about the rich and multi-layered archaeological site.

The settlement of the Middle Bronze Age „Vatya” culture to our present data can be traced

for 500 meters south from the address Királyok útja 299, all the way to the beach of Pünkösdfürdő. Based on the early salvage excavation and the ones conducted in 2000s, the culture, after its late third phase, survived to the early „Koszider” Period.

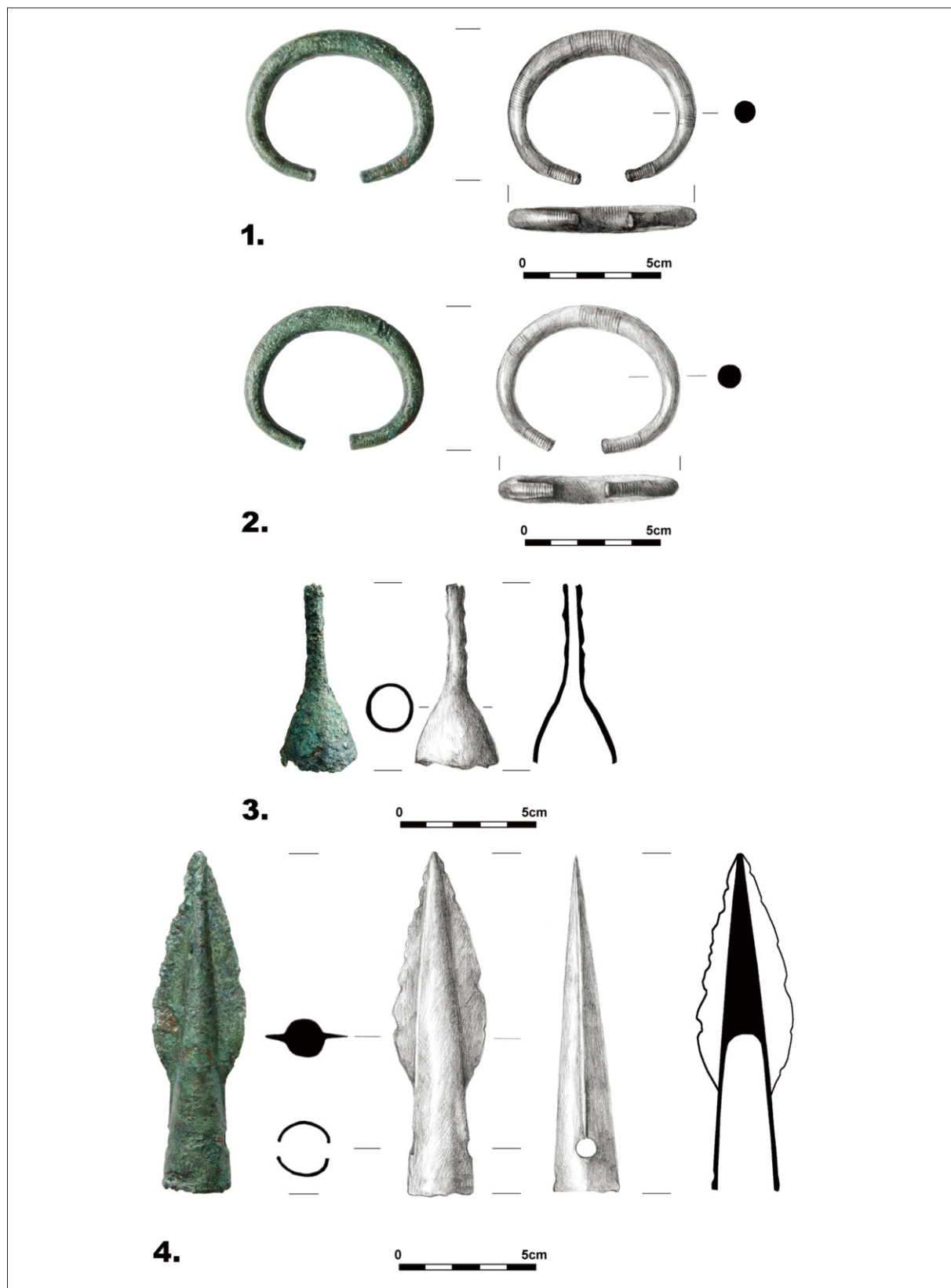
The treasure find, which can be dated to the Reinecke Bz B1 period (17–16th century BC), contained 6 unique items and among the 12 ingot fragments were accessories, tools and weapons, duly to the depot habits of deposition in the era. The solid bracelets with round cross-section, thickening on the middle and with stripe bundle ornaments on its surface, and also the bell shaped, the funnel pendant and the bay leaf shaped socketed spearheads were found intact. The rimmed axe and a rarely occurring early sickle type got into the assemblage in a fragmentary state, perhaps due to intentional damaging or manipulation. The findings obviously date the hiding of the depot to the Koszider phase (Reinecke Bz B1) which closed the Middle Bronze Age in the Carpathian Basin.

The assemblage is the second bronze treasure find from the Koszider phase luckily found in the Capital during excavation. This, and the almost 30 other registered sites from the period reveal the paramount importance of the region in that era.

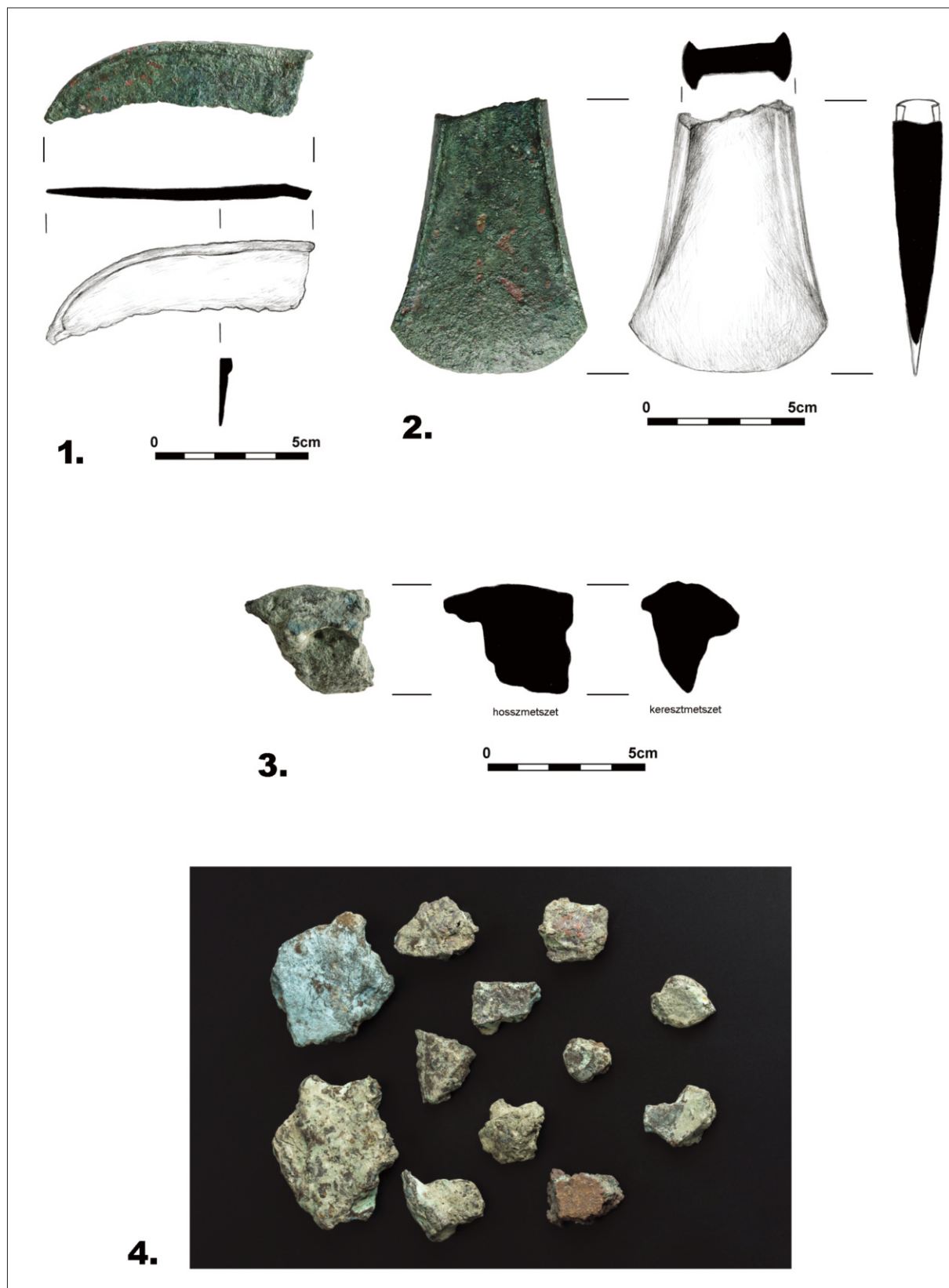

1. kép. 1. A lelőhely elhelyezkedése Budapest ősvízrajzi környezetében. 2. A lelőhely elhelyezkedése a 2. katonai térképen. 3. A Budapest, III. Királyok útja 291. sz. telek 2007-2009. között végzett feltárásainak összesítő alaprajza a bronzdepo előkerülési helyével. 4-5. A 3. kutatóárok déli tanúfala, a bronzdepo előkerülési helyével

Fig. 1. 1 Location of the site in the surrounding of the prehistoric hydrography of Budapest. 2. Location of the site on the 2nd military map. 3. Layout summary of the excavation conducted between 2007 and 2009 on the Budapest, 3rd district, Királyok útja 291 site with the finding location of the bronze depot. 4-5. The south baulk of the 3rd test trench with the finding location of the bronze depot

2. kép. 1-4.: a bronzdepó tárgyai
 Fig. 2. 1-4. Items of the bronze depot

3. kép. 1-4.: a bronzdepó tárgyai
Fig. 3. 1-4 Items of the bronze depot

ATTILA HORVÁTH M.

A BEADS AND BIRDS. SPECIAL FINDS FROM THE LA TÈNE CEMETERY AT CSEPEL ISLAND

On the north edge of Csepel Island, as I have reported in my several previous publications, a total of 900 stratigraphical units were registered during the archaeological excavations prior to the building of the Central Wastewater Treatment Plant of Budapest, between 2004 and 2008. Among those units, beside several different prehistoric cultures (Ludanice, Bell-beaker-Csepel group, Nagyrév), a La Tène D and a part of a medieval settlements were unearthed.¹ (*Fig. 1. 1-2.*)

The excavation of the La Tène B-C cemetery took place in 2004 and 2006 seasons, by the Prehistory and Migration Period Department of the Budapest History Museum, together with my fellow colleagues Anna Endródi and Borbála Maráz, who sadly passed away not too long ago. This paper is partly a commemoration to her memory. (*Fig. 1. 3.*)

A total of 107 units belonged to the celtic cemetery in Csepel. From those units more than 80 proved to be a grave, mostly robbed. The rest were robber pits, stray finds or empty grave pits. The findings could be dated between the 4th and early 2nd century BC, the periods from the La Tène B1 to the end of C1.

The graves of the bi-ritual cemetery can be dated to three periods as follows: B1-B2 period: North-South oriented skeleton burials. B2-C1 transitional period: bi-ritual burials, South-North oriented skeleton and small cremation burials. C1 period: large cremation burials, often with traces of wooden funerary architectures.²

On the one hand it seems straightforward that the Celts buried in Csepel arrived to the Carpathian Basin somewhere from the west. But we have no information about from where exactly, and which tribe they belonged. That they lived here before and after the Balcan campaign (280-279 BC) is certain. (*Fig. 1. 4.*) Whether the men of the tribe took part in the campaign, we also do not

know. We cannot outrule the possibility that the smaller number of male burials in the cemetery is due to the fact that they took part in the campaign, and a good part of them had not made it home. However, this is but a hypothesis since this disproportion is also present in the later burials.

The peoples and cultures from the west, east and southeast who later populated the Carpathian Basin finished their migration on several occasion in the vicinity of the Danube or the capital city. But in most cases, so to speak, the river have not separated but rather forged these peoples with different origin together, as it is discernible in the case of the early bronze age Bellbeaker and Nagyrév cultures, found in Csepel.

The archaeological material from the Celtic cemetery in Csepel obviously belongs to the Celtic culture circle but clearly they have been influenced by several western and southern impacts during their migration. Many element implies the survival of Hallstatt traditions, which mainly shows in the Certosa- and zoomorphic fibulae and other jewellery, such as rings, bracelets. In addition, several Mediterranean and Balkan connections are present, part of which surely came in by trade, such as glass beads, corals or ambers and rings. Furthermore, a foreign element occurring in pottery making are the local variations of the obviously Balkan kantharoi.³ As in the current state of process, several northern, eastern and western elements are evincible but these are only marginally affect the topic of this work.

The finding assemblage I would like to discuss now is from a North-South oriented, heavily robbed grave group on the north edge, which clearly belongs to the early phase of the cemetery. (*Fig. 1. 2-2a.*)

¹ HORVÁTH 2005. 177-185; HORVÁTH 2016. 141-164; HORVÁTH et al. 2007. 216-232. Pl. 1. 1-2

² HORVÁTH 2013. 91-110.

³ HORVÁTH 2015. 249, 253-256. Fig. 6., 8; HORVÁTH 2016. 147-149. Pl. 9. 1., 11. 2.

GRAVE NO. 274. (Fig. 2/1–2.)

The grave pit has rounded ends with parallel sides narrowing downwards and a straight bottom. It is approximately North–South oriented with a 2° 25' difference to East. On its South end it was intersected by the also robbed, Northwest–Southeast oriented grave no. 275.⁴ Neither the skeleton, nor any calcinated bone were found. The observation of the grave structure was not possible. In the northern half of the grave on a 35x25 cm surface, among a large amount of scattered beads (coral, glass, amphora, amber), fragments of a bronze and an iron fibulae and two bronze ring were found.

Sizes: L: 167 cm, W: 95 cm, D: –20 cm⁵

Grave goods

1. Beads in the grave and under the bronze fibula. Inventory number: 2012.6.422–455 (Fig. 3.)
2. Bronze bird shaped fibula. I. n.: 2012.6.456 (Fig. 4. 1a–e; 5. 1a–f.)
- 3–4. Bronze ring 2 pcs. I. n.: 2012.6.457–458. (Fig. 4–5. 3–4. a–c.)
5. Remains of the iron fibula. I. n.: 2012.6.459 (Fig. 4–5. 2. a–c.)

The most conspicuous findings from the older, La Tène B female skeleton graves of the cemetery in Csepel are undoubtedly the beads, which can be found in all of the female inhumations of the era. The amphora shaped beads are the most interesting among them but for us, the coral, amber and more simple glass or paste beads are equally important. A total of 718 pcs of beads (205 amphora, 119 coral, 293 amber, 201 glass beads of various colour) have been found in the grave no. 274. (Fig. 3.)

The scholarly literature about the origin of the amphora shaped beads and their naturalization in the European Celtic culture is extensive. I attempt to review the works published so far, without the need for completeness. Schönfelder locates the origin of the amphora shaped beads to West Greece and possibly Italy in his work from 2007 and believes that similarly to the types of objects in his

paper (bronze helmets, belt buckles, spear-butts) the Celts took possession of them in the form of plunder.⁶

The majority of scholars concerned with this topic, however, argue that these objects reached the Celtic population by trade. They locate their origin to Greek or Macedonian workshops. Concerning their arrival to the Carpathian Basin they highlight the importance of the Mediterranean trade routes, mainly to the area of today's Croatia and Slovenia.⁷

Aurel Rustoiu, however, pointed out the significance of other well operating workshops in the Pontic region several times. In his view, these had a major role in distribution to the Lower–Danube area and Transylvania.⁸ About the distribution of the beads he denotes two main zones of influence: he connects the Carpathian Basin to the Mediterranean areas; and the Lower–Danube area and Transylvania to the aforementioned Pontic region.⁹

The existence of Mediterranean connections was apparent from the beads found in the cemetery, since among the several glass beads, a large amount of coral beads of obvious Mediterranean origin have also been found, which were rare in the Black Sea trade. Nonetheless I would not rule out the significance of the Danube Valley trade routes in the supply of the Middle–Danube region. The fact that similar finds were found in most of the LTB1–B2 sites of Csepel Island and the Danube Bend region is not by mistake.

The significance of the workshops in the Pontic region is highlighted even more by the fact their good have been known not just in the western regions but also and even far more reaching in eastern territories. In the Ural region (today's Kazakhstan), far away from the middle regions of the Carpathian Basin, in the so called Prohovka period, which according to the latest studies can be dated to the 4–2nd century BC,¹⁰ among the sarmathian kurgans raised along the Ilel river, for example in the graves of the no. 8 kurgan of мечеть–Cañ site, almost the whole repertoire of the glass beads from the Central– and Southeast European Celtic graves can be found.¹¹

The amphora shaped and glass beads disappear from the findings of the Carpathian Basin until the

⁴ The grave no. 275 was completely plundered. Only a phalange remained from the skeleton, with a ring. Also, a Duchov type fibula and fragments of three small handmade and one larger vessels were found in poor condition.

⁵ The depth is to be understood from the level of occurrence. The original surface was not discernible on the site since it was repeatedly disturbed and filled. Today's surface is on 105,144 meters above the Baltic sea level, level of occurrence is cca. 104,40 m. ABL.

⁶ SCHÖNFELDER 2007. 308–309, Abb 2.

⁷ DIZDAR–POTREBICA 2002. 123, T.2; RUSTOIU 2008. 52–57.; 2011 95; 2015. BLEČIĆ KAVUR–KAVUR 2016. 248.

⁸ RUSTOIU 2011. 95–96; 2015, 369–370.

⁹ RUSTOIU 2015. 372., Fig. 3.

¹⁰ BĂRCĂ–SYMONEENKO 2009. 403.

¹¹ SMIRNOV 1975. 130–131., Pl. 1., 31a–b.

middle of the 3rd century BC, which is obviously related to the unsuccessful campaigns to the Balkan and the closure of the trade routes. At the same time, the coral and amber beads also disappeared.

The glass beads, especially the amphora shaped ones were not only popular but held a great prestige at the time. Despite being widespread, only a few pieces, maybe a dozen have been found on each site. For this reason I believe it is significant that in the cemetery of Csepel, despite being heavily robbed, almost 500 pcs. and several other fragmentary pieces have been found.

In their paper in 2017 Martina and Boris Kavur also mention the prestige nature of the beads during the repeated processing of the Celtic graves found on Vičja luka site, Brač Island, Dalmatia (Croatia). About the amphora shaped beads found there and in other sites of the era they conducted that the Macedonian import played a major role in the formation of the elite's attire in the area, which emphasized their position and economic power.¹²

The bronze bezel ring with an engraved bird shape (rooster?)¹³ could have a similar role, which similarly to the beads could also have been a Macedonian import. (Fig. 6. 3.)

Two similar rings have been found in grave no. 274 in Csepel. The bird figures (maybe herons or swans) on the oval obverse spleen heraldically rightwards, looking left with their long beaked heads on long neck turned backwards. The shaping of the two figures are almost identical, just as the one found in grave no 222.¹⁴ (Fig. 4-5. 3; 6. 1a-c.)

This ring type, virtually unknown in the middle regions of the Carpathian Basin¹⁵ so far further strengthens the Mediterranean connections of the Celts who once lived in Csepel Island. This jewellery is known in the Adriatic region, but was not frequent there either, and its first parallels have been found in the cemetery of Monte Bibele, North Italy. The author dates the similarly shaped and implemented rings with anthropomorphic and zoomorphic decorations, and the graves no 22, 24

and 45 in which they were found to the second half of the 4th century BC.¹⁶ (Fig. 6. 2a-c.)

Similar findings are known from the tumuli around Glasinac, Bosnia. Their existence were recently brought to my attention by Marko Dizdar, for which I am very grateful. The appearance of the relatively rare object type is dated to the 5th century BC, and their spreading slightly later by Benac and Covic in their overall work about the sites of the culture. They believe the objects foreign to the area are originated from Greek or maybe Thracian-Macedonian workshops.¹⁷ The tumuli are characteristic burial sites of the widespread culture, in which the dead were buried in small groups. The rings were found in Brankovići site, grave 1 of tumulus 3, grave 2 of tumulus 5,¹⁸ and in Rudine-Rusanovići site, 2nd grave group of tumulus 3.¹⁹ (Fig. 6. 4-5.)

The surface of the engraved rings known to us so far mostly have oval bezel obverse, and some of them exceed the plane of the hoop. Martina and Boris Kavur list the ring from Vičja-luka as a Boardman's 6th type, based on its features.²⁰ They also list the two rings found in grave no 274 in Csepel to the same type in their work in 2017. Personally I believe that this is only true in the case of the specimen found in Vičja-luka and the mentioned rings from Csepel, alongside with the one found in grave no. 222 belong to the Boardman's 7th type.²¹ These specimen, just as the Boardman's 6th types were in use in the 4th century BC. (Fig. 6. 7.)

Majority of these mentioned rings were made of bronze and their decoration pattern are extremely varied. Most of the various human and animal depictions can be connected to Greek mythology, but the identification is harder in the case of bronze, as Boardman also noted, since the quality of the execution and the engravings are often far inferior to those of precious metals.²²

Among the zoomorphic depictions a lot of domestic animals appear, such as roosters, horses,

¹² BLEČIĆ KAVUR-KAVUR 2017. 100-105.

¹³ BLEČIĆ KAVUR-KAVUR 2017. 105, Fig. 1. 18.

¹⁴ HORVÁTH 2016. 144, Pl. 4. 1-3.; In the completely robbed grave no. 222 the findings were piled in the side of the grave pit. Among the amber, coral and glass beads a dragon headed fibula was found next to a bronze ring. None amphora shaped beads were found in the grave.

¹⁵ Prior to the Csepel finds were discovered, we only knew only one piece from Maňa (Slovakia), but it was with geometric ornamentation. BENADIK 1983. 19, Taf. IX. 8.; REPKA 2015. Obr. 49. 1. (See Fig. 6. 6)

¹⁶ VITALI 1987. 318, 7a, T. 24; 22; 45; VITALI 2003, I., 94, T. 21. 3.; HORVÁTH 2016. 144, Pl. 4. 4.

¹⁷ BENAC-COVIC 1957. 53.

¹⁸ FIALA 1899. 35-36. Fig 1-2., 5.; BENAC-COVIC 1957. 22, 53, Pl. XXXV. 10-14.

¹⁹ FIALA 1896. Fig. 58.; BENAC-COVIC 1957. 24-25, 53, Pl. XXXIX. 14-17.; Four rings were found in the 2nd grave group of tumulus 2. Findings from the six, west-east oriented burials are not separable to each grave. Amber, various glass beads and also four amphora shaped beads were also found in the grave group.

²⁰ BOARDMAN 1970. 214, FIG 217.; BLEČIĆ KAVUR-KAVUR 2016. 249, Fig. 2. 18.

²¹ BOARDMAN 1970. 214, FIG 217.; BLEČIĆ KAVUR-KAVUR 2017. 105, Fig. 1. 18. HORVÁTH 2016. 144, Pl. 4. 1-3.

²² BOARDMAN 1970. 230-231.

goats and rabbits(?), but wild animal also frequent, such as boars, lions, deers, serpents, and various birds. The most important for us now are the water fowls. As Erzsébet Jerem mentions about the processing work of the zoomorphic fibulae found in the cemetery of Szentlőrinc: "In the Eastern Alpine and Venetian spheres the duck, water fowl, sun and moon representations were popular, while in the Balkan Illyrian sphere the exotic bird and especially serpent representations were spread."²³ I believe that her line of thinking can also be used in the case of zoomorphic rings especially if we take into account that a similar type of bird can be seen on the rings found in Csepel, presumably a heron. We have no knowledge of a site so far from which three completely identical rings were found.

The total archaeological content of the cemetery of Csepel, however, besides the well recognisable Mediterranean and Balkan connections, have countless links to the Hallstatt cultures of the Carpathian Basin and Adriatic region. This can be perceived in the case of jewellery, some rings and mostly the fibulae. The Certosa fibulae are known from numerous La Tène sites of the area, and several iron and bronze specimens were found in Csepel Island.

From the grave no 274, a fragmented iron and a bronze bird fibula have been unearthed. The iron fibula which is not such a common find has an arching bow and slightly bent foot, with a small button on the end. The catchplate is wide, its lower edge is slightly arched, broken, defective. Only a fragment of its pin remained. Whether the iron spire fragment from the grave belongs to the fibula is uncertain. Fibulae of the same type usually have a crossbow spring structure, but no fragments of other fibulae were found in the heavily disturbed grave. Despite its fragmentary state at first glance it seems really similar to the Certosa XIII type fibulae, established by Biba Teržan.²⁴ But as Marko Dizdar drew my attention, the iron fibulae with slightly bent foot does not belong to the typical Certosa fibulae. They are special type, probably developed from bronze late Hallstatt eastern-alpine zoomorphic fibulae. Its parallels are well known from *inter alia* Glasinac areas,²⁵ Sanski Most,²⁶ Vinkovci²⁷ and Szentlőrinc,²⁸ which show

that it is a form that also appears in the grave of females at the end of 5th and early 4th century BC. (Fig. 7. 1–4.)

The bronze fibula is one of the most spectacular find of the grave group, if not the whole cemetery. A thin iron rod was fastened to the curved frame of the crossbow spring structure with a nine-piece bronze spire twisted on each side. The bottom closure pin connects to the one side while the other holds the body of the fibula „in the middle”. One end of the bow was flattened and through a small drilled hole on its surface the spire was wound up to the iron rod. The shape of the fibula resembles a sleeping duck, the reversed foot is shaped into a bird’s head. The bow and the reversed foot have been cast in one piece, unlike the previously known variants which mostly had a laminar design. It has a bulging surface, the tapering reversed foot ends in a round stylized bird head with geometric decorations and a bifurcate „beak”. (Fig. 4–5. 1.)

This fibula type was widespread in the La Tène culture. The east-alpine Hallstatt D fibula type may have played a major role in their formation. The bird fibulae represent the La Tène variation of the Certosa XIII crossbow fibula type which often has double or threefold springs and pendant ornaments hanging in row of nooses. The shaping of the bird’s body, however, reminds the Hallstatt type boat shaped (Navicella type or Kahnfibel) fibulae.²⁹ (Fig. 7. 5.) Similar pieces are known from many sites, such as Sanski Most,³⁰ Glasinac area,³¹ Szentlőrinc³² or Závist in Moravia.³³ (Fig. 7. 6–12.)

This widespread fibula type reflects the extensive connection system of the era excellently. Its popularity is also represented by the fact that this type, originally came into existence in the 5th century BC was still in use during the La Tène B1 period, and the most beautiful piece for us was found right in Csepel Island.

²³ JEREM 1968. 185.

²⁴ TERŽAN 1976. 339, Fig. 5/g. (Variations of Certosa 13 type fibulae)

²⁵ FIALA 1893. 144, Fig. 42. (Čavarine site)

²⁶ FIALA 1899. 102, Fig. 146.

²⁷ MANJARIĆ PANDŽIĆ 2003. Abb. 3. 2, 4–5.

²⁸ JEREM 1968, Fig 25, 38. 2. The piece found in grave no 38, among others.

²⁹ Franz Fiala thought similarly when he mentioned the piece found in grave no. 135 of Sanski Most as „bronzenen Armbrust Kahnfibel mit La Tène Fuss.” FIALA 1898. 102, Fig. 147.

³⁰ FIALA 1899. 92–93, Fig 107, 111.

³¹ FIALA 1897. 21, Fig 33 (Gosinja hegy lelőhely); FIALA 1899a. 51, Fig. 50 (Zagradje site)

³² JEREM 1968. 161., Fig. 19. 2/2., Pl. XXXVIII. 3.

³³ TREFNÝ 2016. 158, Obr 7. 1–2.

LITERATURE

- BĂRCĂ-SYMONENKO 2009 BĂRCĂ, V. – SYMONENKO, O.: Călăreții Stepelor sarmatii în spațiul nord-pontic. Horsemen of the Steppes. The Sarmatians in the North Pontic Region. CLUJ-NAPOCA, 2009.
- BENAC-COVIC 1957 BENAC, A. – ČOVIĆ, B.: Glasinac. Teil 2. Eisenzeit. Sarajevo, 1957. (Katalog der Vorgeschichtlichen Sammlung des Landesmuseums in Sarajevo, 2.)
- BOARDMAN 1970 BOARDMAN, J.: Greek Gems and Finger Rings: Early Bronze to Late Classical. New York, 1970.
- BLEČIĆ KAVUR-KAVUR 2016 BLEČIĆ KAVUR, M. – KAVUR, B.: Pars pro toto. A World in a small place : The example of Iron Age grave goods from Vičja luka. In: Funerary practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe, Proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, Serbia, 24th – 27th September 2015. International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences (UISPP) – 30th Commission, Prehistoric and Protohistoric Mortuary Practices Association for Studies of Funerary Archaeology. V. Sirbu, M. Jevtić, K. Dmitrović, M. Ljuština (eds.). Beograd-Čačak, 2016., p. 237-256.
- BLEČIĆ KAVUR-KAVUR 2017 BLEČIĆ KAVUR, M. – KAVUR, B.: Many shades of translucent: amphoriskos-shaped glass beads from Vičja luka. Mnogo nijansi prozirnog: staklene perle u obliku amforiska iz Vičje luke. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. 110-1. (2017), p. 93-112.
- DIZDAR-POTREBICA 2002 DIZDAR, M. – POTREBICA, H.: Latenska kultura na prostoru Požeške kotline = The La Tène culture in the Požega valley. Opuscula Archaeologica 26. (2002), p. 111-131.
- FIALA 1893 FIALA, F.: Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1892. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina 1. (1893), p. 126-168.
- FIALA 1896 FIALA, F.: Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1894. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina 4. (1896), p. 3-32.
- FIALA 1897 FIALA, F.: Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1895. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina 5. (1897), p. 3-28.
- FIALA 1899a FIALA, F.: Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel in Südostbosnien (anschliessend an den Glasinac) im Jahre 1897. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina 6. (1899), p. 33-61.
- FIALA 1899b FIALA, F.: Das Flachgräberfeld und die prähistorische Ansiedlung in Sanskimost. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina 6. (1899), p. 62-128.
- HORVÁTH 2005 HORVÁTH, M. A., Régészeti kutatás a tervezett csepeli Központi Szennyvíztisztító telep területén. Aquincumi Füzetek 11. (2005), p. 177-185.
- HORVÁTH 2013 HORVÁTH M. A.: Sírszerkezetek rekonstrukciós kísérlete egy La Tène kori temetkezés kapcsán. Budapest Régiségei 45. (2013), p. 91-110.
- HORVÁTH 2016 HORVÁTH M. A.: Problems about the Change of Periods and Rites : The La Tène Cemetery on Csepel Island (Budapest). In: Iron Age Chronology in the Carpathian Basin, Proceedings of the International colloquium from Târgu Mureș, 8-10. October 2015. S. Berecki (ed.) Cluj-Napoca, 2016., p. 141-163.

- HORVÁTH–ENDRŐDI 2008 HORVÁTH, M. A. – ENDRŐDI, A.: Budapest XXI. ker. Csepel, északi szigetcsúcs, Nagy-Dunaszor (ásatási jelentés). *Aquincumi Füzetek* 14. (2008), p. 200–202.
- HORVÁTH et al. 2007 HORVÁTH, M. A. – ENDRŐDI, A. – MARÁZ, B.: Régészeti kutatások a csepeli Központi Szennyvíztisztító telep területén. *Aquincumi Füzetek* 13. (2007), p. 216–232.
- JEREM 1968 JEREM, E.: The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc. *ActaArchHung* 20. (1968), p. 159–208
- MAJNARIĆ PANDŽIĆ 2003 MAJNARIĆ PANDŽIĆ, M.: Ein späthallstattzeitliches Gräberfeld in Vinokovci (Nordostkroatien) und das Problem eines neuen Phänomens der Pferdeausstattung in diesem Gebiet. *Germania* 81. (2003), p. 481–511
- REPKA 2015 REPKA, D.: Odraz historických udalostí staršej doby laténskej v hrobovej výbave na keltských pohrebiskách v Karpatskej Kotline = Reflection of historical events of the early La Tène period (Lt B) in the grave inventory on the celtic burial grounds in the Carpathian Basin. Nitra, 2015.
- RUSTOIU 2008 RUSTOIU, A.: Războinici și societate în aria celtică transilvăneană: studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești, Interferențe etnice și culturale în Mileniile I a. Chr. – I p. Chr. 13, Cluj – Napoca, 2008.
- RUSTOIU 2011 RUSTOIU, A.: Celto–Pontica. Connections of the Celts from Transylvania with the Black Sea. *Pontica* 44. (2011), p. 91–111.
- RUSTOIU 2015 RUSTOIU, A.: Amphora-shaped glass and coral beads. Distant cultural connections in the Carpathian Basin at the beginning of the Late Iron Age. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 45. (2015), p. 365–377.
- SCHÖNFELDER 2007 SCHÖNFELDER, M.: Zurück aus Griechenland : Spur keltischer Söldner in Mitteleuropa. *Germania* 85. (2007), p. 307–328.
- SMIRNOV 1975 SMIRNOV, K. F., Szarmati na ileke. Moszkva, 1975.
- TERŽAN 1976 TERŽAN B.: Certoska fibula. *Arheološki Vestnik* 27. (1976), p. 317–443.
- TREFNÝ 2016 TREFNÝ, M.: Poznámky k Některým Halštatským Sponám z Čech = Notes On Some Hallstatt Fibulae Finds in Bohemia. In: *Doba popelnicových polí a doba halštatská ve střední Evropě 2. : Materiál z XIII. mezinárodní konference „Popelnicová pole a doba halštatská.“* Opava – Brno, 2016., p. 143–158.
- TRUHELKA 1904 TRUHELKA, C.: Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* 9. (1904), p. 3–170.
- VITALI 1987 VITALI, D.: Monte Bibele tra Etruschi e Celti: dati archeologici e interpretazione storica. In: *Celti ed Etruschi nell' Italia centro-settentrionale dal V sec. a. C. alla romanizzazione*. Vitali, D. (ed.). Bologna, 1985., p. 309–380.
- VITALI 2003 VITALI, D.: La necropoli di Monte Tamburino a Monte Bibele I–II. Bologna, 2003.

GYÖNGYÖK ÉS MADARAK Különleges leletek a csepeli kelta temetőből

A Csepel-sziget északi csúcsán, a Budapesti Központi Szennyvíztisztító Telep megépítését megelőző régészeti feltárások során (2004-2008) különböző őskori kultúrák (Ludanice, Harangedény-Csepel csoport, Nagyrév) hagyatéka mellett egy La Tène „D” korú, és egy kora középkori telep részletét is sikerült feltárnunk. (1. kép 1-2.)

A La Tène temető feltárására a 2004-es és a 2006-os évadban került sor. A mukálatokat a Budapesti Történeti Múzeum Ős- és Népvándorlás kori Osztályának munkatársaival közösen végeztük, jómagam, illetve Endrődi Anna és a nemrég elhunyt Maráz Borbála részvételével. Ezzel a cikkel kicsit rá is emlékezünk. (1. kép 3.)

A temetőhöz összesen 107 SE tartozott. Közülük több mint nyolcvan bizonyult sírnak, melyek többségét kirabolták. A maradékot rablógödrök, szórvány leletek vagy üres sírgödrök alkotják. Az előkerült leletek a Kr. e. 4. sz-tól a Kr. e. második század elejéig, a La Tène „B1”-től a „C1” korszak végéig terjedő időszakra datálhatók.

A Kárpát-medencébe nyugatról érkezett kelták eredetéről, hogy honnan jöttek és mely törzshöz tartozhattak, jelenleg nincsenek információink. Az bizonyos, hogy már a balkáni hadjárat (Kr. e. 280-279) előtt és azt követően is itt élhettek. (1. kép 4.)

A csepeli kelta temető leletanyaga egyértelműen a kelta kultúrkörbe sorolható, azonban számos nyugati és déli hatás is érte őket a vándorlásuk során. Számos elem utal a Hallstatt hagyományok továbbélésére, melyek leginkább a Certosa-, az állalalakos fibulák és más ékszerek, például gyűrűk, karperecek formájában mutatkozik meg. Emellett jelentős arányban figyelhetjük meg a mediterrán és balkáni kapcsolatok jelenlétét is, melyek egy része minden bizonnyal kereskedelem útján jutott el hozzájuk, mint például az üvegyöngyök, korallok vagy borostyánok és gyűrűk. Továbbá a helyi kerámia művességben megjelenő idegen elemek, az egyértelműen balkáni eredetű kantharoszok helyi készítésű változatai.

A csepeli temető idősebb, a La Tène B periódusra keltezhető csontvázas női sírjainak kétségtelenül szembetűnőbb leletei a gyöngyök. Közülük a legnagyobb érdeklődésre az amphora alakú gyöngyök számítanak. A 274. számú sírból (1. kép 2-2a.) összesen összesen 718 db gyöngy (205 db amphora alakú, 119 db korall, 293 db borostyán és 201 db egyéb színes üvegyöngy) került elő. (3. kép)

Eredetükkel kapcsolatban a görög és a macedóniai műhelyeket, vagy az ekkor már javában működő ponthusz vidéki műhelyeket jelölik meg. A Kárpát-medencébe kerülésükkel kapcsolatban pedig a Mediterráneum, főként a mai Horvátország és Szlovénia területe, illetve az Al-Duna vidéke és Erdély irányába irányuló kereskedelmi utak jelentőségét emelik ki.

Az üvegyöngyök, és főleg az amphora alakúak, nem csak népszerűek voltak, hanem jelentős presztizs értékkel is bírtak ebben az időszakban. Hasonló szerepe lehetett a bronz fejesgyűrűeknek is. A csepeli temetőből három ilyen gyűrű került elő, előlapján egy-egy bevésett madáralakkal. Ez a Kárpát-medence középső területein eddig gyakorlatilag ismeretlennek számító gyűrűtípus tovább erősíti a Csepel-szigeten egykor élt kelták mediterrán kapcsolatait. Az Adria vidékén ismert de ott sem túl gyakori ékszer párhuzamait az észak itáliai Monte Bibele, a szlovéniai Vičja luka-i temetőkből és a boszniai Glasinac környéki tumulusokból is ismerjük.

A gyűrűk többsége bronzból készült, mintázuk rendkívül változatos. A csepelin kívül nem ismerünk más olyan lelőhelyet, ahonnan három teljesen azonos alakú és mintázatú példány került volna elő.

A csepeli temető leletanyaga a balkáni és mediterrán kapcsolatok mellett ezer szállal kötődik a kárpát-medencei és az adriai régió hallstatt hagyományaihoz. Ez leginkább az ékszerek egy-egy gyűrű, de főként fibulák tekintetében figyelhető meg. A certosa fibulák a térség számos La Tène kori lelőhelyéről ismertek.

A csepeli 274. sz. sírból egy töredékes vasfibula és egy madár alakos bronzfibula került elő

A vasfibula a Teržan által felállított Certosa XIII-as csoportba sorolható. Párhuzamait többek között a Glasinac terület, Sanski Most és Szentlőrinc lelőhelyekről is jól ismerjük. (7. kép 1-4.)

A sírból előkerült bronz fibula talán az temető egyik leglátványosabb lelete. A számszerűs rugószerkezetű öntött bronzfibula alakja leginkább egy alvó „kacsamadárhoz” hasonlítható. Felülete domború, az elvékonyodó és visszahajló lábán lévő kör alakú geometrikus díszítésű stilizált madárfej két-ágazó „csőrben” végződik. (4-5. kép 1.)

A fibulatípus kialakulásában fontos szerepe lehetett a kelet alpi hallstatt D fibulatípusoknak,

mint a Certosa XIIIh típusú, számszerűs rugószekezetű csüngődíszes fibulák, vagy a hallstatt típusú csónak alakú fibulák. (7. kép 5.) Ehhez hasonló példányokat számos lelőhelyről ismerünk, mint például: Sanski Most, Glasinac, Szentlőrinc, vagy Závist. (7. kép 6-12.)

E széles körben elterjedt fibulatípus kiválóan tükrözi a korabeli kapcsolatrendszerek kiterjedt voltát. Népszerűségét jól mutatja az is, hogy ez a Kr. e. 5. században kialakult típus még a La Tène B1-B2 időszakban is használatban volt, és egy számkra feltétlenül legszebbnek tartott példánya éppen a Csepel-szigeten került elő.

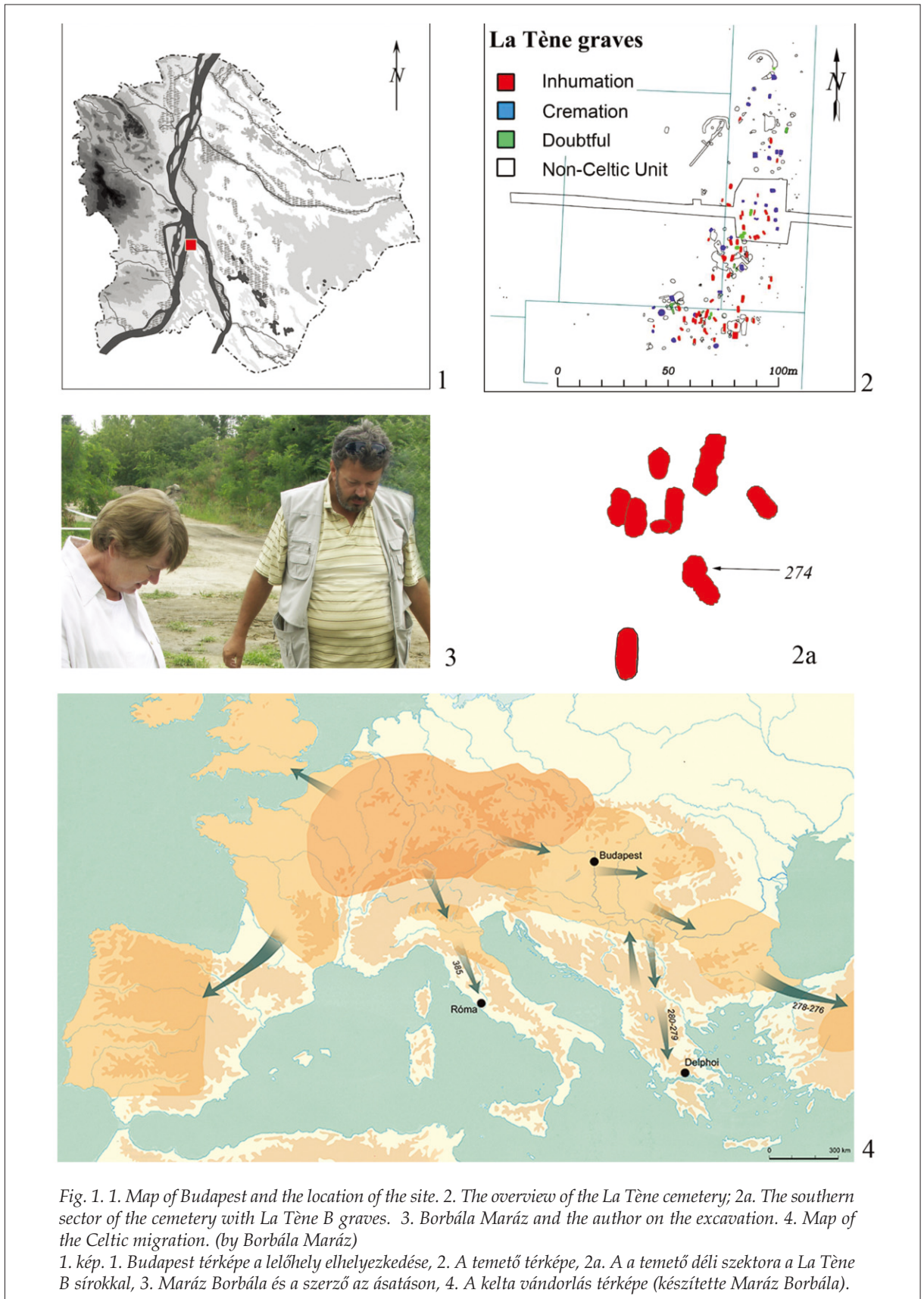

Fig. 1. 1. Map of Budapest and the location of the site. 2. The overview of the La Tène cemetery; 2a. The southern sector of the cemetery with La Tène B graves. 3. Borbála Maráz and the author on the excavation. 4. Map of the Celtic migration. (by Borbála Maráz)

1. kép. 1. Budapest térképe a lelőhely elhelyezkedése, 2. A temető térképe, 2a. A temető déli szektora a La Tène B sírokkal, 3. Maráz Borbála és a szerző az ásatáson, 4. A kelta vándorlás térképe (készítette Maráz Borbála).

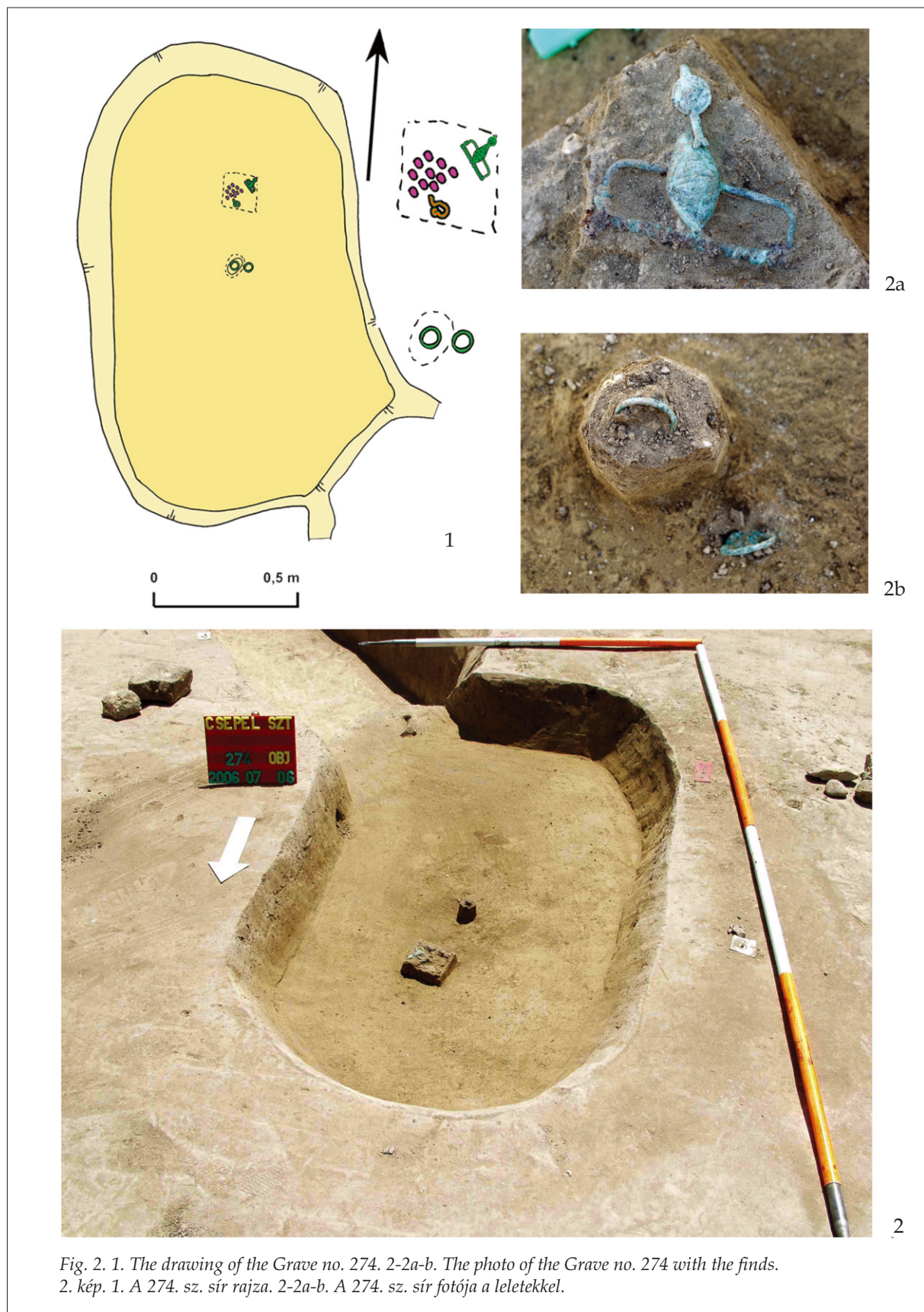

Fig. 2. 1. The drawing of the Grave no. 274. 2-2a-b. The photo of the Grave no. 274 with the finds.
2. kép. 1. A 274. sz. sír rajza. 2-2a-b. A 274. sz. sír fotója a leletekkel.

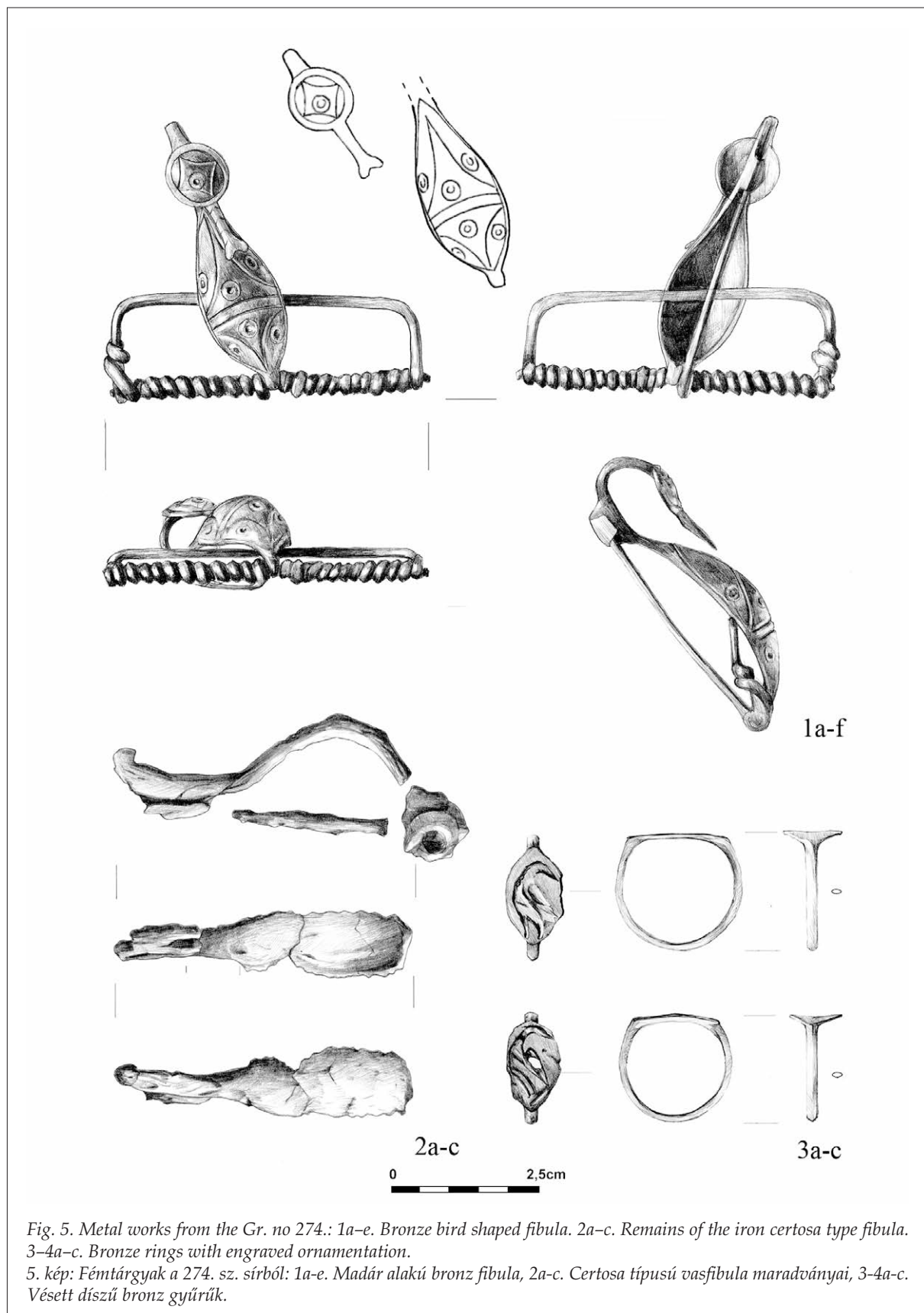

Fig. 3. Various beads from the Grave no. 247.: 1. Transparent greenish shade amphora shaped beads. 2-3. Amber beads. 4. Blue and yellow coloured glas beads. 5. Biconical blue glass beads. 6. Glas beads with different type and colour. 7-8. Coral beads. 8. Coral beads turned into amphora shape.
 3. kép: Különböző gyöngyök a 274. sz. sírból: 1. Áttetsző, zöldes árnyalatú amphora alakú gyöngyök, 2-3. Borostyángyöngyök, 4. Kék és sárga árnyalatú üvegyöngyök, 5. Kék színű bikónikus üvegyöngyök, 6. Különböző típusú és színű gyöngyök, 7-8. Korall gyöngyök, 8. Amphora alakúra esztergált korall gyöngyök.

Fig. 4. Metal works from the Gr. no 274.: 1a-e. bird shaped fibula. 2a-c. Remains of the iron certosa type fibula. 3-4a-c. Bronze rings with engraved ornamentation.

4. kép: Fémtárgyak a 274. sz. sírból: 1a-e. Madár alakú bronz fibula, 2a-c. Certosa típusú vasfibula maradványai, 3-4a-c. Véssett díszű bronz gyűrűk.

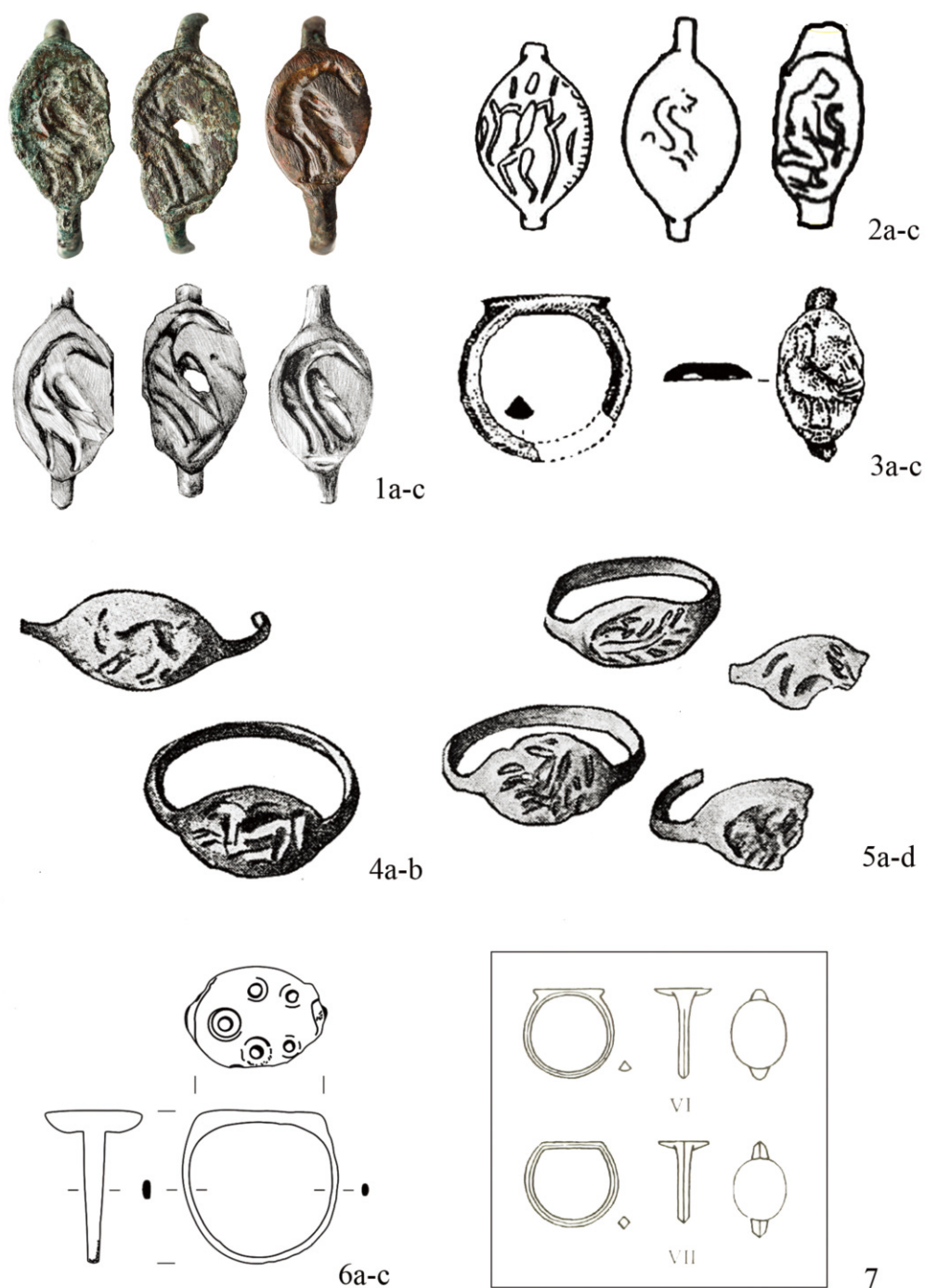

Fig. 6. Analogies of the bronze rings with engraved ornamentation: 1a-b. Csepel Gr. no 247. 1c. Csepel Gr. no 222. 2a-c. Monte Bibele (after VITALI 1987; 2003). 3a-c. Viñja-luka (after BLEČIĆ KAVUR-KAVUR 2017). 4a-b. Brankovići (after BENAC-COVIC 1957). 5a-d. Rudine - Rudanovići (after BENAC-COVIC 1957). 6a-c. Maña (after REPKA 2015). 8. Ring types VI-VII of the Boardman typology.

6. kép: A Vésett díszű bronz gyűrűk analógiái: 1a-b. Csepel 274. sz. sír, 1c. Csepel 222. sz. sír, 2a-c. Monte Bibele (VITALI 1987; VITALI 2003 nyomán), 3a-c. Viñjaluka (BLEČIĆ KAVUR-KAVUR 2017 nyomán), 4a-b. Brankovići (BENAC-COVIC 1957 nyomán), 5a-d. Rudine - Rudanovići (BENAC-COVIC 1957 nyomán), 6a-c. Maña (REPKA 2015 nyomán), 7. A Boardman félé gyűrű tipológia VI-VII. sz. gyűrűtípusai.

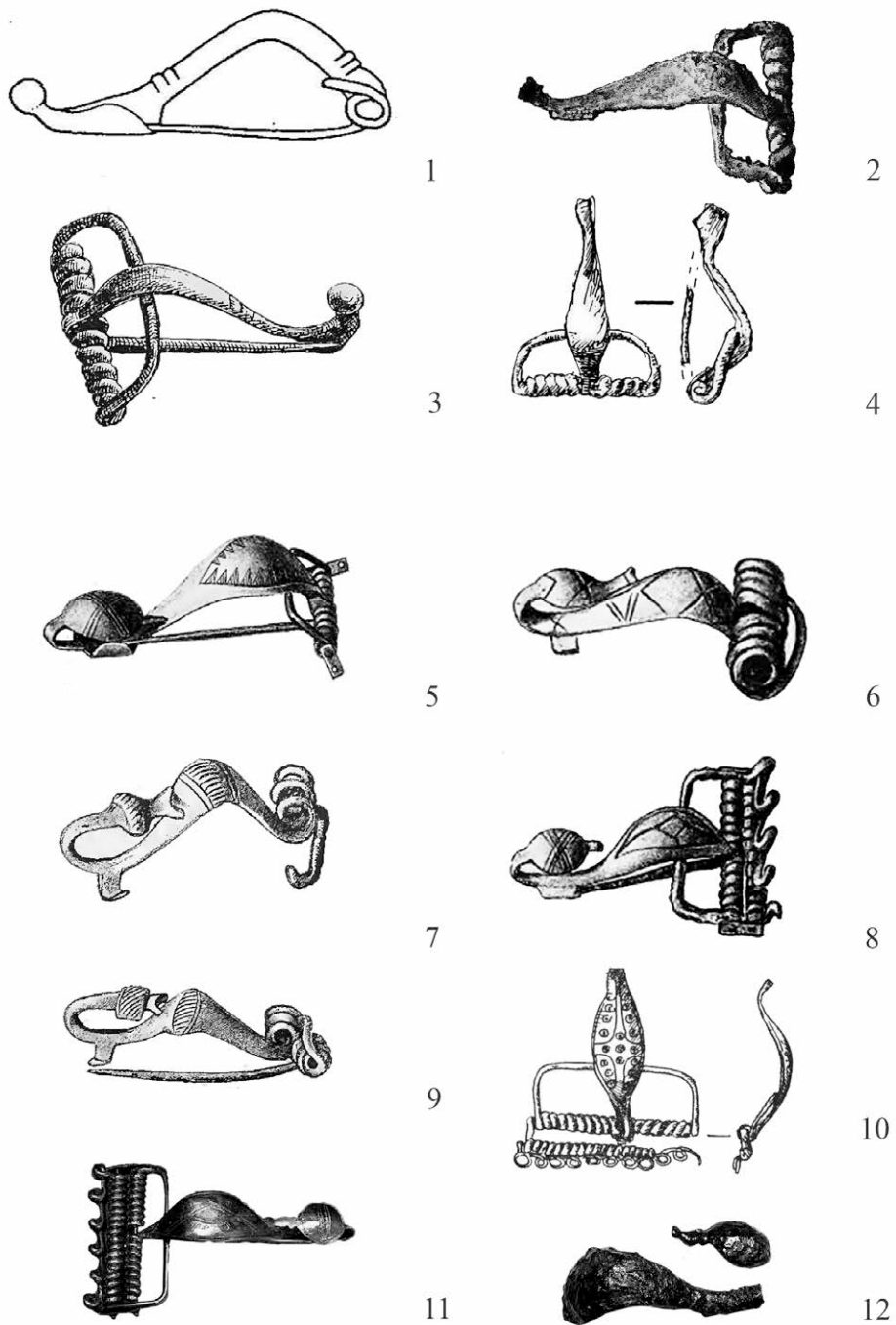

Fig. 7: Analogies of the Csepel fibulae (different scales): 1. The certosa XIIIg type fibula by TERŽAN 1976. 2. Čavarine (after FIALA 1893). 3. Sanski Most (after FIALA 1899b). Vinkovci. 4. Szentlőrinc (after JEREM 1968). 5-6. Sanski Most (after FIALA 1899b). 7. Gosinja planina (after FIALA 1899a). 8. Sanski Most (after FIALA 1899b). 9. Zagradje (after FIALA 1899a). 10. Szentlőrinc (after JEREM 1968). 11-12. Závist (after TREFNÝ 2016)

7. kép: A csepeli fibulák analógiái (eltérő méretarányban): 1. A certosa XIIIg típusú fibula (TERŽAN 1976 nyomán), 2. Čavarine (FIALA 1893 nyomán), 3. Sanski Most (FIALA 1899b nyomán), 4. Szentlőrinc (JEREM 1968 nyomán), 5-6. Sanski Most (FIALA 1899b nyomán), 7. Gosinja planina (FIALA 1899a nyomán), 8. Sanski Most (FIALA 1899b nyomán), 9. Zagradje (FIALA 1899a nyomán), 10. Szentlőrinc (JEREM 1968 nyomán), 11-12. Závist (TREFNÝ 2016 nyomán)

HANNY ÉRZSÉBET

KELTÁK A PÁLOS KOLOSTOR KÖRNYÉKÉN La Tène D kori település a Budafoki úton (Budaszentlőrinc)

Pető Mária és Maráz Borbála emlékének

A Budafoki út mellett elterülő erdészeti park területe a budapestiek számára fontos, hiszen az itt növő fák a főváros „tüdejének” egy részét képezik. A történelem kedvelőinek, különösen pedig a középkorászoknak ikonikus régészeti lelőhely. Itt állt ugyanis egykor az egyetlen, magyar alapítású szerzetesrend egyik, az anyakolostor után talán legfontosabb objektuma, a budaszentlőrinci pálos kolostor. A területen számos feltárás folyt az elmúlt évszázad során. Felsorolni ezeket nem tekintem feladatommak, még a nagy kollégákat sem említeném most, akiknek sokat köszönhet a Budapesti Történeti Múzeum, hiszen ezt már utódjuk, Bencze Zoltán előttem jóval korábban és alaposabban megtette.¹ Más korba akarom kalauzolni az olvasót.

Azt azonban meg kell említenem, hogy jó ideig csak a kolostor álló falaival, annak részeivel foglalkozott a kutatás, nem nagyon mozdultak az apszisok, sekrestyefalak, templomhajók környezetéből. Már Garády Sándor is megemlíti 1934-ben írt ismertetőjében, hogy akkoriban sem végeztek itt „teljes munkát”.² Pedig akkor már legalább 100 éve javában tombolt a keltaság iránti nosztalgia,³ valamint az ősrégészeti kutatások is kezdtek virágkorukat élni, nem másnak, mint Rómer Flórisnak köszönhetően. Ugyanakkor nincs csodálkozni valónk azon, hogy a kutatások fő csapásiránya a kolostor épületeinek, helyzetének, építési periódusainak tisztázása volt, hiszen jórészt műkedvelők, építésszek és művészettörténészek dolgoztak itt.⁴

1965-ben kezdődött meg az a terepsüllyesztő munka, amely során – lévén már egy erdészet területe, itt erdészeti lakóházak álltak. A terepsüllyesztés során sok kerámia és több falmaradvány is előkerült, de sem akkor, sem attól kezdve egyik

ásató sem említi, hogy mélyebben bármilyen őskori jelenségre felfigyeltek volna. Tárgyakat vagy kerámiatöredékeket pedig egyáltalán nem is gyűjtöttek össze más korból, mint a 15. század. Az emberi maradványok is egészen biztosan nem korábbiak a középkornál.⁵ Sem Nagy Emese, sem Zolnay László⁶ nem tesz említést arról, hogy a termett talajban végeztek volna megfigyelést, pedig itt agyagos az altalaj és az őskori jelenségek jól látszottak volna.

Ebből következően erről a területről 1998-ig semmilyen, az őskor bármely szakaszához köthető adat nem volt ismert. Ebben az évben a Pilisi Parkerdő Rt. új erdészeti székház építésébe kezdett, ennek során megelőző feltárássra került sor. A feltárás épp annak a kolostor alatti tereplépcsőnek a folytatásában folyt, amelyen már volt kutatás évtizedekkel korábban. A Középkori Osztály e feltárás során feladatának elsősorban a védett középkori romok és lehetséges leletanyagok felkutatását tekintette, hiszen ezek a romok már régóta pusztulóban voltak.

A kolostor alatti tereplépcsőn, amelyen a barátokat kiszolgáló épületek falainak maradványait tárták fel a régészek, addig ismeretlen kori objektumok voltak megfigyelhetők. Mivel jól azonosítható típusú, szürke, jól korongolt kerámiák nagy mennyiségét találták meg ezekben az objektumokban, így könnyedén meghatározható volt, hogy egy késő kelta, azaz LaTène D-kori kelta telep egy részére bukkantunk.⁷

A telep nyugati része nem volt megtalálható a tereplépcső alatt, sem a kolostor romjai alatt, így nem lehetett megállapítani meddig terjedhetett ki a kolostor felőli oldalon. Minden valószínűség szerint a barátok építkezései az eltelt évszázadok alatt elhordták a kelta település nyomait.

A jelenségek a Nemzetvédelmi Központ kerítésén túl szemmel láthatóan folytatódtak, de oda nem terjedhetett ki a feltárás. A településből így

¹ Kutatástörténet és a kolostor építési periódusairól lásd BENCZE 1993. 11-22.

² GARÁDY 1934

³ 1760 és 1763 között jelentek meg a később hamisítványnak bizonyuló „Osszián-dalok” James Macpherson tollából

⁴ Pl. Bugát Pál, Garády Sándor, Gerevich László, Henszlmann Imre, Nagy Emese Zolnay László

⁵ BENCZE-SZEKÉR 1993. 12-14.

⁶ NAGY 1959.; ZOLNAY 1992.

⁷ BENCZE-HANNY 2005. 188.

módon csak egy töredék részt tudtunk feltárni, de alapvetően ezzel a mennyiségű objektummal és leletanyaggal is biztonsággal megállapítható volt a telep kora, hovatarozása. Leletanyaga alapján hosszú ideig lakott, sajátos környezeti helyzetben lévő kelta településről van szó, amely sajnálatos módon sokáig nem szerepelt Budapest késő vas-kori „térképén” (1 kép 1). Maráz Borbála nagy, összefoglaló tanulmányába azonban már felvette, mint késő kelta lelőhelyet.⁸

OBJEKTUMOK

Az objektumok világosszürke betöltéssel egy szürkessárga, agyagos talajba mélyültek, feltájk követése könnyű volt, mert a két talajtípus bontás közben jól megkülönböztethető volt.

A területen néhány kemence maradványát, tároló- és hulladékgyödröket, árkokat és földbe mélyített házak nyomait figyelhettük meg. (16. kép 3)

Egy ház alapjait biztonsággal meg tudtuk határozni. Igaz, hogy csak két oldalának alapozása, egy cölplyuk és az északi bejárata volt megfogható, de nagyban hasonlított a Szigetszentmiklóson megtalált kelta telep földbe mélyített, négyzet alapú házacskaikhoz.⁹ Tűzhelyet nem találtunk benne, ennek ellenére különállóan egy gödörben tűzhely agyaglapját és kőből rakott oldalfalait találtuk. Sajnos a házak éppen ott kezdődtek, ahol az ásást abba kellett hagynunk „nemzetvédelmi okokból”. Ennek ellenére a nagy mennyiségű patics között volt áglyenyomatatos falmaradványnak meghatározható és kemenceplatinak tartható darab is.

A legjobban feltárható három objektum két egymásba ázott gödör és a ház volt. A két gödör anyaga kerámia volt többségében, de kő is bőven került elő. Állatsontot a területen elsősorva találtunk, sem csomóban, sem rétegben nem látszottak.

LELETANYAG

LEÍRÁSOK

98/a gödör és az abban talált cölplyuk leletei

1. 2015.8.98.581. Sárga, finoman soványított tárolóedény peremtöredéke, levágott besimított vonal osztja ketté. Pereme fekete festékekkel vastag vonalal díszített.

hur 20 cm

m 17 cm, perem vastagsága 3 cm anyagv. 1 cm.

(4. kép 1)

2. 2015. 8.98.644. feketére égett, nem jól kiégetett lassú korongon készült kis edény talp és oldaltöredékei (5 db) ragasztott. A cölplyukból került elő. Belseje rózsaszín, vastos, talpa befelé emelkedő.

a. 5×4 cm. b. 6×3 cm c. talp átm. 4,5 cm, 8×5 cm, anyagv 0,8 cm. (6. kép 11)

3. 2015. 8. 98. 644/d. Szürke, kihajló edény peremtöredéke, a cölplyukból, jól iszapolt, korongolt, vastag, nagy tál, 9×6 cm, fal v. 0,8 cm. (6. kép 10)

4. 2015. 8.98.576., 574. Sárga, finom kavicsal soványított, nagyméretű tárolóedény több töredéke. Esetleg hozzá tartozik egy széles peremtöredék is, de elszíneződése kissé más, és nincs töréfelület. a. 15×11 cm, b. 23×15 cm, ennek oldalán rövid vonalakból dísz, mintha egy zsinór lenne, fal v. 1,5 cm. (4. kép 2-3)

5. Sárgás színű peremtöredék, kétféle égetésű, egyenesen levágott fazék, talán előbbi pereme, 6×5,2 cm, fal v. 1,5 cm. (5. kép 6)

6. 2015. 8. 98. 582-643. Több méretű és falvastagságú, szürke, fésűs edény aljtöredékei és oldaltöredékei (600. 2 db: oldal és talp) (5. kép 9), (592. fésűs keresztbe mintás talp) (5. kép 10), (599. talp) (5. kép 7), (601. talp) (5. kép 11), (582. vastag világosszürke perem, nyakán 2 horony) (5. kép 1), (618. kisméretű, vékony, egyenes peremű, felülete fényesre simított, csillogó (5. kép 5), (584. Vastag kihajló, két horonnyal díszített belül) (5. kép 2), (590. vastag, síma szürke, kis méretű, vállán borda) (5. kép 3)

7. 2015.8.98.591. Fésűs tárolóedény talptöredéke, szürke, alján kívül 3 db koncentrikus kör látható. 4,2×7 cm, fal v. 1,2 cm. (5. kép 4)

8. 2015. 8. 98. 637. Barbotinos díszű edény oldaltöredéke, szürkessárga, 9×4 cm, fal v. 1 cm. (5. kép 8)

9. 2015. 8. 98. 440., 452., 445., 446, (8. kép 1-4), 449., 461, (8. kép 11-12), 455, 540. Szürke jól iszapolt gyors korongon készült, besimításos díszű agyagpalackok oldaltöredékei (8. kép 9-10) (különböző méret).

10. 2015. 8. 98. Többféle méretű, különböző szürke palackok díszített oldaltöredékei 457 Hullámvonal két besimítás között, az alsó kettős (8. kép 8), 453 kettős hullámvonal és kettős besimítás (8. kép 6), 454. hullámvonal dísz két besimítás között, lejjebb a hason további besimított horony látható (8. kép 7), 441. cakkos inkább, mint hullámvonal, két szélesebb besimított vonal között. (8. kép 5)

11. 2015. 8.98.456. Vastag falú, nagy méretű szürke palack V kötegekkel díszített oldala. 6×4, falv. 0,7 cm. (6. kép 8)

⁸ MARÁZ 2011

⁹ HANNY 1992

12. 2015. 8. 98. 467., 473. Szürke palack oldal és fenéktöredékei. Hornyolással díszített, illetve síma felületű, vastagabb fallal. a. 472. m=10×7 (horonydísszel), b. 467. 14×12 cm (7. kép 8), 473. talptöredék 11×6 cm. (7. kép 7)

13. 2015. 8. 98. 483. Vastag falú szürke palack díszített válltöredéke. 9,5×4 cm fal v. 0,6 cm. Döntött S motívumok durva hornyolás között. (6. kép 3)

14. 2015. 8. 98. 506. Palack oldaltöredéke. Roszszabb minőségű, korongolása és égetése sem olyan finom, fala vastag, törésvonalán a redukált égetés látszik (szélei világosabbak) Sötétszürke kívül, belül világosabb. Kicsit korábbinak tűnik az előbbieknél. Anyagának felülete selymesebb, barnás-szürke. 8×6 cm, fal v. 0,8 cm. (6. kép 7)

Az ehhez hasonló minőségű palackokból több ilyen sötétszürke, vaskosabb és barnásszínű töredék is volt a gödörben. Gyakorlatilag ládászám. De sajnos egyetlen edényt sem tudtunk összeállítani.

15. 2015. 8. 98. 557. Vastag falú tál, szürke, bepecsételt díszű. 8×4 cm. fal v. 0,7 cm. (6. kép 6)

16. 2015. 8. 98. 542. Enyhén kihajló peremű tál peremtöredéke 7,2×4 cm, (szürkés, égetése nem jó, jól iszapolt) (6. kép 1), és 550. oldaltöredéke 6×7 cm, fal v. 1,2 cm. (6. kép 4)

17. Világos színű, vörösesre égett tálak töredékei. a. 2015. 8. 98. 557. bordás dísszel 9×5 cm fv. 0,7 cm, b. 5,2×4 cm (6. kép 6., 9), c. 2015. 8. 98. 554. 5×2 cm (6. kép 2), d. 2015.8.98.180. Hullámvonalas (6. kép 5)

18. Világosszürke, alacsony, behúzott peremű tálak töredékei, belső felükön besimítással díszítették őket. a. 2015.8.98.181. szabálytalan, fényesre simított hullámvonal, 9×5 cm (7. kép 1), b. 2015. 8. 98. 184. belül párhuzamos vonalak között hullámvonal, közvetlen a peremnél tört le., 6×3 cm (7. kép 3), c. 2015.8.98.182. Közvetlen a perem alatt tört le, pereme nincs meg, négyes nagykockákba rendezett hálóminta díszíti 10×7 cm (7. kép 6), d. 2015.8.98.191. besimított dísz 7×4 cm (7. kép 2), e. a perem indításával, de a pereme ennek sincs meg, hullámvonalas. (7. kép 5)

19. 2015.8.98.407. Sárgászörösesre égett fazék aljtöredéke. Síma, díszítetlen, jó minőségű, alja befelé behajlik. Talp átm. 13 cm, felmenő részéből alig 4 cm-nyi maradt. (9. kép 3)

20. 2015.8.98.100. Szürke, behúzott peremű tál, alja hiányzik nagyméretű, díszítetlen. Átmérője kb. 30-35 cm. (9. kép 1)

21. Behúzott peremű tálak peremtöredékei. a. 2015. 8.98.33. Világosszürke, közepes méretű, átm. kb20-25 cm. 18×4 cm.fv. 0,5 cm. (3. kép 11), b.

2015.8.98.4. Sötétszürke, vékony falú, kis méretű, díszítetlen, átm. kb. 8 cm, 13×6 cm, fv. perem 0,5, oldalfal 0,2 cm, finom anyagú (2. kép 2)

2015.8.98.32. nagy, kb. 20 cm, 19×9 cm, fv. 0,7 cm. (2. kép 4)

2015.8.98.37. kicsi, vaskos barnásszürke, átm. kb. 10 cm, 9×6 cm, fv, 0,7 cm

2015.8.98.45. közepes, világosszürke, jól iszapolt, díszítetlen átm. kb 15-20 cm, 15×4, 0,5 cm. (3. kép 9)

2015.8.98. 43. közepes méret, világos, díszítetlen, jó minőségű átm kb. 15-20 cm, 15×8, 0,6 cm. (2. kép 3)

2015.8.98. 23. középszürke, vaskos, kis méretű, díszítetlen, nem jó minőség átm kb. 10-12 cm, 8×7, 0,9 cm. (3. kép 1)

2015.8.98. 47. egészen kicsi 5-10 cm átmérőjű tálka, díszítetlen. (3. kép 4)

22. Egyenesen levágott, kissé behúzott peremű, kisméretű szürke tál perem- és faltöredéke. díszítetlen, átm. kb. 12 cm, 12×10, 0,5 cm.

23. erősen kihajló peremű tálkák perem és oldaltöredékei, szürke, illetve narancssárgára égetett, díszítetlen.

2015.8. 89. 98. Erős vállú, szürke, magasra húzott, röviden kihajló, gömbölyű peremmel, egy darab az oldalfalból 9×5 cm, nyak1,3 cm fv 0,6 cm. (3. kép 8)

2015. 8. 89. 99. Kisebb, szürke tálka, gömbölyű kihajló peremmel, kevésbé hangsúlyos vállvonal, rövidre húzott perem 6×3cm, váll 0,9 cm, fv. 0,5 cm. (3. kép 3)

2015.8.89.97. kissé kihajló peremű, röviden, egyenesen levágott, gömbtestű lapos aljú edényke perem- és oldaltöredéke, vörösesre égett. Oldala vaskos, fokozatosan vékonyodik a talp felé. Lehetett egy kis talpkorongja is. Szűk nyakú, hasa erősen megnyúlt. 9×4,5 cm, has v. 1 cm, talpa felé 0,3 cm. (3. kép 10)

24. Egyenes, de gömbölyű peremű, vékony falú szürke tálkák peremtöredékei.

2015.8.98.46. 6×4 cm. (3. kép 5)

2015.8.98.67. 4×3 cm

25. 2015. 8. 98.5. Gyengén kihajló, gömbölyű peremű szürke, vékony falú csészészke töredéke. Füle letört, valószínűleg a perem fölé emelkedő szalagfűl, esetleg csúcsos gombja lehetett. fül v. kb. 3 cm, 4×5 cm, falv. 0.4 cm. (3. kép 6)

26. Szürke fazekak perem- és oldaltöredékei.

2015.8.98.102. 12,5×8 cm, perem átm kb 10-13 cm, oldalán besimított hullámvonal és fényezett síkozás látható, barnás-szürke, gömbölyded, jó minőségű agyag.

2015. 8. 98. 101. Nagyméretű palack, nyaka tövében bordadísz, pereme gömbölyded, kissé síkzott. 16×7 cm fv. 0,9 cm. (9. kép 2)

2015.8.98.102. Síma, 1 sor hullámvonalas, szűk nyakú, fényezett, barnásszürke 6×13 cm, fv 0,7 cm, átm kb.12-15 cm. (10. kép 1)

27. 2015.8.98.134. Szűk nyakú szürke palack kihajló peremmel és az oldalfal indításával, valamint oldaltöredékei. Vékony bordadísszel a gallér alatt. 8×5 cm, fv. 0,4 cm, perem átm. kb. 10 cm. (10. kép 4a-c)

98/b. gödör

Ebben a gödörben, amely be volt ásva a 98/a. gödörbe jellemzően keverve találtunk kelta és középkori töredékeket. Innen kerültek elő az ausztriai tárolóedények töredékei is nagy számban.

98/2. számú gödör

Ebben a gödörben találtuk meg a behajigált nagy köveket és az őrlőkő töredékeit.

2015. 8. 98. 685. Kisméretű kézi malomkő töredéke, felső rész, mészkő, m 15 cm, átm kb. 25 cm. (12. kép 1)

Az árkok leletei

Vegyes, szürke kerámia került elő az árkokból is, de a III. árok nem bizonyult keltának. A II. árok nagyon vegyes, kevert anyagot tartalmazott. Bronzkortól a középkorig mindenféle edény töredékét tartalmazta. A IV. árokban semmiféle leletet nem találtunk, a többi árokban volt némi késői kelta, szürke kerámia, amelyet már jól ismertünk a telep egész területéről és az árkok közötti nyésekből is.

I. árok

szürke edények töredékei, talpgyűrűk, peremek

1. 2015.8.5.9. Sötétszürke palack nyaktöredéke 6×8 cm, fv0,5 cm. (10. kép 5)

2. 2015.8.5.10. Szürke, behúzott peremű tálka töredéke 4×3 cm. (11. kép 2)

3. 2015.8.5.4. Vastag talpú szürke fazék töredéke, talp átm kb12 cm, 9×5 cm, fv 1 cm. (10. kép 6)

II. árok

1. 2015.8.1.19. Kis szürke fésűs edény töredéke 7×9 cm. (11. kép 8)

2. 2015.8.1.3. Kisméretű, szürke, behúzott peremű tál töredéke 8×3 cm. (11. kép 1)

3. 2015.8.1.2. Vörösre égett palack töredéke, bordás 10×11 cm. (10. kép 7)

4. és 5. szelvény között

Ezekben a szelvényekben nyelés közben szürke, jellegtelen, de jól felismerhető késő kelta kerámia és az egyetlen jól azonosítható kemence került elő.

Tehát a hulladékgödörből és az árkok egy részéből is nagy mennyiségű, jól iszapolt, korongolt szürke kerámia, és vastag falú, közepes méretű fésűs edények darabjai kerültek elő. Az egyik hulladékgödör kizárólag kődarabokat és paticsdarabokat (12. kép 2), valamint az őrlőkő darabját (12. kép 1) tartalmazta, míg sajnos objektum nélküli leleteket is találtunk. Így nem meghatározható, hogy honnan valók az agyagnehezék, a két orsógomb (12. kép 3-4) és a bronz fibula (14. kép 3). A fehéres szürke színű, kisméretű gombos edényt (13. kép 1) szórványként találtuk.¹⁰

A legtöbb lelet két egymásba ázott gödörből került elő, amely a település szélén volt, viszonylag messze az első házként meghatározott objektumtól. Itt találtuk meg azt a külön álló gödört is, amelyben a sok kő volt. A ház nagy része talán már a középkori építkezések során elpusztult és sajnos egyetlen lelet sem került elő belőle.

Egyekben a kerámiaanyag a szokásos késő kelta telepanyagokra jellemző korongolt kerámia volt. Nagyobb részük díszítetlen, világos szürke, behúzott peremű tál és tálka, néhány palack has-, és nyaktöredéke. Kevés díszített, besimított hastöredéket is találtunk, melyek palackhoz tartoztak és besimított aljú tálak kisebb töredékei is előkerültek, de mind ugyanahhoz a korszakhoz, a La Tène D időszakhoz tartozó anyag volt. A fésűs edényekről korábban azt gondoltuk, hogy tartalmaznak grafitot is, de a tisztításuk után kiderült, hogy mindegyik apró kavicsal vagy homokkal van soványítva. Ez még közelebb hozta a telep datálását ahhoz a korszakhoz, amely már a római foglalás nagyon erős szelét fújta. Viszont római típusú kerámiából egy töredék sem került elő, amely azt bizonyítja, hogy a foglalás vagy még nem történt meg, vagy nem ért el ehhez a kelta falucskához.

A grafitos anyagról később kiderült, hogy bekeveredett, középkori tárolóedények, az úgynevezett ausztriai, pecsétetes peremű (vagy aljú) kerámia típusából.

A kövek sem mondhattak semmit, az állatcsontok vizsgálata pedig még bizonyos okok miatt nem történhetett meg. „Ránézésre” a kőanyag a környező hegyekből származik, mészkő, a csontok pedig marha, ló és madarak részei.

¹⁰ Ezek a leletek restaurálás és fényképezés után átestek egy költözésen és az alatt nyomuk veszett. Ma már csak a fényképekkel tudjuk bizonyítani, hogy léteztek.

Két olyan tárgyunk van azonban, amely egészen bizonyosan meghatározza – a nagyon kis mennyiségű barnás színű, rossz égetésű tálak töredékei mellett – a település korának két szélső határát: a bronzfibula és a gombos fülű, kisméretű szürke tálka. Mindkét tárgyunk korhatározó jelentőségű, szerencsénkre jó párhuzamokkal és könnyen kimutatható „rokonsággal” rendelkeznek.

Ez ugyan megkönnyíti a dolgot, de mégsem ez a település megtalálásának legnagyobb eredménye. Ettől még csak egy kelta falu lehetne, amely jó darabig élte életét a római kor előtt és nem érte meg a római hódítást. Feltárásunk legeredményesebb része maga a hely, ahol a telep előkerült.

A KELTA TELEPÜLÉS VIZSGÁLATA

Már Maráz Borbála topográfiai munkájából is kiderül, hogy a késői kelta települések elhelyezkedése két természeti környezetű képet mutat. A lankás, nagy vízhozamú folyóvölgyek és a hegyes-dombos, kis patakos, erdős vidékek két különböző képét (1. kép 1) A szóban forgó lelőhely ez utóbbiak közül való, melyekből nem gondoltuk korábban, hogy túl sok lenne belőlük Budapesten. Igaz, hogy Maráz B. bizonytalan települési típusnak tartja, de nyugodtan támaszkodhatunk Szabó Miklósról, aki ezeket falutelepüléseknek, illetve „farmoknak” véli és ezekben földbe mélyített házakat rekonstruál, ahol úgy a felmenő, vesszőfonatú fal, mint a földre támaszkodó sátor tető előfordulhat.¹¹ Ennek az elképzelésnek tökéletesen megfelel az a pár házból álló telep, amelyet Budaszentlőrincen megtaláltunk. Hogy miféle gazdálkodást folytathattak? Talán szőlőművelés, erdőgazdálkodás, állattartás lehetett a fő tevékenységük. Korábbi elgondolásaikkal ellentétben ezek a „bizonytalan településtípusok” elég komoly mennyiségben (Maráz Borbála hét ilyen típusú lelőhelyet sorol fel) és főként nagyjából egy csoportban helyezkednek el Budapest észak-nyugati oldalán, a térkép tanúsága szerint.¹² Ezeket a korábban előkerült teleprészleteket Pető Mária¹³ és Kőszegi Frigyes¹⁴ mentette.

Nemrégiben (2017), nem messze ezektől, a III. kerület Pusztakuti úton tártak fel ezekhez hasonlót. Itt is egy viszonylag erdős területen, vizes-mocsaras hely határán, amelyet egy kis patak táplál, melynek vize Csillaghegy felől érkezik. Az ásató

úgy véli, hogy a talajviszonyok elsősorban erdőre és fakitermelésre utalnak.¹⁵

Telepünk legközelebbi párhuzamai ezeken a település-töredékeken lelhetőek fel, mind életmód, mind korszak, mind leletanyag tekintetében, de a leletanyag segítségével ide sorolhatjuk a jóval nagyobb és gazdagabb – valamint más életmóddal rendelkező – tabáni lelőhelyet is. A barbotinos és fésűs tárolóedények, a behúzott peremű tálak mindenütt megtalálhatók.¹⁶

A FIBULA ÉS A TÁLKA

Éppen a Tabánnal köti össze a lelőhelyet a gombos fülű tálka. (13. kép 2. a–c) Igaz, hogy a tabáni darab szebb és mívesebb is, mint a mi „erdei keltáink” tárgya, de a kutatók megítélése szerint egész Budapest területén előfordulnak, sőt egyenesen a budapesti késői keltaság kerámikusművészete termékének tekinthető.¹⁷ Ugyanakkor külföldön is ismert,¹⁸ de a kutatók véleménye szerint Budapesten működő műhely termékeként jutott el máshová is. Korát a La Tène D időszakra teszik.¹⁹ Tehát telepünkön e gombos fülű tálka – bár belső fele nem díszített – helyi terméknek számít és a település legkésőbbi időszakát jelzi.

A bronz fibula, az úgynevezett *Gura Padinii* típusú fibulák közé tartozik és sok kutató szerint déli eredetű, talán a Balkán felől érkezett ide. Ezt nem zárja ki az a kelta vándorlási térkép sem, amelyet egy kiállításához készített Maráz Borbála. (1. kép 2) Ezen is feltűnik, hogy a vándorlás délről-északra is megtörtént.

Sokáig nem volt tudomásunk ennek a típusú fibulának az eredetéről, míg egy párhuzam segítségével sikerült a fenti megállapítást megtennünk. A párhuzamnak tekintett fibula ma a bécsi Kunsthistorisches Museum gyűjteményében található, ezüstből készült és jóval nagyobb a budaszentlőrinci darabnál.²⁰

A fibulánkhöz hasonló típusú fibulák Olténiából ismertek leginkább, a Padea–Panaghiurski kolóniák csoportból. Ez a csoport az i. e. 3–2. század-

¹¹ SZABÓ 2005. 83–84.; 67. Egyébként ez a véleménye nem új keletű: SZABÓ 1971. 31.

¹² MARÁZ 2011. 250.

¹³ 1982: Máriaremete, Zsíroshegyi u.; 1987: Máriaremete Ördögárok u. 121.; 1989: Pesthidegkút, Honvéd u.

¹⁴ 1971: Pesthidegkút, Dózsa Gy. u. 17.

¹⁵ Az információt köszönöm az ásató régésznek, Kraus Dávidnak (BTM).

¹⁶ Elég átlapozni BÓNIS 1969. képtábláit

¹⁷ MARÁZ 2009. 117. De talált ilyeneket Bónis Éva is: pl. BÓNIS 1969. t. XXIX, de rosszabb kivitelű darabját már Hunyady Ilona is említ Pécs–Makárhegyről: HUNYADY 1942. t. XCIV.

¹⁸ Pl. Manching

¹⁹ MARÁZ 2009. 113. és MARÁZ 2009. 117.

²⁰ Köszönettel tartozom Aurel Rustoiunak, amiért felhívta a figyelmet erre az 1869-ben megvásárolt tárgyra, melyről annyit tudunk, hogy Erdélyből származik. Továbbá azért is, hogy az ehhez kapcsolódó szakirodalomról is tájékoztatt.

ban Olténiában és északnyugat Bulgária területén, valamint az Olt folyó keleti partvidékén volt a legelterjedtebb. Többnyire ezek vasból készültek, ezért is különleges mind az osztrák, mind a budaszentlőrinci példány. Aurel Rustoiu ezt a típust tipológiájában a I. csoport 2b2-ként határozza meg, melyet középső La Tène előképekre vezet vissza és a La Tène C korúnak tartja, valamint az i. e. 2. század vége–1. század elejére helyezi el időben.²¹ Hasonlóan vélekedik több kutató is, például Daniel Spânu,²² aki nemcsak az erdélyi fibulára hivatkozik, hanem más példákat is hoz (pl. Corlate: 14. kép 1–2).

Ez a fibulatípus jelezné tehát településünk kezdőpontját? Nem lehetünk ebben biztosak. Biztosak csak abban lehetünk, hogy Olténia felől vándorolt egészen Budaszentlőrincig az, aki a fibulát viselte és már a La Tène C korszakban is élt.

Összefoglalóan annyit megállapíthatunk azonban, hogy a település jellegében teljesen késő kelta kori, de kezdetei valószínűleg a La Tène C és D korszak forduljára nyúlnak vissza és nem biztos, hogy megérte a római foglalatást.

²¹ RUSTOIU 1997. 124.; Fig. 20. 2.

²² SPÂNU 2001. 127–128., Fig. 10. 1–2.

IRODALOM

- BENCZE-HANNY 2005 BENCZE Zoltán – H. HANNY Erzsébet: II. Budakeszi út 89–95. In: Kin-
csek a város alatt : Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–
2004. Zsidi P. (szerk.) Budapest, 2005., p. 188.
- BENCZE-SZEKÉR 1993 BENCZE Zoltán – SZEKÉR György: A budaszentlőrinci pálos kolostor.
Budapest, 1993. (Monumenta Historica Budapestinensia, 8.)
- BÓNIS 1969 BÓNIS, Éva: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy–Tabán in Buda-
pest. Budapest, 1969. (Archaeologia Hungarica, 47.)
- GARÁDY 1934 GARÁDY Sándor: A Szent Lőrincről elnevezett budamelléki pálos ko-
lostor. TBM 3. (1934), p. 145–156.
- HANNY 1992 H. HANNY Erzsébet: Kelta település nyomai az M0 autópálya sziget-
szentmiklósi nyomvonalának közelében. In: Régészeti kutatások az
M0 autópálya nyomvonalán 1. Budapest, 1992., p. 241–276. (BTM
Műhely, 5.)
- HUNYADY 1942 HUNYADY, Ilona: Die kelten im Karpatenbecken 1-2. = Kelták a Kárpát-
medencében 1-2. Budapest, 1942. (Dissertationes Pannonocae Ser II.,
18.)
- MARÁZ 2009 MARÁZ Borbála: Újabb feltárások a Budapest–Tabán késő ILa Tène kori
fazekastelep területén (Előzetes jelentés a 2005–2008. évi ásításokról)
CommArchHung (2009), p. 101–124.
- MARÁZ 2011 MARÁZ Borbála: Budapest késő LaTène-kori településtörténete. In:
„Fél évszázad terepen” : Tanulmánykötet Torma István tiszteletére
70. születésnapja alkalmából. Kövári K., Miklós Zs. (szerk.) Budapest,
2011., p. 243–260.
- NAGY 1959 NAGY Emese: Kutatások a budaszentlőrinci pálos kolostor területén.
BudRég 19. (1959), p. 291–300.
- RUSTOIU 1997 RUSTOIU, Aurel: Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n–I e.n.)
București, 1997. (Bibliotheca thracologica, 22.)
- SPÂNU 2001 SPÂNU, Daniel: Un mormânt de epocă târzie LaTène de la Dubova.
SCIVA 52–53. (2001–2002), p. 83–132.
- SZABÓ 1971 SZABÓ Miklós: A kelták nyomában Magyarországon. Budapest, 1971.
(Hereditas)
- SZABÓ 2005 SZABÓ Miklós: A keleti kelták : A késő vaskor a Kárpát-medencében.
Budapest, 2005. (Bibliotheca Archaeologica)
- ZOLNAY 1992 ZOLNAY László: A Buda mellett állt Szent Lőrinc pálos anyakolostor
kutatástörténetéről. BudRég 29. (1992), p. 33–48.

LA TÈNE D SETTLEMENT ON THE BUDAKESZI ROAD

When Zoltán Bencze conducted excavations during 1998 in the St. Paul's (the first hermit) monastery at Budaszentlőrinc, on the area of the terrain stairs below the monastery, some late Iron Age units were found. The stone buildings of the monastery haven't reached this area, so a part of the features could remain untouched. Unfortunately to us, most of them were below stone buildings still in use, hence we weren't allowed to conduct any excavations, and the west side was partially destroyed in the Middle Ages. Nonetheless we were able to determine that the units don't reach beyond the terrain stairs

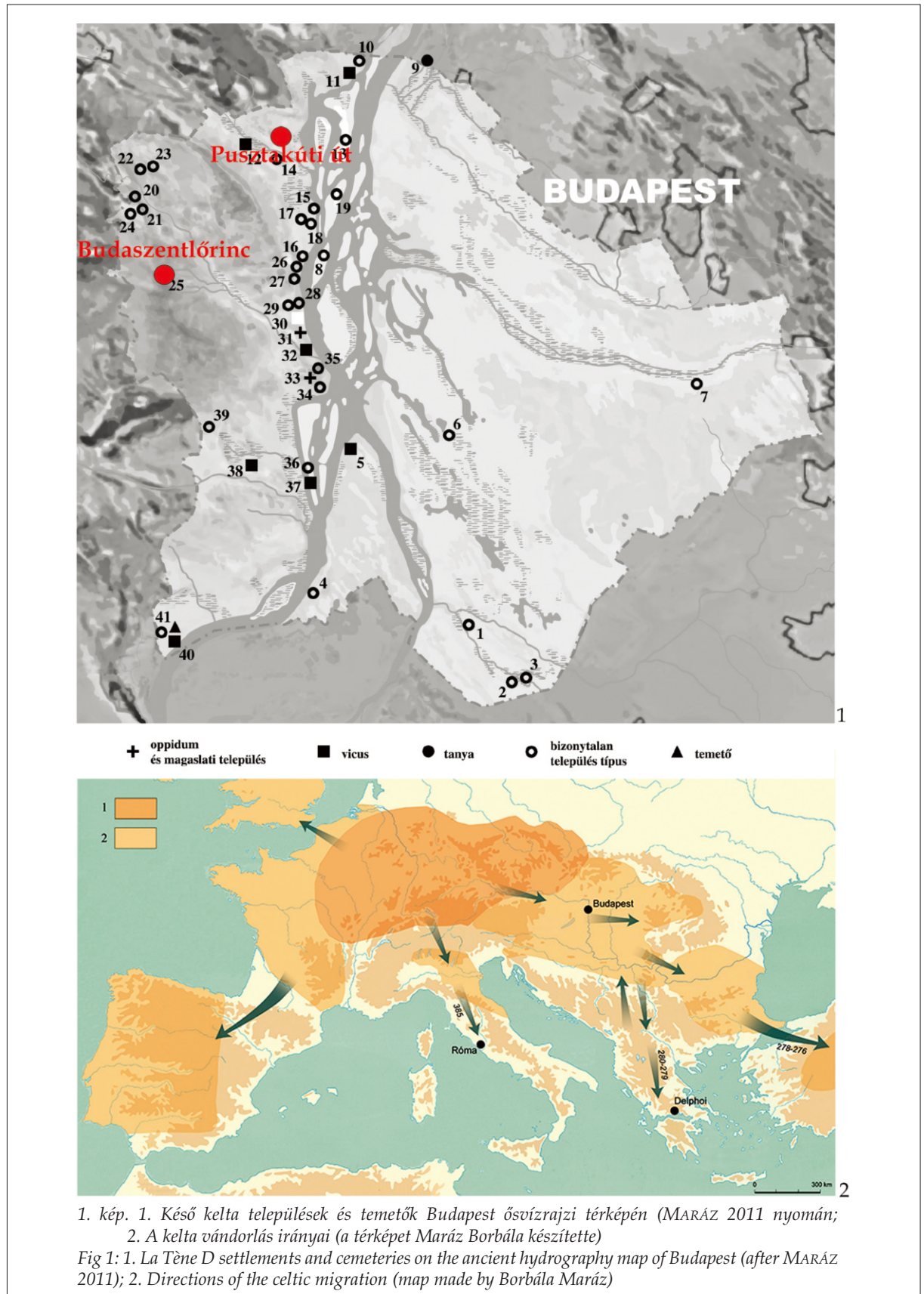
The rescued findings (e. g. storage vessels, grindstone pieces, clay loom weights, grey homemade ceramics, combed wares) and features (cesspits, storage pits, pit-house bases) imply that villagers of a medium-sized late Celtic settlement lived their everyday peasant's life here. The ceramics and wattle-and-daub pieces found in the waste pit suggest that the houses of the settlement were built with straight walls of clay set on wooden frame.

The clue among the items for the clothing habits was represented by a large bronze fibula, which was also helpful in the dating of the settlement, just as the small, ball button vessel fragment and the fact that no Roman ceramic fragment was among the assemblage.

This small part of a settlement can be a very valuable addition to the Celtic era of Budapest since no data was at our disposal from this period in the area so far. This village is particularly significant because its physiographical location. It laid relatively far from the river on a hillside woodland, just as western Celtic villages, and we had no data about such in the area of the capital, and know only a handful in the whole country.

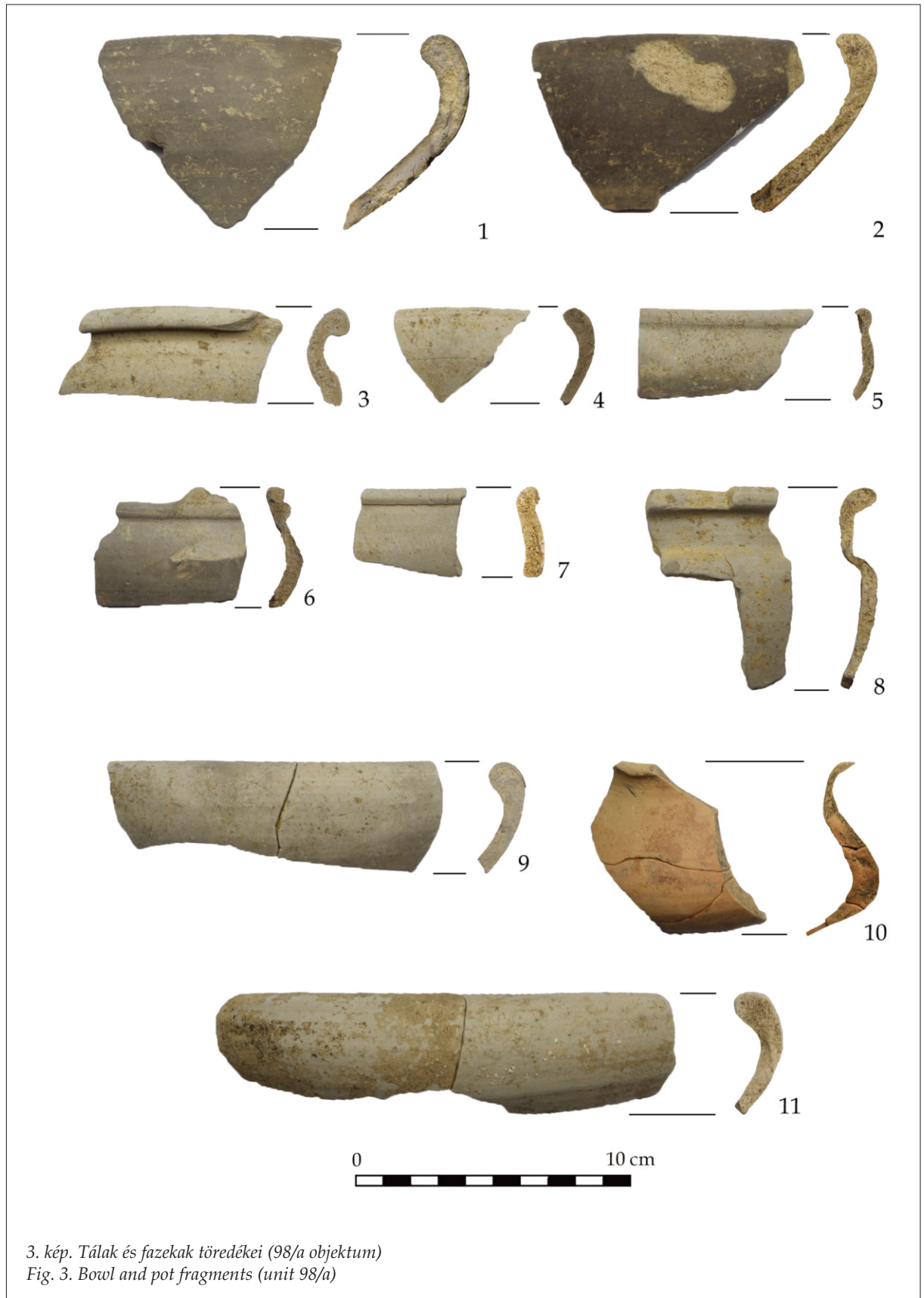
I reckon the area is worthy of further surveys because in the meantime, two other similar settlement parts have been unearthed in Budapest.

Based on these facts I am willing to venture that soon we will find the Celtic research in Budapest and the history of Hungarian Celts in need of a new perspective, a new trend, if you will.

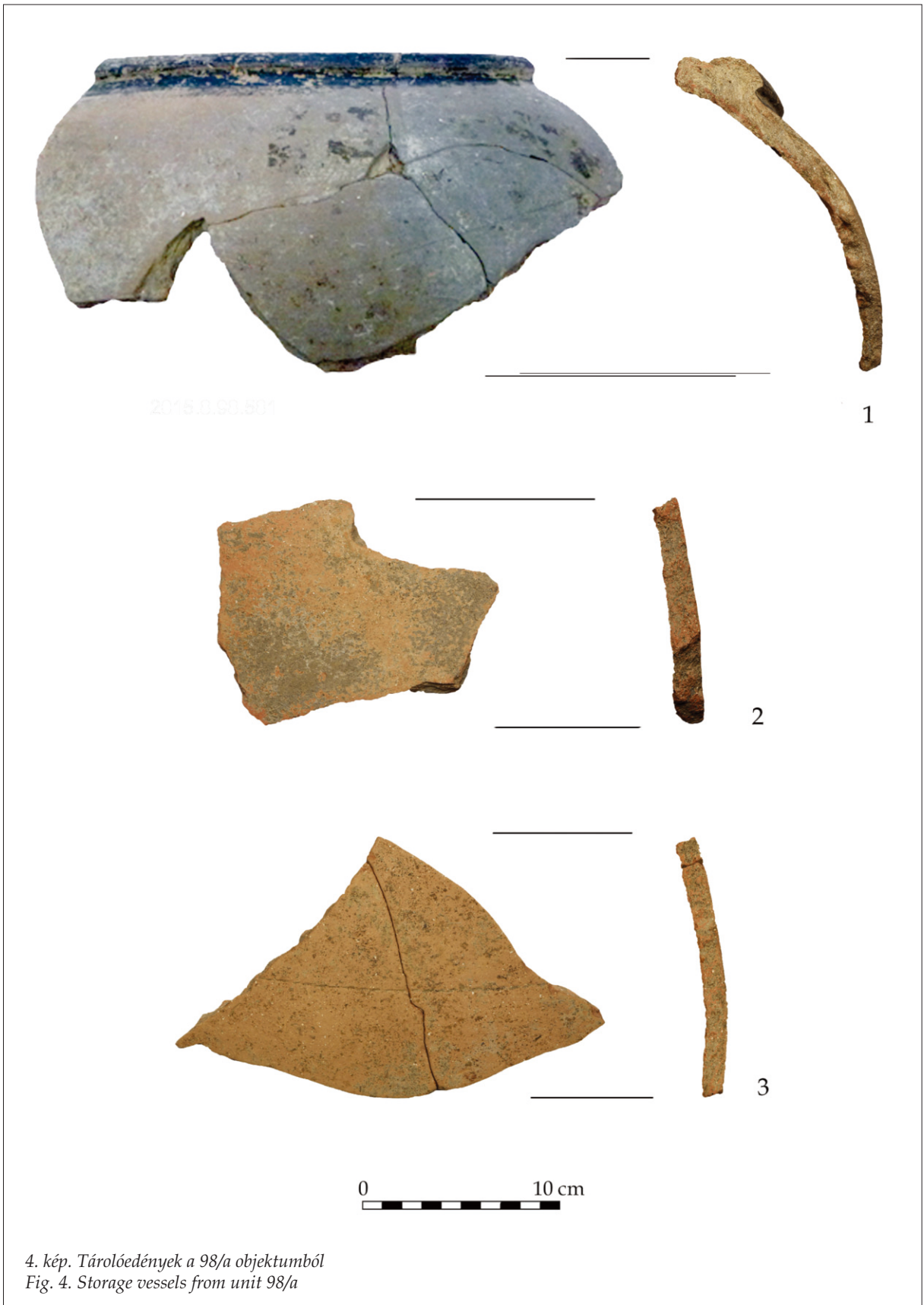

2. kép. Késő kelta, behúzott peremű táltípusok a budaszentlőrinci telep területéről
 Fig. 2. La Tène D bowl types with inverted rim from the area of Budaszentlőrinc site

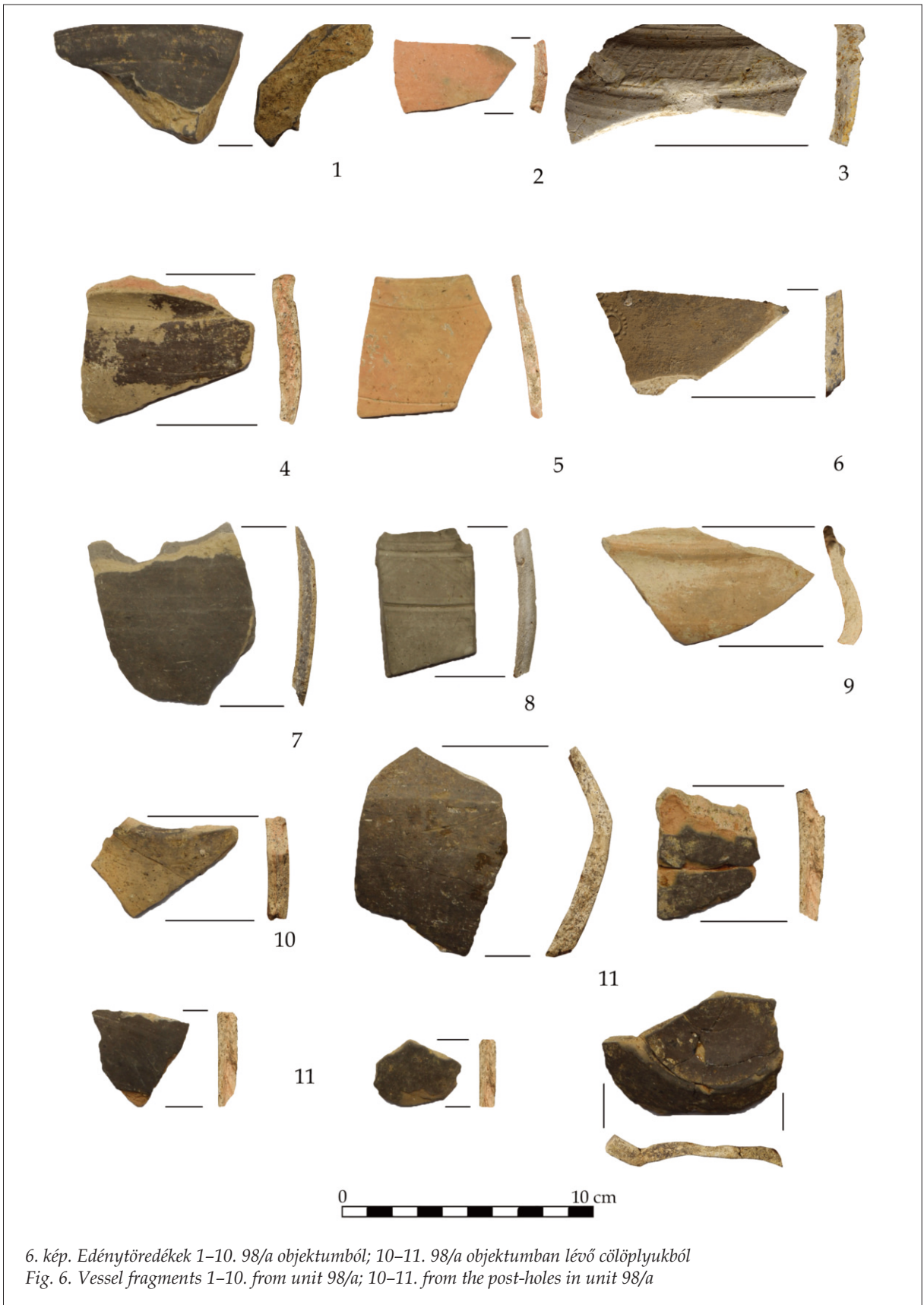

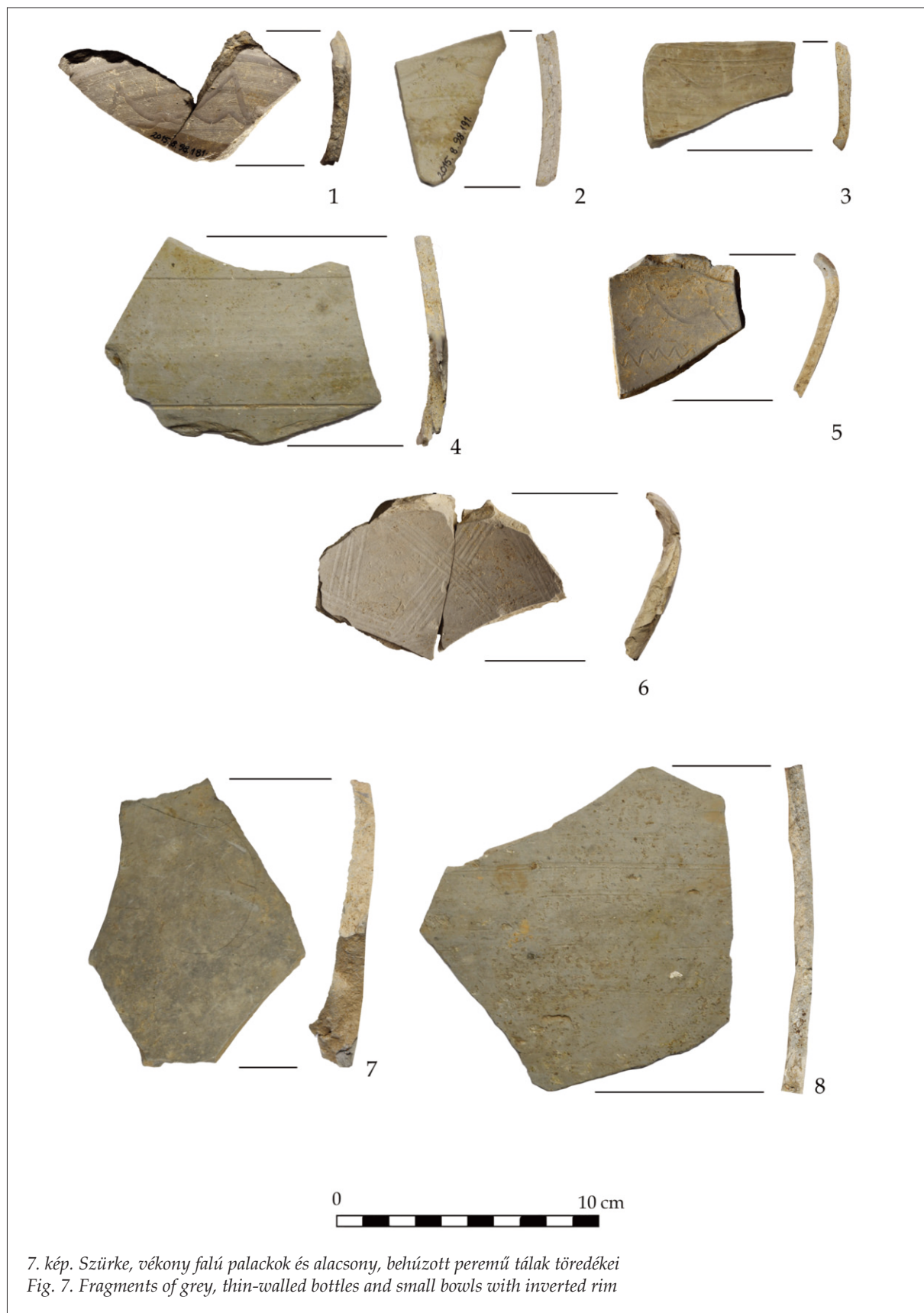
3. kép. Tálak és fazekak töredékei (98/a objektum)
 Fig. 3. Bowl and pot fragments (unit 98/a)

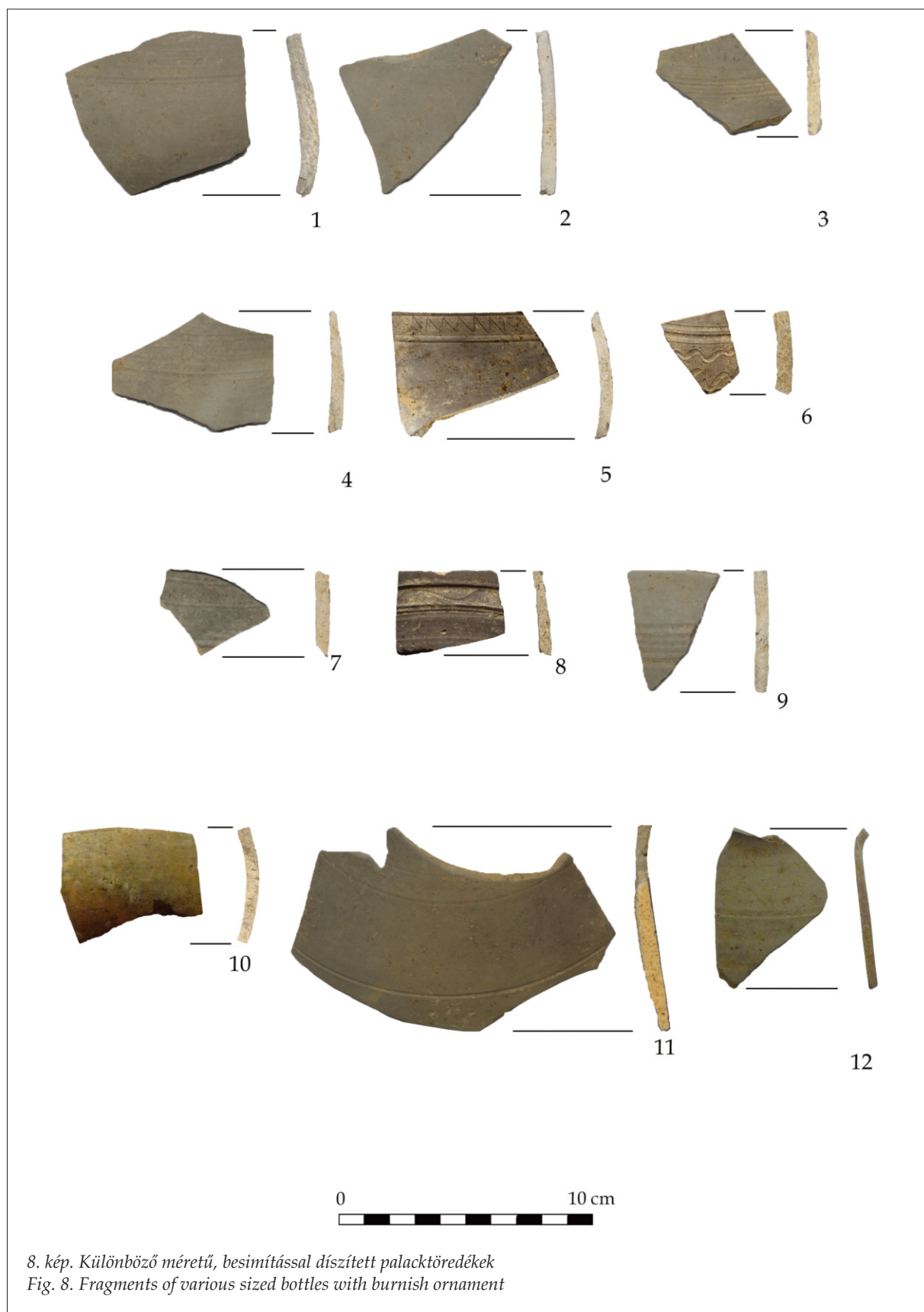

5. kép. Különböző méretű fésűs edények töredékei (98/a objektum)
 Fig. 5. Fragments of various sized combed ware

7. kép. Szürke, vékony falú palackok és alacsony, behúzott peremű tálak töredékei
 Fig. 7. Fragments of grey, thin-walled bottles and small bowls with inverted rim

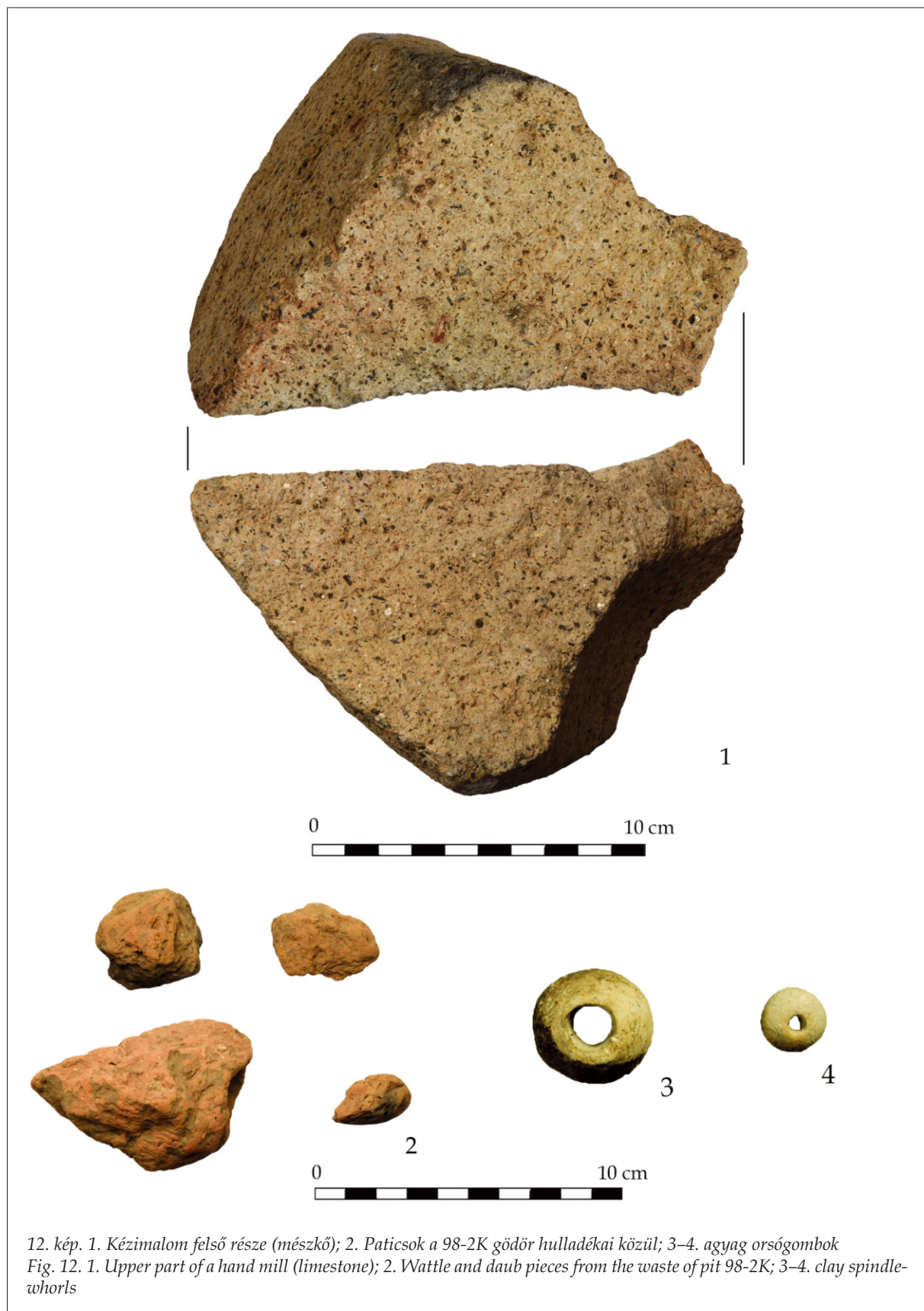

9. kép. Edénytöredékek. 1. Szürke, behúzott peremű tál; 2. Palack; 3. Vörösre égetett fazék aljtöredéke
 Fig. 9. Vessel Fragments. 1. Grey bowl with inverted rim; 2. Bottle; 3. Bottom fragment of a red-fired pot

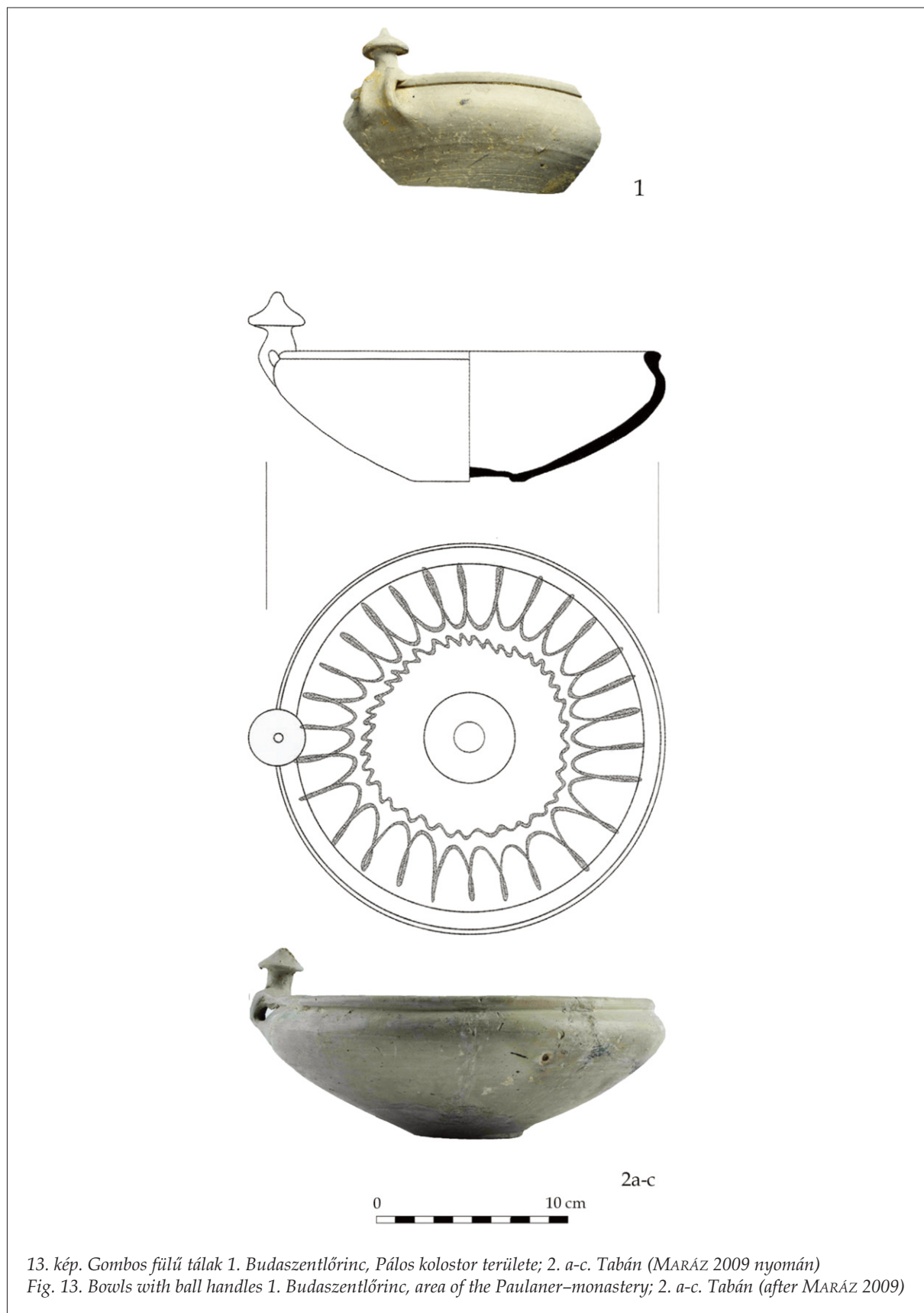

10. kép. Fazekak perem és oldaltöredékei
 Fig. 10. Rim and wall fragments of various pots

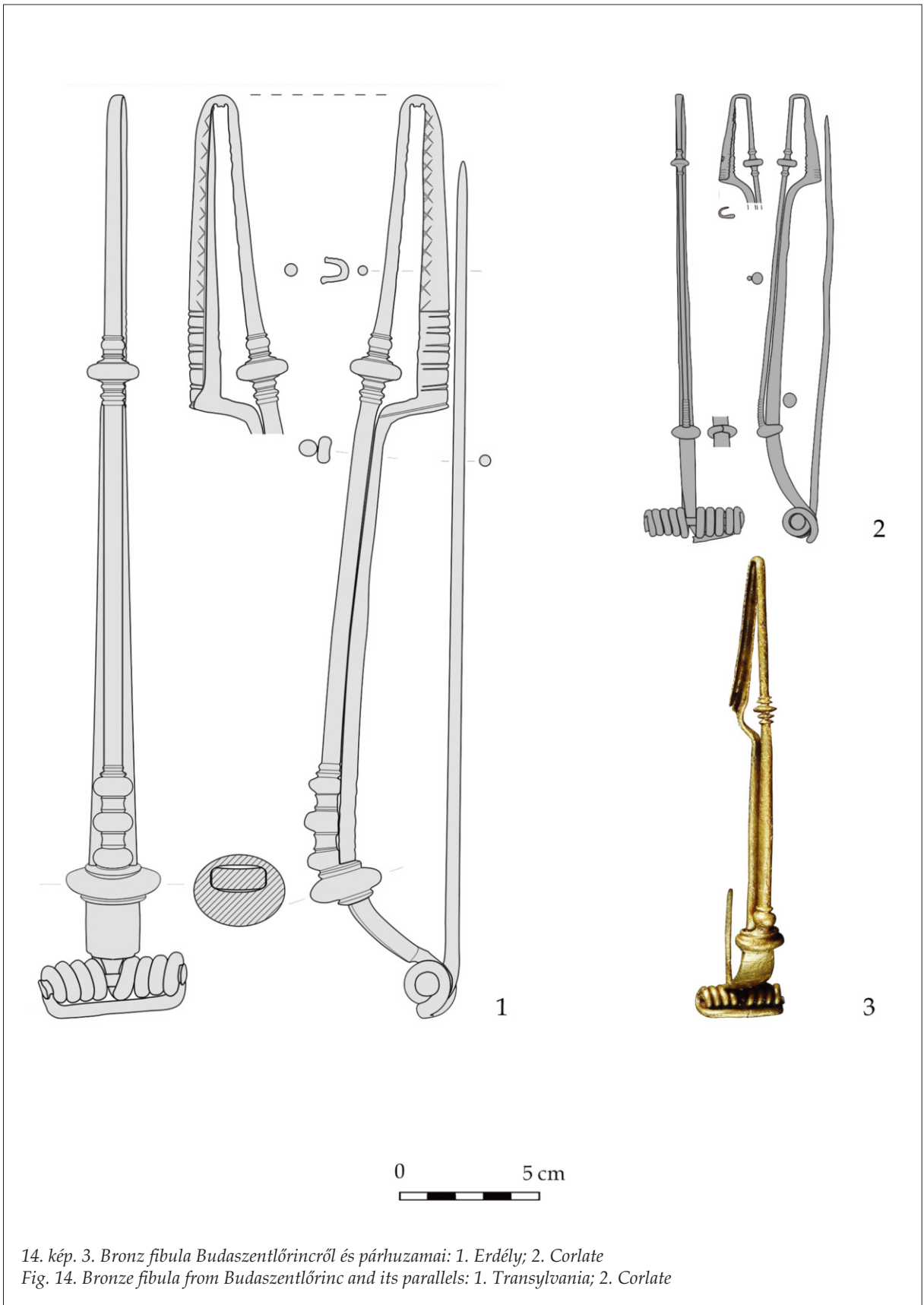

12. kép. 1. Kézimalom felső része (mészkö); 2. Paticsok a 98-2K gödör hulladékai közül; 3-4. agyag orsógombok
 Fig. 12. 1. Upper part of a hand mill (limestone); 2. Wattle and daub pieces from the waste of pit 98-2K; 3-4. clay spindle-whorls

13. kép. Gombos fülű tálak 1. Budaszentlőrinc, Pálos kolostor területe; 2. a-c. Tabán (MARÁZ 2009 nyomán)
 Fig. 13. Bowls with ball handles 1. Budaszentlőrinc, area of the Paulaner-monastery; 2. a-c. Tabán (after MARÁZ 2009)

1

2

3

15. kép. A kolostor alatti tereplépcsőn feltárt kelta objektumok
Fig. 15. Celtic units unearthed on the terrain stairs under the monastery

1

2

3

16. kép. 1. A „malomköves” gödör; 2. A 98-2K gödör átvágása; 3. A ház maradványai a benne lévő cölöplyukkal
Fig. 16. 1. The “millstone” pit; 2. Section of pit 98-2K; 3. Remains of the house with the post holes in it

1

2

3

17. kép. Az ásatási terület
Fig. 17. The archaeological site

ZSIDI PAULA

AQUINCUM – A VÁROS ÉS LAKÓI

Új eredmények a római kori város régészeti kutatásai nyomán¹

Aquincum a 19. század óta módszeresen kutatott római város, amelynek topográfiáját és társadalmának képét a korábbi tudományos összefoglalások időről időre megrajzolták.² Jelen munka a friss régészeti feltárások legfontosabb eredményeit tekinti át, illetve azokat a kutatási eredményeket ismerteti, amelyek a korábban felvázolt topográfiai és társadalmi képet egy-egy ponton megváltoztatták, vagy a korábbi ismereteket lényeges, új adattal egészítették ki. Nem áll módunkban valamennyi, a legutóbbi összefoglalás után megjelent eredményt egy rövid cikk keretében közreadni, csupán a legfontosabb új információkat tesszük közzé.³ Ezek a város korábban ismert helyrajzát gazdagítják, pontosítják, egy másik csoportjuk, elsősorban a temetőfeltárások nyomán, bepillantást enged a helyi társadalom eddig kevésbé kutatott rétegeibe.

A sokhelyütt megtalálható, sokszor összefüggéseikben a felszínen látható emlékek észlelése, a mozdítható tárgyak gyűjtése vezetett oda, hogy Aquincum kutatása igen korán megkezdődött. Az antik emlékek iránti folyamatos érdeklődés és a lépten-nyomon előkerülő maradványok megóvása és bemutatásuk iránti igény vezetett oda, hogy – a mediterrán országokat leszámítva – Európában elsőként nyitotta meg kapuit az Aquincumi Múzeum, amely nemcsak az antik tárgyi emlékek, hanem a római kori épületmaradványok közös bemutatóhelye volt.⁴ Az aquincumi topográfia kutatása mindig is középpontban állt, de a

jelenlegi kutatási állapot eléréséhez hosszú út vezetett.⁵ A fentiek nyomán felmerül a kérdés, hogy mit várhatunk és várhatunk-e még hasonló léptékű eredményeket az elkövetkezendő kutatásoktól. Valóban, Aquincum topográfiai keretei mára már ismertek. Azonban tudnunk kell, hogy a kereteken belüli területek – bár nincs pontos adatunk – csupán néhány százalékban feltártak, sok még a fehér folt. Ezek kitöltése a településszerkezeti kutatások feladata. Az extenzív kutatás mellett az intenzív kutatás, egyszerűbben a perióduskutatás pedig az építéstörténet vizsgálatát állítja a középpontba. Ez a két irány jellemezte az elmúlt időszak kutatásait.

A topográfiai kutatások helyét alapvetően a modern fejlesztések, építkezések határozták meg az elmúlt időszakban is. Több mint száz helyszínen volt lehetőségük a régészeknek a földbe pillantani az épületekkel, utakkal és közművekkel fedett modern város területén, nemegyszer egyidejűleg több területen is. Ilyen nagy léptékű feladat összehangolt team munkát igényel, amelynek infrastrukturális hátterét az Aquincumi Múzeum, személyi szakmai alapját pedig a múzeum régészei biztosítják. Munkájuk nélkül ez az összefoglalás nem lett volna elkészíthető.

Ha az aquincumi topográfiáról beszélünk először is tisztázni szükséges, hogy a római korszak melyik települési központjáról esik szó. Budapest térségében a római kor folyamán több települési központ alakult ki. Már Nagy Tibor utalt arra, hogy a foglalás időszakát követően a települési súlypont délről észak felé helyeződött át.⁶ Kezdetben, a római foglalás időszakában, az 1. század közepéig, a gellérthegyi oppidum környékén a helyi lakossághoz köthető telepek jelentették, kiterjedését tekintve is, a települési központot. Majd az állandó katonai tábor létesítése, a Kr. u. 1. század közepén, már északabbra, a Víziváros területén jelezte a település súlypontját. Ezt igazolják a 90-es

¹ A cikk az Ókortudományi Társaság 2017. február 17-i ülésén elhangzott előadás írásos formája. Célja egyfajta helyzetkép közreadása, amely a „Forschungen in Aquincum” (FORSCHUNGEN 2003) megjelenését követően született, az aquincumi topográfiát és kronológiát valamint a város társadalmát érintő publikációk nyomán.

² Csak a legfontosabb összefoglalások: KUZSINSZKY 1934; NAGY L. 1942; NAGY T. 1973; FORSCHUNGEN 2003; ZSIDI 2004

³ Az aquincumi kutatások csaknem teljes, az Aquincumi Múzeum munkatársai által írott publikációk bibliográfiáját az Aquincumi Füzetek évente közzé teszi, lásd: KESZTHELYI-MÉREG 2017. Ez alapvető tájékoztatást nyújt az eredményekről és a kutatási irányokról.

⁴ ZSIDI 2016

⁵ Ennek részleteiről és módszereiről összefoglalóan: ZSIDI 2011

⁶ NAGY T. 1973. 86–87.

években Kérdő Katalin által feltárt, kiterjedt és jó minőségű építészeti maradványok.⁷ Végül az állandó legió táborának kiépítésével került át a település központja véglegesen a Duna és a Budai hegyek közötti kiszélesedő, a tartományi székhely kialakítására is elegendő helyet biztosító sávjára. A Gellérthegytől délre folytatott legújabb kutatások pedig arra utalnak, hogy az óbudai legiótábor mellett létesített polgárváros városi rangra emelése (Kr. u. 120 körül) vezetett e korábbi központ elnéptelenedéséhez.⁸ Hogy a korábbi településközpontoknak mi volt a nevük, egyelőre kérdéses. Nagy Tibor az Aquincum nevet a kelta oppidum feltételezett nevéből eredeztette,⁹ a név átörökítése és folyamatos használata egyelőre kérdés. A települési központ többszöri áthelyezésére a katonai-politikai és nem utolsósorban közigazgatási-gazdasági folyamatok értékelése nyomán kaphatunk magyarázatot. Bizonyos azonban, hogy a Duna folyó meghatározó topográfiai tényező volt e települési központok létrejöttében.¹⁰ A továbbiakban Aquincum topográfiájáról szólva csak a mai Óbuda, a későbbi provincia székhely területén folyt kutatásokat érintjük.

Ma már megkerülhetetlen kiindulópont a topográfia szempontjából az egykori környezet, az ősvízrajz megrajzolása. Alapműnek tekinthető a 2005-ben megjelent, Kérdő Katalin és Schweitzer Ferenc által szerkesztett „Aquincum Ókori táj – Ókori város” című kötete.¹¹ Mintegy ezer talajtani fúrás és több tucatnyi régészeti feltárás eredményeit összevetve készült el az egykori környezetet ábrázoló alaptérkép. Ez magyarázatot ad az úthálózat kijelölésének geomorfológiai szempontjaira, az építkezéseket megelőző környezet átalakítási munkák (pl. a mélyebb, építésre alkalmatlan területek feltöltésének) szükségességére, valamint a Duna egykori medrének, medreinek elhelyezkedésére. A publikációban megrajzolt képen jól látható, hogy a polgárvárost és a katonavárost összekötő főútvonalat, amely a település úthálózatának tengelye volt, úgy tűzték ki, hogy az lehetőleg a kiemelkedő szárazulatokon haladjon.¹²

A geomorfológiai adottságokat és a Duna vonalát figyelembe véve kijelölt tengelyre alapozva készülhetett a terület kitűzése is, feltehetőleg Traianus, de legkésőbb Hadrianus uralkodásának idején. Egészen biztos, hogy a kitűzés a Duna bal partját is érintette. Még a 19. század térképein is megfigyelhetők a római kori kitűzéssel azonos irányú útvonalak nyomai.¹³ Az elmúlt évek feltárásai a kitűzés pontosabb meghatározásához is közelebb vitték a kutatást. Aquincum polgárvárosának keleti, ún. gázgyári temetőjének feltárása során több részletben kerültek elő viszonylag sekély, hosszan elnyúló, egymásra merőleges, illetve párhuzamos árokszakaszok, melyek feltehetőleg összefüggő rendszert alkottak.¹⁴ Az árokrendszer kiterjedése és összefüggéseinek feltárása nyomán a jelenségek a telekhatár-rendszer kitűzési árkaiként értelmezhetők, amelyek illeszkednek a polgárváros úthálózatának tájolásához.¹⁵ Az árkokkal is jelzett kitűzési rendszer mellett ugyanakkor megfigyelhető egy másik tájolási rendszer is, amelyre többféle – egyelőre nem eldönthető – magyarázat kínálkozik (pl. többszöri, különböző időszakokban történt kitűzés, amely a korábbihoz képest más igazodási pontokhoz – városfal, útvonalak – tájolt). Érdemes ebben az összefüggésben megemlíteni, hogy a városfalon belüli és az azon kívüli beépítés tájolási rendszere, valamint a városfalon kívüli, utat szegélyező, szabályos kitűzést mutató sírkertes beépítettség iránya, ugyancsak némileg eltér egymástól.¹⁶ Ez utóbbi esetben az eltérés okaként valószínűbb a már korábban meglévő út nyomvonalát követő kitűzés.

Az elmúlt kutatási időszakban a polgárváros topográfiájával kapcsolatos új eredmények – szemben a legiótábor és a katonaváros eredményeivel – kiemelkedőek. Köszönhető ez a térségben zajló nagyobb kiterjedésű építési fejlesztéseknek (pl. az esztergomi vasút felújítása), illetve annak, hogy a terület egy jelentős része beépítetlen és a jövőben sem építkezhetnek rajta, így tervátadások végzésére alkalmas.

Jelentős előrelépés történt a város keleti lezárását jelentő védművek kutatása terén. A védműhöz

⁷ KÉRDŐ 2005; az ásátásokról: KINCSEK 2005. 134–153.

⁸ BESZÉDES 2017. Nemrégiben a Gellérthegy déli oldalán feltárt, kiterjedt telep nevével kapcsolatosan nem hagyható figyelmen kívül egy Budaörsön előkerült feliratos oltár *vicus Teuto*(---) elnevezése, melyet a kutatás jelenleg a budaörsi *vicus*-szal azonosít: MRÁV-OTTOMÁNYI 2005. 89–90.

⁹ NAGY T. 1973. 86; a névvel kapcsolatban még: ANREITER 2001. 32–34.

¹⁰ ZSIDI 2007; ZSIDI 2011

¹¹ KÉRDŐ-SCHWEITZER 2010; bővítve és angolul: KÉRDŐ-SCHWEITZER 2014

¹² KÉRDŐ-SCHWEITZER 2014. 48. fig. 16.

¹³ ZSIDI 2004; ZSIDI 2007

¹⁴ ZSIDI 2001. 80–83; LASSÁNYI 2007. 112–113; 2008. 65; Korábban – még a kutatások első fázisában, amikor az árkoknak csak kisebb része volt ismert – azok kiterjedése és morfológiája alapján felmerült az az interpretációs lehetőség, hogy egy korai védmű része lehetett (ZSIDI 2005. 109.)

¹⁵ Simon Bence előadása „Kora római árkok és utak Aquincum polgárvárosától keletre” címmel a Fiatal Római koros Régészek X. konferenciáján, Pápán, 2016-ban. A powerpoint rendelkezésre bocsátását ezúton is köszönöm.

¹⁶ ZSIDI 2014. 92., Abb. 4.

tartozó kiszedett falszakaszok és az azokat kísérő árok két részlete került elő építési munkákhoz kapcsolódó feltárások során.¹⁷ A polgárváros beépített területének keleti lezárását régóta igyekezett meghatározni a kutatás, mindeztidáig sikertelenül. Míg az északi, nyugati és déli városfalszakaszok nyomvonalát a kutatás már viszonylag korán feltérképezte, a keleti lezárás nyomát nem találta. Ennek oka részben az lehetett, hogy míg a három ismert védműszakasz többször megújított árcai, falai igen erőteljes, mondhatni monumentális jelenségek voltak, addig a most előkerült árokszakaszoknak és kiszedett falszakaszoknak hozzájuk képest szerény a mérete.¹⁸ Bár a városfal és a kapcsolódó védműrészek kialakítása és mérete szakaszonként változott, a keleti szakasz szerényebb mérete abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy ez a védműszakasz húzódik éppen az ellenség felőli, keleti oldalon, ami erős védelmet indokolna. E körülményre magyarázat lehet talán az, hogy e rendszer olyan időszakban határolta le a várost kelet felől, amikor nem kellett védelmi funkciót ellátnia, inkább csak a városi terület körülhatárolása játszott szerepet létesítésében.

A polgárváros topográfiai kutatásának másik, igen jelentős előrelépését a polgárváros nyugati részének geofizikai felmérése eredményezte. Ennek a területnek nagy része máig beépítetlen, egyfajta régészeti rezervátum. Ugyanakkor folyamatosan fennáll a veszély, hogy a főváros területén belül üresen és beépítetlenül álló telekre szemet vetnek beépítési céllal. Ezért, élve egy kínálkozó lehetőséggel az Osztrák Régészeti Intézet és az Aquincumi Múzeum munkatársai (Stefan Groh, Helga Sedlmayer, Láng Orsolya és Zsidi Paula) közös projekt keretében a hozzáférhető helyeken elvégezték a vizsgálatot illetve az eredmények értékelését. Ennek nyomán a polgárváros délnyugati negyede feltérképezhetővé, s bizonyos következtetések levonására alkalmassá vált.¹⁹ Egyértelmű lett, hogy a két városrész utcahálózatának tájolása egyezik, ugyanakkor az átmenő utak közül egyedül a tradicionális nyomvonalon haladó kelet-nyugati főút (a „D” utca) nyomvonala folytatólagos. Az utcákkal határolt városszerkezet is kissé más beosztást mutat. Az eredmények tovább erősítették azt a feltételezést, hogy a vízvezetékkel elválasztott keleti és nyugati városrész topográfiája és városfejlődése nem minden időszakban haladt ugyanazon a

pályán. A geofizikai vizsgálat igazolta továbbá, hogy a városfalon kívül nyugati irányban is folytatódott a kelet-nyugati, tradicionális távolsági út menti, hosszúházakból álló fésűs beépítés. E szakasz egyik pontján végzett próbaátás során egy vas szerszám depóelet kíséretében kivételes minőségű, Aquincumban ritka típust képviselő kettős bronz lámpa egyik fele került elő.²⁰

A délnyugati városrészt, a geofizikai vizsgálatot kiegészítve, műszeres leletfelderítéssel, fémkereső alkalmazásával vizsgáltuk át.²¹ Ennek egyébként praktikus oka – a tudományos célokon kívül – az volt, hogy a szabadon álló területen rendszeresen megjelentek az illegálisan fémkeresővel kutató múkincsvadászok. Miután a terület nincs múzeumi funkcióban és használatban, őrzése nem megoldott, a még meglévő, és dokumentálás után a múzeumba kerülő leletanyag mentését tűztük ki célul. A több fázisban elvégzett műszeres kutatás több száz fémleletet eredményezett, túlnyomó többségük a római időszakból származott. Bár a terület a korábbi mezőgazdasági művelés során többször mélyszántáson esett át, a felső rétegeket így bolygatottként tarthatjuk számon, az előkerült fémanyag mégis beszédes volt. Sok volt a bronzöntéshez szolgáló, nyersanyagként már összedarabolt leletek aránya. Ugyancsak meglepően sok katonai vonatkozású tárgy került elő, elsősorban a katonai viselet tárgyai, de egy katonai diploma töredékét is jelezte a műszer.²² Fontos leletnek számít a műszeres leletfelderítés során előkerült mintegy 80 db érem. A statisztikai elemzésük nyomán felrajzolt kép szerint a Flavius kor, valamint Traianus–Hadrianus uralkodásának időszaka kiegyensúlyozott érem mennyiséget mutat, majd hirtelen megnő a forgalom az Antoninusok korában, ami a Severusok idején még tovább növekedett. Hirtelen csökkenés állt be a 3. század középső harmadában, s csak a 4. század elején kerül ismét az enyhe emelkedés fázisába az érmek száma. Az éremtábla értelmezése a kutatás kritikus pontja, miután segíthet a polgárváros felhagyásának pontosabb meghatározásában. A statisztikai kép egyik értelmezése a 3. század közepe utáni érem mennyiség csökkenését a településrész felhagyásával magyarázza. Ez megerősíti azt a nézetet, miszerint a veszélyeztetett polgárváros lecsökkent számú lakossága elmenekült, vagy a város agglomerációjának villagazdaságaiban talált biztonságot, esetleg beköltözhetett a 4. század elején frissen épült későrómai erőd védelmébe. A továbbiakban csak a pol-

¹⁷ LÁNG–LASSÁNYI 2014. 23–26.

¹⁸ Ugyanott 26.

¹⁹ GROH–LÁNG–SEDLMAYER–ZSIDI 2014

²⁰ LASSÁNYI 2013; RUPNIK 2013

²¹ LASSÁNYI–ZSIDI 2017; LASSÁNYI–LÁNG–ZSIDI 2017. 73–74.

²² LASSÁNYI 2014

gárváros keleti előterében, a Duna-parti erődök közelében élt egy kisebb számú népesség.²³ A másik értelmezés szerint a 4. századi érmek stabil jelenléte – még ha csökkent számban is – utal a terület későbbi használatára, nyilván a korábbinál korlátozottabb mértékben, esetleg más minőségben. A kérdés eldöntésében a további feltárások segítségünkre lehetnek, bár a polgárváros területén a késői rétegek folyamatos pusztulásnak voltak kitéve, ami jelentős információvesztéssel járt. Minden esetre úgy tűnik, hogy a város keleti és nyugati részének kései területhasználata nem feltétlenül mutatja ugyanazt a képet. Erre utalhat a két városrész eltérő topográfiai adottsága is. Az eltérés azonban adódhat a két városrész feltártságának eltérő mértékéből, a nyugati városrész alig kutatott, míg a keleti városrész szinte teljes felülete – legalább részben, a 2.–3. századi rétegek szintjéig – feltártnak tekinthető. További problémát jelent az is, hogy a keleti városrész korán megindult, több mint száz éven át tartó, sokszor extenzív feltárási módszerei után a modern kutatásnak a késői kor, egyébként is sérülékenyebb nyomait már esélye sincs megtalálni. Éppen ezért a késői időszak kutatásában a korábbi feltárások szórványos információi is kiemelt jelentőséggel bírnak, azokat a korszak értékelése során nem szabad figyelmen kívül hagyni.

A városszerkezet kutatása mellett,²⁴ kísérlet történt a vizsgált időszakban egyes épületek funkciójának újraértékelésére, így az „A” utca keleti oldalán, a forumtól keletre álló épületegyüttes esetében. Ezt korábban Nagy Tibor a későbbi, már a coloniához tartozó, az egyébként szűk alapterületű forum kibővítéséhez tartozó *basilicájaként* értékelte.²⁵ A korábbi adatok újraértelmezése nyomán felmerült az épület *mansioként* való használata,²⁶ ami a forumközeli helyzet szempontjából nem szokványos épületfunkció a római városok topográfiájában,²⁷ még akkor is, ha a késői, módosított alaprajz bizonyos – tulajdonképpen a korábbi épületalapokra építve – a mansiókhoz hasonló alaprajzi azonosságokat is mutat. A kérdés eldöntése további kutatást és elemzéseket igényel.

Egyértelmű azonban a város északnyugati városrészében feltárt mozaikos épület megítélése. A

többperiódusú épület egy részének feltárása során ritka lehet, egy geometrikus díszítésű, polichrom mozaikpadló került elő. A padló széleit márványlapok keretezték. Az épület mozaikpadlót tartalmazó periódusa a 3. század közepére datálható.²⁸ Az épület funkciója és használatának pontos időszaka a leletanyag feldolgozását követően várható.

Nemcsak a városszerkezet, hanem a város korai településének meghatározása szempontjából fontos ásatássorozat zajlott és tart a mai napig a város keleti részének északi sávjában, az ún. „peristyl” ház területén. A korábbi feltárási adatokat és az új ásatások adatait egyaránt felhasználó módszeres kutatás a teljes rétegsor 8 építési periódusát különítette el. Meghatározta a leletanyag és az épületen belül talált földbemélyített gödrök rendeltetése alapján, hogy az épületben egy enyvfűző műhely működött egykor.²⁹ A legalsó rétegek feltáráásával pedig fényt derített a település legkorábbi *vicus* periódusára.³⁰ Már Nagy Tibor felhívta a figyelmet az éppen ebben a városrészben folytatott perióduskutatásai során a városrész alatti korai *vicus* meglétére.³¹ Az új kutatás a kelet-nyugati főutat kísérő *vicus* hosszúházas szerkezetét (telekosztását) valamint kiterjedését és periódusait is elkülönítette.

Új kutatás zajlott az ún. „festőház” területén³² és a polgárváros délkeleti régiójában. Míg a *macellum*³³ és a nagy közfürdő³⁴ korábbi ásatási adatait és leletanyagát újraértékelve finomodott a polgárváros kronológiája és topográfiája.

A számos új feltárás és kutatási eredmény ellenére sem sikerült egyelőre magyarázatot találni az *aquincumi* polgárváros urbanisztikai „rendellességeire”. Ilyen a város keresztülzselő vízvezeték nyomvonala, mely csak néhány ponton engedte a két városrész közötti forgalmat, kapcsolatot. Ilyen továbbá a két városrész utcarendszerének eltérése, mindössze egyetlen, mindkét városrészen változatlan nyomvonalon haladó útvonallal. Végül egyelőre nincs magyarázat arra, hogy mi indokolta a nyugati városrész intenzívebb, sarok- és közbülső tornyokkal erősített védműrendszerét. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása a kutatás jövőbeni feladata lesz.

A polgárvároshoz képest a katonaváros kutatása szerényebb keretek között zajlott és ennek megfelelően kevésbé hozott újabb látványos ered-

²³ A kelet-nyugati út menti forgalommal magyarázza a késő római érmek jelenlétét a város nyugati oldalán, illetve az egyértelműen 4. századi sírok Duna-parti elhelyezkedése pedig utal a késői népesség lakhelyére: LASSÁNYI 2013. 29.

²⁴ ZSIDI 2008

²⁵ NAGY T. 1964

²⁶ LÁNG 2013 [2014]

²⁷ SOMMER 2009. 151, Abb. 23.

²⁸ LÁNG 2009

²⁹ LÁNG 2008

³⁰ LÁNG 2013

³¹ NAGY T. 1964

³² LÁNG 2012

³³ LÁNG–NAGY–VÁMOS 2014

³⁴ FÉNYES 2016

ményeket. A terület modernkori beépítettsége következtében általában csak kis felületen, foghíj beépítések kapcsán volt lehetőség a kutatásra. Két terület kutatása azonban említésre érdemes eredménnyel járt. A katonaváros délnyugati részében egy nagyobb kiterjedésű épület került elő, melynek még viszonylag magasan megmaradt felmenő falait falfestmények fedték, köztük nem egy figurális díszítésű.³⁵ A másik kiemelést érdemlő kutatási helyszín a Hajógyári-sziget volt, annak is a Nagyszigete, amelyet korábban nem érintett régészeti feltárás. A helytartói palotával éppen szemben fekvő szigettrész feltárása a római kori terület-használat maradványait eredményezte – a várakozásokkal ellentétben – csak igen szerény mértékben. Római kori leletanyag is elsősorban a későbbi középkori településről került elő.³⁶

A katonaváros topográfiája szempontjából azonban fontos eredményeket hozott a korábbi ásatási adatok, leletek újraértékelése, valamint a szórványos új ásatások feldolgozása. Ezek alapján körvonalazódott, hogy a katonaváros területéhez topográfiailag a mai budaújlaki rész, tehát a katonai amfiteátrumtól délre fekvő, egészen a mai Zsigmond térig terjedő terület is, szervesen hozzátartozott.³⁷

Még kevesebb lehetőség nyílt a kutatásra az elmúlt tíz év során az aquincumi legiótábor területén. Miután az 1970–80-as években éppen ez a terület volt a legintenzívebb építési munkák helyszíne, most itt nem került sor jelentősebb fejlesztésekre. Egyetlen helyszín emelkedik ki, az egykori tábor délkeleti részén végzett feltárás. Itt előkerült az egyik legénységi kaszárnya kisebb részlete, a kaszárnyákat nyugatról határoló út egy szakasza, továbbá mintegy 20 méter hosszan a táborfal belső oldalán futó út (*via sagularis*) melletti, észak–déli irányú szennyvízgyűjtő csatorna.³⁸ Ennek jó állapotban megmaradt szakaszát és a csatorna megmaradt tisztítóaknáit a felújított épület aulájában konzerválták és bemutatták.

Egy ókori város képéhez szervesen hozzátartoztak a temetők. Így volt ez Aquincum esetében is. Mára Aquincum legnagyobb városi temetőinek helye ismert, miután azonban szinte egyik sem tekinthető teljesen feltártnak, kiterjedésük, intenzi-

tásuk még szolgáltatathat új adatokat az elkövetkezendő feltárások nyomán. A temetőkről ismert jelenlegi képhez az elmúlt időszakban a polgárváros keleti (úgynevezett gázgyári) és déli temetőjének, valamint a katonaváros északkeleti és nyugati temetőinek feltárása járult hozzá legnagyobb mértékben.³⁹

A település topográfiájának kialakítása során a temetők helyének kijelölését előírások szabályozták. Fontos szempont volt – hozzá kell tennünk, hogy elsősorban a város kialakulásának kezdeti időszakában – a város/település lakott részétől való távolság, valamint a megközelítést biztosító út közelsége. Bár a temetők többségének részletes elemzése még nem történt meg, azok használati ideje, a leletanyag alapján többnyire megállapítható, a temetkezések topográfiában elfoglalt helye követhető a kronológiában.⁴⁰ Kezdetben a kivezető utak mentén jöttek létre az út menti, sírkertes temetkezések, ezekkel párhuzamosan, jelölték ki a nagy városi temetőket, egyre többet, amelyek a 3. század elejére már teljesen körbevették a várost, egyre jobban megközelítve a lakott területeket. A késő római időszakban a temetkezési rend felbomlását jelzik, hogy a sírokat és sírcsoportokat már rendezetlenül, a felhagyott épületek romjai között találjuk.

A temetőkkel át is vezetnek bennünket azokra az új leletekre és eredményekre, amelyek város lakóiról és társadalmáról szólnak. Aquincum társadalmának elemzését az összefoglalások elsősorban a rendelkezésre álló epigráfiai források alapján végezték. A temetők elemzése kimaradt a sorból. Nagy Lajos a „Budapest története” 1942. évi kötetében a temetők jelentőségét az aquincumi lakosság vallásos életének, a különböző korok temetkezési szokásainak megismerése szempontjából tartja fontosnak. Kiemeli továbbá a mellékletek fontosságát, melyek az ipar, a kereskedelem és a mindennapi élet jelenségeit tükrözik.⁴¹

Városi környezetben megfigyelhetjük, hogy a temetkezési hely kijelölése és a sír a temetőn belüli elhelyezkedése valamint a társadalmi helyzet között összefüggés mutatkozik. Ezt mutatják az aquincumi korai temetők főútvonalakat kísérő épített sírkertjei és díszes síremlékei is. Szép példa erre katonaváros nyugati temetőjének egyik szakasza, ahol még a helyben megmaradt sírkertek alapjai és sírsztélék töredékei kerültek elő. Az egyik sírkertből származó, szép kidolgozású mellkép Titus Cla-

³⁵ KIRCHHOF 2009. A falfestmények a múzeumba kerültek, de miután az épület falai igen magasan megmaradtak, a beruházás az előkerült épületmaradványok miatt áttervezésre szorult.

³⁶ HAVAS 2017. 107. Magának a helytartói palotának a kutatása az időszakban elsősorban a korábbi dokumentumok és leletek újraértékelésére terjedt ki: HAVAS 2016.

³⁷ VÁMOS 2017

³⁸ ANDERKÓ–BESZÉDES 2007

³⁹ Összefoglalóan ld. ZSIDI 2014. Taf. I.

⁴⁰ ZSIDI 2014. Abb. 1.

⁴¹ NAGY L. 1942. 464–485.

udius Victor feliratot viseli, aki magas beosztású katonaként (*custos armorum*) szolgált.⁴²

A nagy, városi temetők többségének szerkezete csoportos elrendezést mutat, ahogy azt a legutóbbi évek nagyfelületű polgárvárosi temetőfeltárásai is igazolják.⁴³ Ezekben az esetekben a részletes temetőelemzéssel lehetőség nyílik majd nemcsak a temetkezések kronológiájának megállapítására, hanem a társadalmon belüli csoportok vagy közösségek temetkezési helyének elkülönítésére is.

A temetőelemzések megtörténteig azonban elsősorban az írott forrásokra kell támaszkodnunk, ha az aquincumi társadalmat kutatjuk. Az elmúlt időszak megajándékozott bennünket egy Aquincum esetében nem szokványos írott forrással. Grant Adamson 2012-ben megjelent publikációja közli Aurelius Polion papirusra írt magánlevelét.⁴⁴ Polion Aquincum házilegiójában, a legio II. Adiutrixban szolgált, a levél alapján a 3. század elején. Az Egyiptomból (Tebtynis), egyszerű családból származó fiú a katonai karrier érdekében hagyta el szülőföldjét. Levele honvágyról szól, fájjalja, hogy már a hatodik levelet írja haza, de még egyet sem kapott otthonról. Ugyanakkor várja, hogy szabadságot kapjon a legióparancsnoktól és hazautazhasson. A levélből ítélve Polion nem tartozik a veteránok azon rétegéhez, akik leszerelve helyben maradnak és Aquincum egyik városi temetőjében lelik majd végső nyughelyüket.

Jelentős előrelépést történt a feliratos kömlékek forráskiadása tekintetében. Megjelent a *Tituli Aquincenses* három kötete, Kovács Péter és Szabó Ádám, valamint Fehér Bence szerkesztésében.⁴⁵ Az összegyűjtött forrásanyag kincsesbánya lehet a társadalomtörténeti kutatások számra. Különös jelentősége lehet a III. kötet aquincumi kézírásos emlékeinek, melyek a sírkövek és oltárkövek, építési feliratok hivatalos és nem egyszer sematikus megfogalmazásaival szemben, általában személyes, hétköznapi tartalmat közvetítenek, a társadalom korábban nem észrevehető rétegeinek megnyilvánulásait. Ezen az sem változtat, hogy a közreadó Fehér Bence megállapítja, hogy „egyelőre nem tudjuk a kézírás társadalmi szintek szerint értelmezni”, a betűkép sokkal inkább az íráshordozó

anyagtól és az írás céljától (pl. bélyegző szignója) függ.⁴⁶

A kézírásos emlékek között ki kell emelnünk az elmúlt évek egyik legszenzációsabb aquincumi leletcsoportját, az átoktáblákat. Ezek mindegyike a polgárváros keleti temetőjéből került elő, egymástól alig néhány száz méterre.⁴⁷ Az ólomlapokra írt szövegeket Barta Andrea dolgozza fel és publikálja.⁴⁸ A három szöveg közül, melyek mindegyike perek befolyásolására készült varázsszöveg, Aquincum társadalma szempontjából az első tábla különösen jelentős.⁴⁹ E tábla megrendelői között ugyanis rabszolgák is voltak. Rabszolgák feliratos anyagon ritkán szerepelnek, velük általában már csak felszabadított állapotukban találkozunk. Nagy Tibor, aki a „Budapest történetében” külön fejezetet szentelt az aquincumi társadalom rétegződésének bemutatásában a rabszolgartartásnak, azt írja, hogy „Az emléktábla hézagossága miatt nem könnyű feladat a rabszolgartartás mértékét és különböző formáit pontosabban körülhatárolnunk.”⁵⁰ A szóbanforgó átoktábla a 2. század végére és a 3. század elejére datálható és alátámasztja a Nagy Tibor által képviselt korábbi kutatásnak az aquincumi rabszolgartartás familiáris jellegéről szóló megállapítását.⁵¹

Rabszolgákról és felszabadított rabszolgákról szólva az új eredmények között mindenképpen meg kell említenünk a társadalmi átrendeződés egy fontos jogi procedúrájához kapcsolódó tárgyi emléket és annak mintaszerű feldolgozását. Ezúttal a lelőhely nem az ásatási terep, hanem a múzeum raktára volt, ahol egy tárgyválogatás során egy „verőtőnek” meghatározott súlyos bronztárgy került elő. A szokatlan tárgyat Havas Zoltán vette gondozásba, s fejtette meg jelentését, használatát.⁵² A köralakú, Libertas ábrázolással ellátott pecsétlő, felirata alapján, amely az adónem megnevezését, a helyneveket felsoroló listát, és az időpont meghatározását tartalmazza, a rabszolga felszabadításával kapcsolatos jogügylet adófizetésének hitelesítésére szolgálhatott. Aquincum, ahogy a publikáció is rávilágít, feltehetőleg a helytartó jelenléte miatt, az effajta ügyletek lebonyolítása szempontjából ideális helyszín volt.

⁴² ZSIDI 2012

⁴³ A polgárváros keleti (ún. gázgyári) temetőjének több mint 1000 sírja került elő 2005–2015 között, Lassányi Gábor feltárása nyomán (előzetes ásatási jelentések a feltárási éveknél megfelelően Aquincumi Füzetek köteteiben), a feldolgozás OTKA kutatás keretében megtörtént, publikációja előkészületben van.

⁴⁴ ADAMSON 2012

⁴⁵ TITAQ I-II; TITAQ III

⁴⁶ FEHÉR 2013, 23.

⁴⁷ Az első átoktáblát Lassányi Gábor tárta fel: TITAQ III 1436, a másik kettő Zsidi Paula ásatásából származik, előzetes ásatási jelentés a feltárásról: ZSIDI 2001.

⁴⁸ BARTA 2015; BARTA 2016; BARTA 2017

⁴⁹ BARTA-LASSÁNYI 2015

⁵⁰ NAGY T. 1973. 138–139.

⁵¹ NAGY T. 1973. 139.

⁵² HAVAS 2013

A kis helyzetkép során csak a legfontosabb vagy a legérdekesebb új kutatási eredményeket érintettük. Sok minden kimaradt, és nemcsak a topográfia és a társadalom témaköréből. Egyáltalán nem volt szó például a vallás, a gazdaság területéről. Az azonban bizonyosan kiderült az eddigiekből, hogy egy több mint száz éve kutatott római kori város még tartogat meglepetéseket, a kutatás nem tekinthető lezártnak. Mind a terepi ásatásokkal, mind a múzeum raktáraiban őrzött régi anyagok újraértékelésével időről időre új eredmények szülehetnek.

S ezen a ponton érdemes Hampel József gondolatait felidézni, aki az aquincumi emlékek feltárásának hajnalán azzal érvelt a hazai régészeti kutatás fellendítése mellett, hogy az antik emlékek felértékelődésének korszakában, a külföldről származó, eredeti – görög–római – műtárgyak gyűjtését és bemutatását Magyarország már akkor lekészte, lemaradt a németek, angolok, franciák mögött. Így nem marad más, csak a magunk, saját antik örökségének kutatása, bemutatása.

IRODALOM

- ADAMSON 2012 ADAMSON, Grant: Letter from a Soldier in Pannonia. *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 49. (2012), p. 79–94.
- ANDERKÓ–BESZÉDES 2007 ANDERKÓ Krisztián – BESZÉDES József: Feltárások a 2–3. századi aquincumi legiotábor praetenturájában. = Excavations in the praetentura of the 2nd–3rd century legionary fortress of Aquincum. *Aquincumi Füzetek* 13. (2007), p. 67–77.
- ANREITER 2001 ANREITER, Peter: *Die vorrömischen Namen Pannoniens*. Budapest, 2001.
- BARTA 2015 BARTA, Andrea: Ito Pater, Eracura and the Messenger. A Preliminary Report on a Curse Tablet from Aquincum. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 51. (2015), p. 101–113.
- BARTA 2016 BARTA Andrea: Ito Pater, Eracura és a levélvivő. *Antik Tanulmányok* 60. (2016), p. 81–91.
- BARTA 2017 BARTA, Andrea: A Letter to the Underworld. A Research Report on the Curse Tablet Aq-2. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 57 (1), (2017), p. 45–56.
- BARTA–LASSÁNYI 2015 BARTA Andrea – LASSÁNYI Gábor: Az elgörbült nyelv. Új adatok egy aquincumi átoktábla rítusához. *Ókor* 14/1. (2015), p. 70–74.
- BESZÉDES 2017 BESZÉDES József: Római kori falusias település maradványai. = A rural settlement of the Roman period. In: *Kincsek a város alatt. Újdonságok a múltból. 1867/2005–2015. : Budapest régészeti örökségének feltárása = Treasures under the city. Novelties from the past. Revealing the archaeological heritage of Budapest. 1867/2005–2015.* (Szerk.) Zsidi P. Budapest, 2017., p. 227.
- FEHÉR 2013 FEHÉR Bence: Paleográfiai adatok az aquincumi kéziratos emlékeken. In: *Felirattani újdonságok 2013-ban.* (Szerk.) Kovács P., Fehér B. *Studia Epigraphica Pannonica* 5. (2013), p. 22–58.
- FÉNYES 2016 FÉNYES Gabriella: Az aquincumi polgárvárosi Nagy Közfürdő fűtésrendszerének működése és a déli szárny energiafelhasználása = The heating system of the Great Public Bath in Aquincum Civil Town and energy consumption of the south wing. *Budapest Régiségei* 49. (2016), p. 41–61.
- FORSCHUNGEN 2003 *Forschungen in Aquincum 1969–2002.* (Red. Zsidi, P.) Aquincum Nostrum II. 2. Budapest, 2003.
- GROH–LÁNG–SEDLMAYER –ZSIDI 2014 GROH, Stefan – LÁNG, Orsolya – SELDMAYER, Helga – ZSIDI, Paula: Neues zur Urbanistik der Zivilstädte von Aquincum–Budapest und Carnuntum–Petronell. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 65. (2014), p. 361–404.
- HAVAS 2013 HAVAS Zoltán: A *publicum vicesimae libertatis* bronz bélyegzője Aquincumból. In: *Felirattani újdonságok 2013-ban.* (Szerk.) Kovács P., Fehér B. *Studia Epigraphica Pannonica* 5. (2013), p. 59–106.
- HAVAS 2016 HAVAS, Zoltán: Der Statthalterpalast von Aquincum – Forschungsstand 2015. In: *Legionslager und Canabae Legionis in Pannonien* (Red.) Beszédes, J. Budapest, 2016., p. 81–102. (Aquincum Nostrum, 2/7.)
- HAVAS 2017 HAVAS Zoltán: Nagyberuházást megelőző feltárások előkészítő lépései az Óbudai-Szigeten : Álomsziget beruházás 2006–2009. A sziget a rómaiak idején. = Preliminaries to the excavations ahead of a development project on Óbuda Island: The DreamIsland project, 2006–2009. The island in the Roman period. In: *Kincsek a város alatt. Újdonságok a múltból. 1867/2005–2015.* Budapest régészeti

- KESZTHELYI–MÉREG 2017 örökségének feltárása. = Treasures under the city. Novelties from the past. Revealing the archaeological heritage of Budapest. 1867/2005–2015.) (Szerk.) Zsidi P. Budapest, 2017., p. 103–105; 107. KESZTHELYI Anna– MÉREG Erzsébet: A Budapesti Történeti Múzeum régészeti osztályainak 2005–2015 között, az Aquincumi Füzetekben megjelent előzetes régészeti publikációi = Preliminary excavation reports of the departments of archaeology of the Budapest History Museum published in Aquincumi Füzetek between 2005 and 2015. In: Kincsek a város alatt. Újdonságok a múltból. 1867/2005–2015. Budapest régészeti örökségének feltárása = Treasures under the city. Novelties from the past. Revealing the archaeological heritage of Budapest. 1867/2005–2015.) (Szerk.) Zsidi P. Budapest, 2017., p. 347–359.
- KÉRDŐ 2005 KÉRDŐ, Katalin: Die Anfänge von Aquincum und die Änderungen in der Siedlungsstruktur in Víziváros in den Jahrhunderten der Römerzeit. In: Die norisch–pannonischen Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschung. L. Borhy–P. Zsidi (Hrsg.) Budapest 2005, p. 83–99. (Aquincum Nostrum, 2/3.)
- KÉRDŐ–SCHWEITZER 2010 H. KÉRDŐ Katalin – SCHWEITZER Ferenc (Szerk.): Aquincum. Ókori táj – ókori város. Budapest, 2010.
- KÉRDŐ–SCHWEITZER 2014 H. KÉRDŐ, Katalin – SCHWEITZER, Ferenc (Ed.): Aquincum. Ancient landscape – ancient town. Budapest, 2014.
- KINCSEK 2005 Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. = Treasures under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004.) (Szerk. Zsidi P.) Budapest, 2005.
- KIRCHHOF 2009 KIRCHHOF Anita: Topográfiai kutatások az aquincumi katonaváros északnyugati régiójában, a cella trichora szomszédságában = Topographic investigations next to cella trichora in the northwestern part of the Aquincum Military Town). Aquincumi Füzetek 15. (2009), p. 44–62.
- KUZSINSZKY 1934 KUZSINSZKY, Valentin: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Budapest, 1934.
- LASSÁNYI 2007 LASSÁNYI Gábor: Előzetes jelentés az aquincumi polgárváros keleti (gázgyári) temetőjének feltárásáról. = Preliminary report of the excavation in the eastern cemetery (Gas factory) of the Aquincum Civil Town. Aquincumi Füzetek 13. (2007), p. 102–116.
- LASSÁNYI 2008 LASSÁNYI Gábor: Előzetes jelentés az aquincumi polgárváros keleti (gázgyári) temetőjében 2007-ben végzett feltárásokról = Preliminary report on the excavations conducted in the eastern (Gas factory) cemetery of the Aquincum Civil Town in 2007. Aquincumi Füzetek 13. (2007), p. 64–70.
- LASSÁNYI 2013 LASSÁNYI Gábor: Kutatások az Aquincum polgárvárosától nyugatra épülő baseballpályán. = Research on the territory of the future baseball park west of the Civil Town of Aquincum. Aquincumi Füzetek 19. (2013), p. 19–31.
- LASSÁNYI 2014 LASSÁNYI Gábor: Római katonai diploma töredéke Aquincum polgárvárosból. = A Fragment of a Roman Military Diploma from the Civil Town of Aquincum. Budapest Régiségei 47. (2014), p. 73–77.
- LASSÁNYI–LÁNG–ZSIDI 2017 LASSÁNYI Gábor – LÁNG Orsolya – ZSIDI Paula: Ókori város, korszerű kutatás: új feltárási, dokumentációs és feldolgozási módszerek alkalmazása az aquincumi polgárváros és környezetének feltárása során (2005–2015). = Ancient town, modern research: the application of new fieldwork, documentation and assesment

- methods during the investigation of the civil town of Aquincum (2005–2015). In: Kincsek a város alatt. Újdonságok a múltból. 1867/2005–2015. Budapest régészeti örökségének feltárása = Treasures under the city. Novelties from the past. Revealing the archaeological heritage of Budapest. 1867/2005–2015.) (Szerk.) Zsidi P. Budapest, 2017., p. 71–75.
- LASSÁNYI–ZSIDI 2017 LASSÁNYI Gábor – ZSIDI Paula: Új módszerek egy régi lelőhely kutatásában – fémkeresővel az aquincumi polgár város nyugati felének topográfiai kutatásában. In: Magyarország Régészeti Topográfiaja : Múlt–jelen–jövő. (Szerk.) Bondár M. Budapest, 2017., 273–278.
- LÁNG 2008 LÁNG, Orsolya: Functions and Phases: The „Peristyl–House” in the Civil Town of Aquincum. In: DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. (Hrsg.) Scherrer, P. Wien, 2008., p. 271–281.
- LÁNG 2009 LÁNG Orsolya: Gazdagon díszített épület az aquincumi polgár város nyugati részén = Richly decorated building in the western part of the Civil Town of Aquincum. Aquincumi Füzetek 15. (2009), p. 18–29.
- LÁNG 2012 LÁNG Orsolya: Új eredmények az aquincumi polgár város délkeleti régiójának kutatásában – az úgynevezett Festőház és közvetlen környezete = New result in research on the southeastern part of the Civil Town in Aquincum – so-called „Painter’s House” and its surroundings. Aquincumi Füzetek 18. (2012), p. 17–36.
- LÁNG 2013 LÁNG, Orsolya: Urban problems in the civil town of Aquincum: the so-called „northern band”. Budapest, 2013, p. 231–250. (Dissertationes Archaeologicae, 3/1.)
- LÁNG 2013 [2014] LÁNG, Orsolya: Is it the Basilica? New data on building no. I in the Aquincum Civil Town. Carnuntum Jahrbuch (2013) [2014], p. 99–115.
- LÁNG–LASSÁNYI 2014 LÁNG Orsolya–LASSÁNYI Gábor: Új adatok az aquincumi polgár város nyugati és keleti előterének beépítettségéhez: az esztergomi vasút felújítása = New Data on the Use of the Western and Eastern Outskirts of the Civil Town: The Renovation of the Budapest–Esztergom Railway Line. Aquincumi Füzetek 20. (2014), p. 16–37.
- LÁNG–NAGY–VÁMOS 2014 LÁNG, Orsolya – NAGY Alexandra – VÁMOS Péter: The Aquincum macellum. Researches in the area of the macellum in the Aquincum Civil Town (1889–1965) Budapest, 2014. (Aquincum Nostrum 1/3.)
- MRÁV–OTTOMÁNYI 2005 MRÁV Zsolt – OTTOMÁNYI Katalin: A Pag(us) Herc(ulius) és vicusainak Terra Mater oltára Budaörsről. Specimina Nova 19. (2005), p. 71–118.
- NAGY L. 1942 NAGY Lajos: Budapest az ókorban. In: Budapest Története 1. (Szerk.) Szendy K. Budapest, 1942.
- NAGY T. 1964 NAGY, Tibor: Der Vicus und Municipium von Aquincum. Acta Archaeologica Academia Scientiarum Hungaricae 23. (1971), p. 59–81.
- NAGY T. 1973 NAGY Tibor: Budapest Története az őskortól a honfoglalásig II. Római kor. In: Budapest története 1. Budapest története az őskortól az Árpád–kor végéig. (Szerk.) Gerevich L. Budapest, 1973., p. 83–184.
- RUPNIK 2013 RUPNIK László: Római kori vaseszközlelet a baseballpálya alatt = A Roman Period iron tool find under the baseball park. Aquincumi Füzetek 19. (2013), p. 32–42.

- SOMMER 2003 SOMMER, C. Sebastian: Forum oder „Mansio“? Zum Befund eines Großbaus im südlichen Lopodunum (Südforum). In: Das römische Prunkportal von Ladenburg. Künzl, E.-Künzl, S. (Ed.) Stuttgart, 2003., p. 117–168.
- TITAQ I-II Tituli Aquincenses 1–2. Cura: Kovács P. – Szabó Á., Budapest, 2009–2010.
- TITAQ III Tituli Aquincenses 3. Tituli Instrumenti Domestici. Cura: Fehér, B. Budapest, 2011.
- VAMOS 2016 VAMOS, Péter: Die militarische Töpferwerkstatt der Canabae von Aquincum. In: Legionslager und Canabae Legionis in Pannonien. (Red.) Beszédes, J. Budapest, 2016, p. 45–61. (Aquincum Nostrum 2/7.)
- ZSIDI 2001 ZSIDI Paula: Kutatások az aquincumi polgárvárostól keletre lévő területen = Research in the territory east of the Aquincum Civil Town. Aquincumi Füzetek 7. (2001), p. 76–84.
- ZSIDI 2004 ZSIDI Paula: Aquincum topográfiája. Specimina Nova 18. (2004), p. 167–226.
- ZSIDI 2005 ZSIDI, Paula: Die Spuren der vormunizipalen Wehranlagen in der Zivilstadt von Aquincum. In: Die norisch-pannonischen Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschung. L. Borhy–P. Zsidi (Hrsg.) Budapest 2005., p. 101–111. (Aquincum Nostrum 2/3.)
- ZSIDI 2007 ZSIDI Paula: A Duna szerepe Aquincum topográfiájában. Budapest Régiségei 41. (2007), p. 45–84.
- ZSIDI 2008 ZSIDI, Paula: Wohnhaustypen und Stadtstruktur in der Zivilstadt von Aquincum. In: DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. (Hrsg.) Scherrer, P. Wien, 2008., p. 251–270.
- ZSIDI 2011 ZSIDI Paula: Módszerek és eredmények az aquincumi topográfia kutatásában. In: „Fél évszázad terepen“. Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. (Szerk.) Kővári K., Miklós Zs. Budapest, 2011., p. 261–278.
- ZSIDI 2011a ZSIDI, Paula: The role of the Danube in the topography of Aquincum. In: Ten thousand years along the Middle Danube. (Ed.) Gy. Kovács, G. Kulcsár. Budapest, 2011., p. 241–264. (Varia Archaeologica Hungarica, 26.)
- ZSIDI 2012 ZSIDI, Paula: Eine Militärbüste aus Aquincum. In: Studia Celtica Classica et Romana Nicolae Szabó Septuagesimo dedicata. (Dir.) Borhy, L. Budapest, 2012., p. 285–296.
- ZSIDI 2014 ZSIDI, Paula: Gräberfelder und Bestattungsorte in der Topographie von Aquincum. Budapest Régiségei 47. (2014), p. 79–96.
- ZSIDI 2016 ZSIDI, Paula: Archäologie und nationales Selbstbewusstsein : Die Geburt des Aquincum Museums. In: Grabungsmuseen im Spannungsfeld von Archäologie und nationaler Identität um 1900. Workshop am 26. März 2015 in Berlin. (Hrsg.) Grüßinger, R. Fulda, 2016., p. 13–29.

AQUINCUM – DIE STADT UND IHRE BEWOHNER

Neue Ergebnisse aufgrund der archäologischen Forschungen der römischen Stadt*

Aquincum ist seit dem 19. Jh. eine systematisch erforschte römische Stadt, ihre Topographie und ihr Sozialbild wurden in den früheren wissenschaftlichen Zusammenfassungen von Zeit zu Zeit immer wieder neu abgebildet.

Diese Arbeit bietet einen Überblick über die wichtigsten Ergebnisse der jüngsten archäologischen Ausgrabungen, und informiert über die Forschungsergebnisse, die das früher abgebildete topographische und soziale Bild an gewissen Punkten modifiziert, oder die früheren Kenntnisse mit wesentlichen neuen Angaben ergänzt haben.

Wir können nicht jedes neue Ergebnis, das nach der letzten Zusammenfassung präsentiert worden ist im Rahmen eines kurzen Artikels vorlegen, wir wollen nur die wichtigsten neuen Informationen und ihre Zugänglichkeit in den Publikationen bekannt geben.

Es ist wichtig hervorzuheben, dass ein Teil der Ergebnisse den archäologischen Grabungen im Zusammenhang mit neuen Investitionen zu verdanken ist, während wir einen anderen Teil deren durch die Neuverarbeitung früherer Angaben, Dokumentationen und Funde gewonnen haben.

Neue topographische Erkenntnisse können sich in erster Linie durch die Erforschung der Zivilstadt ergeben.

Die Erforschung des nördlichen Siedlungsbandes, der östlichen Wehranlagen und des westlichen Stadtteils mit neuen Methoden hat zum besseren Kennenlernen der Struktur und der Bauschicht der Stadt beigetragen.

Mithilfe der Forschungen außerhalb der Zivilstadt zeichnen sich dabei langsam die Entstehung des Provinzzentrums und die Entwicklungsdynamik der Stadt ab.

Für die Topographie bietet die neue Quellenausgabe der beschrifteten Denkmale einen neuen Ausgangspunkt für die Auswertungen an. Sie können durch die Untersuchung der großen städtischen Gräberfelder ergänzt, vervollständigt werden.

Neue Perspektive für das bessere Kennenlernen der früher weniger bekannten sozialen Schichten sind durch die Erscheinung neuer spezieller Quellengruppen eröffnet worden, wie die der Fluchtafeln, die uns den Sklaven von Aquincum näher bringen, oder der Privatbrief eines Soldaten ägyptischer Herkunft auf Papyrus geschrieben.

In diesem kurzen Lagebild haben wir nur die wichtigsten und interessantesten neuen Forschungsergebnisse angesprochen.

Vieles ist weggefallen, und das nicht nur aus dem Bereich der Topographie und der Gesellschaft.

Wir haben z. B. kein Wort über die Religion, über die neuen Ergebnisse auf dem Gebiet der Wirtschaft und der Verarbeitungstechnik geschrieben.

Soviel muss sich aber gezeigt haben, dass die mehr als seit hundert Jahren erforschte römische Stadt noch mit weiteren Überraschungen aufwartet, die Forschung kann nicht als abgeschlossen betrachtet werden.

Zu neuen Ergebnissen dürfen von Zeit zu Zeit sowohl die Feldgrabungen als auch die Neubewertungen der alten Funde in den Museumsdepots führen.

* Dieser Beitrag ist die schriftliche Fassung des Vortrages auf der Sitzung der Gesellschaft für Altertumsgeschichte am 17. Februar 2017. Das Ziel ist die Präsentation eines Lagebildes, das nach der Erscheinung der „Forschungen in Aquincum“ (Forschungen 2003) entstanden ist aufgrund der Publikationen zur Topographie und Chronologie sowie zur Gesellschaft der Stadt.

FÉNYES GABRIELLA

FÜRDŐOLAJ SZÁLLÍTÁSÁRA SZOLGÁLÓ VASEDÉNY
AQUINCUMBÓLAZ AQUINCUMI VASEDÉNY LELŐHELYE, LEÍRÁSA
ÉS LELETÖSSZEFÜGGÉSEI

A mai Budapest területén, a III. kerület Bécsi út mentén húzódó, az ókori Aquincum katonavárosához tartozó temető déli részén, a Bécsi út 46–50. sz. telkeken Hable Tibor és Patrice Bertin 1998-ban ásatást folytatott, amelynek során négyperiódusú lelőhely került elő (1. kép). A II. és III. periódusban temető volt itt, egy nagyobb sírkert vagy más sír-építmény mellett mintegy 100 sír került elő. Ezek között 85 hamvasztásos és 15 csontvázas temetkezés volt, az ásatók megfigyelései szerint a két rítus egymás mellett, egy időben is szokásban volt. A sír-építmény mellett menő út árkanak betöltése alapján a temető létrejöttét a feltárók a 2. század legelejére keltezik. Az utat a 3. és még a 4. században is használták, de a 4. században már csak szórványosan temetkeztek ide.¹ Ennek a temetőnek egyik hamvasztásos sírjából (2. kép), a mai Bécsi út 48. számú telken különleges lelet került elő, egy jó állapotú vasból készült edény (2/4, 3., 4. kép).²

A lapított gömbtestű edény gyarapodási száma: Aquincumi Múzeum R 2647/2015. Méretei: magassága 11,4 cm, peremátmérője 4,6 cm, legnagyobb átmérője 11,6 cm, falvastagsága a peremnél 0,3 cm. Töredékes pereme öblösen kiszélesedő, így a benne tárolt folyadék kiöntése után a maradék vissza tudott folyni az edénybe. Szájnyílása szűk, 1,1 cm átmérőjű. Nyaka rövid, oldala a nyaktól lefelé erősen kiszélesedik, legnagyobb átmérőjét a test alsó harmadában éri el. Alja gömbölyű, közepén kis kúpban végződik. Talpa nincs, az edény nem áll meg egyenesen. Az analógiák alapján a perem alatt esetleg két füle volt, amelyek segítségével lánkra lehetett akasztani, de a lelet korrodált felületén ennek szabad szemmel látható nyoma nincs. Ehhez hasonló vasedényeket két kovácsolt

félből készítettek, amelyeket az edény legszélesebb vonalában illesztettek össze.³ Ez a készítési technika további vizsgálatig az aquincumi edény esetében csak feltételezhető, de nem igazolható.

Az aquincumi vasedény mellett a sírban még a következő leletek voltak (5.–6. kép). Közvetlenül a vasedény mellett állt, egy vörössárga, szemcsés anyagú, egyfülű korsó, kívül az egykori vörös bevonat kevés nyomával. Pereme tölcésesen kihajló, profilált kiképzésű. A perem alatt háromsztatú, rövid fül indul, amely az edény testének felső egyharmadában tapad az oldalához. A korsó tojásdad testű, legnagyobb átmérőjét az alsó egyharmadában éri el. Innen az edény alja felé szűkül, az alj sima, talpgyűrűszerű kialakítás nélkül. Oldalán a vasedény okozta rozsdafolt látszik. Egy csaknem azonos formájú korsót darabokból lehetett összeilleszteni, alja hiányzik. Kopott vörös bevonat borítja, a perem széle nem lekerekített, hanem kissé kihajló. Mellette egy harmadik, ugyanilyen korsónak perem, oldal és talptöredékei kerültek elő. Kissé távolabb egy kis szürke, széles szájú, gömbölyded testű, alja felé összeszűkülő pohár volt a sírban. Ezen kívül előkerült egy vörössárga, másodlagosan foltokban szürkére égett, kisméretű, behúzott peremű tányér, valamint előkerült egy világossárga anyagú, nyomokban vörösesbarna bevonatos, kerek olajtartó, enyhén konkáv *discus*ú, *discus*ában és vállán relieves díszítésű, feltételezhetően korongfüllel rendelkező, valószínűleg Iványi X. típusú mécses töredékei. A leletek párhuzamai általánosan ismeretek Aquincumban, a Bécsi út menti temetőben korábban is előkerültek hasonló darabok. Általánosan a 2. század második felére, 3. század első felére, illetve a 3. századra keltezhetőek.⁴ A vasedény és a

³ FÜLEP 1949. 42; MUSTAĀĀ-COCIŞ-VOIŞIAN 2012. 237; MUSTAĀĀ 2017. 152–155.

⁴ Egyfülű korsók: PÓCZY 1956. Taf. V, 6, 15; TOPÁL 1993. Pl. 30, 34. sír 1; Pl. 37, 47. sír 1; Pl. 63, 100. sír 2; Pl. 66, 106. sír 4; Pl. 76, 131. sír 2; Pl. 89, 181. sír 6, 7; TOPÁL 2003. Pl. 6, 15. sír 1; Pl. 28 és 137, 61. sír 1. Pohár: TOPÁL 1993. Pl. 49, 71. sír 3; Pl. 87, 175. sír 5. Tányér: TOPÁL 1993. Pl. 88, 181. sír 12; TOPÁL 2003. Pl. 47, 13. sír 2, Pl. 53 és 159, 21. sír 2; Pl. 61, 30. sír 15, 16. Mécses: IVÁNYI 1935. 11, XXXIV–XXXV. tábla; TOPÁL 1993. Pl. 49, 71. sír 5.

¹ BERTIN 1999. 30–35.

² A leletre Vass Loránd kollégám hívta fel figyelmemet, amelyet ez úton is köszönök neki. Köszönettel tartozom Eröss Dóranak is, aki az angol szöveget fordította.

korsók közelében két felismerhetetlenségig korrodált vaslemez töredék, két kámpó és két vasszög töredék volt, bár a sírhoz való hozzátartozásuk nem egyértelmű.

AZ AQUINCUMI VASEDÉNY PÁRHUZAMAI

Az aquincumi vasedény legközelebbi párhuzamai Intercisából (Dunaújváros) és Ala Novából (Schwechat) kerültek elő.⁵ Mindkét edény némileg kisebb az aquincuminál, 8,5–9 cm körüliek. Az intercisai darab oldalán odarozsdásodott bronzkarika van, ezt tehát láncra lehetett akasztani. Az intercisai darab sírből került elő, pontosabb keltezése azonban nem ismert. A Schwecháton előkerült példány Ana Zora Maspoli tájékoztatása szerint 3. századi hamvasztásos sírből származik.

További vasedény Pannoniában – sajnos nem szakszerű ásatás során – Vajtán került elő sírből 1935-ben, bár ennek formája némileg eltér. Széles szájperemét bronzabroncs övezi, a perem alatt két vasfűl indul, amelyek az edény kiszélesedő oldalához szív alakú függelékkel kapcsolódnak. Mindkét fülben bronzkarika van és további bronzláncszemek is előkerültek, így feltételezhető, hogy a mellette előkerült bronz *strigilisszel* együtt láncra volt fűzve. Fülep Ferenc a lelőhelyen, a sírokból származó leletek vizsgálata alapján a temetkezés korát a 2. század közepe és a 3. század első évtizedei között határozta meg.⁶

Az aquincumi példánnyal azonos típusú darabot Silvia Mustajă említ még ismeretlen lelőhelyről a Römisch–Germanisches Zentralmuseum tulajdonában. Hasonló, de az aquincumitól némileg eltérő formájú két darab Napocában (Kolozsvár) került elő, ezek a 3. század első három negyedében lehetnek használatban. Ezekon kívül Rottenburgból származik egy további példány, amely régészeti összefüggései alapján a 2–3. századra keltezhető.⁷ Az aquincumi vasedény a sírből mellőle előkerült többi lelet alapján szintén erre az időszakra keltezhető.

Aquincumból még három további vasedényt ismerünk. Az egyik a Folyamőr utcában került elő

1987-ben a *canabae* északkeleti részén lévő temetőben, 3. századi szarkofágban (7. kép).⁸ Magassága 10 cm, legnagyobb átmérője 11,7 cm, szájnyílása 3 cm, talpátmérője 5,8 cm, falvastagsága 0,2 cm. Gömbölyded teste legnagyobb átmérőjét az edény felső egyharmadában éri el. Szájrésze hiányzik. Jól láthatóan két kovácsolt félből van összeillesztve az edény legnagyobb átmérőjében. Az edény alacsony, gyűrűs talpa az alsó fél része, azzal együtt készült. A feltáró a temetkezési rítushoz kapcsolódó olaj vagy füstölő tartó edénynek tartja. Kérdés, hogy ebben az esetben is lehet-e szó inkább fürdőolaj tárolására szolgáló edényről? A másik két edény korsó, illetve kancsó,⁹ ezek a legújabb szakirodalomban vízforraló edényként szerepelnek.¹⁰ Ilyen funkciójú vaskorsó Pannoniában Brigetióból és Intercisából is ismert.¹¹

INSTRUMENTA BALNEI

A Bécsi úton előkerült aquincumi vasedény peremképzése arra utal, hogy benne sűrű folyadékot tárolhattak. Alján nem áll meg függőlegesen, ezért párhuzamaihoz hasonlóan talán láncra akasztották. Az ilyen formájú vasedények a kutatók véleménye szerint fürdőolaj tárolására és szállítására szolgáltak. Az olaj egyúttal védte is az edény belsejét a korróziótól. A rómaiak fürdési szokásaiban az olajnak nagy szerepe volt. A test tisztítása ugyanis hagyományosan a görögöktől átvett, *strigilis*nek nevezett görbe vakarókéssel történt. Emellett használtak dörzskövet és szivacsot is. Szappant a rómaiak eredetileg nem ismertek. Idősebb Plinius említi először a *sapot*, amit a gallok találtak fel és a haj vörösre festésére szolgált (*Plin. nat. hist.* XXVIII, 191). A Kr. u. 2. század híres orvosa, Galenos írt először arról, hogy szappannal mosakodnak ez tehát a Kr. u. 2. század második felében terjedhetett el. Előtte lúgos hatású hamuszírral értek el tisztító hatást. Ezért a bőr védelmére, kiszáradásának megakadályozására növényi olajokat, továbbá méhviaszt, állati zsiradékot vagy növényi olajt tartalmazó kenőcsöket alkalmaztak.¹² Mindkettőt *unguentum*nak nevezték.¹³ Használatuk általános volt a római fürdőkben. Olajjal kenték be testüket testedzés előtt a sportolók. Egy 1.

⁵ Az intercisai darabról lásd: RADNÓTI 1957. 191, 218, Nr. 22, Taf. XXXIX, 11. A Schwechátról előkerült, még publikálatlan edényről Ana Zora Maspoli tájékoztatott, akinek információját ez úton is köszönöm.

⁶ FÜLEP 1949. 41–51.

⁷ MUSTAJĂ–COCIȘ–VOISIAN 2012. 235–239; MUSTAJĂ 2017. 152–156. Ugyanitt további három fürdőfelszerelésként használt vasedényt is említ a szerző, ezek formája azonban már messzebb van az aquincumitól. Egy a Szajnából került elő, egy Bouclansban (Franciaország), egy pedig New Yorkban múkincs kereskedelemben tűnt fel.

⁸ Ltsz.: Aquincumi Múzeum 98.36.3944. A feltárást közli: SZIRMAI 1988. 30; SZIRMAI 1993. 421.

⁹ SZIRMAI 1993. 421; BURGER 1984. 72, 28. tábla 18. Ez a kancsó elveszett, a másik publikálatlan.

¹⁰ MUSTAJĂ–COCIȘ–VOISIAN 2012. 238; MUSTAJĂ 2017. 153.

¹¹ Brigetióból: BARKÓCZI 1965. 220, Fig. 6/1, Pl. VI/1; Intercisából: PAULOVICS 1927. 57, 42. kép.

¹² WEBER 1996. 161.

¹³ PASZTHORY 1990. 5; FACSÁDY 2013. 69.

századi orvosi szakíró, Celsus, igaz betegeknek szóló ajánlása szerint, egészségi állapottól függően, de általában az izzadás után, a forró fürdő vétele előtt olajozták, kenőcsözték a fürdőzőt, majd a fürdési folyamat végén, forró, langyos, végül hideg vízzel öntötte le magát a beteg, akit aztán jól ledörzsöltek, szárazra dörögöltek és bekentek (Celsus II, 17 és I, 4, 2). Galenos arról írt, hogy a testet fürdés után kell beolajozni a bőr repedezésének megakadályozására (Galen. de metod. VII, 6 481K). A test beolajozásnak, kenőccsel történő masszázsnak a helye hagyományosan a *tepidarium*nak nevezett langyos hőmérsékletű, középső fürdőhelyiség volt, de nagyobb fürdőkben erre a célra külön helyiségek is épültek (*aleipterion*, *dstrictarium*, *unctorium*). A fürdőkben az olajjal történő bekenést, masszázst külön személyzet végezte (*unctor*, *iatraleiptes*).¹⁴ A bőrápoláson kívül a fürdővízhez is adhattak olajt.¹⁵ A fürdőkben használt olaj lehetett egy egyszerű olívaolaj, mandulaolaj, szezámolaj, de az alapolajt keverhették valamilyen illóolajjal is. Különösen kedvelték a rózsát (Plin. nat. hist. XIII, 1, 9).¹⁶ De előfordult rendkívül drága anyagok használata is. Például Elagabalus császárról a Historia Augusta császári életrajzgyűjteményben feljegyezték, hogy csak olyan vízben fürdött, ami válogatott növényi olajokkal, pl. nárdussal vagy sáfránnyal volt illatosítva.¹⁷

A fürdőben használt olajt kis edényekben vitték magukkal a fürdőzők, esetleg kapható volt a közfürdőkben is. Az olajtartó edények, amelynek neve *ampulla*, *gutus*, *aryballos*, *unguentarium*, volt¹⁸ bronzból készültek, de formájukat utánozták üvegből, kerámiából és a kevés számú fennmaradt példány alapján – amelyek közé az aquincumi darab is tartozik – vasból is.¹⁹ Az olajtartó edényen kívül a római fürdőfelszerelések (latinul *instrumenta balnei*, *utensilia balnei*) legfontosabb darabja a *strigilis* volt, amelyet nyeles serpenyő vagy csésze

(*patra*) vagy kancsó is kiegészíthetett.²⁰ A fürdőfelszerelést a rómaiak gyakran láncra akasztották és bronz vagy vas kerek, ovális vagy félkör alakú gyűrűre fűzve vitték magukkal.²¹

A régészeti leletanyagban nem fellelhető további fürdőfelszerelésekről az ókori leírások és az ábrázolások tájékoztatnak. Írott források szerint a rómaiak vittek magukkal törülközőt (*linteumot*, *sabanumot*) is a fürdőbe. A Kr. u. 3. századból több középkori kódexben, nyolc változatban maradt fenn egy görög–latin kétnyelvű nyelvtankönyv (*Hermeneumata Pseudodositheana*). Ennek egy része (*colloquia*) a római nap jellegzetes mozzanatainak leírását tartalmazza, így szerepel közte a fürdőélet is. Az egyik változat (*Colloquia Monacensia*) szerint a fürdőbe igyekvő vitt magával törülközőket (*sabanat*), kétféle *strigilist* (*strigilis facile*, *strigilis pedale*), *ampullát* (azaz olajtartó edénykét nyilván fürdőolajjal) és egyfajta szappant (*aphronitrum*).²² Wintersdorfból került elő egy sírszobor, amely egy fürdőbe igyekvő férfit ábrázol. Bal vállán törülköző van átvetve, jobb kezében viszi a fürdőfelszerelést.²³ A fürdőkben részben talán higiéniai okok miatt, részben azért, hogy a forró fürdőhelyiségek nem egyenletes, a *praefurniumok* felett elviselhetetlen hőmérsékletű padlón járni tudjanak, fürdőpucscot (*solea balnearis*) is használtak. Ennek mozaikábrázolása több fürdő bejáratánál fennmaradt, például Timgadban. Itt a papucs ábrázolása mellett Jó fürdést (*BENE LAVA*) felirat is szerepel, de az is előfordul, hogy a többi fürdőfelszerelést, a *strigilist* és az olajos edényt is ábrázolták.

FÜRDŐÉLET AQUINCUMBAN

A vizekben bővelkedő Aquincumban a 2. századra meghonosodtak a rómaiak fürdési szokásai. Az első római fürdő 1778-ban történt megtalálása óta mára huszonöt fürdő vált a régészeti ásatások fo-

¹⁴ NIELSEN 1990. 142–143; HEINZ 1993. 7, 17; HEINZ 1996. 2414.

¹⁵ Celsus a lázas beteg számára ajánlott ülőfürdőt egy kis olajjal. Celsus I, III.

¹⁶ PASZTHORY 1990. 51, 53; FACSÁDY 2013. 72–74.

¹⁷ „Csak drága fürdőolajjal és sáfránnyal illatosított vízben hajlandó fürödni.” „Az éppen használatban lévő fürdőmedencéit rózsaoilajjal és rózsákkal illatosította és egész háznépével együtt fürdött, a meleg vizes medencéket nárdusolajjal illatosította.” *Historia Augusta Antoninus Heliogabalus* XIX, XXX. ford. Sipos Flórián.

¹⁸ HILGERS 1969. 16, 37–38, 102–103, 298. A modern szakirodalom a *balsamarium* kifejezést is használja rá: FACSÁDY 2013. 78.

¹⁹ A vas olajos edények előképeként szolgáló bronz típus szép példája a nagyloki kocsisírból előkerült darab: MRÁV 2013. 119, Abb. 15; 2014, 423–424, 15. kép; MRÁV 2013. 119–120, Abb. 15. Az olajtartó vasedények részben Isings 61 formájú üveg *aryballosokra* hasonlítanak: ISINGS 1957. 78–80.

²⁰ NIELSEN 1990. 142–143; BIENERT 2007. 230.

²¹ A vajtai vas olajtartó láncra fűzve *strigilis* mellett került elő, tehát valószínűleg egy fürdőfelszerelést alkottak: Fülep 1949, 41–42. Brigetióból származik egy szett, két *strigilis* és egy hozzájuk tartozó bronz félkör alakú tartó, amelyeket egykor talán még egy *aryballos* is kiegészített: BÓNIS 1968. 34–35, Abb. 12–13. *Strigilis* és olaj/kenőcs tartó edény ha nem is láncra fűzve, de egymás mellett több pannoniai sírban is együtt került elő: Érd: MRÁV 2013. 117–118, Abb. 13–14; MRÁV 2014. 423, 14. kép; Zsámbék: MRÁV 2013. 120, Abb. 17; MRÁV 2014. 425, 17. kép.

²² GOETZ 1892. 651. A fürdés végén az ifjú *strigilisszel* ledörzsölteti magát, majd törülközővel (*sabana*) megtörölteti a testét. Hasonlóan a Colloquium Montepessulanumban. Másik változat szerint az ifjú az *unctoriumban* az olajtartó edényből (*gutus*) olajjal bekeneti magát, majd a fürdés végén *strigilisszel* ledörzsölteti és törülközővel (*sabana*) szárazra törölteti magát. DIONISOTTI 1982, 103.

²³ HEINZ 1983.

lyamán ismerté. Ezek mellett az egykori fürdési szokásról a fürdőfelszerelések árulkodnak. Három bronz *strigilist* ismerünk. Egy a Flórián téri katonai nagy fürdőből (*Thermae Maiores*) került elő, egyet a polgárváros *forumán* találtak, egy pedig a Tölgyfa utcából, feltételezhetően egy javító műhelyből származik.²⁴ *Strigiliseket* ábrázoltak is a polgárvárosi nagy lakóházhoz tartozó magánfürdő *apodyteriumának* padlómozaikján (8. kép).²⁵ A tisztálko-

dáshoz kapcsolódóan fürdőolaj vagy illatszer tárolására szolgáló edények is előkerültek. Pasaréten 1863-ban találtak egy 3.–4. századfordulóra keltezett sírban egy gömbtestű bronz *ampullát*.²⁶ A Bécsi úton sírban egy négerfejes bronz *balsamarium* került elő.²⁷ A polgárváros nyugati fürdőjének közeléből tüveg *aryballos* töredékét ismerjük. Ezen leletek sorába kapcsolódik a jelen cikkben ismertetett fürdőolaj tárolására szolgáló vas *unguentarium* is.

²⁴ ZSIDI-HÁRSHEGYI-VAMOS 2009. 150, Kat. Nr. 798, 799, 800; KABA 1991. 57, 155-96. kép; KÉRDŐ-KOVÁCS 2002. 72-73, 3. kép.

²⁵ ZSIDI 2006. 115.

²⁶ RÓMER 1864. 108, tábla 4., BURGER 1984. 67, Nr. 16, 4. kép 16 és 20. kép; MRÁV 2013. 124-125, Abb. 20; MRÁV 2014. 428, 20. kép 2.

²⁷ FACSÁDY 201., 80-82, 47. kép; FACSÁDY 2014. 157-169.

IRODALOM

- BERTIN 1999 BERTIN, P.: Előzetes jelentés a Bécsi úti temető déli részének feltárájáról III. = Preliminary report on the excavations in the southern sections of the Bécsi Road cemetery, III. AqFüz 5. (1999), p. 26-36.
- BÓNIS 1968 BÓNIS, É.: Emaillierte Palästra-Geräte aus Brigetio. FolArch 19. (1968), p. 925-58.
- BURGER 1984 BURGER A.: Későrómai sírok Aquincumban. BudRég 25. (1984), p. 65-118.
- DIONISOTTI 1982 DIONISOTTI, A. C., From Ausonius schooldays? A schoolbook and its relatives. JRS 72, 1982, 83-125.
- FACSÁDY 2013 R. FACSÁDY A.: „*Forma bonum fragile est ...*” Szépítkezés a római korban. Budapest, 2013.
- FACSÁDY 2014 R. FACSÁDY A.: Antropomorf bronz „balsamarium” Aquincumból. A bronze anthropomorphic „balsamarium” from Aquincum. ArchÉrt 139. (2014), p. 157-169.
- FÜLEP 1949 FÜLEP F.: Római kori kocsitemetkezés Vajtán. ArchÉrt 76. (1949), p. 40-51.
- GOETZ 1892 GOETZ, G. (ed.): Corpus Glossariorum Latinorum 3. Lipsiae, 1892. (Hermeneumata Pseudodositheana)
- HEINZ 1983 HEINZ, W.: Römische Thermen. Badewesen und Badeluxus im Römischen Reich. München, 1983.
- HEINZ 1993 HEINZ, W.: Baden, Salben und Heilen in der römischen Antike. Augst, 1993. (Augster Musemhefte, 13.)
- HEINZ 1996 HEINZ, W., Antike Balneologie in späthellenistischer und römischer Zeit. Zur medizinischen Wirkung römischer Bäder. In: HAASE, W. – TEMPORINI, H., Hrsg., Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Teil II. 37.3 Berlin–New York 1996, 2411-2434.
- HILGERS 1969 HILGERS, W.: Lateinische Gefässnamen. Bezeichnungen, Funktion und Form. Düsseldorf, 1969.
- ISINGS 1957 ISINGS, C.: Roman Glass. Gröningen-Djakarta, 1957.
- IVÁNYI 1935 Iványi: A pannoniai mécsesek = Die pannonischen Lampen. Budapest, 1935. Dissertationes Pannonicae, 2/2.)
- KABA 1991 KABA M., Thermae Maiores Legionis II. Adiutricis. Budapest, 1991.
- KÉRDŐ-KOVÁCS 2002 KÉRDŐ K. – KOVÁCS E.: Kutatások a vízivárosi római tábor vicusának, illetve a középkori Gézavására (később Felhévíz) területén = Excavations in the territory of the vicus of the Víziváros Roman fort and the medieval Gézavására (later Felhévíz). AqFüz 8. (2002), p. 67-75.
- MRÁV 2013 MRÁV, Zs.: Eiserne Klappstühle aus Kaiserzeitlichen Bestattungen der Einheimischen Elite in Pannonien. ArchÉrt 138. (2013), p. 105-144.
- MRÁV 2014 MRÁV Zs.: Összecsukható vasszékek a helyi őslakos elit császárkori temetkezéseiből Pannoniában. Szombathely, 2014., p. 411-446. (Firkák, 3.)
- MUSTAȚĂ 2017 MUSTAȚĂ, S.: The Roman Metal Vessels from Dacia Porolissensis. Cluj-Napoca, 2017. (Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, 12.)
- MUSTAȚĂ-COCIȘ-VOIȘIAN 2012 MUSTAȚĂ, S. – COCIȘ, S. – VOIȘIAN, V.: *Instrumentum balnei* from roman Napoca : Two iron vessels discovered on the site from Victor Deleu street. Ephemeris Napocensis 22. (2012), p. 235-251.
- NIELSEN 1990 NIELSEN, I.: Thermae et Balnea : The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths. Aarhus, 1990.
- PASZTHORY 1990 PASZTHORY, E.: Salben, Schminken und Parfüme im Altertum : Herstellungsmethoden und Anwendungsbereiche im östlichen Mediterraneanum. 1990. (Antike Welt, 21. Sondernummer)

- PÓCZY 1956 PÓCZY, K.: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. *ActaArchHung* 7. (1956), p. 74-136.
- RADNÓTI 1957 RADNÓTI, A.: Gefässe, Lampen und Tintenfässer aus Bronze. In: *Inter-cisa 2*. R. Alföldi, M., Barkóczi, L., Fitz, J., Póczy, K., Radnóti, A., Salamon, Á., Sági, K., Szilágyi, J., B. Vágó, E. (szerk.) Budapest, 1957.
- RÓMER 1864 RÓMER F.: A Buda környékén felásott római sírokról. *ArchKözl* 4. (1864), p. 101-124.
- SZIRMAI 1988 SZIRMAI K.: 61/2. Budapest III. Folyamőr utca (Szeszgyár területe). *RégFüz* (1988), p. 30.
- SZIRMAI 1993 SZIRMAI, K.: Eisengefässe in den spätrömischen Aquincumer Gräbern. In: *Bronces y Religion Romana. Actas del XI Congreso International de Bronces Antiguos*. Madrid, mayo-junio 1990. Arce, J., Burkhalter, F. (cords.). Madrid, 1993., p. 421-427.
- TOPÁL 1993 TOPÁL, J.: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road) 1. Budapest, 1993.
- TOPÁL 2003 TOPÁL, J.: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road) 2. Budapest, 2003.
- WEBER 1996 WEBER, M.: *Antike Badekultur*. München, 1996.
- ZSIDI 2006 ZSIDI P.: Az aquincumi polgár város. Vezető az aquincumi Múzeum romkertjében. Budapest, 2006. (Aquincumi Zsebkönyvek, 1.)
- ZSIDI-HÁRSHEGYI-VÁMOS 2009 ZSIDI P. – HÁRSHEGYI P. – VÁMOS P. (szerk.): *Aquincumi látványraktár = Visual Store at Aquincum*. Budapest, 2009.

A cikkben felhasznált ókori szöveghelyek kiadásai:

- Celsus* A translation of the eight books of Aul. Corn. Celsus on Medicine. trans. by G. F. Collier. London, 1840.
- Galen. de metod.* Galen, Method of medicine. Johnston, I. – Horsley, G. H. R. (ed. and transl.) Cambridge, 2011.
- Historia Augusta* Historia Augusta. Császárok története. Debrecen 2003.
- Plin. nat. hist.* C. Plini Secundi Naturalis Historiae. Vol. 4. Libri XXIII-XXX. Mayhoff, C. (ed.) Lipsiae, 1897.

AN IRON VESSEL FOR CARRYING BATHING OILS FROM AQUINCUM

In 1998, an excavation was carried out on 46–50 Bécsi road, Budapest III. by Tibor Hable and Patrice Bertin. The area belonged to the southern part of the cemetery stretching along Bécsi road, of the military town of ancient Aquincum. During the excavation a four period archeological site was unearthed.

During periods II and III a burial site existed in the area. Beside a larger grave yard or tomb, about 100 graves were unearthed, out of which 85 were cremations and 15 inhumations. According to the observations of the excavating archaeologists, these two burial rites were practiced simultaneously. Based on data provided by the fill of the trench of the road running by the tomb, excavating archaeologists approximate the establishment of the cemetery to the very beginning of the 2nd century. The road was still in use in the 3rd–4th centuries, but burials only took place sparsely in the 4. century.²⁸ From one of the cremation burials of this cemetery (fig. 2), on today's 48 Bécsi road, a special artefact, an iron vessel in a very good condition came to light. It is presumably a so called *unguentarium*, a vessel used for containing bathing oils (fig. 2, 4, 3–4).²⁹

The dimensions of the flattened round shaped vessel (collection entry registration number: Aquincum Museum R 2647/2015) are height: 11.4 cm, diameter of the rim: 4.6 cm, largest diameter: 11.6 cm, wall thickness at the rim: 0.3 cm. Its fragmented rim widens letting the remaining fluid flow back to the vessel. Its mouth is tight, only 1,1cm. The neck is short, the side of the vessel widens rapidly downwards, it reaches its widest in the bottom third of the height. The bottom is round, ending up in a cone shape. The vessel does not have a flat bottom, it cannot stand straight. According to analogies, the vessel might have had two handles under the rim for hanging on a chain, but there are no visible signs of these handles on the corroded surface of our piece. Iron vessels similar to this were ended together from two wrought parts around the widest diameter³⁰. This production technique can only be assumed in the case of

the Aquincum vessel, but cannot be proved until further examinations are carried out.

The closest analogies of the iron vessel from Aquincum came to light in Intercisa (Pannonia Inferior, Dunaújváros, Hungary today) and in Ala Nova (Pannonia Superior, Schwechat, Austria today)³¹ Both vessels are somewhat smaller than the one of Aquincum, they are about 8,5–9 cm tall. On the side of the Intercisa piece there is a corroded bronze ring attached for hanging on a chain. The piece of Intercisa was unearthed from a grave, no exact dating is known. The one found in Schwechat has been unearthed from a 3rd century cremation burial according to information provided by Ana Zora Maspoli.

In Pannonia a similar iron vessel was found in Vajta, unfortunately not through professional excavation, in a grave in 1935. Its shape differs slightly. Its wide rim is surrounded by a bronze band, and there are two iron handles launched from under the rim, that are attached to the body of the vessel with heart shaped hangers. There are bronze ring in both hangers, and further bronze chain links were found, so it is presumable that the vessel was hung on a chain along with the bronze *strigilis* that was found nearby. Ferenc Fülepe has dated the burial to between mid 2nd and the first decades of the 3rd century.³²

A piece of the same type as the Aquincum one is mentioned from a so far unknown site by Silvia Mustață that is owned by Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Similar, but slightly differing pieces were unearthed in Napoca (Dacia, Cluj-Napoca, Romania today) that were in use some when in the first three quarters of the 3rd century. Beside the above, there is one more piece originating from Rottenburg that, based on its archaeological context, can be dated to the 2nd–3rd centuries.³³

Neighbouring the iron vessel of Aquincum in the grave, the following objects were found: three

²⁸ BERTIN 1999, 30–35.

²⁹ My colleague Loránd Vass brought my attention to the artefact, that I would like to thank him hereby.

³⁰ FÜLEPE 1949, 42, MUSTAȚĂ 2017, 152–155.

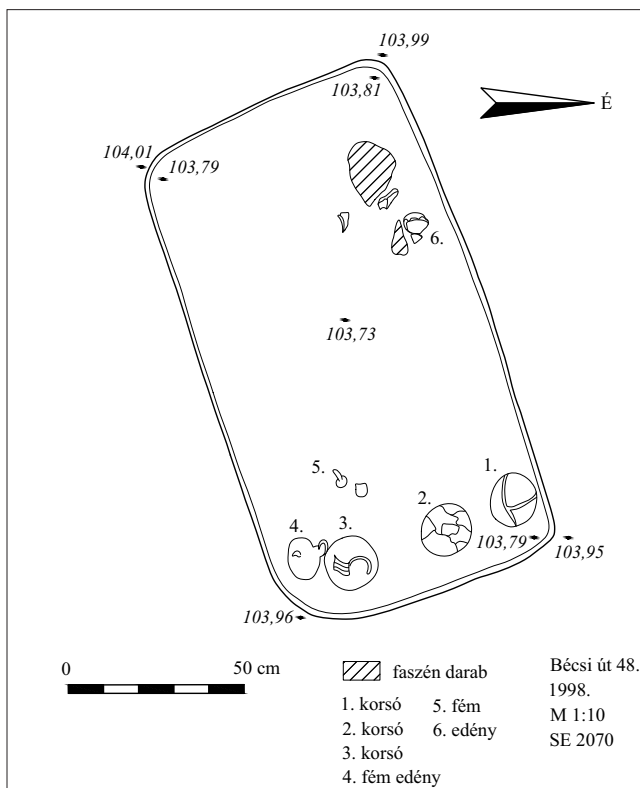
³¹ About the piece of Intercisa see: RADNÓTI 1957, 191, 218, Nr. 22, Taf. XXXIX, 11. About the vessel yet unpublished I would like to thank Ana Zora Maspoli for the information.

³² FÜLEPE 1949, 41–51.

³³ MUSTAȚĂ–COCIȘ–VOIȘIAN 2012, 235–239; MUSTAȚĂ 2017, 152–156. In the same articles they mention three other vessels used as bathing equipment, but the shapes of those are fatter from the shape of the Aquincum vessel. One of them came to light from the Seine, another in Bouclans, France and the third appeared in antique market in New York.

jugs made of a reddish yellow material, with one handle, once having a red coating; a light gray, roundish, inclined rimmed small beaker; a small reddish yellow, plate with a tightened rim that was burnt gray secondarily; and the fragments of a small oil lamp perhaps of type Iványi X made of a

light yellow material originally having a brownish red coating (*fig. 5-6*). These forms are generally known from Aquincum, analogies were also found in the Bécsi út cemetery, and can be dated to the second half of the 2nd century – first half of 3rd century in general.

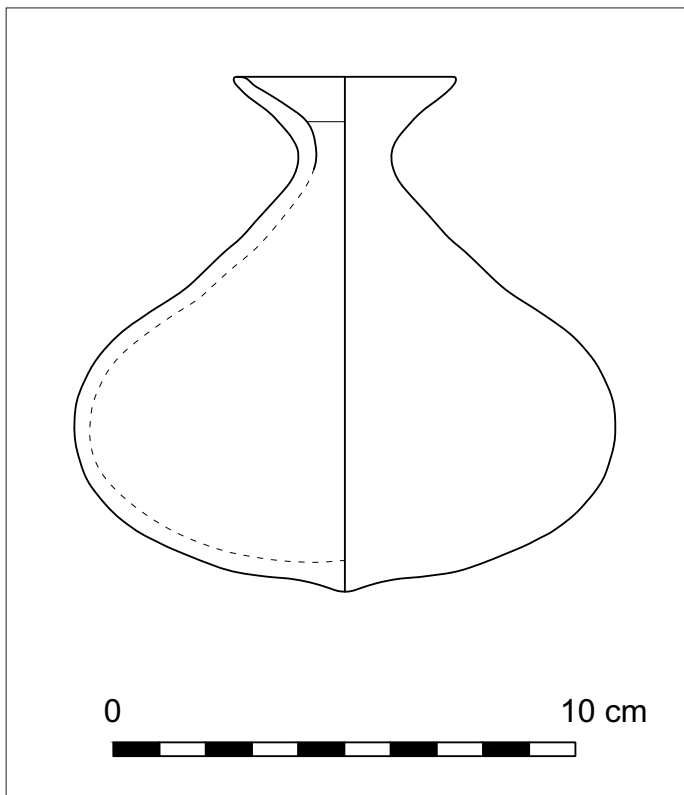

2. kép. A hamvasztásos sír rajza, amelyben a vasedény előkerült (rajz: Patrice Bertin nyomán Lajtos Tamás)
Fig 2: Drawing of the cremation burial grave, from which the iron vessel came to light (by Tamás Lajtos, after Patrice Bertin)

1. kép. Aquincum temetői (a térképen szürkével jelölve) a vasedény lelőhelyével
Fig 1: The cemeteries of Aquincum (marked with grey on the map) with the site of the iron vessel.

3. kép. A fürdőolaj tárolására szolgáló vasedény
(Fotó: Komjáthy Péter)
Fig. 3. Iron vessel for storing bathing oil. (Photo by Péter Komjáthy)

4. kép. A fürdőolaj tárolására szolgáló vasedény (rajz: Lajtos Tamás)
Fig. 4. Iron vessel for storing bathing oil. (by Lajtos Tamás)

7. kép Vasedény a Folyamőr utcából
(fotó: Komjáthy Péter)

5. kép. A sírból előkerült edények (Fotó: Komjáthy Péter)
Fig. 5. Vessels excavated from the grave. (Photo by Péter Komjáthy)

6. kép. A sírból előkerült mécses töredékei
(Fotó: Komjáthy Péter)
Fig. 6. Fragments of the oil lamp found in the grave. (Photo by Péter Komjáthy)

8. kép Birkózó jelenetes mozaik a polgárváros magánfürdőjéből a jobb felső sarokban három strigilis ábrázolásával.

TÓTH ANDRÁS

RÉGÉSZETI HERMENEUTIKA ÉS AZ AQUINCUMI FIBULA Adalékok a germán amulettekhez

„A feldolgozás az anyagban rejlő élet feltámasztása...”
(Joó Tibor)¹

Minden kultúrában megtalálhatóak azok a viseleti tárgyak, melyek szimbolikájuk vagy formájuk, anyaguk, illetve ezek együttese révén a viselőt voltak hivatottak védeni az ártó hatásoktól, vagy éppen a pozitív erők 'bevonását' segítették elő; ezeket összefoglaló –és általánosító- kifejezéssel amuletteknek, talizmánoknak nevezzük. Ezen tárgyak igen különleges régészeti források, mivel jelenlétük és elterjedésük egy adott területen fontos kultúr- és társadalomtörténeti indikátor. Ám azt fokozottan figyelembe kell venni, hogy megfelelő háttérismeretek (vallás- eszmetörténeti források, illetve strukturális analógiák) nélkül kevéssé értelmezhetőek, lévén ezek a tárgyak egy archaikus tudati perspektívának és világképnek csak esetleges, szórványos materiális lecsapódásai; s minden tárgy tulajdonképpen mediátori/kommunikatív

megállapításoknak, mint pl. „a tárgyak mögött rejlő lélek”, „a tárgyak mögött az embert kell felfedezni.” Ez a tárgyi hermeneutika többlépcsős, és a tárgy totalitását a fenomenalitáson túlmenően igyekszik a lehetőségekhez mértén figyelembe venni: a tárgy elsődleges funkciója, a tárgy esetleges másodlagos funkciója (ha utal erre valami), a tárgy ornamentikája, textuális elem, a tárgy anyaga, a tárgyra való rámutatás (mely lehet emikus és etikus). Mindezek egy adott kultúra kontextusába helyezendők bele, melyet elsősorban írott források (amennyiben vannak), interdiszciplináris (vallás- eszme- társadalomtörténeti, szemiotikai stb.) analógiák határoznak meg, s nem egymástól elkülönült szegmentumokként, hanem egységet képező utalásokként értelmezendők. A hermeneutikai kör elemeit a következő táblázat foglalja össze:

előkörülmenyek		Tárgyi reprezentáció, kontextus, társadalmi-kulturális összefüggések az esetleges források és strukturális analógiák alapján. A hangsúly a szellemi háttéren van, melynek a társadalmi
elsődleges funkció		hátter és az anyagi kultúra csak egy vetülete.
másodlagos funkció (ha van erre utalás)		
ornamentika		
textuális elem		
anyag		
forma		
megnevezés	emikus (benső, autochtón, egyidejű, konkrét)	
	etikus (külső, tudományos, későbbi, kategorizáló)	

szerepet tölt be, melyet csak értelmező kontextusban tudunk igazán megragadni.² E tanulmány célja egy rekonstrukciós kísérlet, egy „tárgyi hermeneutikai kör” (értelmezési lehetőségek horizontja) megrajzolása egy konkrét és komplex interpretációs hálóval bíró régészeti leleten –az aquincumi rúnás fibulán- bemutatva, mely experimentális gondolatmenet szélesebb körben is alkalmazható. Fontos előzetesen megemlíteni, hogy itt természetesen nem csalhatatlan és megdönthetetlen állításokat és definitív kijelentéseket szeretnék tenni, hanem megpróbálni érvényt szerezni azoknak a sokat hangoztatott közhelyszerűen keringő

Az amulett és a talizmán szavakat sokszor rokonértelműnek tekintik, ám létezik a kettő közötti differenciálás: a medievisztikában talizmánnak a felirattal ellátott tárgyakat, amulettnek a felirat nélkülieket nevezik.³ Van olyan felosztás is, miszerint a talizmán pozitív hatásokat biztosít, míg az amulett apotropaikus ('bajelhárító') funkciót tölt be.⁴ További finomítás, mely főleg a középkori 'tanult mágiára' vonatkozik, hogy az amulettek folyamatosan fejtik ki hatásukat, míg a talizmánokat egy konkrétan meghatározott cél érdekében alkotják meg.⁵ Az amulett az arab *hamalet*,

¹ Joó 2017. 89.

² SHANKS 1998. 15.; TOWNEND 2002. 72.

³ KIECKHEFER 1991. 77.

⁴ MEANEY 1981. 4.

⁵ ZEITEN 1997. 3., 4. lbj.

hamala (csüngő, függő) szóból származik, ebből ered a latin *amuletum*.⁶ Más rokon értelmű kifejezések az ógörög *amylon*, a görög *peripton* (függő), illetve a *phylakterion* ('varázserejű tárgy').⁷

Főként ezek a megnevezések fordulnak elő azokban a viszonylag késői, szórványos és sok esetben toposzjellegű forrásokban, melyek a germánok amulethasználatára vonatkoznak (de természetesen a lingvisztikai és régészeti adatok bizonyítják a szokás korábbi meglétét). Tacitus beszámolója szerint a germánok „*a szent ligetektől előhozott bizonyos ábrázolásokat (signa) magukkal viszik a csatába.*”⁸ Tours-i Gergely a *Historia Francorum*-ban (6. sz.) a következőket írja a frankok pogány szokásairól: „*Úgy tűnik, a frankok mindig is különös vallási szokásoknak hódoltak és megtagadták Istent. Az erdők és a vizek teremtményeit ábrázoló figurákat készítettek. Madarak, vadak és egyéb dolgok mását készítettek el. Isten imádata helyett ezeknek a bálványoknak hódoltak és áldoztak.*”⁹ A 8. sz.-ban íródott *Indiculus Superstitionem et Paganorum* felsorolja azokat a szászok körében dívó pogány szokásokat, babonákat, melyeket egy igaz keresztény számára feltétlenül kerülendőek; a lista 10. pontja tartalmazza a „*csomókat és amuletteket (amuletum).*”¹⁰ *Theodor Penitentiáléjában* (7. sz.) a következő szerepel: „*Nem megengedett pap avagy laikus személy számára, hogy amuletteket (philacteria) viseljen vagy készítsen, mert ezek a lelküket kötik meg.*”¹¹ De vannak adataink a germán kultúrkörből is amulett-megnevezésekre, ami jelentős lehet, hiszen a nyelv egy létmód, a nyelvi kifejezések egyfajta 'ráhangoltságot' teremtenek meg; ez pedig nem csak a használó, készítő tudati alkatára vonatkozik, hanem a tárgy létmódjára is.¹² Már a fentebbi megnevezések is 'beszédeselek': a latin *amuletum* és az ógörög *amylum* a keménységgel, szilárdsággal hozható összefüggésbe, s az *amuletummal* etimológiai rokonságban álló *amoliori* jelentése 'elhárítani', 'eltávolítani'.¹³ A régi germán nyelvekben is több kifejezés létezett az ilyen jellegű tárgyakra. Az óangol *thweng* az amulett szinonimájaként szerepel, s valami olyasmire utal, amit 'kötni', 'viselni' lehetett; hasonló ez a latin *ligatura*-hoz (mely szintén amulettra is utalhat). Az ógermán *zoupargriscíp* szó szerint jelentése 'varázserejű írás', mely felirattal ellátott tárgyra vonatko-

zott.¹⁴ Az ógermán *heil*, a gót *hailjan* jelentése 'egészség', 'épség' (ugyanazt jelenti az óangol *lybesn*); a szót amulett értelemben is használták, ami arra utal, hogy az ekként használt tárgy az isteni szférából eredő teljességet, (a *heil*lt) volt hivatva valamilyen korrespondencia révén hordozni és közvetíteni.¹⁵ Az illusztratív kifejezések szerteágazóak, ám jól látható bennük számos közös, meghatározó vonás, amelyek alapján megvonhatóak azok a szemantikai elemek, amik egyfajta, az amulettekre jellemző, Wittgenstein-i értelemben vett 'családi hasonlóságot' („*Familienähnlichkeit*”) képeznek.¹⁶

Az amuletteket legáltalánosabban anyaguk szerint lehet csoportosítani: ásványi eredetű, állati eredetű, fémből készültek; s ezeken belül lehet specifikálni alcsoportokat. Érdekes lehet az egyes anyagokhoz (pl. nemesfémekhez, az állati eredetűekhez) társított archaikus elképzelések vizsgálata. A germánok esetében sajátos csoportot képviselnek a rúnafelirattal ellátott tárgyak, a Donar (Thor)-buzogányok és a brakteáták.¹⁷ Alapvető kérdés, hogy egyáltalán milyen alapon tekintünk egy tárgyat amulettnek. Dübner-Manthey átfogó és általánosító, ugyanakkor lényegre törő megállapítása szerint bármely tárgyat lehet amulettként kezelni, melyet viselője mágikus erővel ruházott fel.¹⁸ Azonban kétségtelenül igaz az, hogy vannak olyan tárgyak, amelyek eleve mágikus-szagrális célzattal, 'amulettnek' készülnek, míg más típusok ezt másodlagos funkcióként öltik fel. 'Amulett' szavunk túlságosan lehatárolt, a fenti árnyaltabb megneve-

¹⁴ FLOWERS 1986. 143.

¹⁵ GREEN 1998. 16.

¹⁶ Mivel az amulettek a spirituális kultúra területéhez tartoznak, és a fenti példák nem egy konkrétan behatárolt idő-térbeli egységből származnak, röviden érdemes érinteni a germán hitvilág tanulmányozása során felmerülő azon kritikákat, miszerint eléggé ingoványos területre vezet a legtöbbször északi-skandináv területekről vett, és nagy mértékben az *Eddákon* alapuló analógiák alkalmazása a korábbi, kontinentális germán népekre. Az igazság az, hogy ezeket az analógiákat lingvisztikai bizonyítékok is alátámasztják (pl. az istenek *eröként* való felfogása, a rítusok természete; az északi istenek neveinek és a hét napjainak összekapcsolására már a 4. sz.-ból, a Rajna-vidékről vannak adataink), melyekből elég bizonyosan lehet a vallási elképzelésekre következtetni, hiszen az alapvető struktúra csaknem azonos; természetesen a regionális eltérések jelentősek is lehetnek, de ez magát az alapstruktúrát, az 'ideális objektumot', melynek számtalan morfológiai elágazása is lehet, nem érinti. Erre a kritikus álláspontra túlságosan rányomta bélyegét a jelenkori statikus vallásfelfogás (a szó *confessionalis* értelmében), holott a germán- és a legtöbb archaikus- vallás (a szó *religionalis* értelmében) dinamikus, *aktív-intenzív* volt. Természetesen a 'felekezeti vallásosság' értelmében egységről nem beszélhetünk. Itt nincs lehetőség a kérdés bővebbi kifejtésére, de ld. pl. GREEN 1998. 14-16., SIMEK 2004., FLOWERS 2012. 141.

¹⁷ TÓTH 2009.

¹⁸ DÜBNER-MANTHEY 1990. 68.

⁶ ZEITEN 1997. 3.

⁷ MACLEOD-MEES 2006. 3.

⁸ Tacitus *Germania* 7. (Borzsák István fordítása)

⁹ Tours-i Gergely *Historia Francorum* 10. (1.1.77.) In: CHISHOLM 2002. 32. (saját fordítás)

¹⁰ Codex Vatican Pal. Lat. 577, In: CHISHOLM 2002. 50.

¹¹ GRIFFITHS 2003. 112.

¹² Ld. HEIDEGGER 1998.

¹³ HERDICK 2001. 18.

zések jobban rámutatnak arra a jelentéskörre, mely nem egy adott típusra, hanem sokkal inkább egy *funkcióra* utalnak. Az egyes rendeltetéseket és azok rangsorolását (praktikus, ornamentikus, szakrális) nem lehet minden esetben egyértelműen eldönteni, pl. a szimbolika mind az ornamentikának, mind a szakrálisnak lehet eleme; de nem is mindig érdemes, hiszen ezek sokszor átfedik egymást, s ezek határozzák meg az általunk 'diakrón-etikus' módon amulettnek nevezett tárgyakat. Az alapfunkciókat a megnyilvánulás célja szerint két csoportra szokás felosztani: vonzás (a pozitív erők (termékenység, jólét, egészség) 'bevonása'; hártás (bajelhártás, védelem). Azonban sokkal célszerűbb az 'evokatív' (felidéző) jelző használata, hiszen az amulett célja bizonyos 'erők' fel- és megidézése nem az egzakt kauzalitás, hanem analógia és szinkronicitás útján. Az amulettnek, mint a tárgyi kommunikáció eszközünek szemiotikai modellje:¹⁹

forrás (kódoló): a tárgy készítője, illetve viselője	
Konkrét jelentés (pl. felirat, szimbólum)	Üzenet (cél)
Áttételes jelentés (anyag, forma)	
Csatorna (maga a viselés ténye, a tárggyal végzett esetleges rítus, vagy a tárgy elkészítése)	
Fogadó (dekódoló): isten, természetfeletti lény, erő	

A tárgyi szakralitás jelen esetben nem csak az általános értelmezett vallási funkcióra vonatkozik, hanem a 'numinózus' manifesztálódására; a tárgy a közvetítő közeg szerepét tölti be. A numinózitás földi-emberi világban történő megjelenése a *hierofánia*, melynek fókuszpontja az amulett a fentebb említett kategóriák révén, s ez erőként, hatalomként (*kratofánia*) is megnyilvánulhat.²⁰ A numinózus, a 'szent' (amely itt a profán ellentéte, nem pedig egy adott kulturális közeghez köthető fogalom) dichotóm módon jelenik meg, mint *mysterium tremendum et fascinans* (egyszerre félelmetes és lenyűgöző). A germán kultúrkörben a *wihaz* a félelmetest, a nem-emberit, a 'teljesen más' (*ganz andere*), a mundán szférától elszeparált létezőt fejezi ki; a *hailagaz* a védelemért, jólétért felelős, az emberi világba is átnyúló attraktív oldal, s eme két aspektus jelenti a teljességet, az egységet.²¹ Egy adott objektum a *wihaz* részesévé tehető (például egy rítus, felirat, szimbólum, átalakítás által), majd pedig a *hailagaz* által nyilváníthatja meg ennek erejét. Az amuletteken, például a brakteátákon sokszor kimondottan bizarr, ijesztő ábrázolásokkal találkozhatunk. Érdekes kérdés, hogy ki volt az a személy, aki egy amulettet, kultikus tár-

gyat elkészíthetett, és/vagy hatalommal felruházható? Valószínű, hogy csak a komolyabb szaktudást igénylő tárgyak elkészítéséhez volt szükség speciális státuszú személyre, bizonyos amuletteknek (pl. állati eredetűek) már az anyag-analógia révén hatást tulajdonítottak.²² Bár konkrét forrásunk nincs rá, de például brakteáta-ábrázolások alapján valószínűsíthető, hogy a 'mágikus lélegzet' tárgyba történő projiciálása egy bevett módszer volt.²³

A fenti alapvetések után térjünk rá az aquincumi rúnafeliratos fibulára, ami egy elrejtett kincselet részeként került elő a katonaváros amphi-teatrumának déli főbejáratánál egy kőlap alól 1940-ben.²⁴ A leletegyüttes két aranyozott ezüstfibulából (A55.133.1-2.), két aranyozott szélű ezüst ivócsészből (A 55.133.4-5) és tíz nagyméretű, kónikus ezüst gyöngyből (avagy díszgombból, A 55.133.3.) áll (1. kép).²⁵ A fibulák közül a rúnafeliratos dísz-

gombjai hiányoznak (5. kép). Vitatott a lelet elrejtésének időpontja, illetve etnikumhoz kötése, kezdetben a 6. sz. első felére keltezték és a langobardok hagyatékának tartották (Nagy Tibor, László Gyula, Bóna István).²⁶ Sokkal valószínűbb azonban, hogy a készítés és az elrejtés időpontja az 5. sz. közepe és harmada közé tehető, és a szvébekhez (quadok) köthető, akik már évszázadokkal korábban is a római provincia szomszédságában éltek, békés viszonyok között.²⁷ Egyes feltevések szerint a későrómai művészetből táplálkozó és átalakuló kora középkori germán művészet kialakulásában a Duna menti szvéb ötvösség is fontos szerepet játszhatott. Az sem lehetetlen, hogy a kincselet tulajdonosa a szvébekkel szomszédos herul népből származhatott, és az elrejtés a szvébeknek és a heruloknak a 6. sz. elején benyomuló langobardok általi leigázásával hozható összefüggésbe.²⁸

A legkorábbi darabok a szilágysomlyói kincscsel formai hasonlóságot mutató félgömb alakú csészék (3. kép); a fibulapár indadíszes, a széleken

¹⁹ A modell alapját ld. FLOWERS 2000. 3.

²⁰ ELIADE 2006. 185-187.

²¹ OTTO 1997.; FLOWERS 1986. 127.

²² ZEITEN 1997. 5.

²³ HAUCK 1975. 471.

²⁴ NAGY 1942. 12.; NAGY 1943. 374.

²⁵ NAGY 1993. 356. A lelethez tartozott eredetileg egy kis bronzcsövecské is (A 133.4/a).

²⁶ NAGY 1942.; LÁSZLÓ 1942. 784.; BÓNA 1956. 217-218.; NAGY 1973. 195.

²⁷ NAGY 1993. 356.

²⁸ BÓNA 1974. 80.; NAGY 1993. 356.; FANCSALSZKY 2003. 260.

asszimmetrikussá váló indamotívuma a késő antik és a germán kor közötti átmenet jellegzetes példája (2a-b kép).²⁹ A fibulák lábán látható állatfej-motívum a germán állatstílusra utal (4. kép).

Az 5. sz. második, és a 6. sz. első felére a Kárpát-medencéből 7 germán kincslelet keltezhető: Alsószemeréd, Aquincum, Érsekújvár, Karancseszki, Kisselyk, Sárvíz, Szamosfalva, melyek nem képeznek egységes horizontot, összetételük is teljesen különböző, perszonális, és elrejtésük lokális történésekkel állhat összefüggésben.³⁰ De az sem lehetetlen, hogy ennek nem gazdasági, hanem szakrális okai voltak; esetünkben a rúnafeliratos fibula csak megerősíti ezt a felvetést. Érdekesség, hogy ebben az időszakban Skandináviából számos gazdag kincslelet származik (pl. Darum, Skonager, Gudme II, Killerup, Kitnaes, Madla, Sletner, Stavijordet, Söderby, stb.), melyek viszont egy egységes *Fundhorizont*ot képeznek, és mindegyikben található brakteáta; elrejtésüket Morten Axboe egy, az 536-os évben bekövetkező napfogyatkozással és az azt megelőző természeti eseményekkel hozza összefüggésbe.³¹

Korábbi írásomban már elemeztem a fibula két-soros rúnafeliratát, amelyben egy új értelmezést is javasoltam (6-7. kép):

A: *futharkg* (a *futhark*-ábécé első hét betűje, egy jel híján a teljes első *aett* (család),

B: *s(alu/egun) l(aukar) aig:kngia* (áldás/jó egészség a fibula tulajdonosának).³²

A fibulát amulettként határoztam meg, melyet alátámaszt maga a rúnafelirat megléte (annak jellege meg különösen), és a tárgy szándékos megcsonkítása, mely így viselésre alkalmatlanná tette. A fibulának már alapvetően lehetett egy amulettjellege, amit a római kori Barbaricumból származó példák igazolnak.³³ A női ékszereknek, nyakláncoknak a praktikus és társadalmi funkció mellett lehetett egy szakrális, a személyes vallásossághoz köthető rendeltetése is, minthogy mind skandináv, mind kontinentális példák alapján a germán nőknek meghatározó szerep jutott a termékenységkultuszban, melynek a jólét, gazdagság, materiális megnyilvánulásai.³⁴ Az antik források is beszámolnak jósnőkről, látókról, aki magas társadalmi státusszal rendelkeztek.³⁵ Amuletteket nagy számban

női- és gyermeksírokban találunk. Ám azt nem lehet pontosan tudni, hogy az adott korban milyen kortól számított valaki felnőttnek; a serdülőkor iniciatikus jellegéről azonban számos adattal rendelkezünk.³⁶ A csecsemők mellé nem tettek nagy számú amulettet, esetleg egy gyöngyöt, de ritka esetben az is előfordul, hogy felnőtthez hasonló melléklettel látták el, melynek speciális oka lehetett.³⁷ Az *infans* II. (7-13 éves kor) életkorba eső sírok esetében figyelhetjük ezt meg elsősorban, az *infans* I. csoportban változatosabb és egyedibb a mellékletadás szokása.³⁸ Különösen a gyermekek – de a nők esetében is – az amulettviselés összefügghet bizonyos lélekképzetekkel, miszerint bizonyos lélekcsoportok/részek egy adott kor alatt, egy adott nemnél nem alakulnak ki így ezt mindegyik 'pótolni' kell.

A fibula lábán az I. germán állatstílus stilizált állatfej-motívuma látható, mely nem kötődik szervesen a többi ornamentális elemhez. Hasonló ábrázolás látható a répcelaki, a gávai, az ártánd-lencsésdombi, a Bereg-vidéki fibulákon is.³⁹ A stílus nemhez kötése nem kizárólagos, mert ugyan legtöbb esetben a nők által viselt fibulákon található, de előfordul fegyvereken és ivóalkalmatosságokon is.⁴⁰ A zoomorf maszk konkrétan meghatározhatatlan, de úgy tűnik, egy emlősállatot ábrázol (pl. farkas, vaddisznó, medve), kitágult orrlyukakkal; bizonyos ábrázolásokon az orrnyílásokból tör elő a gyógyító vagy isteni lélegzet, lehellet, mely megelőzi az ember-állat transzformációt.⁴¹ A vaddisznó-ábrázolás annyiban valószínűsíthető, hogy ez az állat gyakran szerepel védőfegyvereken, pl. pajzsokon, sisakokon; s arról is nevezetes, hogy nekitámad még túlerőben lévő ellenfeleknek is; ráadásul mint bőség- és táplálékforrás is szerepel a germán mitológiában: a Valhallában Saehrímnir vadkant minden esete elfogyasztják, ám az másnapra feltámad.⁴² Tacitus leírása szerint az *aestius* törzs tagjai „*Babonás hitük szerint jelvényként vadkanképmást viselnek: ez fegyverek és mindenféle más védelem helyett még az ellenség gyűrűjében is mentesíti a gondoktól az istennő hívét.*”⁴³ Az állat protektív és életető szerepe tehát igen hangsúlyos.

Nagy Margit szerint a fibula tulajdonosa keresztény lehetett, amit egy, a rúnasor fölé bekarcolt ke-

²⁹ NAGY 1993. 357.

³⁰ KISS 1999. 56.

³¹ AXBOE 2001. 128.

³² TÓTH 2014. 97-108.

³³ BEREZ 2008. 195.

³⁴ OLSEN 2005–2006. 494-497.

³⁵ Tacitus, *Velleius Paterculus*, és *Papinius Statius* (Kr.u. 1. sz.) említést tesznek *Veledáról*, az istenként tisztelt legendás germán jósnőről. Ld. még CALLMER 2006. 189.

³⁶ Ld. pl. ELIADE 1999.

³⁷ MEANEY 1981. 245.

³⁸ DÜBNER-MANTHEY 1990. 73.

³⁹ NAGY 2007. 166, 170, 172, 178.

⁴⁰ FLOWERS, 2012. 126.

⁴¹ VIERCK 1967. 135.

⁴² FLOWERS 2012. 172.

⁴³ Tacitus *Germania* 45.

reszt igazolna.⁴⁴ Véleményem szerint azonban ez megalapozatlan, 2014-es vizsgálatom során a karcolás egyáltalán nem bizonyult keresztnek, sokkal inkább egy halvány, másodlagos, alig látható felületi sérülés, és a tárgy jellege, de leginkább maga a rúnafelirat a pogány amulettkaraktert erősíti. Sőt, a germán állatstílus „narratív művészete” éppen hogy egy speciális célközönségnek szóló, a mediterrán-keresztény ábrázolással szembeni identitás-megőrző funkcióval bírt.⁴⁵

Erdemes figyelembe venni a tárgy anyagának konvencionális (társadalmi, szimbolikus) dimenzióját is.⁴⁶ Az archaikus társadalmakban, így a germánoknál is, a fémmegmunkálást, a kovácsmesterséget nagy tisztelet és széleskörű mitológiai háttér övezte; a fémek legnemesebbikei, az arany és az ezüst esetében még jelentősebb a saját funkció. Bár az aquincumi fibula ezüstből készült, az aranyozás ténye hangsúlyos. Már az idősebb Plinius kiemelte az arany azon sajátosságát, nem fogja tűz, korrózió. Állandósága rendkívül hatékonyá tette a gonosz szellemek elleni védelemben (*Stoffheiligkeit*).⁴⁷ A germán mitológia kovácsai, ötvöseik (Wölund/Veland, Regin, a törpék) mind kapcsolatban álltak az isteni szférával. A 7. sz.-ban a rugiak királynője, Giso, több aranyművest is bebörtönzött, hogy csak neki dolgozzanak.⁴⁸ Lehetne említeni az arany szoláris karakterét is, mely szinte minden archaikus kultúrában fellelhető.

A fentiekben meghatároztuk azokat a szempontokat, amelyek relevánsak az aquincumi fibula teljes értelmezéséhez. Vizsgálatunk során 'kintről' haladtunk 'befelé', az általánostól az egyedihez (az amulett attribútumai, létmódja; tér, idő, az ornamentikai-epigráfiai elem indikálta jelentés, szubsztancia). Legáltalánosabb megnevezésként fibulaként mutattunk rá, de az elemzés alapján valószínűsítjük az amulett funkciót. Valamennyi tárgyleírás alapja és kiindulópontja tulajdonságainak számbavétele, ám hiba lenne pusztán ezek összességüként meghatározni egy tárgyat.⁴⁹ Nagyon fontos továbbá, hogy hogyan ragadják meg a tárgyat. Azonban általában kevés szó esik a leírást adó tulajdonságokhoz tartozó *perspektíváról*, sokszor nem is kísérlik meg rekonstruálni a készítő/használó perspektíváját, a *native point of view*-et.⁵⁰ Ez azzal is

magyarázható, hogy az önmagát egyre inkább a 'hard science' felé orientáló régészet redukált megfogalmazásokat kíván adni, és a tételes-tipológizáló leírással, a „mennység uralma” jegyében történő faktumok regisztrálásával nem lehet melléfogni. Azonban, főként az írásbeliséggel nem rendelkező kultúrák esetében fel kell ismerni a kutatási lehetőségek agnosztikus jellegét, ami nem feltétlenül lezár, hanem tágabb perspektívában megnyit interpretációs lehetőségeket. Egy tárgy régészeti kontextusban a múlt és a jelen közötti kommunikáció eszköze. Természetesen nagyon nem mindegy, hogy milyen jellegű tárgyról van szó, hiszen nyilvánvalóan a köznapi, vagy univerzálisabb rendeltetésű tárgyak kevesebb interpretációs lehetőséget hordoznak. De éppen ezért érdemes minél alaposabban körbejárni, megvizsgálni az olyan artefaktumokat, mint például az aquincumi fibula, melyek teljesen unikálisak, s egy meghatározott, ámde nem teljesen lehatárolt jelentéskörrel bírnak. Ebből a szempontból háromféle tárgytípust különböztethetünk meg:

- köznapi/univerzális jelentésű tárgyak – csekély asszociációs horizont (itt nem maga a tárgy, hanem annak régészeti kontextusa világít rá az életmódbeli/mentális sajátosságokra; de természetesen ezeken is szerepelhet szimbólum)
- szimbolikus/szagrális/ornamentális jelentésű tárgyak – közepes asszociációs horizont (ezek egy adott kultúrkörön egy adott jelentéssel bírhatnak, szignifikátor-szerepük kiemelkedő)
- unikális tárgyak – tág asszociációs horizont (bizonyos egyedi attribútumok esetén az első két kategória tárgyai is tartozhatnak ide)

Természetesen mindhárom jelleg vizsgálata fontos, ám a tárgyak az emberi tudat termékei; ezért eme alap feltérképezéséhez az utolsó két kategóriába tartozóak, melyeket szignifikátor-tárgyknak is nevezhetünk, elsődlegesek. Vizsgálódásunk perspektívái kontextuálisak és szimbolikus/kommunikatívak, szemiotikaiak voltak; melyek segítségével egy hermeneutikai *circumambulatio*-t végeztünk, amit a Wittgenstein-i 'nyelvjáték' (*Sprachspiel*) mintájára nevezhetünk 'tárgyjátéknak' (*Objektspiel*), mint a tárgy jelentéshorizontjait feltérképező heurisztikus módszernek; s ha ennek eredményeként sikerült további támpontokat, értelmezési lehetőségeket teremtenünk, megvalósult azon régészeti definíciónk, amely szerint ennek egyik lényegi vonása *a tárgyon való gondolkodás*.

⁴⁴ NAGY 2000. 46-47.

⁴⁵ WICKER 2003. 531-551.

⁴⁶ WILHELM 2010. 57.

⁴⁷ BEHR 2012. 52.

⁴⁸ BEHR 2012. 54.

⁴⁹ WILHELM 2010. 45.

⁵⁰ WILHELM 2010. 45.

A fotóért köszönet Szilágyi Nórának.

IRODALOM

- AXBOE 2001
AXBOE, M.: Amulet pendants and a darkened sun. On the function of the gold bracteates and a possible motivation for the large gold hoards. In: Roman Gold. KVHAA Konferenser 51. Stockholm, 2001., p. 19-136.
- BEHR 2012
BEHR, C.: The working of gold and its symbolic significance. In: Goldsmith mysteries. Archaeological, pictorial and documentary evidence from the 1st millennium AD in northern Europe. Pesch, A.-Blankenfeldt, R. (Ed.) Neumünster, 2012., p. 51-58.
- BERECZ 2008
BERECZ, K.: Aucissa és emailos fibulák Pannoniában és a szomszédos Barbaricumban. Budapest, 2008. (doktori értekezés) http://doktori.btk.elte.hu/hist/vidativadarnebereczkatalin/diss_nem.pdf (letöltés ideje: 2017. 08. 12.)
- BÓNA 1956
BÓNA, I.: Die Langobarden in Ungarn. ActaArchHung 7. (1956), p. 183-290.
- BÓNA 1974
BÓNA I.: A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Budapest, 1993.
- CALLMER 2006
CALLMER, J.: Ornaments, ornamentation and female gender. Women in eastern central Sweden in the eighth and early ninth centuries. In: Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes and interactions Andrén, A.-J., Kristina-Raudvere, C. (Ed.) Lund, 2006., p. 189-194.
- CHISHOLM 2002
CHISHOLM, J.: Grove and gallows. Greek and latin sources for germanic heathenism. Austin, 2002.
- DÜBNER-MANTHEY 1990
DÜBNER-MANTHEY, B.: Zum Amulettbrauchtum in frühmittelalterlichen Frauen- und Kindergräbern. In: Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen-Lebensnormen-Lebensformen. Beiträge zu einer internationalen Tagung am Fachbereich Geschichtswissenschaften der Freien Universität Berlin 18. bis 21. Februar 1987. Afeldt, W. Sigmaringen (Hrsg.) Berlin, 1990., p. 65-87.
- ELIADE 1999
ELIADE M.: Misztikus születések. Budapest, 1999.
- ELIADE 2006
ELIADE M.: Mítoszok, álmok és misztériumok. Budapest, 2006.
- FANCSALSZKY 2003
FANCSALSZKY G.: Germán népek a Kárpát-medencében a Kr.u. I. évezredben. A Békés Megyei Múzeumok közleményei 24-25. (2003), p. 255-270.
- FLOWERS 1986
FLOWERS, S. E.: Runes and magic. Magical formulaic elements in the older runic tradition. Michigan, 1986. (Michigan Germanic Studies, 1.)
- FLOWERS 2000
FLOWERS, S. E.: A semiotic theory of rune magic. Studia Germanica 1. (2000), p. 1-8.
- FLOWERS 2012
FLOWERS, H. M.: Shifting shapes and shaping self: social identity, animal art and mortuary ritual in early medieval Northwest Europe. University of Minnesota, 2012. (Dissertation) <https://conservancy.umn.edu/handle/11299/128427> (letöltés ideje: 2017. 08. 10.)
- GREEN 1998
GREEN, D. H.: Language and history in the early germanic world. Cambridge University Press, 1998.
- GRIFFITHS 2006
GRIFFITHS, B.: Aspects of Anglo-Saxon magic. Anglo-Saxon Books, 2003.
- HAUCK 1975
HAUCK, K.: Zur Ikonologie der Goldbrakteaten VII: Kontext-Ikonographie. München, 1975.
- HEIDEGGER 1998
HEIDEGGER M.: A dolog és a nyelv. Sárvár, 1998.
- HERDICK 2001
HERDICK, M.: Mit Eisen den Angst. Überlegungen zur Interpretation vor- und frühgeschichtlicher Mineralien und Bemerkung zur einer Gruppe merowingerzeitlicher Kugelhänger. Göttingen, 2001. (Concilium mediaevi, 4.)

- JOÓ 2017 JOÓ T.: Bevezetés a szellemtörténetbe. Budapest, 2017.
- KIECKHEFER 1991 KIECKHEFER, R.: Magic in the Middle Ages. Cambridge, 1991.
- KISS 1999 KISS A.: A 375 és 1000 közötti kincsleletek, mint a Kárpát-medence kora középkori történeti forrásai. A kincsleletek katalógusa. Zalai Múzeum 9. (1999), p. 55-75.
- LÁSZLÓ 1942 LÁSZLÓ Gy.: Budapest története a népvándorlás korában. In: Budapest története 2. Budapest, 1942., p. 779-818.
- MACLEOD-MEES 2006 MACLEOD, M. – MEES, B: Runic amulets and magic objects. Woodbridge, 2006.
- MEANEY 1981 MEANEY, A. L.: Anglo-Saxon amulets and curing stones.. Oxford, 1981. (BAR British Series, 96.)
- NAGY 1942 NAGY, T.: Il secondo anfiteatro Romano di Aquincum. Budapest, 1942.
- NAGY 1943 NAGY T.: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938-1942.évek között végzett kutatásairól. Budapest Régiségei 13. (1943), p. 374.
- NAGY 1973 NAGY T.: Budapest története az őskortól a honfoglaláskorig. Népvándorlaskor. In: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest, 1973., p. 39-216.
- NAGY 1993 NAGY M.: Óbuda a népvándorlás korban. Budapest Régiségei 30. (1993), p. 353-395.
- NAGY 2000 NAGY M.: A keresztény jelképek történeti és etnikai háttere a Budapesti Történeti Múzeum népvándorlás kori tárgyain. In: Ókeresztény emlékek Aquincumban. Budapest, 2000., p. 43-51.
- NAGY 2007 NAGY, M.: Állatbrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna vidéken. Budapest, 2007. (Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae, 5.)
- OLSEN 2005–2006 OLSEN, V. S.: The development of (proto)–disc-on-bow brooches in England, Frisia and Scandinavia. Palaeohistoria 47–48. (2005–2006), p. 479-528.
- OTTO 1997 OTTO R.: A szent. Budapest, 1997.
- SHANKS 1998 SHANKS, M.: The life of an artifact in an interpretative archaeology. Fennoscandia archaeologica 15. (1998), p. 15-30.
- SIMEK 2004 SIMEK, R.: Germanic religion and the conversion to Christianity. In.: Early germanic literature and culture. Murdoch, B.-Read, M. (Eds.) Camden House, 2004., p. 73-102.
- TÓTH 2009 TÓTH A.: Germán amulettek a Kárpát-medencében az 5.-7. sz.-ban. (szakdolgozat, ELTE) Budapest, 2009.
- TÓTH 2014 TÓTH A.: Az aquincumi fibula rúnafeliratának újabb értelmezése. Budapest Régiségei 47. (2014), p. 97-107.
- TOWNEND 2002 TOWNEND, S.: Interpreting People Interpreting Things: A Heideggerian Approach to 'Experimental Reconstruction'. Papers from the Institute of Archaeology 13. (2002), p. 72-93.
- VIERCK 1967 VIERCK, H.: Ein Relieffibelpaar aus Nordendorf in Bayersich Schwaben: Zur Ikonographie des germanischen Tierstils I. Bayersiche Vorgeschichtsblätter 32. (1967), p. 104-143.
- WICKER 2003 WICKER, N. L.: The Scandinavian animal styles in response to Mediterranean and Christian narrative art. In: The cross goes north. Processes of conversion in Northern Europe, AD 300-1300. Carver, M. (Ed.) University of New York, 2003., p.531-551.
- WILHELM 2010 WILHELM G.: Antropológiai tárgyelmelet. Pécs, 2010. (doktori disszertáció) <http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15511/wilhelm-gabor-phd-2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (letöltés ideje: 2017. 09. 22.)
- ZEITEN 1997 ZEITEN, M. K.: Amulets and amulet use in Viking Age Denmark. Acta Archaeologica Kobenhavn 68. (1997), p. 1-74.

ARCHAEOLOGICAL HERMENEUTICS AND THE AQUINCUM BROOCH

Notes on early germanic Amulets

This article aims to introduce an archaeological hermeneutic method through the example of a runic brooch from Aquincum. Of primary importance to the proposed hermeneutics is to consider the mode-of-being of the given object, as it reflects the mode-of-being of a user/maker. Every object has a communicative role, especially from archaic times, and they reflect a special mental background, but some artefacts has a more wider associative horizon. Amulets are material manifestations of a mental-spiritual background. To interpret an item we need to consider an associative horizon, which includes:

bolic/sacral items. In the article I used this hermeneutical method to interpret the Aquincum runic brooch as an amulet. The brooch used to be a clothing item, but it underwent a change of function and was disposed as a part of a treasure hoard from the early 6th century. In this paper I give an overview of early Germanic words for amulets, written sources of amulet use, the role of brooches as societal indicators and as amulets *per se*, the significance of precious metals (especially gold) in Germanic society and myths, the mythological meaning of the Germanic animal style, and the runic script of the brooch. Unlike former schol-

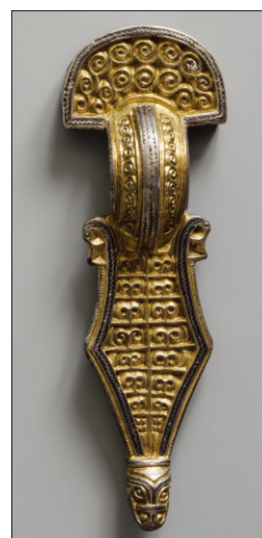
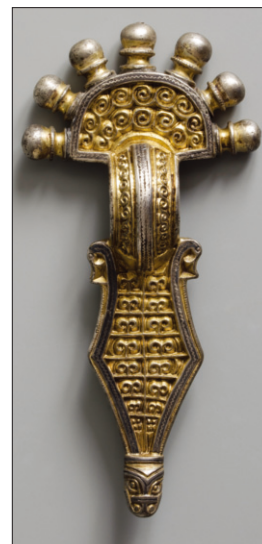
finding conditions		Representation through an item, context, societal-cultural interrelations based on the (contingent) sources and structural analogies. The emphasis is on the mental-spiritual background, of which the societal background and the material manifestation are only reflections.
main function		
secondary function (if any)		
ornamentation		
inscription		
material (matter and shape)		
denomination	emic (inner, autochton, contemporary, meaningful)	
	ethic (outer, posterior, scientific, predicamental)	

The above categories help to approach the native point-of-view of the role of the object as possible. The method is not necessarily gives an exact reading of the objects, rather it is a *hermeneutical circumambulatio*, a so-called 'thing game' (*Objektspiel*) similar to the Wittgensteinian 'language game' (*Sprachspiel*) to make an artefact meaningful. Objects can have associative horizons of various depth, and the deepest ones are those of sym-

arship I cannot take it as a remnant of ancient Christianity, rather I consider this item to be a pagan amulet, which I think is verified by the above-mentioned survey, the text written on the brooch, and the purposeful damaging (the buttons were removed). With this hermeneutic approach my purpose was to give more substance to an important characteristic of archaeology: *of thinking on items*.

1. kép Az aquincumi kincslelet (Nagyszombat utca, katonai amphiteatrum)
 Fig. 1. The Aquincum treasure hoard. (Nagyszombat street, military amphitheatre)

2a-b. kép Aranyozott ezüstfibulák
 Fig. 2. Gilded silver brooches

3. kép Aranyozott félgömb alakú ezüst edények
 Fig. 3. Gilded hemisphere-shaped silver bowls

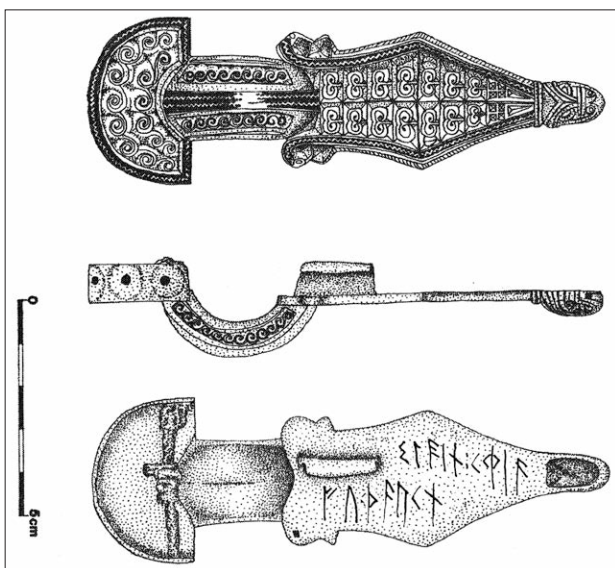
4. kép A fibulák lábán található állatfej-motívum
 Fig. 4. Animal-head motif on the legs of the brooches

5. kép A rúnafeliratos fibula – Fig. 5. The Aquincum runic brooch

6. kép A rúnafeliratos fibula hátoldala – Fig. 6. The reverse side of the Aquincum runic brooch

7. kép A fibula felirata (a tárgyrajz NAGY 2003, 379. 5. kép alapján készült)
Fig. 7. The runic script of the brooch. (The drawing is based on NAGY 2003, 379. 5. picture)

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

A KÖZÉPKORI SZELEKTÍV HULLADÉKGYŰJTÉS NYOMAI A PESTI ÉS A MARGIT-SZIGETI ÉPÍTKEZÉSEKEN

A településtörténeti régészeti feltárások során, a nagyobb épületegyüttesek, a falu és a városrészek kutatása közben különböző építési és feltöltési rétegek kerülnek elő. Ezekből azt látjuk, hogy a régészeti leletekkel kevert feltöltések ugyanolyan fontos és nélkülözhetetlen építési anyagok, mint a kövek, téglák, mész, vagy a különböző összetételű habarcsok. A kutatók számára pedig, azért fontosak, mert a rétegek elhelyezkedése, anyagi összetétele megmutatja az építkezés közben létrejött változásokat. A feltárás közben azonban, már gyakran kiderül, hogy a rétegekben nagy mennyiségben található régészeti leletek nem az építkezés idejéből származnak. Ezért ritkán segítenek a feltöltés keletkezési idejének a meghatározásában. Egyszerű a helyzet, ha beépítetlen területre épült a kutatott objektum. Ebben az esetben az első feltöltés régészeti leletei távolabbi helyről kerültek ide és egyértelmű, hogy a leletek nem az építés idejéből származnak. A többször átépített, átrendezett területen a különböző rétegek szórványleletei pedig, több, másféle kérdéseket vetnek fel. A legfontosabbak, hogy a vizsgált feltöltési anyag a feltárás idején milyen *in situ* helyzetben volt és milyen az összetétele.

PESTI ÉPÍTKEZÉSEK (1. KÉP)

FÉMFELDOLGOZÓ MŰHELY, V. KÁROLY KÖRŰT 28-30. (1230-1241)

A középkori Pest kialakulása a 12. század folyamán felgyorsult és az 1230 körüli időszakban városfallal körülvett királyi várossá fejlődött. A tatárjárat (1241) megelőző évtizedben, a város ÉK-i határában nagy kiterjedésű, fémfeldolgozó műhelyt létesítettek. Az V. Károly körút 28-30. telken, a városháza északi udvarán, feltártuk a műhely számos objektumát. A műhely részére kijelölt területen a város körüli, árkokkal elválasztott külső kertek helyezkedtek el.¹A műhely építése előtt a

kerteket megszüntették, a kemencéket, házakat lebontották, a törmeléket szétterítették, az árkokat, vermeket kevés, 12-13. századi edény és állatsont töredékkel kevert humuszos, barna földdel feltöltötték. Ezután a bolygatatlan talajban nagy, öntögödröket ástak.²Négy (10. 11. 12. 14.), nagy, gödröt tártunk fel, rekonstruált átmérőjük 5-6 m, mélységük átlag 2 m volt (2. kép). Használat után, mind a négy, gödröt a kerti objektumok feltöltéséhez hasonló, kevert barna földdel feltöltötték. A 12-13. század fordulójára jellemző, nagyrészt jellegtelen kerámia és állatsont töredékek mellett ezekben a gödrökben sok kovácsoltvas eszköz, kések, szögek, lemezek, pánttöredékek darabjai is előkerültek. Mindegyik gödörbe cc. 18 m³ feltöltés került. Ezt a földmennyiséget az ásatási területtől távolabbi helyről hozták, de nem tudjuk, hogy hol keverték bele a háztartási hulladékot.

A 13. századi, szelektív hulladékgyűjtés első, középkori megjelenését a fémműhely területén figyeltük meg. Egy rövid ideig a betemetett nagy gödrök közé hordták és külön-külön a 16. 17. gödörben elásták a műhely területéről összegyűjtött, kormos faszenet, hamut és a fémfeldolgozás közben keletkezett, majd megszilárdult olvadékrögöket (2. 3. kép).³

A fémfeldolgozás egyre nagyobb mértékű növekedése során, a betemetett öntögödrök közé és az elásott égési-vegyi hulladék fölé átlag 4×4 m alapterületű, bekerített, műhelygödröket építettek.⁴Három sarokban különböző, fémolvasztó tűzhelyek helyezkedtek el, a 4. sarokban volt a bejárat. A hét műhelygödör és egy kovácsműhely 1241-ben elpusztult. A tatárok kivonulása után, az 1240-es évek közepén, a pestiek a fémműhely romjait elenygették, és az egész műhely területét feltöltötték. Az a feltöltés, amellyel a műhely 104 m × 15 m kiterjedésű maradványait eltakarta, nem olyan összetételű volt, mint a nagy öntögödrök betöltése.

² IRÁSNÉ MELIS 2012. 24-26. 7-9. és 27. kép.

³ IRÁSNÉ MELIS 2012. 27. 7. és 15. kép.

⁴ IRÁSNÉ MELIS 2012. 27-36. 23. kép.

¹ IRÁSNÉ MELIS 2014. 198. 18. kép.

Az edénytöredékek között 12. századi darabok is voltak, de a legtöbb a 13. századi első felére jellemző, változatos anyagú és formájú magyar és ausztriai kerámia edénytöredék volt. Ezek között nem találtunk összeilleszthető darabokat. A feltöltésben megjelent egy jól elkülöníthető, égett leletcsoport, üstök, öntőtégelyek darabjai, kovácsoltvas pánt darabok, kődarabok, amelyek a fémműhely hulladékai voltak. Az állatsont töredékek között emberi csontmaradvány is előkerült.⁵

A fémműhely története szempontjából azok az edénytöredékek voltak a legfontosabbak, amelyeket az egyes tűzhelyek padlójába tapasztottak, vagy a két padló közötti feltöltésekbe raktak. A tűzhelyek aljából általában egy-két, összetört fazék szétégett darabjait emeltük ki, és az egymás fölött elhelyezkedő átégett tűzhelypadlók közötti feltöltésben is voltak összeilleszthető darabok (4. kép).⁶

A feltárás után gondosan átválogattuk és összehasonlítottuk a műhely kialakítása előtt (1230 körül), a műhely működése közben (1220-1230-as évek) és a tatárjárás után, az 1240-es években idekerült nagy mennyiségű feltöltés régészeti leleteit. A kevert barna földet, mint említettük, a pesti határ távolabbi részeiből is hozhatták, de a földbe kevert régészeti leletek a város közeli hulladékgyűjtő telepről származtak. A fémműhely működése idején az összeégett tűzhelymaradványokat, paticsot, köveket, a kerámia és kovácsoltvas töredékeket a közelben lévő szeméttelp háztartási hulladékai, állatsont töredékei közé vitték. Majd a tatárjárás utáni feltöltésbe, a szilárdítására szolgáló, nagy mennyiségű paticsotörmeléket visszahozták. Változatos fajtájú, különböző korú régészeti leletek voltak benne.⁷

VÁROSFAL (1460-1480)

A középkori Pest 2,2 km hosszú városfalát a 15. század második felében (1460-1480) építették (1. kép). Délkeleti része Szentfalván, északkeleti része Újbécsen haladt keresztül.⁸ A városfal nyomvonalába eső épületeket lebontották, az épülettörmelékét valahová, a városon kívüli területre elszállították. A városfal nyomvonalában, az egymástól távol eső helyeken különböző volt a középkori járószint tengerszint feletti magassága. A városfalat azonban, végig azonos szintre tervezték. A fal 190-210 cm mély alapfala végig bolygatatlan talajba ke-

rült, de a tervezett járószint a korábitól magasabbra került. A fal külső oldalán, a Kálvin téren a Kecskeméti kapunál (Szentfalva) 30 cm (5. kép).⁹ A Károly körút 28-30. telken (Újbécs) feltárt 140 m hosszú falrészletnél 60-90 cm vastag feltöltésre volt szükség ahhoz, hogy elérjék a városfal tervezett, külső járószintjét.¹⁰ A Károly körúti falrészletnél a városfal nyomvonalába eső házakat lebontották. A városfal külső oldalára eső, lebontott házmaradványokat 40-50 cm vastag barna földdel letakarták (6. kép). Ebben, a városfalhoz közeledve egyre sűrűbben, kevés épülettörmelék, sokkal több, vastag, nagyobb állatsont darab és sok, 13-15. századi vastag falú, kerámia edénytöredék volt belekeverve. Világosabb homokos föld volt rádöngölve, majd apróköves sóderből kialakították a városfal 15. századi, külső járószintjéhez kapcsolódó útréteget. A Károly körút 28-30 telken az útréteg alatti régészeti leletekkel kevert feltöltés cc. 65-70 m³. Megfigyeltük, hogy a városfaltól 5-6 méterre, csak néhány téglá, csont, cserépdarab volt a feltöltésben, de a városfaltól 1-1,5 méterre a leletek már sűrűn helyezkedtek el. Kiderült tehát, hogy a feltöltés folyamán a régészeti leleteket külön-külön szórták be a földbe. Kérdés, hogy honnan hozták ide ezt a nagy mennyiségű, szórvány régészeti leletet.

1526 után, a városfal külső-belső oldalán szintemelésre került sor, az újabb járószint alatt 13-16. századi (nem égett) leletekkel kevert feltöltés volt (7. kép). A városrész 1526-ban elpusztult, majd a házhelyeket kitakarították. Lehetséges, hogy a városfal belső oldalán a szintemeléshez szükséges régészeti leletek egy részét az elpusztult házakból szedték össze.

KÖZÉPKORI UTCARÉSZLET, V. KÁROLY KÖRÚT 28-30. (15. SZÁZAD VÉGE-1542.)

A Városház utca útburkolata alatt húzódó, 13. századi városfal maradványai és a 15. századi városfal közötti területen kialakítottak egy új utcárészletet, amely a középkori eredetű, mai Semmelweis utcát és a Fehér hajó utcát kötötte össze. Az utcárészlet mindkét oldalán felépültek az ÉK-i városrész új házai (1. kép).¹¹ A középkori utca északi oldalán álló házak hátsó, udvari helyiségeit elbontották a középkori városfalhoz épített, 18. századi gazdasági épületek építése idején, a déli oldalán álló házak udvari helyiségei pedig, az 1710-es években, az Invalidus ház - Városháza északi szárnyának az

⁵ VÖRÖS 2012. 1.

⁶ A 3-4. műhelygödör kemencéibe, a különféle edénytöredékek közé, két ausztriai import fazék darabjait is betapasztották. IRÁSNÉ MELIS 2012. 31-32. 37. kép.

⁷ IRÁSNÉ MELIS 2012. 24. 4. kép

⁸ IRÁSNÉ MELIS 1987. 199-227. 1. kép

⁹ IRÁSNÉ MELIS 1987.204. 7. kép

¹⁰ A városfal belső oldalán elhelyezkedő feltöltés rétegek IRÁSNÉ MELIS 2002. 554. 14. kép. A városfal mindkét oldalán elhelyezkedő feltöltések IRÁSNÉ MELIS 2002. 568. 37. kép.

¹¹ IRÁSNÉ MELIS 2014. 165-182. 50. kép.

építésével tűntek el. A régészeti kutatás közben, a 18. század eleji épületmaradványok és az 1686-os harcok utáni területrendezés rétegei alatt előbukantak a 17. századi török úttest szegélykövei. Kiderült, hogy a 17. századi úttest alatt 5 útréteg épült egymásra, az 1-4. úttestek 15-16. századi magyar, az 5. úttest 16. századi török építmény volt. A középkori utca, vagy utcarészek nevei, nem maradtak fenn.

A KÉSŐ KÖZÉPKORI UTCA ÚTRÉTEGEI, V. KÁROLY KÖRÚT 28-30. (15. SZÁZAD VÉGE - 16. SZÁZAD ELEJE)

Az utca a városfallal párhuzamosan haladt, 12 m széles volt, az egymásra épített útrétegek 7 m széles tömböt alkottak (8. kép).¹² Az utca északi széle 37-39, a déli széle pedig, 43-45 méterre húzódott a városfaltól. Az egyes útrétegek, az úttestek, keskenyebbek voltak, mint a középkori utca. Az újabb úttesteknél az útszegélyeket jelző kősorok északi, vagy déli irányban eltolódtak, mert a fellazult, leomlott útszéleket nem lehetett ugyanazon a helyen újjáépíteni (9. kép). Az egyes útrétegek szélessége 4-6 m között ingadozott. A megújított útrétegek építésmódja között kisebb eltérések voltak, csak a 2. és a 3. útréteg készült azonos módon (10. kép). Az újkori bolygatások miatt csak a feltárás szerinti I. munkahelyen, a 15-16. századi házhelyek között maradt meg a középkori úttestek 48 m hosszú, egybefüggő részlete.

Az 1. úttest (1480 körül)

Az utca első útburkolata. 600 cm széles volt.¹³ A bolygatatlan homokot a 6-8-20 cm vastag kevert, barna föld borította. Ledöngölték, és ráterítették az 1. útréteget, amely sóderral kevert szürkés homokból állt. Ebben kevés, a 15. század 2. felére jellemző, kisebb-nagyobb régészeti lelet, edény, állatsont és kovácsolt vasdarabok voltak. Ezt a réteget ugyancsak tömörítették. Az út két szélére kissé távol egymástól, lapos kódarabokat fektettek. Ezt az útréteget, illetve a bolygatatlan homokba mélyülő kocsikerek nyomait az egész ásatási területen, 140 m hosszan megtaláltuk.

A 2. úttest (15. század vége)

5 m széles és 26-27 cm vastag volt.¹⁴ Az 1. elkopott, kátyús útfelszín ledöngölték, és az egyenetlen felszínre agyagos homokot hordtak. Az új úttest szilárdítása érdekében az agyagos homokra először

két rétegben, állatsontokat szórtak. Az alsó réteg szarvasmarhák, disznók vastag, nagyobb végtag csontjaiból állt, a nagy csontok közötti hézagokat főként ugyanilyen csontok kisebb töredékeivel betöltötték. A csontokat beledöngölték az agyagos homokba. Az összetört csontréteg 7-8 cm-re vékonyodott. Ezután nagyobb edények vastag töredékeit (fenék, perem, fültöredék), sok tál alakú kályhaszem darabjait öntötték az összetört csontokra. A kerámiaréteg közötti hézagokba, de nagyrészt a kerámiaréteg tetejére egy, egészen apróra zúzott kerámia és kovácsoltvas töredékből álló törmelék terítettek. Ezeket szintén ledöngölték, a réteg 8-10 cm vékony lett. Az edényréteg felszínére sódert terítettek. A sóder közé és a tetejére különböző nagyságú, laposra hasított kódarabokat raktak, és így egy ritkás kövezett felszín alakították ki. Az út két oldalát elnagyolt kváderekből álló kősor szegélyezte.¹⁵

A 3. úttest. (16. század eleje)

5 m széles és 26-30 cm vastag volt. A 3. útréteg úgy készült, mint a 2. A rétegek vastagsága és helyenként az összetétele azonban, kissé különbözött. A 8 cm vastag állatsont rétegben nem volt változás. A felette ledöngölt hulladék réteg azonban vastagabb, 14-16 cm volt és feltűnően sok régészeti lelet volt benne. A réteg alsó része itt is vastag falú nagy edények, vagy tál alakú kályhaszemek darabjaiból állt, amelyek közé sok, nagyobb, 5-8 cm hosszú kovácsoltvas töredéket is beszórtak. A felismerhető darabok kések, szögek, különböző pántok maradványai voltak, a legtöbb vasdarab azonban, kisebb-nagyobb, szétvált lemeztöredék volt. A régészeti feltárások során a háztartási hulladékban, feltöltésekben ritkán található színes fémtárgy, ezért feltűnő volt, hogy a 3. útrétegben, egy mindössze 50 cm széles sávban több, sérült, kisebb réz és bronztárgy is előkerült (11. kép).¹⁶ A sárgaréz lemezből készült, deltoid alakú, áttört díszítésű, domborított könyvtábla sarokveretek a 15. század második felében leggyakrabban előforduló, típusba tartoztak.¹⁷ A bronztöredékek közül hat gyertyatartó, súlytartó, csengettyű, lószerszámveret egészben maradt a döngölés alatt.¹⁸ A következő réteg agya-

¹² IRÁSNÉ MELIS 2014. 165-167. 50. és 55-61. kép.

¹³ IRÁSNÉ MELIS 2014. 165-166. 52-53. kép.

¹⁴ IRÁSNÉ MELIS 2014. 166. 52. kép.

¹⁵ IRÁSNÉ MELIS 2014. 166. 52. és 55-57. kép.

¹⁶ IRÁSNÉ MELIS 2014. 167.

¹⁷ Sárgaréz könyvtábla veretek Pesten a Március 15. téren is előkerültek. IRÁSNÉ MELIS 2014. 167. 60. kép. A budai királyi palotában hasonló könyvtábla veretek kerültek elő. IRÁSNÉ MELIS 1985. 50-51. 53.

¹⁸ Bronz tárgyak IRÁSNÉ MELIS 2014. 167. 61. kép. A három hatszögletű rögzítő karikás gyertyatartó töredék nagyobb gyertyatartóból, esetleg csillárból is származhatnak. GERE 2003. 59-63.

gos sóder volt, majd beledöngölték az útburkolatot alkotó, durva kidolgozású, lapos kockaköveket.

1526-ban a mohácsi csatáról érkező török sereg Pestet is felégette, a 3. útréteg tönkrement. A 3. út felszínén nagy kiterjedésű foltokban összefüggő, paticsos épületmaradványok kerültek elő, úgy látszott, mintha a tapasztott, gerendavázás házak égett falai ráborultak volna az útra. Több helyen kirajzolódtak a gerendák, vagy a széles, vastag deszkák nyomai.

A 4. úttes (1526)

5 m széles és 25-30 cm vastag volt.¹⁹ Az alapozását alkotó kevert földet az égett faldarabokra terítették. Ezekre agyagos homokot döngöltek. Ebben kevés csont és magyar kerámia töredék volt. Ezek között került elő egy, kis kerámia Madonna szobor 12. cm magas darabja (12. kép). Végül az út felszínére lapos köveket raktak.

1541 augusztusában Buda és Pest török kézre került. 1542 őszén az osztrák császári csapatok felvonultak Pest mellé, hogy megkíséreljék Buda visszafoglalását. A városfal, a házak és az út megsérültek. Az 5. úttestet már a törökök építették.

KÖZÉPKORI ÚTRÉTEGEK A PESTI UTCÁKBAN

Különösen fontos adatokat mutattak, a középkori épületekhez csatlakozó, egymás fölötti útrétegek. Az utakba hordott, szilárdító réteget alkotó leleteket, a kerámia edény-, kovácsoltvas-, állatsont darabokat kisebb darabokra törték és a közöttük megmaradt hézagokat ugyanilyen apró darabokból álló zúzalékkal betöltötték. A Belváros északi felében egymástól távol eső helyeken, azonos tengerszint feletti magasságon, három-négy középkori útréteget találtunk (1. kép).

Az I. útréteg (13. század)

Váci utca 16-18 előtt, úttesten, egy közműaknában, előkerült az I. 13. századi útréteg. A bolygatatlan humuszon 20-25 cm vastag tömör agyagréteg volt, amelybe sok állatsont kovácsoltvas töredéket és 12-13. századi edénytöredék zúzalékot döngöltek.²⁰ Tetején 3-5 cm vastag, az 1241-es felégetésből származó koromcsík húzódott. Az úttest tengerszint feletti magassága 102, 2-102,26 m/Adria volt.

¹⁹ IRÁSNÉ MELIS 2014. 166.

²⁰ IRÁSNÉ MELIS 1994-1995. 69., 3. kép 2. Budán az első útburkolatokat folyami kavicsokból készítették, amelyek alá kerámia, csont és vastöredékeket tartalmazó feltöltést hordtak. A későbbi, városrendezéssel járó útvonal változtatások során a felső kavicsréteg, vagy a szabálytalan alakú kövekből felső réteg alatt szintén régészeti leletekkel kevert feltöltés volt. BERTALANNÉ-H. GYÜRKY 1964. 345-363.

A Servita téren és a Városház utca teljes hosszában a 13. századi városfal belső oldalán, ugyanezen a szinten került elő a járósínt. A leletek is egyformák voltak (13. kép C.).²¹ A tatárjárás után nem történt változás a városrész alaprajzában, az utakat csak letisztították és felújították.

A II. útréteg (15. század eleje)

A pesti vár maradványai a város ÉNy-i negyedében helyezkednek el (1. kép). A lakótorony lebontott falai a Régiposta utca-Váci utca kereszteződésében, a vár északi kaputornyának az alapjai pedig, a Váci utca 1-3, 2-4. házak előtti úttest alatt helyezkednek el. A II. útréteg dél felől haladva nekifutott a torony déli külső járósíntjéhez, folytatódott a torony északi oldalán, és véget ért a vár északi kaputornyában (13. kép. A. C.).²² Az úttest szilárdító rétegében a régészeti leletzúzalékok közé téglá és paticstörmelékét is belekevertek. A kaputoronyban a 10-15 cm vastag útrétegből nagyobb, 14. századi és a 15. század első felére jellemző edénytöredékek is előkerültek. Ez az útréteg a Városház utcában, a Régiposta utcáig, a 13. századi városfal belső oldalán is látható volt.

A III. útréteg. (A 15. század második fele)

Ebben az időszakban került sor az utolsó, nagy pesti városrendezésre. 1460-1480 között felépült a pesti késő középkori városfal. A Váci utcán végighaladó III. útréteg alatti feltöltés eltakarta a pesti vár és a 13. századi városfal lebontott maradványait (13. kép). Összetétele olyan volt, mint a 15. századi városfal külső oldalán megfigyelt szintemelési feltöltése, amelyben a különböző korú leletek között a 15. század hatvanas éveiben megjelent vörös cserépedény töredékek is előfordultak.²³

BŐRFELDOLGOZÓ IPARTELEP, V. VÁCI UTCA 81. MOLNÁR UTCA 36-40. (15.-16. SZÁZAD ELEJE)

Nagy mennyiségű, különböző összetételű feltöltéseket találtunk a 14-15. századi pesti határ délkeleti sarkában (1. kép).²⁴ A 15. század elején a Szentersébetfalva főterének (mai Egyetem tér) délkeleti sarkától egy utca vezetett a Dunához. Utolsó szakasza a mai Havas utca volt. A Molnár utca 36-38. telken, a 13. századi városfaltól délre egy, a Dunához vezető utcára merőleges, É-D-i tengelyű, a 14-15. század fordulóján körül épített ház maradványai kerültek elő. A 15. század közepén a házat lebont-

²¹ IRÁSNÉ MELIS 1994-1995. 70. 3. kép 3.

²² IRÁSNÉ MELIS 1994-1995. 70., 3. kép 1-3, 5.

²³ HOLL 1963. 351-352.

²⁴ IRÁSNÉ MELIS 1996. 211-239.

tották, és a romokat eltakaró feltöltésben sok régészeti leletet találtunk. A középkori cserép edénytöredékek római kori házi kerámia töredékekkel és különböző korú állatcsont darabokkal keveredtek.²⁵ A római kori és a 14. századi magyar edénytöredékek azt mutatják, hogy a feltöltés szilárdító anyagát, egy távolabbi helyről hozták ide.

A szabaddá tett területen nagy bőrfeldolgozó műhelyt létesítettek.²⁶ Az építmények közül három cserzőgödör és egy, a bőrök szórteletítésére szolgáló, izzasztó kemence maradványait lehetett feltárni. Adataink szerint a pesti kézműves ipar az 1440-es években már lendületes fejlődésben volt. A pesti céhszabályzatokat Magyi János 15. század végi formuláskönyve őrizte meg. A legkorábbi a vargák 1444-es céhszabályzata, 1446-os az íj, pajzs, szíj, nyíl, tegez és nyereggyártók közös céhének a szabályzata, a magyar tímároké 1460-ban készült. A magyar és a német bőriparosok között már éles szakmai versengés volt.²⁷ A pesti műhelytelep kiterjedése alapján, és a cserzőgödörökben hagyott utolsó cserzőlé, valamint az abba bedobált anyagok alapján feltételezhető, hogy tímárok és a vargák beosztás szerint dolgozhattak ezen a városi telepen. A 15. század végén, a későközépkori városfal felépítése után a műhely nagy részét megszüntették, az utolsó cserzőgödört a 16. század első éveiben temették be. A műhely áttelepítették a városfal külső oldalára, ahol a 19. század elő felében is működött.²⁸ A műhely területén kimértek az új, a Dunával párhuzamosan haladó, mai Molnár utcát. Két oldalát K-Ny-i tájolású telkekre osztották. A 20. század végéig megmaradt a középkori telekbeosztás, és a három középkori ház földszinti falmaradványai az újkori házak alapjául szolgáltak.

Az ásati területen öt építési periódus lehetett szétválasztani. Az 1. 3. 4. 5. periódusban házakat építettek, majd lebontottak azokat és az építési törmelékét elszállították. A 2. periódusban működő cserzőgödöröket és az izzasztó kemencét feltöltötték és rájuk építettek a 3. 4. periódusbeli, 15. 16. századi lakóházakat (14. kép). Pestet 1604-ben a császári csapatok felégették és lerombolták. Részben a romok felhasználásával új házakat és melléképületeket építettek. A feltöltésekben már nagyrészt 17. századi török régészeti leletek kerültek elő.²⁹

A legérdekesebb feltöltések a 2. építési periódusban, a műhely megszüntetésével kapcsolatban

keletkeztek. Az 1. feltöltés a cserzőgödörök aljában alakult ki. A 15. század végén megszüntetett, két cserzőgödör alján bennhagyták az utolsó sötét, barnás fekete cserzőlé, a csávat. A vízben oldódó, a cserzés folyamán kémiai változáson átment cserző anyagok fajsúlyuk szerint lesüllyedtek és a világosabb, barna felsőbb rétegekben nagyobb mennyiségben megmaradtak a cserzésre alkalmas növények elkorhadó darabjai. A vargák által használt cserző anyagokat a Kárpát-medencében őshonos, csersav tartalmú növényekből, szömörcefélékből, különböző tölgy és fenyőfa fajták kérgéből, terméséből, leveleiből, stb. készítették.³⁰ A gödörök alján kialakult, vastag, sűrű fekete, képlékeny rétegben más, értékes ipartörténeti adatokat mutató leletek is megmaradtak. Az 1. gödör alját alkotó, zöld színű, vízzáró agyagrétegen, a besűrűsödött csávéban több állatcsont töredék helyezkedett el (15. kép). Közöttük 21 darab, félbevágott, mindkét végén levágott szarvasmarha állkapocs töredék volt, amelyeket a műhelyben bórsimitóként használtak.³¹ Az 1. gödörben nagydarab, összegyűrt kutyaurülék is lesüllyedt a fekete lébe, amely azt mutatta, hogy meszezéssel is végezték a szórteletítést. Azért, hogy a bőr ne száradjon ki, különböző madár és kutyaurülekkel készült ganéjpáccokkal kivonták a meszet a bőrökből.³²

Mind a két gödörben az alsó, fekete réteget bedobált deszkadarabok fedték. A deszkadarabok között átszivárgott a csáva, és homokfeltöltés deszkák feletti részét felfelé haladva fokozatosan világos barnára elhalványulva színezte meg. A még továbbra is képlékeny, bűzös barna rétegben is előfordultak kisebb, törött fadarabok, sok forgácszerűen hasított fadarabot is találtunk, amelyek már nem a cserzésből származtak.

A deszkák feletti feltöltésben megjelent a cserzőgödörök megszüntetéséhez kapcsolódó 2. feltöltés. Rendkívül változatos régészeti lelet együtteseket találtunk. Feltűnően sok volt a foszlásnak indult bőrhulladék. A megmunkált bőrhulladék, lábbelik, különböző varrásokkal készült használati tárgyak darabjai és a fadarabok egy része nem volt kapcsolatban a bőr kikészítésével. Feltehetően ugyanarról a városi hulladéktelepről származtak, ahonnan a többi régészeti leletet is idehozták. A különféle, magyar és ausztriai edények, tál alakú kályhaszemek, kovácsoltvas tárgyak töredékei a 15. század második felében keletkezett konyhai, háztartási hulladékok voltak. Érdekes darab volt egy zöld-

²⁵ IRÁSNÉ MELIS 1996. 212-215., 1-2. kép.

²⁶ IRÁSNÉ MELIS 1996. 215-222.

²⁷ KUBINYI 1973. 114-123., 169.

²⁸ BALLA 1785: A Déli rondella alatt, a városfal mellett ipartelep helyezkedik el. GÁRDONYI 1929. 5.

²⁹ IRÁSNÉ MELIS 1996. 226-235.

³⁰ IRÁSNÉ MELIS 1996. 215-217., 3-4. kép.

³¹ VÖRÖS 1966. 240-242., 2-3. kép.

³² IRÁSNÉ MELIS 1996. 226.; VÖRÖS 1996. 142., 4. kép.

mázás, zárt lapú, négytagú, vakmérnűves kályhacsempe sarokdarabja.³³ A 2. gödörben, a csávéval átitatódott homokrég tetejébe nagy alakatlan köveket és tégladarabokat is bedobáltak. A homokrégét mind a két gödörben szürke és zöld agyagrétegekkel letapasztották, illetve lezárták. Ezután az 1. gödröt egy rövid ideig újra használták és a csávéat ismét a gödör fenekén hagyták. Ezt mutatja a zöld-szürke agyagrétegek felett kialakult 30 cm vastag, barnára színeződött, homokos 3. feltöltés, amelybe a 15-16. század fordulójára jellemző régészeti leleteket, főként kerámia edénytöredékeket keverték. Beleépítették a 15-16. század fordulóján épített 2. lakóház északi falát. A házfal mellett a cserzőgödör tetejéig megmaradt a kevés építési törmelékkel kevert homokos 17-19. századi feltöltés.

Az 1-2. cserzőgödör falaira épített 2. házat a 16. század közepén lebontották. A ház utcai "A" helyiségének a padlóján és a kemence romjai között került elő a 4. feltöltés. A padlón kevés, jellegtelen 15-16. századi cserépdarab volt. A kemence maradványait betemető homokból viszont, egy reprezentatív tárgyak töredékeiből álló leletegyüttes került elő. A legérdekesebb egy nyolcszögletű, budai majolika padlótegla darabja, a Hunyadiak besztercei grófi címeréből származó oroszán alakja díszíti (16. kép).³⁴ Az apróra tört velencei üveg-töredékek között megmaradt egy, Magyarországon készült, velencei típusú üvegserleg nagyobb peremtöredéke.³⁵ A 16. századi magyar díszedényekből szintén sok apróra törött darabot találtunk. Többekről felismerhető volt, hogy sávós, tarka mázas, plasztikus bordákkal, bütykökkel díszített korsók, kancsók darabjai voltak.³⁶ Vékonyfalú fehér és sárgás kisebb-nagyobb poharak darabjai zárták az asztali edénytöredékek sorát.

A pesti középkori építkezéseknél felhasznált hulladék nagy mennyisége alapján feltételezhető, hogy valahol a város határában volt egy nagy hulladékgyűjtő telep. Ezzel kapcsolatban nincs írásos, történeti adatunk. A létezését bizonyítja, hogy az egész városban nagy mennyiségű, vegyes háztartási hulladék, szórványlelet, került elő, amelyet szinte minden építkezésnél használtak. A városrendezéssel kapcsolatos feltöltések, szintemelések, elbontott épületmaradványok betemetése, stb. közben, egyeseken, szilárdító anyagként szórták be a földrétegekbe. Az építkezések idejének a megha-

tározását a legfiatalabb leletek kora segítette. Az útépitkezéseknek viszont, más, a hulladék jellegzetes, előkészített építőanyaga volt. A Károly körút 28-30. telken feltárt középkori úttestek feltöltéseinek a vizsgálata közben megfigyeltük, hogy a háztartási hulladékot szétválogatva, nagyobb darabokban, vagy zúzalékká törve használták. Feltételezhető, hogy ezeket az előkészítő munkálatokat is a hulladéktelepen végezték. Továbbá az is lehetséges, hogy a hulladéktelepen a szerves anyagokat, például a csontokat, eleve külön helyre rakták, illetve külön helyen tárolták. Tudjuk, például, hogy a Molnár utcai bőrfeldolgozó telep 1. gödrébe cc. 1000 nagy állat, szarvasmarha, ló, bőrét lehetett beteríteni. Kisebb állatokból cc. 2000 bőr is elfért. A vágóhidak feltehetően valahol a Duna-parton helyezkedtek el. Az állatok étkezésére alkalmas részeit nyilván megvásárolták a hentesektől, de még így is sok szerves hulladék maradt, ami nem került a háztartásokba. Ezek közül kiválogatták azokat az állatcsontokat, amelyek például a csontfeldolgozó ipar nyersanyagai lehetnek.

A hulladékok harmadik csoportját az újra fel nem használható, értéktelen építési törmelékek alkották. A hulladéktelepeken ezeket sem keverték össze az állatcsontokkal, vagy a konyhai hulladékokkal.

A MARGIT-SZIGETI DOMONKOS APÁCAKOLOSTOR TERÜLETÉN TALÁLT HULLADÉKOK

A Margit-szigeti királyi udvarhely kialakítása Imre király (1196-1204) uralkodása alatt, 1200 körül kezdődött, majd az első átépítésre II. András (1205-1235) uralkodása alatt került sor.³⁷ Az újabb, szigeti építkezések feltehetően az 1223-as óbudai tűzvész után kezdődtek, mert valószínű, hogy a királyi udvarhely is leégett. Az építkezések elindítása körül, II. András 1225-ben a szigeti udvarház közelében megalapította a Szent Mihály egyházat. Az első udvarház északi felének a maradványait feltártuk a Duna-parton, a 150 cm széles alapfalak és a 130 cm széles felmenő falak alapján feltételezhető, hogy az udvarház várfalakkal körbevett, emeletes épület volt. Az udvarhely kápolnája az 1225-ben oklevélben említett Szent Mihály egyház volt, a mellette álló épület feltehetően a premontrei szerzeteseké lehetett. A templomban és a templom körül nagy kiterjedésű temető volt.

A 1241-ben a tatárok elkerülték a Margit-szigetet. A királyi család Dalmáciába menekült, és eközben IV. Béla király és Mária királyné megfogadták, hogy ha a születendő gyermekük leány lesz, apá-

³³ IRÁSNÉ MELIS 1966. 217., 14. kép.

³⁴ IRÁSNÉ MELIS 1996. 230., 16. kép. BERTALANNÉ 1952. 186-189.

³⁵ IRÁSNÉ MELIS 1996. 230., 15. kép. H. GYÜRKY 1991. 31.

³⁶ IRÁSNÉ MELIS 1996. 230., 13. kép; IRÁSNÉ MELIS 1984. 212-216.

³⁷ IRÁSNÉ MELIS 1999. 297-310.

cának adják, és részre kolostort építenek.³⁸ A királyi család 1242-ben Trau (Trogir) várában érte meg a tatárok kivonulását. IV. Béla és kísérete a következő év tavaszán, 1243. április 16-án visszatért Óbudára, és az épségben maradt Nyulak-szigeti udvarházban szálltak meg. Két hónapig tanácskoztak, és IV. Béla a továbbutazása előtt 10 nappal (1243. június 5.) elrendelte, hogy a budai Várhegyen erődített várost építsenek, amely az újabb tártámadás idején védelmet nyújt az óbudai és a pesti polgároknak. A király a római limes mintájára egy Duna menti védelmi vonal kiépítésébe kezdett, amelynek kisebb szakasza a Margitszigeten haladt keresztül.

IV. Béla király és Mária királyné a leányuk számára alapított apácakolostor helyszínéül, a szigeti udvarhelyet választották, és 1243-ban, a királyi udvarhely átépítésével együtt, az apácakolostor felépítése is elkezdődött. Először az alapokig lebontották a korábbi épületeket, a meghagyott falak az új épületek alapjai lettek. Felszedték a temető sírjait, az épített sírgödröket szétszedték. Az emberi csontokat összegyűjtötték, majd az apácakolostor temploma körül a támpillérek és a templomfalak alkotta sarkokban, kisebb halmokban újra eltemették azokat.³⁹

A régi épületek elbontása közben keletkezett hulladékból kiválogatták az újra beépíthető követet, a többi törmelékkel valahová elhordták. Ezt csinálták a későbbi, 3-4. átépítés során is, ezért a késő középkori falrészletekből különböző időszakokban faragott építészeti töredékek kerültek elő. A római kori kövek közül kiemelkedik egy Mithras dombormű töredéke, amely a rajta lévő öt habarcsréteg miatt alaktalan kődarabnak látszott.⁴⁰ A későközépkori királyi kastély falaiban többször átfordított, átfaragott, átfestett darabokból álltak az ajtókeretek, és a lépcsőlapokat is többször újra felhasználták. A templom 14-16. századi falmaradványaiban sok újra beépített alaktalan követ lehetett látni, csak az új, megemelt boltozatokat tartó falpillérek faragták új kövekből. Feltehetően a 14-15. századi átépítések során nem keletkezett jelentős mennyiségű építési törmelék. A nyugati udvarház 3. és 5. helyiségében a 14. és 15. századi szintemelések alatti felöltés egyik rétegét a falakról lekapart festett faltöredékekből álló sít alkotta.⁴¹ Az 1. terem festett faltöredékeiből vett festék minták vizsgálata szerint az épület belsejét különleges,

drága festékekkel, malachit (zöld), azurit (kék), cinober (vörös), díszítették.⁴² A templomban (17., 18. kép) és a nyugati udvar északi épületében, illetve az épület északi oldalán több, különböző korokban keletkezett, apró kötörmelékű kőpor réteget találtunk, amelyek a szintemelések egy-egy rétegét alkották.

Az eddig felsorolt hulladékok mellett az épület együttes területén nagy mennyiségben használtak háztartási hulladékokkal kevert feltöltéseket. A régészeti leletek alapján ezeket a feltöltéseket két nagy csoportra lehet szétválasztani:

1. A nagyobb mennyiségű feltöltés az egész épületegyüttes átépítéséhez kapcsolódó szintemelések rétegeit alkották. Csak a kolostor területéről hiányoztak, ahonnan a 20. század első felében, az első műemléki helyreállítás előtt az utolsó padlórétegekkel együtt kihordták. Az időrendi kérdések megválaszolását az utolsó, a 16. század elején készített téglapadlók segítették. Az apácák 1529-ben elmenekültek, és 1541-ben, Buda török uralom alá kerülése idejére az egész épületegyüttes néptelen lett.⁴³

Az első az egész területre kiterjedő, szintemelések a 13. század vége felé kezdődött, miután a dunai árvizek előntöttek a szigetet, és előfordult, hogy napokig állt a víz. Súlyos károkat okoztak az épületek földszinti helyiségeiben, és tönkretették az udvarházakban, a kórházban, a kolostor étkező helyiségében (refektorium) elhelyezkedő hypokaustumokat, a kolostor pincéjét. Az épületekben keletkezett károk kijavítása után, a 13-14. század fordulójára felépítették a templom előtti nyugati udvar és a clausura melletti déli udvar kerítéseit (17. kép). Az épületekben lerakott téglapadlók egy része a régebbi helyére készült, más helyeken 6-8 cm vastag feltöltés került az új padló alá. Az udvarokat feltöltötték, a templom előtti nyugati udvarokban 15-20 cm-rel, a déli udvaron 20-30 cm-rel lett magasabb a járószint.

Hasonló, az egész területre kiterjedő nagymértékű feltöltésre a 15. század végén kezdődő és a 16. század elején befejezett teljes átépítés idején került sor. A szabadon álló területeken, az udvarokon, a kerengőben, a folyosókban, a lebontott épületek maradványai között 30-100 cm vastag feltöltések kerültek elő. A 65×56 m kiterjedésű déli udvaron átlagosan 50-70 cm vastag volt a feltöltés. Hozzávetőleges számításaink szerint, 220 m³ leletekkel kevert földet terítették szét. A beépítetlen, burkolat

³⁸ GYÖRFFY 1973. 319-322.

³⁹ IRÁSNÉ MELIS 2010. 426.

⁴⁰ Publikálatlan.

⁴¹ IRÁSNÉ MELIS 2008. 310.

⁴² HARSÁNYI 2008. 365-366.

⁴³ IRÁSNÉ MELIS 2004. 107-106.

nélküli udvarokban a kutatóárkokból kikerült leletanyag általában fele-fele arányban állatcsontokból és cserépedény töredékekből állt. A kerámia leletek között néhány őskori, jóval több római kori, és zömében 12-16. századi darab volt. Az edénytöredékek között sok, vastag falú, nagyméretű, ausztriai 15-16. századi töredék volt, gyakran előfordultak tulli perembélyeges darabok. Az állatcsontok szintén különböző korokból származhattak. Az ilyen, különösen nagyméretű darabokból álló, feltöltés csak a déli udvaron került elő. Az látszott, mintha a nagyobb darabokra tört állatcsontok és a nagy, vastag falú edény és kályhaszem töredékek direkt erre a célra válogatott depókból származnának. Ebben a feltöltésben is különálló darabok voltak, mindössze egy, nagy fazék három összeillő darabja került elő.⁴⁴

A templom melletti északi kert és templom előtti nyugati udvar kerítései által alkotott falsarok külső oldalán, közvetlenül a falak mellett egy 6×4 m nagyságú területen, a 15-16. századi feltöltésben föld nélküli, tiszta, állatcsont réteget (cc. 4-5 m³) találtunk (17. kép). A lebontott korábbi kerítés alapfala mellett a 6 m hosszú csontréteg 55-60 cm vastag volt, észak felé fokozatosan 15-20 cm-re elvékonyodott. A többi helyhez hasonló 16. századi, kevert, állatcsontos cserepes földréteg takarta el.

Az utolsó építési periódusban a belső helyiségekben másféle, de azonos jellegű feltöltések voltak az új téglapadlók alatt. A vékony földrétegekben egészen apró kerámia és üveg töredékek voltak bekeverve. A zúzalék felismerhető darabjai 14-16. századi különféle edény (pl. majolika) töredékek és üvegedények különálló törmelékei voltak.

2. A nagy, egész területre kiterjedő építési periódusok szintemelő feltöltés rétegei között egy-egy kisebb területen, a déli udvar nyugati felében, délnyugati sarkában, a kolostornégyszög délkeleti sarkánál, más összetételű feltöltéseket is találtunk (17. kép). Ezekben csak egy-egy rövidebb időszakból származó, gyakran összeilleszthető edénytöredékek voltak. Az edényformák olyanok voltak, mint a budai, pesti, óbudai fazekak, tálak, kancsók fedők, de ezen felül volt egy közös jellegzetességük. Mindegyik csoportban volt néhány olyan cserép, amelyek utólag bevészt, bekarcolt, befűrésztelt jelekkel megjelölt edényekből származtak.⁴⁵ A teljes anyag feldolgozása közben a megjelölt cserépek száma a publikált 57-ről 74-re emelkedett.

Az edények a 13. század vége és a 16. század eleje közötti időszakból származnak, mutatják, hogy a kolostor fennállása alatt utólag bekarcolt, befűrésztelt jelekkel látták el az edények egy bizonyos csoportját. A leletcsoportból egész edényeket és edények nagyobb darabjait is össze lehetett állítani (19. kép). Ezekben a feltöltésekben alig volt állatcsonttöredék, és nem találtunk egyetlen vasdarabot sem. Az állatcsontok hiányát meg lehet magyarázni. Az apácák a halon kívül alig ettek húst. Összességében a kórházban is kevés hús fogyott. Viszont az udvarházakban alkalmanként változatos étrend lehetett. A katonai őrség és a világi szolgálók szintén nem az apácák böjti ételeit kapták. Az udvarházak 13-14. századi hypocaustumaiban, a tüzelőtér és a fűtőkamra aljában vastag, szinte szénre égett csontreteget találtunk. Sok felismerhetetlen égett csontdarab volt a konyhák tűzhelypadlón is. Ez azt mutatja, hogy az étkezésből maradt csontokat, halszállkákat tüzelőanyagként felhasználták. A vasdarabokat valamilyen okból szintén összegyűjtötték.

Az egymástól lényegesen különböző összetételű feltöltések átvizsgálása után azt gondoljuk, hogy a Margit-szigeti feltöltések régészeti leletei különböző helyekről származnak. A nagy építkezésekhez kapcsolódó 1. csoportba sorolt szilárdításra használt régészeti leletek ugyanolyan vegyes fajtájú, különböző korú együttest alkotnak, mint a pesti feltöltések leletei. Ez arra mutat, hogy a szigeti építkezésekhez is egy szelektált tartalmú, hulladéktelepről hozták a szilárdító anyagot. Ez a nagy hulladékgyűjtő telep elképzelhetetlen a Margit-szigeten, de nem tudjuk, hogy hol volt. Mindenesetre a többi építőanyaggal együtt, hajón kellett a szigetre szállítani. Akkor is vámköteles lehetett, ha az apácák hajóin, az apácák hajósai végezték ezt a munkát.

A feltöltések 2. csoportjába sorolt régészeti leletek viszont azt mutatják, hogy a Margit-szigeten is volt egy kisebb hulladéktelep, ahol a helyben keletkezett hulladék egy részét, főként a cserépedény töredékeket gyűjtötték. Elsősorban az árvíz után maradt kátyuk feltöltésére használták, de vastagabb edénytöredékeket beraktak a 13. századi hypocaustumok fűtőkamráiba hordott folyami kavicsok közé. A 15. század elején a megszüntetett hypocaustumok feltöltésében szintén 13-14. századi, helyi edénytöredékek voltak.

A településtörténeti kutatások során a legtöbb régészeti lelet a feltöltésekből kerül elő. Önmagukban semmi közülük sincs a kutatott objektumhoz, de egy, ma még láthatatlan iparág jelentőségére hív-

⁴⁴ Az apácakolostor építéstörténetének feldolgozása folyamatban van.

⁴⁵ IRÁSNÉ MELIS 2003. 79-80.

ják fel a figyelmet. A városokban keletkező nagy mennyiségű, lakossági és ipari tevékenységből származó hulladék összegyűjtése, tárolása, újra felhasználhatóságra való szétválogatása irányított és

szervezett munkafolyamat volt. Ezzel a tevékenységgel kapcsolatban feltehetően nem keletkeztek írott források, de elképzelhető, hogy valahol előkerül az egyik középkori hulladékgyűjtő telep.

IRODALOM

- BALLA 1785 BALLA Antal: Mappa Specialis Intravillani Interioris Urbis. Budapest Fővárosi Levéltár XV. 16. b. 221/1: Belváros
- BERTALANNÉ 1952 BERTALAN Vilmosné: Budavári majolika padlótéglák. ArchÉrt 79. (1952), p. 186-190.
- BERTALANNÉ –H. GYÜRKY 1964 BERTALAN Vilmosné – H. GYÜRKY Katalin: Középkori útrendszerek kialakulása a budai Várnegyed területén. BudRég 21. (1964), p. 345-363.
- GÁRDONYI 1929 GÁRDONYI Albert: A pesti városfal. Historia, Pest-Budai emléklapok 2. (1929) 4-5., p. 1-8.
- GERE 200 2003 GERE László: Késő középkori és koraujkori fémleletek az ozorai várkastélyból. Bp., 2003. (Opuscula Hungarica, 4.)
- GYÖRFFY 1973 GYÖRFFY György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története 2. Bp., 1973., p. 217-349.
- H. GYÜRKY 1991 H. GYÜRKY Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. Bp., 1991. (BTM Műhely, 3.)
- HARSÁNYI 2008 HARSÁNYI Eszter: Középkori falfestmények a Margit-szigeti királyi kastélyból. CommArchHung (2008), p. 359-370.
- HOLL 1963 HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII-XV. század.) BudRég 20. (1963), p. 355-394.
- IRÁSNÉ MELIS 1984 IRÁSNÉ MELIS Katalin: XV-XVI. századi díszedények a budai királyi palotából. CommArchHung (1984), p. 205-222.
- IRÁSNÉ MELIS 1985 IRÁSNÉ MELIS Katalin: A Mátyás-kori budai királyi könyvkötőműhely leletei. Művészettörténeti Értesítő 34. (1985) 1-2., p. 48-60.
- IRÁSNÉ MELIS 1987 IRÁSNÉ MELIS Katalin: A pesti későközépkori városfal kutatása. ArchÉrt 112-113. (1987-1988), p. 199-225.
- IRÁSNÉ MELIS 1994-95 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a pesti vár területén. ArchÉrt 121-122. (1994-1995), p. 57-78.
- IRÁSNÉ MELIS 1996 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Középkori lakóházak és egy vargaműhely régészeti kutatása a pesti Belvárosban. CommArchHung 1996., p. 211-239.
- IRÁSNÉ MELIS 1999 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti adatok a budapesti 11-13. századi udvarhelyek kutatásához. BudRég 33. (1999), p. 291-312.
- IRÁSNÉ MELIS 2002 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a 15. századi pesti városfal Károly körúti szakaszán (Budapest V. Károly körút 28-30.) BudRég 35/2. (2002), p. 549-585.
- IRÁSNÉ MELIS 2003 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Karcollással jelölt középkori cserepek a margit-szigeti domonkos apácakolostor területéről. BudRég 37. (2003), p. 79-90.
- IRÁSNÉ MELIS 2004 IRÁSNÉ MELIS Katalin: A budapesti Margit-szigeti domonkos apácakolostor pusztulása a 16-17. században. BudRég 38. (2004), p. 107-120.
- IRÁSNÉ MELIS 2010 IRÁSNÉ MELIS Katalin: A Budapest-Margit-szigeti középkori királyi udvarhely és a domonkos apácakolostor kutatása. Régészeti, történeti adatok. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon 1. (Szerk.) Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. Bp., 2010., p. 421-338.
- IRÁSNÉ MELIS 2012 IRÁSNÉ MELIS Katalin: A pesti 13. századi fémfeldolgozó ipartelep régészeti kutatása. BudRég 45. (2012), p. 19-80.
- IRÁSNÉ MELIS 2014 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Pest kialakulása és a középkori város építési priódusai. BudRég 47. (2014), p.135-238.
- VÖRÖS 1966 VÖRÖS István: Egy 15. századi vargaműhely állatcsontleletei Pesten. CommArchHung (1966), p. 239-245
- VÖRÖS 2012 VÖRÖS István: A pesti 13. századi fémfeldolgozó műhely állatcsontleletei. BudRég 45. (2012), p. 81-90.

SPUREN DER SELEKTIVEN MÜLLSAMMLUNG IM MITTELALTER IN DEN BAUGEBIETEN IN PEST UND AUF DER MARGARETENINSEL

Bei den siedlungsgeschichtlichen Freilegungen kommen verschiedene Bau- und Schuttschichten mit archäologischen Funden vermischt zum Vorschein. Sie sind genauso wichtige und unentbehrliche Baustoffe, wie die Steine, die Ziegel und Mörtel verschiedener Zusammensetzung.

PEST

METALLVERARBEITUNGSWERKSTATT, V. KÁROLY KÖRÚT 28-30. (1230-1241)

In der NÖ-Mark von Pest wurde um 1230 eine große Metallverarbeitungswerkstatt errichtet. Auf dem erschlossenen Gebiet wurden zuerst vier 2 m tiefe Gussgruben mit einem Durchschnitt von 5-6 m gegraben. (Abb. 2.) Die Gruben wurden später, typisch für die Wende des 12/13. Jh., mit ca 18 m³ Erde aufgefüllt, die mit archäologischen Funden vermischt war. Das Vorkommen der selektiven Müllsammlung im Mittelalter bemerkten wir zuerst zwischen den zugedeckten Gruben. Man hat hier den chemischen- und den Brandabfall aus der Werkstatt (Schmelzklumpen) selektiert in den Gruben No. 16. und 17. vergraben. (Abb. 2., 3.)

Bei der Erweiterung der Werkstatt hat man auf diesem Gebiet durchschnittlich 4x4 m große, eingezäunte Werkstattgruben errichtet. In drei Ecken standen Metallschmelzöfen, während der Eingang in der vierten Ecke war. Die verbrannten Reste der Öfen, Steine, Keramik- und Schmiedeeisenstücke wurden in der aktiven Produktionsphase der Werkstatt in die naheliegende Mülldeponie unter dem Haushaltsabfall und den Tierknochenresten vermischt gelagert. Ein Teil des Werkstattabfalls wurde bei der Sanierung des Geländes nach dem Tatarenüberfall (1241) wieder zurückgeliefert. Die Lage des Mülldepots ist nicht bekannt.

STADTMAUER (1460-1480)

Die 2,2 km lange Stadtmauer von dem mittelalterlichen Pest wurde in der 2. Hälfte des 15. Jh., 1460-1480 gebaut. (Abb. 1.) Unterschiedlich war die Höhe des mittelalterlichen Gehniveaus über dem Meeresspiegel, das in der Spurenlinie der Mauer entlangzog, die ganze Stadtmauer selbst wurde aber in die gleiche Höhe, etwa 30 bis 100 cm höher als früher geplant. Die Reste der abgerissenen Häuser auf dem Grundstück Károly krt 28-30.

(Abb. 6.) wurden 40-50 cm dick mit einer braunen Erdschicht zugedeckt. Wir haben darin nur wenig Gebäudeschutt gefunden. Je näher wir an die Mauer kamen, umso mehr größere, dicke Tierknochenstücke und viele Keramikfragmente aus dem 13-15. Jh mit dicker Wand mit dem Boden gemischt fanden wir. Die archäologischen Funde wurden von einem ferneren Müllplatz hierher gebracht.

MITTELALTERLICHES STRASSENDETAIL.

V. KÁROLY KÖRÚT 28-30. (ENDE 15. JH. BIS 1542.)

Die Straße war 12 m breit, die aufeinandergebauten Straßenschichten bildeten einen 7 m breiten Klotz. (Abb. 8.) Die Breite der einzelnen Straßenschichten lag zwischen 4-6 m. Ein 48 m langer, zusammenhängender Teil der mittelalterlichen Fahrspur ist zwischen den Baugründen des 15-16. Jahrhunderts erhalten geblieben.

Fahrbahn Nr. 1. um 1480

Wir fanden ein 140 m langes Stück der 600 cm breiten Fahrbahn. Sie besteht aus graulichem Sand und ist mit Schotter und ein wenig archäologischem Fund vermischt.

Fahrbahn Nr. 2. (Ende des 15. Jh.)

Sie war 5 m breit und 26-27 cm dick. Die Fahrbahn Nr. 1. wurde mit lehmigem Sand belegt, in den unteren Teil wurden größere, dicke Gliedknochen von Rind und Schwein, in die obere Schicht weitere kleinere Knochen gestampft. Auf die Knochen wurden später Fragmente von dicken Böden, Kanten und Henkeln größerer Töpfe und schalenförmigen Kacheln geschüttet. Die Keramikschicht wurde mit Schutt von kleingesplittetem Keramik- und Schmiedeeisenbruch bedeckt. Unter den Schotter auf der Topfschicht und auf derer Oberfläche wurden platt geschlitzte Steinstücke unterschiedlicher Größe gelegt.

Fahrbahn Nr. 3. Anfang 16. Jh. 5 m breit und 26-30 cm dick

Sie wurde genauso gefertigt wie die Fahrbahn Nr.2. Aufgefallen ist, dass es in einem 50 cm breiten Streifen mehrere kleinere beschädigte Buchbeschlüge aus Kupfer und Bronzegegenstände hervorkamen. (Abb. 11.)

Fahrbahn Nr. 4. (1526.) 5 m breit, 25-30 cm dick

Der gemischte Boden des Untergrunds wurde auf die verbrannten Mauerstücke ausgedeckt, die auf die Fahrbahn abgestürzt worden waren. Sie wurden mit Lehm vermischem Sand gedichtet. Hier kam das 12 cm große Stück einer kleinen Madonnenstatue zum Vorschein. (Abb. 12.) Die Oberfläche wurde zum Schluss mit flachen Steinen belegt.

Buda und Pest kamen im August 1541 in die Hände der Türken, die die Fahrbahn Nr.5. im Herbst 1542 weiterbauten.

MITTELALTERLICHE BAHNSCHICHTEN IN DEN PESTER STRASSEN

Die hierhergebrachte Festigungsschicht besteht aus kleingebrochenen archäologischen Funden (Abb. 1.)

Bahnschicht Nr. I. (13. Jh.)

Vor den Häusern Váci utca. 16-18, Servita tér, Városház utca.

In die auf dem ungerührten Humus gestampfte Tonschicht wurden Splitte von Tierknochen, Schmiedeisen und Topffragmenten aus dem 12-13. Jh. gerammt. Auf der Oberfläche lag ein 3-5 cm dicker Rußstreifen aus der Brandstiftung durch die Tataren im Jh. 1241. (Abb. 13. C.)

Bahnschicht Nr.II. (Anfang 15. Jh.)

Der Wohnturm der unvollendeten Pester Burg stand in der Kreuzung Régiposta utca – Váci utca, der nördliche Torturm am nördlichen Ende der Váci utca (Bild.1.) Die Bahnschicht Nr.II. führte durch den Torturm (Bild 13. A.C.), aus dem für die erste Hälfte des 15. Jh. typische Geschirrstücke sowie welche aus dem 14. Jh. zum Vorschein kamen. Die Verkeilung unter der Bahnschicht Nr.III. verdeckte die abgerissenen Überreste der Pester Burg und der Stadtmauer des 13. Jh. (Abb. 13.). Im Füllmaterial kamen sogar Fragmente vom roten Tongeschirr vor, das in den 60er Jahren des 15. Jh. erschienen worden war.

*LEDERVERARBEITUNGSGELÄNDE V., VÁCI UTCA
81. MOLNÁR UTCA 36-40. (15. - BIS ANFANG
DES 16. JH.)*

Von den Werkstattgebäuden konnten wir Überreste von drei Gerbgruben und von einem Glühofen erschließen. Der Letztere diente zur Fellentfernung vom Balg.

Die 1. Verkeilung entstand auf dem Boden der Gerbgruben. Der letzte schwarze Gerbstoff ist hier

nicht entfernt worden, die verrotteten Reste von Pflanzen mit Tannin sind erhalten geblieben. Auf dem Boden der Grube Nr.1. lagen Bruchstücke von 21 halb geschnittenen, auf beiden Enden beschnittenen Kinnbacken von Rindern, die in den Werkstätten als Lederglätter dienten. Auch ein großes Stück gekneteter Hundekot ist in die schwarze Flüssigkeit untergesunken.

In der 2. Verkeilung steckten in Fäulnis übergangene Lederreste, Schuhwerke, zusammengenähte Lederteile. Sie und die anderen archäologischen Funde, sowie der in der zweiten Hälfte des 15. Jh. entstandene Küchen- und Hausmüll stammen von demselben städtischen Müllplatz.

Das auf die Wände der 1. und der 2. Gerbgrube gebaute zweite Haus wurde am Ende des 15. Jh. abgerissen. Im Sand steckten Bruchteile repräsentativer Gegenstände, wie z. B. welche von venezianischem Glasgefäß und von dekorativen ungarischen Tafelgeschirren. Ein auffallendes Stück in der Verkeilung ist der Teil einer Majolika - Bodenkachel aus Buda, verziert mit dem Grafenwappen von Beszterce (Löwe) der Familie Hunyadi. (Abb. 16.)

DAS DOMINIKANERKLOSTER AUF DER MARGARETENINSEL

Die erste Verkeilung nach dem Umbau des Nonnenklosters bildete die Schichten der erhöhten Ebenen. Die Erhöhung der Ebenen begann gegen Ende des 13. Jh. und erstreckte sich auf das ganze Gebiet. Nach dem das Hochwasser der Donau die Insel oftmals überschwemmte entstanden große Schäden in den Räumen im Erdgeschoss, das Hochwasser zerstörten selbst die Hypokausten und den Keller. Um die Wende des 13.-14.Jh. hat man ca 220 m³ mit Fund vermischten Boden in den Höfen ausgestreut, wodurch die Gehebene um 15-30 höher wurde.

Die zweite, 30-100 cm dicke Füllung erfolgte um die Wende des 15.-16.Jh. und erstreckte sich auf das ganze Gebiet. Dabei wurde ca. 220 m³ mit Fundstücken vermischter Boden 50-70 cm dick in dem 65x56 m großen südlichen Hof ausgestreut. Die groß gestückelten Tierknochen, die Bruchstücke der großen Töpfe mit dicker Wand und der Ofenkacheln stammen aus speziell dafür errichteten Depots.

In der Verkeilung des 15-16.Jh am nördlichen Garten neben der Kirche lag auf einer 6x4 m großen Fläche eine Schicht von etwa 4-5 m³, die ausschließlich aus Tierknochen bestand. (Abb. 17.)

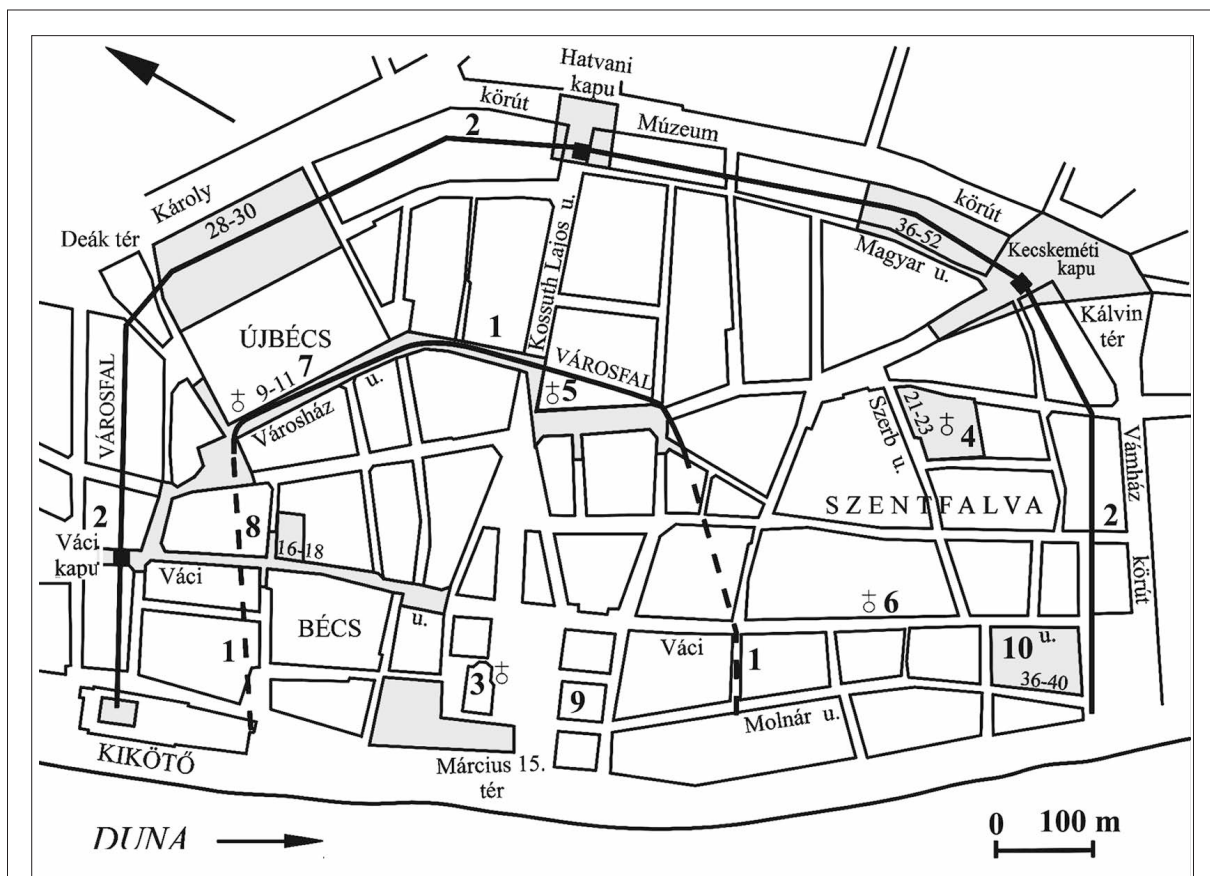
In den inneren Räumen unter den neuen Ziegelböden in den dünnen Bodenschichten waren kleinstückelige Keramik- und Glassplitt eingemischt.

Im südlichen Hof erschienen Verkeilungen aus dem 13-16. Jh. mit ganz verschiedener Zusammensetzung. (*Abb. 17.*) Sie wurden in Dellen, Wasserlachen geschüttet. Wir konnten aus den hineingeworfenen Stücken sogar ganze Töpfe zusammensetzen. (*Abb. 19.*) Auf mehreren Stücken waren im Nachhinein eingemeißelte, gekratzte, eingesägte Zeichen, die die Existenz eines kleineren Müllplatzes auf der Margareteninsel beweisen.

Das archäologische Fundmaterial aus den großen Bauarbeiten in Pest und auf der Margareten-

insel (1. und 2. Gruppe) weist dieselbe Zusammensetzung auf.

Sie haben an und für sich nichts mit den erforschten Objekten zu tun, aber machen uns auf die Bedeutung eines heute schon verschwundenen Industriezweigs aufmerksam. Die Sammlung von Haushalts-, - und Industiemüll, die Deponierung, die Selektierung zwecks Wiederverwendung erfolgte in geregelter und organisiertem Arbeitsablauf. Diesbezüglich sind uns keine schriftlichen Quellen bekannt, aber es ist durchaus möglich, dass das eine Mülldepot irgendwo doch noch zum Vorschein kommen wird.

1. kép Budapest V. Belváros. Pest középkori épületei. 1. városfal (13. sz.); 2. városfal (15. sz.); 3. Mária plébániatemplom; 4. Szent Erzsébet templom; 5. ferences kolostor; 6. domonkos kolostor; 7. Szent Miklós kórház; 8. vár; 9. városháza; 10. bőr ipartelep. Régészeti kutatások, 1967-1997

Abb. 1. Budapest V. Innenstadt. Mittelalterliche Gebäude von Pest. 1. Stadtmauer (Nr.13.); 2.Stadtmauer (Nr.15.); 3. Pfarrkirche Maria; 4. St.-Elisabeth-Kirche; 5. Franziskanerkloster; 6. Dominikanerkloster; 7. St. Nikolaus Hospital; 8. Burg; 9. Rathaus; 10. Lederver-arbeitungsgelände. Archäologische Ausgrabungen 1967-1997

2. kép Budapest V. Károly körút 28-30. IV. szelvény. 9. csűr, 12. század-1230; 10. gödör; 16. hamus gödör, 1230-1241; városfal, 1480; 30. sáncárok, 17-18. század; a. homok; b. kevert föld; c. csűr falhelyei; d. 1-3. műhelygödörök, 1230-1241; e. feltöltés, 13-15. század; f. feltöltés, 15-17. század

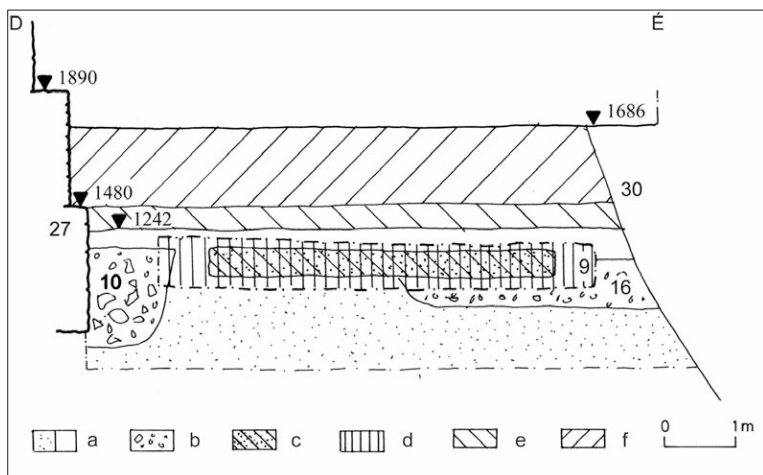
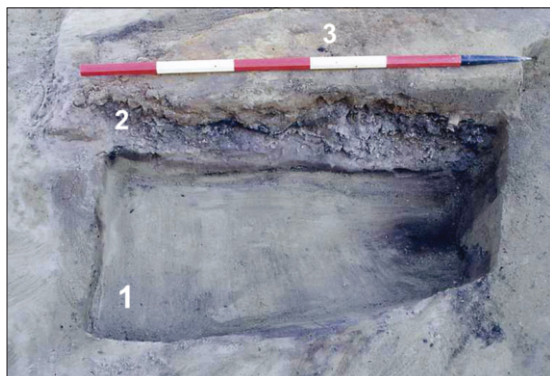
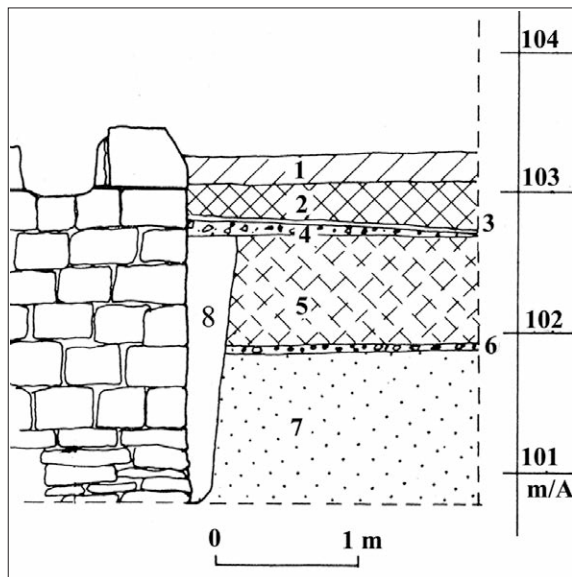

Abb. 2. Budapest V. Károly körút 28-30. Abschnitt IV. 9. Scheune; 12.Jh. bis 1230, 10. Grube, Aschengrube Nr.16., 1230-1241, Stadtmauer, 1480. Schanzengraben Nr.30., 17-18.Jh., a. Sand, b. gemischte Erde, c. Stellen der Scheunenwand, d. Werkstattgruben Nr.1-3, 1230-1241, e. Verkeilung, 13-15.Jh., f. Verkeilung, 15-17.Jh.

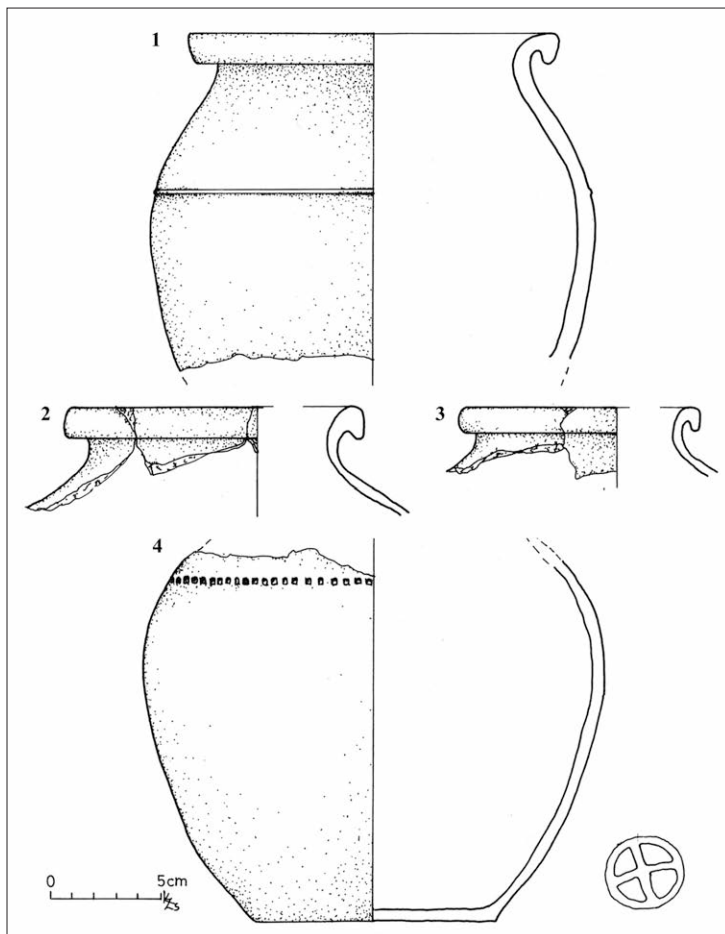
3. kép Budapest V. Károly körút 28-30. IV. szelvény. 17. gödör: faszén, hamu, olvadékrögök; 5/1. tüzhely alja az 5. munkagödörben, 1230-1241

Abb. 3. Budapest V. Károly körút 28-30. Abschnitt IV., Grube Nr.17: Holzkohle, Asche, Schmelzklumpen; 5/1 Boden eines Ofens in der Arbeitsgrube Nr.5. 1230-1241

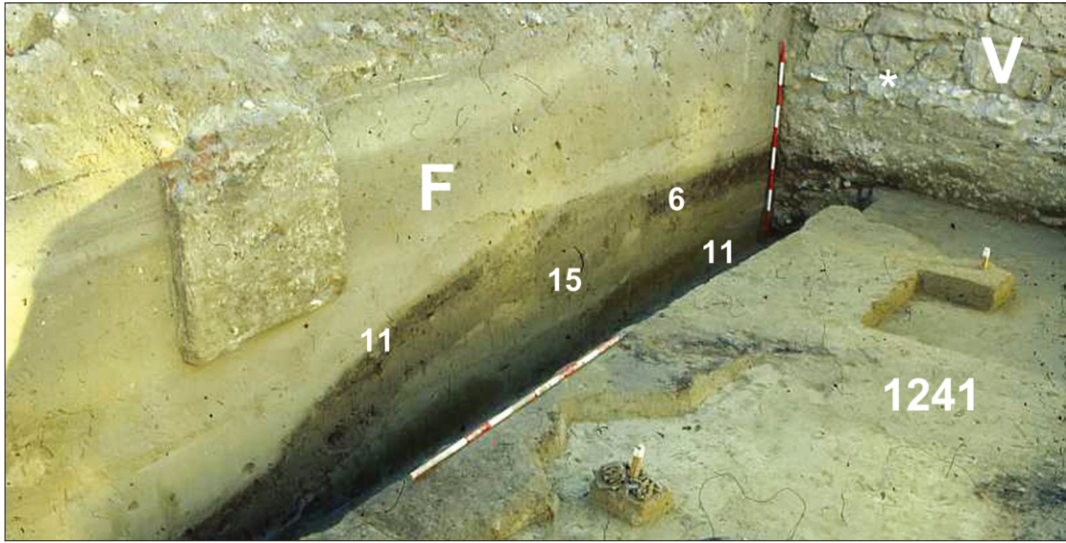
4. kép V. Károly körút 28-30. IV. szelvény. 1-3. ausztriai fazéktöredékek; 4. fazék, 1230 körül

Abb. 4. Budapest V. Károly körút 28-30. Abschnitt IV. 1-3. Bruchstücke von Töpfen aus Österreich; 4. Topf, um 1230

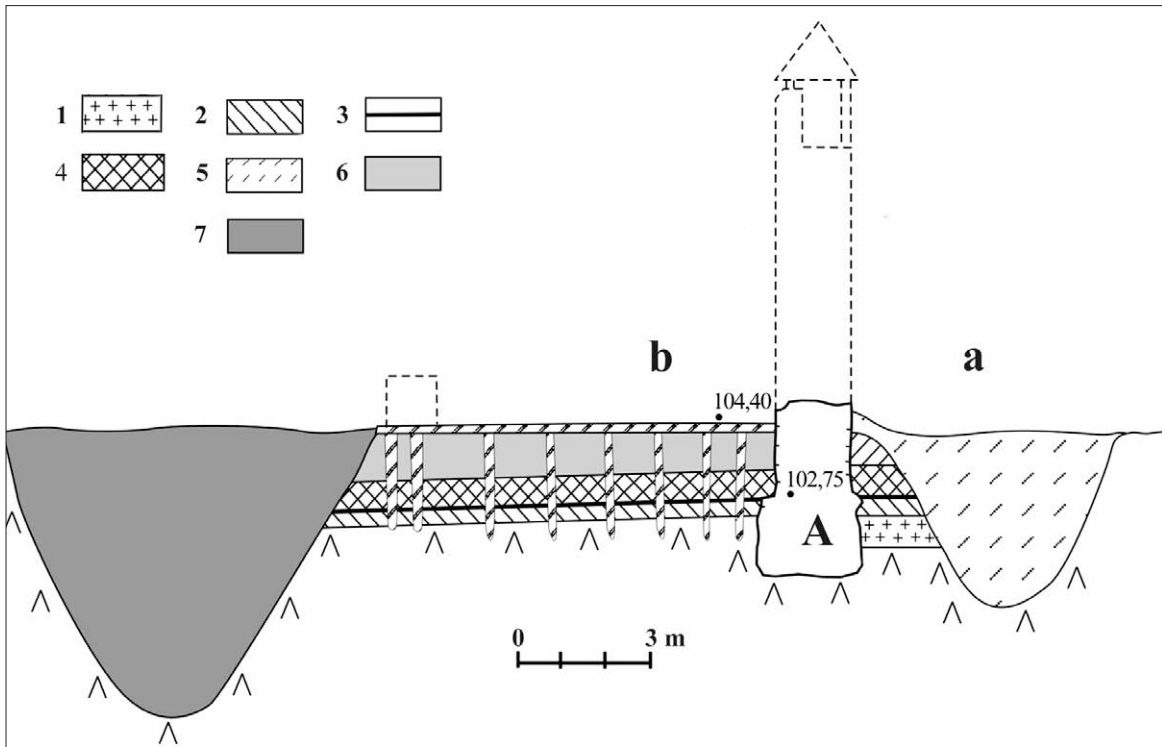
5. kép Budapest V. Kecskeméti utca 17-19. előtt, úttést. Régészeti rétegek a kaputorony DK-i támpillér mellett. 1. feltöltés, 18. század; 2. feltöltés, 16-17. század; 3.-4. útrétegek, 15. század 2. fele; 5. épület-törmelékes feltöltés, 1460-1480; 6. útréteg, 14.-15. század; 7. bolygatatlan talaj; 8. támpillér alapozási árka, 1460-1480

Abb. 5. Budapest V. Kecskeméti utca 17-19. vor dem Haus, auf der Fahrbahn. Archäologische Schichten neben dem Stützpfeiler des SO-Torturmes. 1. Verkeilung, 18. Jh.; 2. Verkeilung, 16-17. Jh.; 3-4. Straßenschichten, 2. Hälfte 15. Jh.; 5. Verkeilung mit Bauschutt 1460-1480; 6. Straßenschicht, 14-15. Jh.; 7. ungestörter Boden; 8. Grundgraben des Stützpfeilers, 1460-1480

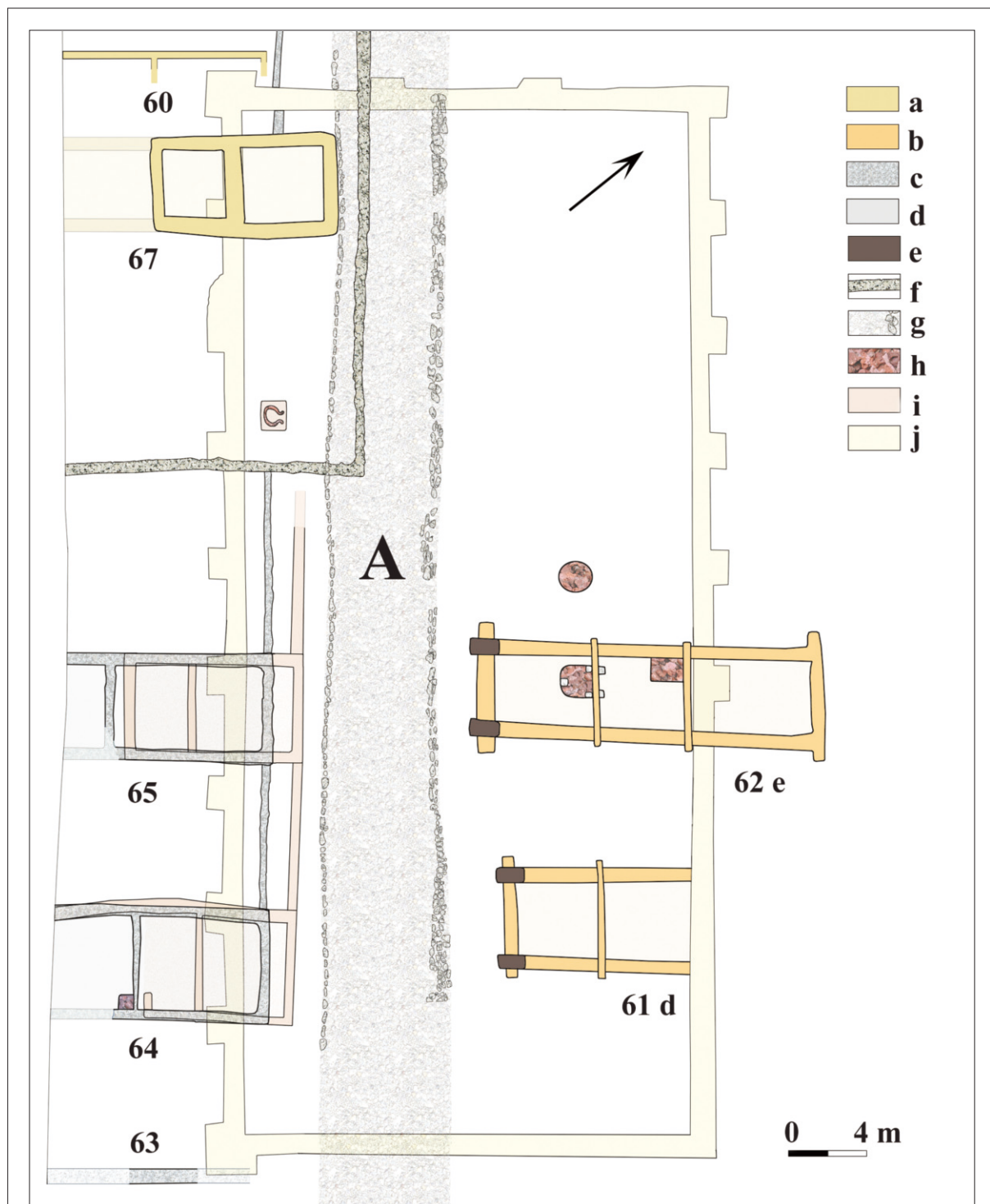
6. kép Budapest V. Károly körút 28-30. IV. szelvény, keleti metszettel. 11. öntögödör; 6. tűzhely, 15. gödör, 1230-1241; F. feltöltés, 15. század; V. városfal; * járószint, 1480

Abb. 6. Budapest V. Károly körút 28-30. Abschnitt IV. Östlicher Wandschnitt; 11. Gussgrube; 6. Ofen, Grube Nr.15., 1230-1241; F Verkeilung, 15.Jh.; V. Stadtmauer; Gelniveau, 1480.

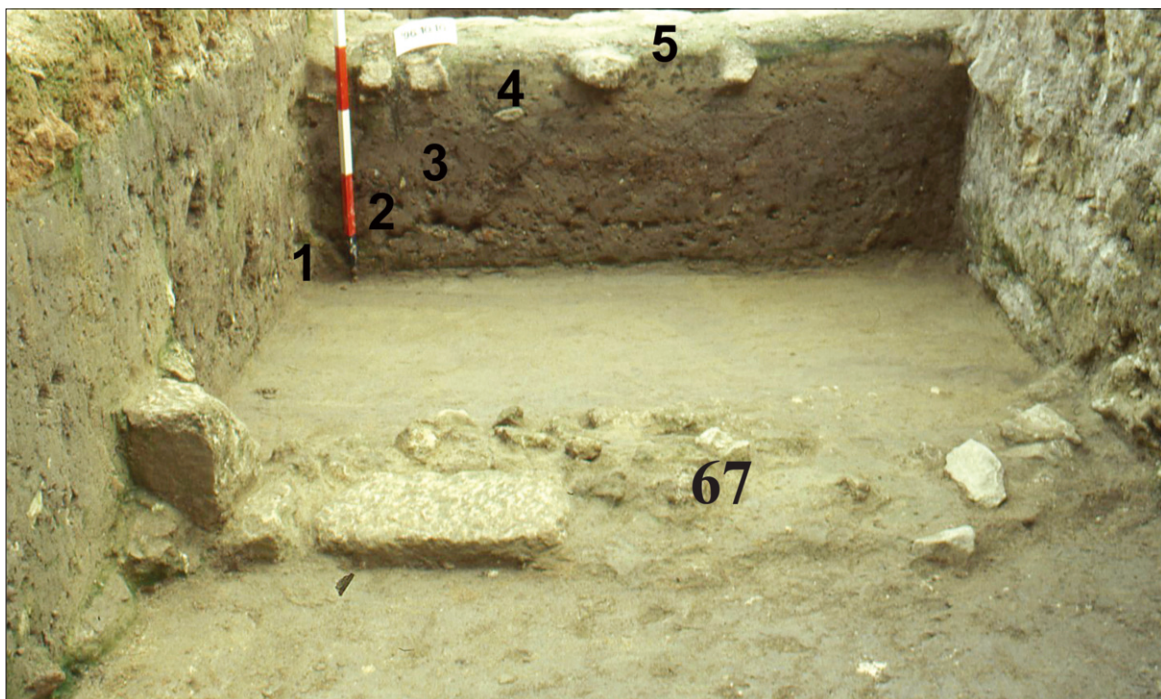
7. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A. városfal; a. belső oldal, 5. külső oldal, 1460-1480. 1. bolygatott föld, 12-15. század közepe; 2. feltöltés, 15. század közepe; 3. járószint, 1480; 4. feltöltés, 16. század; 5. belső sáncárok; 6. külső ágyúállás, 17. század 1. fele; 7. külső sáncárok, 17-18. század közepe

Abb. 7. Budapest V. Károly körút 28-30. A. Stadtmauer; a. innere Seite, 5. äußere Seite, 1460-1480. 1. gestörter Boden, Mitte 12-15.Jh.; 2. Verkeilung, Mitte 15. Jh.; 3. Gelniveau, 1480; 4. Verkeilung, 16. Jh.; 5. innerer Schanzengraben; 6. äußere Kanonenstellung, 1.Hälfte 17. Jh.; 7. äußerer Schanzengraben, Mitte 17-18. Jh.

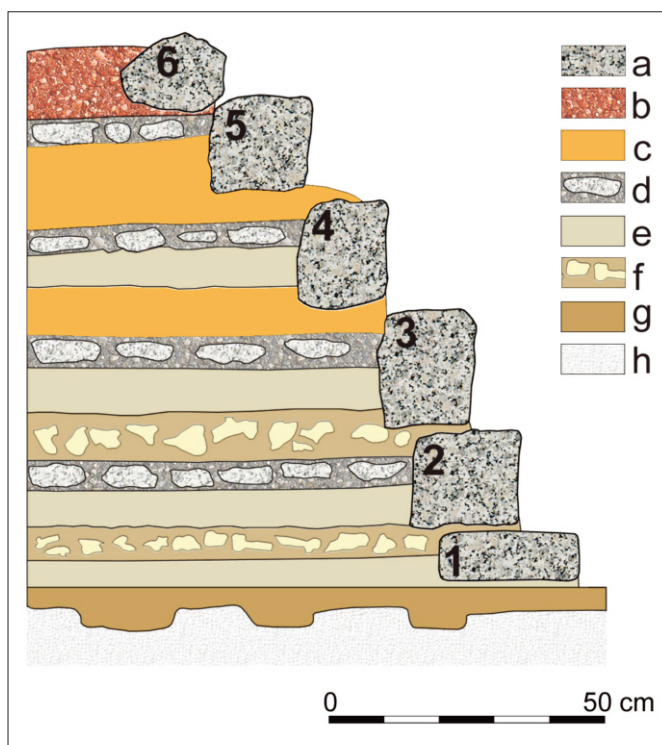
8. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A középkori városrész alaprajza. 61-66. lakóházak; A. úttest; a. égett vert fal, b. agyag vert fal; c. kőfal; d. patics; e. faszén; f. kerítésfal; g. úttest kőszegéllyel; h. tűzhely, kemence, 15-16. század; i. ház; j. lovarda, 18. század

Abb. 8. Budapest V. Károly körút 28-30. Grundriss des mittelalterlichen Stadtteils. 61-66. Wohnhäuser; A. Fahrbahn; a. gebrannte Stampwand; b. gestampfte Wand aus Lehm; c. Steinwand; d. Flechtwerk; e. Holzkohle; f. Zaun; g. Fahrbahn mit Steinkante; h. Ofen 15-16. Jh.; i. Haus; j. Reithalle, 18. Jh.

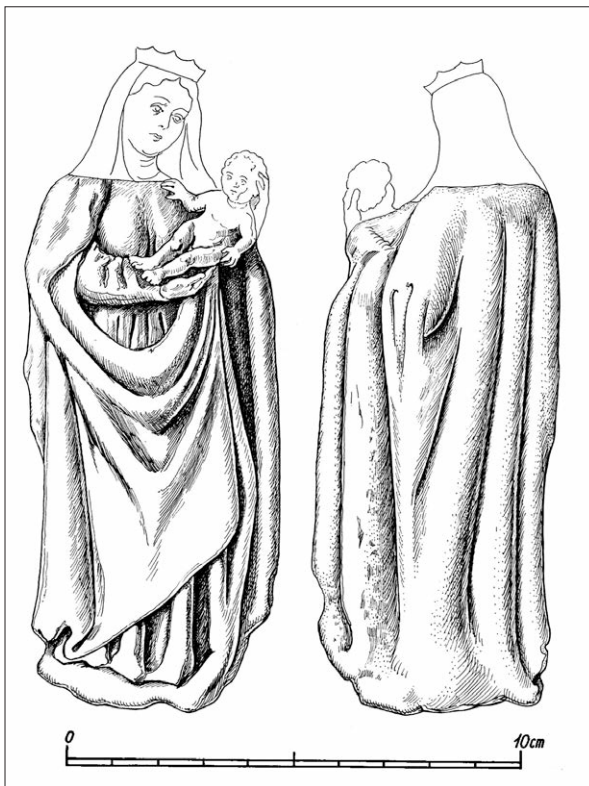
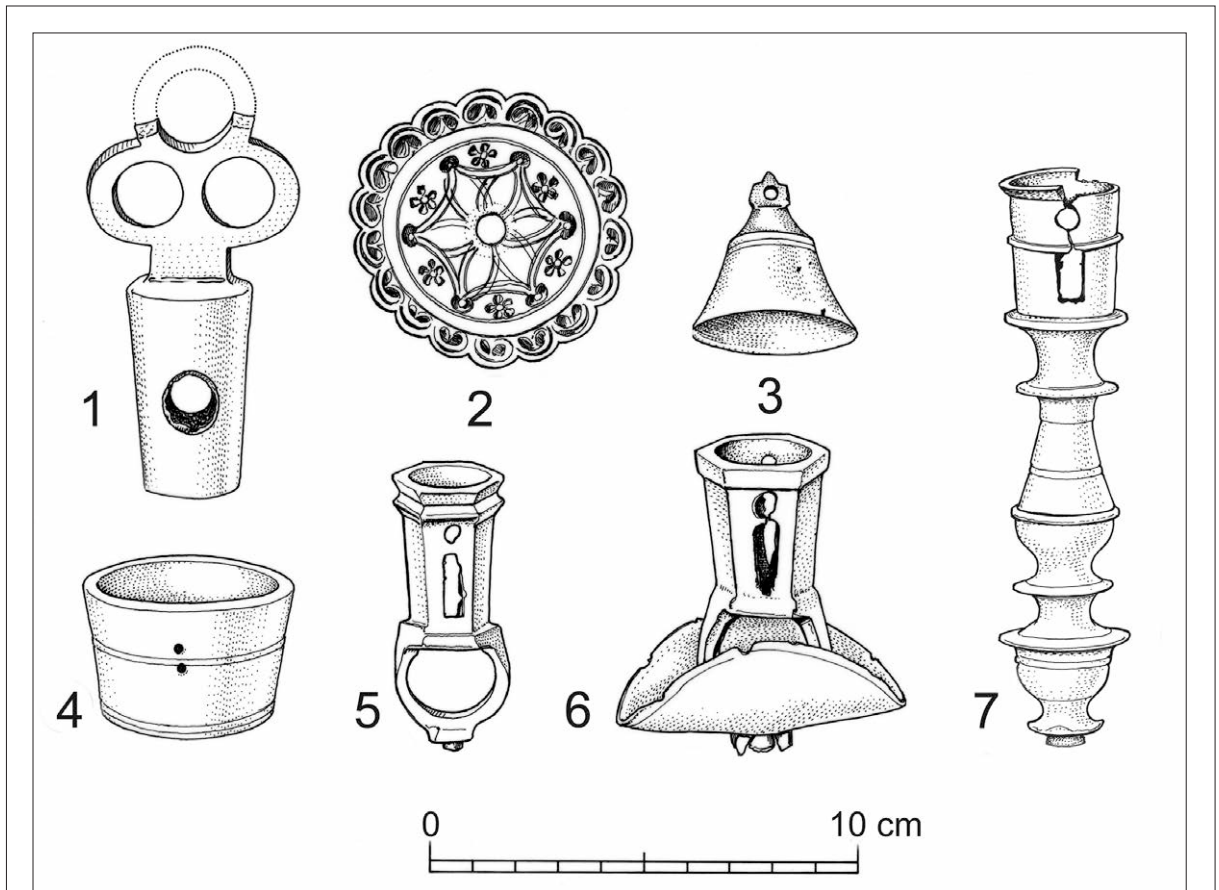
9. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Középkori városrész. 67. lakóház északi pincefala; 1-5. útrétegek, 15. század vége – 16. század első fele

Abb. 9. Budapest V. Károly körút 28-30. Mittelalterlicher Stadtteil. 67. die nördliche Kellerwand in einem Wohnhaus; 1-5. Straßenschichte, Ende 15. Jh. – 1. Hälfte 16. Jh.

10. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Középkori városrész. Az úttestek építőanyagai. a. az út szegélyköve; b. épülettörmelék feltöltés; c. égett faltörmelék feltöltés; d. sóderes kőburkolat; e. barna föld leletekkel; f. állatcsontok agyagban; g. keréknyomok; h. kevert homok, 15. század 2. fele-17. század közepe

Abb. 10. Budapest V. Károly körút 28-30. Mittelalterlicher Stadtteil. Baumaterialien der Fahrbahnen. a. Kantenstein der Straße; b. Verkeilung mit Bauschutt; c. Verkeilung mit verbranntem Wandschutt; d. Steinbelag aus Schotter; e. braune Erde mit Funden; f. Tierknochen im Lehm; g. Wagenspuren; h. Mischsand, 2. Hälfte 15. Jh. – Mitte 17. Jh.

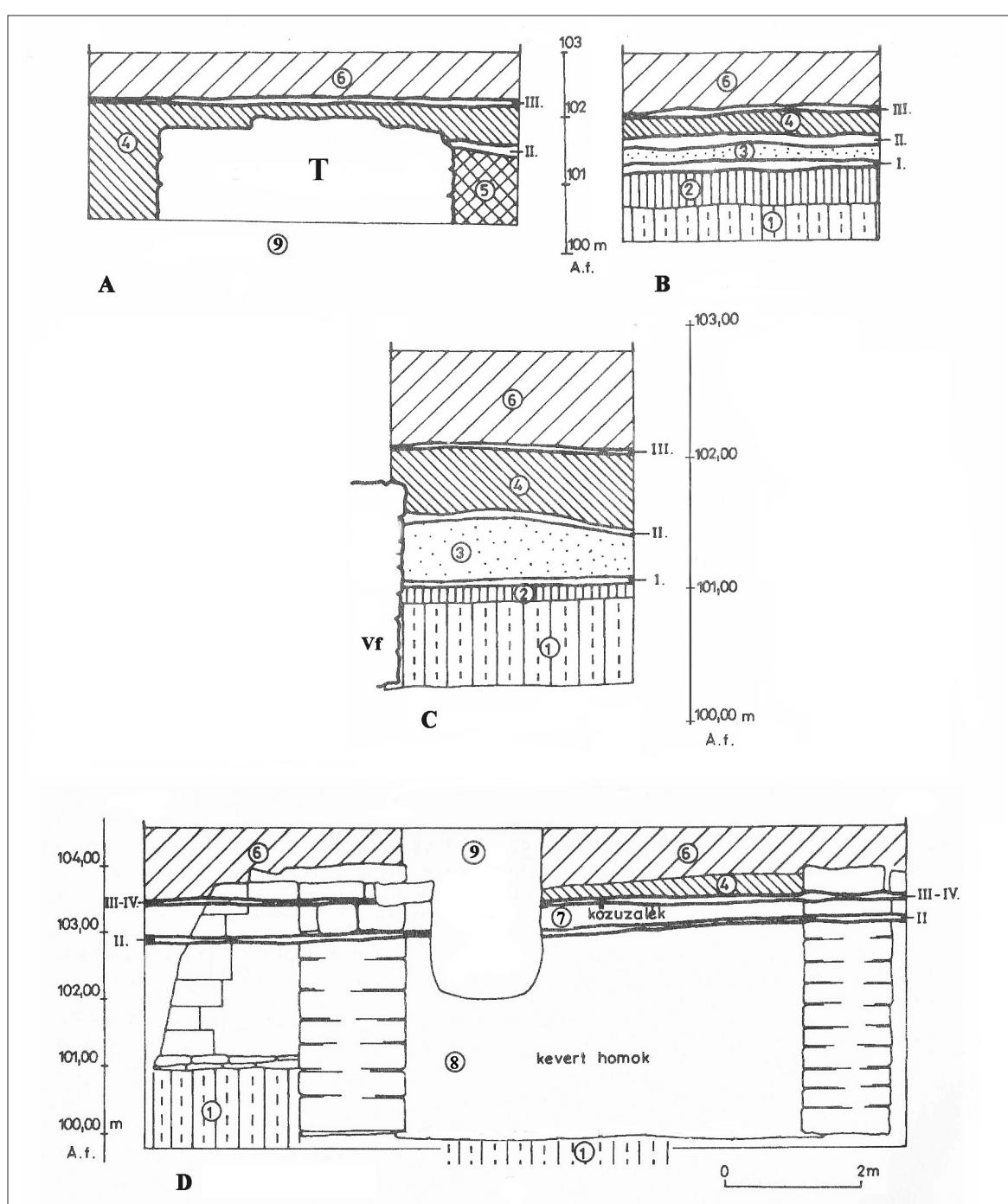

11. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Középkori városrész. Régészeti leletek a 3. úttest alapozásából. 1. csaptelep nyitó-záró henger fogóval, 2. lószerszámveret; 3. csengettyű; 4. súlytartó; 5-7. gyertyatartó, 16. század eleje

Abb. 11. Budapest V. Károly körút 28-30. Mittelalterlicher Stadtteil. Archäologische Funde aus dem Fundament der 3. Fahrbahn. 1. Hahnatterie mit Zylinderhenkel zur Öffnung und Schließung; 2. Pferdegeschirrbeschlag; 3. Schelle; 4. Gewichtsbehälter; 5-7. Kerzenbehälter, Anfang 16. Jh.

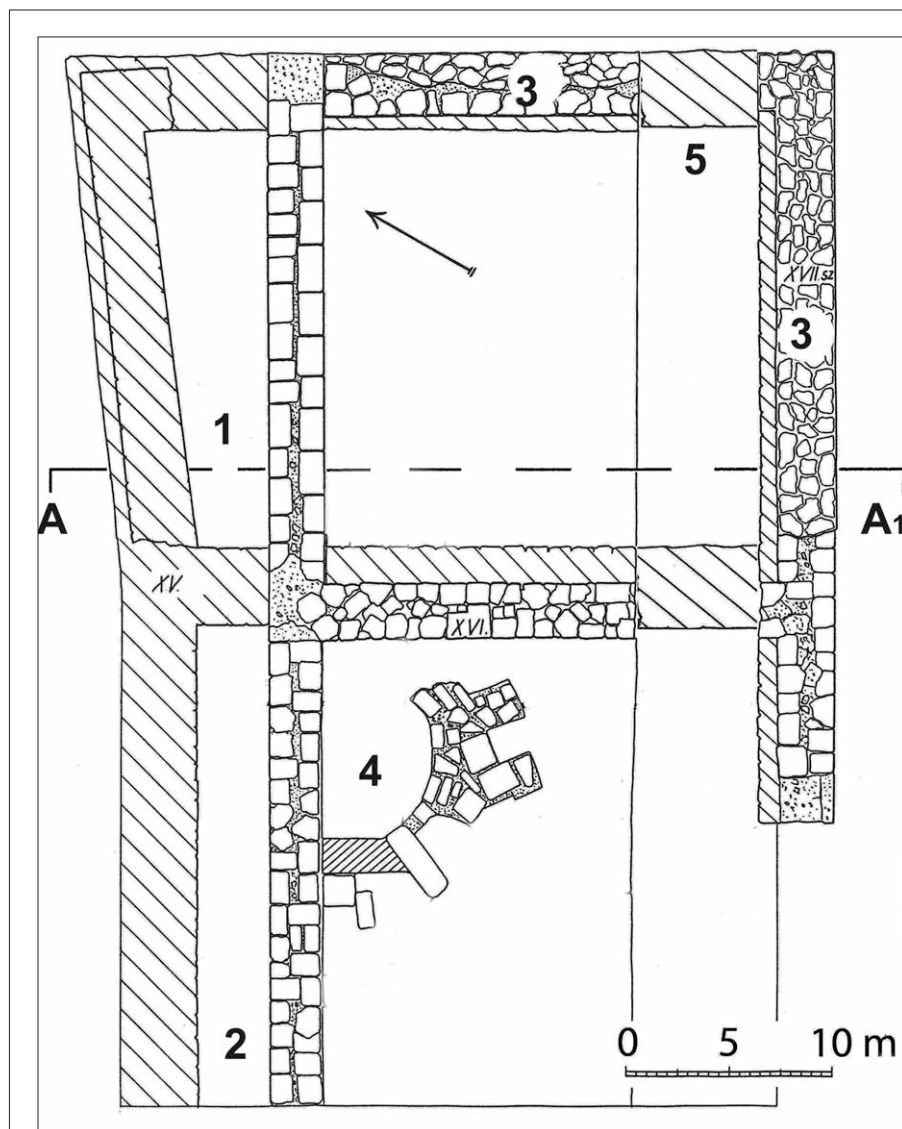
12. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Középkori városrész. 5. útréteg. Terrakotta Madonna szobortörödéék, 16. század eleje

Abb. 12. Budapest V. Károly körút 28-30. Mittelalterlicher Stadtteil. 5. Straßenschicht. Fragment einer Madonnastatue aus Terrakotta, Anfang 16. Jh.

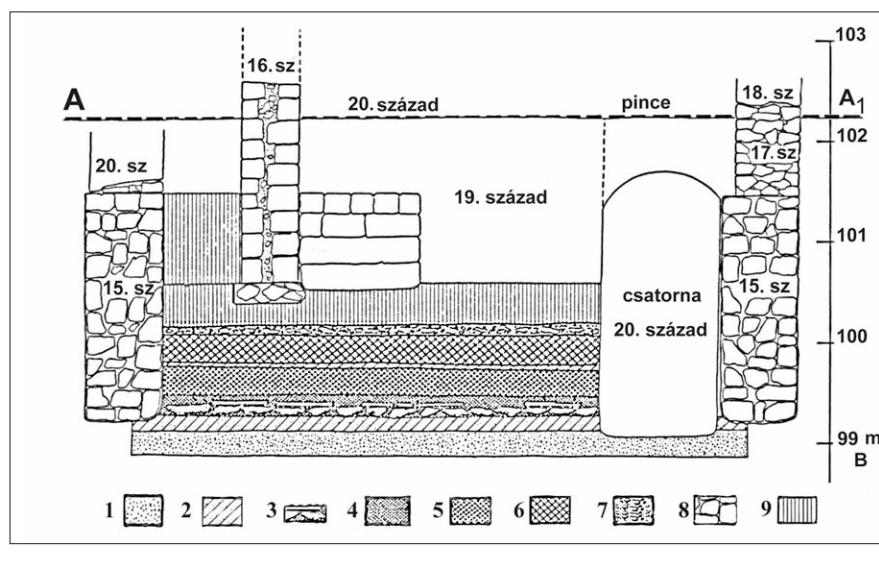
13. kép Budapest V. Belváros. Útrétegek Pest északi felében. A. Váci utca 13. pesti vár, déli toronyfal; B. Váci utca 16. előtt; C. Szervita tér 7. előtt; D. Váci utca 2-4. Váci városkapu nyugati oldal. 1. bolygatatlan talaj; 2. kevert barna föld; I. útréteg, 13. század; 3. feltöltés, 5. épületörmelék; II. útréteg, 15. század eleje; 4. feltöltés; III. útréteg, 15. század vége; IV. útréteg, 16. század eleje; 6. feltöltés, 18-20. század

Abb. 13. Budapest V. Innenstadt. Straßenschichte im nördlichen Teil von Pest. A. Váci utca 13. Burg von Pest, südliche Turmmauer; B. vor dem Haus Váci utca 16. C. vor dem Haus Szervita tér 7.; D. Váci utca 2-4. Westseite des Stadttors nach Vác. 1. ungestörter Boden; 2. gemischte braune Erde; Straßenschicht Nr.I., 13. Jh.; 3. Verkleiung, 5. Bauschutt; Straßenschicht Nr.II., Anfang 15. Jh.; 4. Verkleiung; Straßenschicht Nr.III., Ende 15. Jh.; Straßenschicht Nr.IV. Anfang 16. Jh.; 6. Verkleiung, 18-20. Jh.

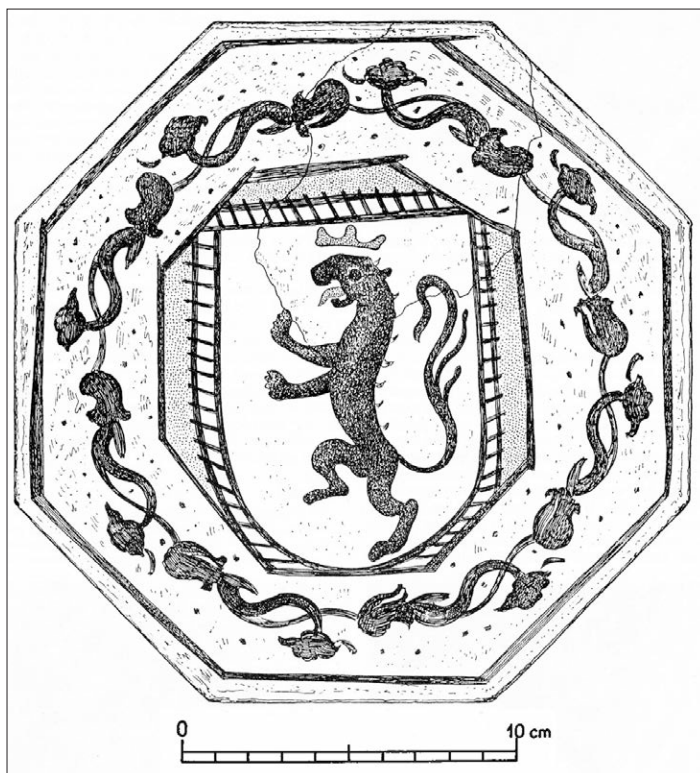
14. kép Budapest V. Molnár utca 36. Bőrfeldolgozó ipartelep. 1-2. bőrcserző gödrök, 15. század; 3. lakóház; 4. kemence, 16. század; 5. csatorna, 18-20. század. A - A1 metszet, 1994

Abb. 14. Budapest V. Molnár utca 36. Lederverarbeitungsgelände. 1-2. Gerbgruben, 15. Jh.; 3. Wohnhaus; 4. Ofen, 16. Jh.; 5. Kanal, 18-20. Jh. Schnitt A-A1, 1994

15. kép Budapest V. Molnár utca 36. Bőrfeldolgozó ipartelep. Az 1. cserzőgödör feltöltés. 1. bolygatatlan talaj; 2. zöld agyag; 3. deszka alatt állatsontok; 4-5 cserzőanyag, 15. század vége; 6. cserzőanyag; 7. épülettörmelék; 16. század eleje; 8. kőfal, 15-16. század, 9. feltöltés, 16-17. század

Abb. 15. Budapest V. Molnár utca 36. Lederverarbeitungsgelände Verkeilung der 1. Gerbgrube. 1. Ungestörter Boden; 2. Grüner Lehm; 3. Tierknochen unter dem Holzbrett; 4-5. Gerbstoff, Ende 15. Jh.; 6. Gerbstoff; 7. Bauschutt, Anfang 16. Jh.; 8. Steinmauer, 15-16. Jh.; 9. Verkleiung, 16-17. Jh.

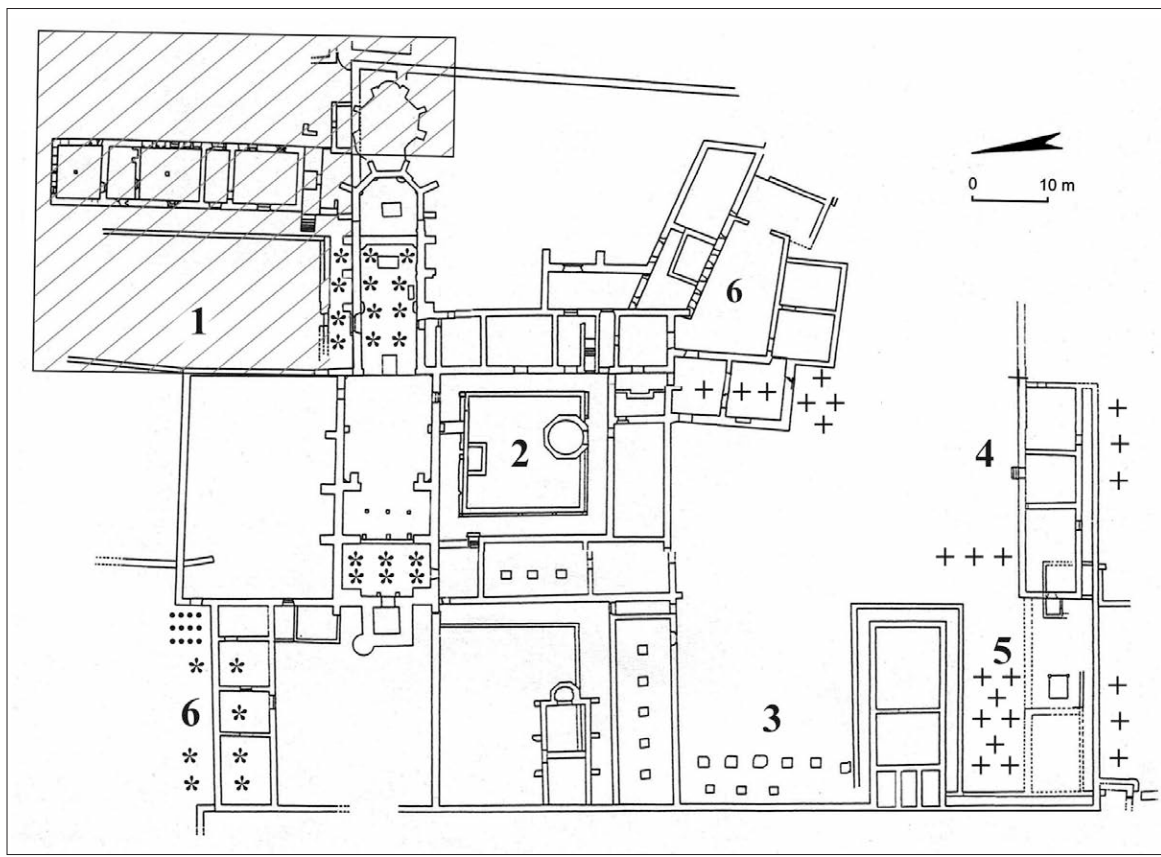

16 kép Budapest V. Molnár utca 36. Lakóház 4. kemence, 16. század; majolika padlótégla töredék, 15. század 2. fele

Abb. 16. Budapest V. Molnár utca 36. Wohnhaus 4. Ofen, 16. Jh.; Fragment von einem Bodenkachel aus Majolika, 2. Hälfte 15. Jh.

17. kép Budapest XIII. Margitsziget Romkert. Domonkos apácakolostor és a királyi udvarhely. Ásatási alaprajz. 1. királyi udvarhely; 2. apácakolostor; 3. kórház; 4. világi nők háza; 5. konyha; 6. beginák háza, 1200-1541; ** kőporos feltöltés; ++ karcolt cserepes feltöltés, 13-15. század; ::: állatcsont feltöltés, 16. század eleje

Abb. 17. Budapest XIII. Margareteninsel Ruinengarten. Dominikanernonnenkloster und königlicher Hofstaat. Archäologischer Grundriss. 1. königlicher Hofstaat; 2. Nonnenkloster; 3. Spital; 4. Haus der weltlichen Frauen; 5. Küche; 6. Beginenhaus 1200-1541; ** Verkleiung mit Steinpulver; ++ Verkleiung mit gekratzten Scherben, 13-15. Jh.; ::: Verkleiung mit Tierknochen, Anfang 16. Jh.

18. kép Budapest XIII. Margitsziget Romkert. Domonkos apácakolostor. Templom hajó. 1. nyugati kapu, küszöb, belső oldal; 2. déli oszlop alapfal, 15. század; 3. téglaszlop, 16. század eleje; ** kőpor feltöltés, 14. század

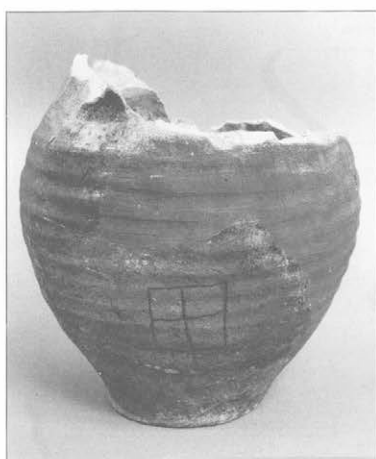
Abb. 18. Budapest XIII. Margareteninsel Ruinengarten. Dominikanerinnenkloster. Kirchenschiff. 1. Westtor, Türschwelle, Innenseite; 2. Grundmauer der südlichen Säule, 15. Jh.; 3. Ziegelsäule, Anfang 16. Jh.; ** Verkeilung mit Steinpulver, 14. Jh.

1

2

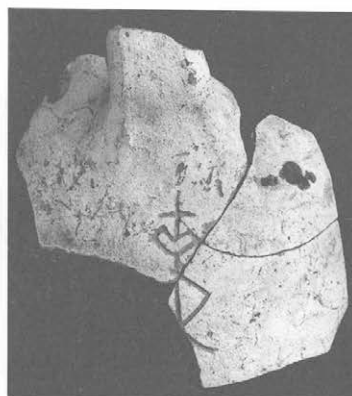
3

4

5

6

19. kép Budapest XIII. Margitsziget Domonkos apáca kolostor. Karcolással jelölt edénytöredékek. 1. mécses tál, 13. század
2. fele; 2. fazék, 13-14. század; 3. fazék, 14. század; 4. talpas pohár, 14-15. század; 5. fazék, 14. század; 6. kancsó, 15. század
2. fele

Abb. 19. Budapest XIII. Margareteninsel Dominikanerinnenkloster. Gefäßfragmente mit Ritze markiert. 1. Lichtschale,
2. Hälfte 13. Jh.; 2. Topf, 13-14. Jh.; 3. Topf, 14. Jh.; 4. Kelchglas, 14-15. Jh.; 5. Topf, 14. Jh.; 6. Kanne, 2. Hälfte 15. Jh.

TEREI GYÖRGY

ZARÁNDOKJELVÉNY AZ ÁRPÁD-KORI KÁNA FALUBÓL

2003 és 2005 között tártuk fel Újbuda-Tóváros Lakópark építését megelőzően Magyarország eddigi legnagyobb Árpád-kori faluját. Nemcsak a számadatok, a 16 hektáron kutatott település, a 198 földbe mélyített ház, a templom és körülötte 1067 sír tette a lelőhelyet különlegessé, hanem a gazdagsága is. Olyan leletek fordultak elő, amik nem jellemzőek a 12-13. századi falusi településekre.

A feldolgozás már az ásátás befejezésekor megindult. Részben összefoglaló tanulmányokkal¹, részben nagyobb leletcsoportok bemutatásával² próbáltunk képet adni az eredményekről. Ezen kívül vannak és lesznek olyan tárgyak, melyek önmagukban is megérdemelnek egy önálló cikket³. Ezek közé tartozik egy korrodált állapotú zarándokjelvény is.

A magyarországi középkori zarándokjelvények, annak ellenére, hogy Benkő Elek több munkájában is foglalkozott a témával⁴, még mindig nem kaptak akkora publicitást, mint amit ez a tárgyípus megérdemelne. Az általában nem túl nagyméretű, sokszor sérült, töredékes vagy erősen korrodált tárgy sokszor nehezen felismerhető, értelmezhető⁵. Kevés az ép, fülekkel rendelkező darab, melyek meghatározása, felismerése sokkalta könnyebb.

Magyarországon a középkori zarándoklattal történési szemszögből összefoglalóan Csukovits Enikő foglalkozott összefoglaló jelleggel, több oldalról megvizsgálva a kérdéskört.⁶ A zarándoklatokra bizonyítékul szolgáló régészeti leletek bemutatása Nyugat-Európa-hoz képest későn indult meg. Ennek a tárgynak, töredéknek, fel nem ismerése, vagy pontatlan körmeghatározása lehetett a magyarázata.⁷ A zarándokjelvény kérdés egy speciális részével a harangokon lenyomatként meg-

maradt ábrázolásokkal Benkő Elek nyitotta meg a tárgyi emlékek bemutatását.⁸ A tárgyak közzétételére először 2008-ban vállalkozott⁹ német nyelvű tanulmányában, majd két évvel később, frissítve az újabb eredményekkel magyarul is megjelent.¹⁰ Munkája hiánypótló szakirodalom a témában. Prohászka Péter és Szende László szerzőpáros néhány évvel később két esztergomi darabot publikált részletesebben.¹¹

A kánai zarándokjelvény a falu templomától 438 méterre nyugatra, az ásátási terület északi határán, az Árpád-kori objektumokban gazdag területtől messze egy szabadon álló kemence hamuzógödreből került elő. Mivel a terület szélén állt az objektum, ezért a teljes feltárására nem volt lehetőség. A betöltésében minimális 12-13. századi kerámiatöredék mellett egy iszkábaszeg, egy háromszög alakú csontfaragvány, szíjelosztó, egy vaskész pengetőredéke, patkó és üveg töredéke került elő. Jellegre a többi felhagyott és szeméttel feltöltött beásáshoz hasonlított, egyedül a központtól számított távolsága jelentős, hiszen elhelyezkedés szempontjából a falu szélén álló objektumokhoz kapcsolhatjuk.

Leírás:

Az ón-ólom öntvényből készült téglalap alakú jelvény 3,8 cm × 1,9 cm, 2 mm vastag. Egyedül a bal felső sarkánál maradt meg a fül, ez 0,8 cm átmérőjű. A két rövidebb oldal közül a jobb kevésbé mondható sérültnek, a baloldalon, az alsó részen több mm hiány figyelhető meg. A hosszabbik oldalak erősebben pusztultak. A középső részen 1 cm átmérőjű hiány látható, a bal alsó sarok erősen töredékes. A szentek ábrázolása kivehető, de a kisebb részletek nehezen láthatóak, erősen pusztultak. A bal oldali szent arca jobb állapotban maradt meg, teljesen felismerhető a glória és az arc részle-

¹ TEREI 2005., TEREI 2010.

² TEREI-HORVÁTH 2007a; TEREI-HORVÁTH 2007b; DARÓCZI-SZABÓ – TEREI 2011; HORVÁTH-MINDSZENTY-TEREI 2012; TEREI 2016

³ TEREI-VARGHA 2013

⁴ BENKŐ 2001; BENKŐ 2008; BENKŐ 2010

⁵ A kánai példány meghatározása, a felirat feloldása is Benkő Elek érdeme, segítségét ezúton is köszönjük.

⁶ CSUKOVITS 1994; CSUKOVITS 2003.

⁷ BENKŐ 2010. 334.

⁸ BENKŐ 2001.

⁹ BENKŐ 2008.

¹⁰ BENKŐ 2010.

¹¹ PROHÁSZKA-SZENDE 2009-2010., PROHÁSZKA-SZENDE 2011-2012.

tei is. Az attributumok nehezebben kivehetőek, a hasonló, jobb állapotban megmaradt darabok segítenek az azonosításnál és az értelmezésnél. A bal oldali szent keze, illetve vállára tett kard, a jobb oldali szent jobb kezében egy kereszt látható. A körbefutó felirat nehezen kivehető, hiányos. Benkő Elek feloldása: + SIGN/A APO[ST/O]LORVM PE/TRI ET PA/VLI.¹² A zarándokjelvény a római Szent Péter-bazilikához kapcsolódó, Szent Péter és Pál apostol látható rajta attributumaival (kulcs, kard).

Jelen tanulmányomban nem kívánok elmélyülni a zarándoklatok történeti háttéréről, valamint a zarándokjelvényekkel kapcsolatos általános megállapításokról, hiszen ezt már nagyon sokan megtették előttem. Párhuzamok bemutatása esetén is a teljesség igénye nélkül egy szűk csoportra koncentrálok.

Magyarországon Árpád-kori ólom zarándokjelvények nagyon kis számban ismertek. Ezek közül is érdemes megvizsgálni a kánai lelethez hasonló téglalap formájú darabokat, külön kiemelve a Szent Péter és a Szent Pál apostol ábrázolásúakat.

Noha nagy valószínűséggel korábban is kerültek elő a 12-13. századból zarándokjelvények, az első példány Horváth István Esztergom-Szentkirályon 1978-ban talált darabja. Egy 12-13. századi leletanyaggal keltezett gödörből került elő. Benkő Elek Szent Pétert és Pált ábrázoló jelvénynek határozta meg, és bár nem a teljes felsőtest, hanem csak medalionban foglalt fejek láthatóak, alatta egy-egy kulccsal, és inkább álló téglalap alakú, mint fekvő, de jellegét véve ebbe a csoportba tartozik. Benkő Elek egy 1864-ban előkerült párizsi darabhoz hasonlítja¹³, ahol jól kiemelten látszanak a zarándokjelvény alsó felében a kulcsok.¹⁴ Nagyon fontos megfigyelés, hogy az esztergom-szentkirályi darabot kettéhajtották, visszaegyenesítették, ollóval a peremébe belevágtak.¹⁵

Ugyancsak Esztergom-Szentkirálynál maradvány 1990-es években mezőgazdasági munkálatok során látott napvilágot egy nagyon ritka zarándokjelvény. Felirata +SIN/A SANT/O STEFAN/VS LOP/ISO. A két alakban Szent István protomártírt és Szent Lőrincet lehet azonosítani. A jelvényen a két szent felsőtestét ábrázolják, attributumait kezükbe helyezve.¹⁶ Ez jellegében sokkal közelebb áll

a kánai darabhoz, mint az előző esztergom-szentkirályi.

Még egy zarándokjelvény töredéke származik Esztergom-Szentkirályról. Nagyságrendileg a jobb felső negyede maradt meg, de szerencsére kivehető egy fej egy kulccsal. Feliratmaradványa: + SIG/NA A.¹⁷ Összehasonlítva más darabokkal, a Kánán is előkerülő Szent Pétert és Pált ábrázoló római zarándokjelvényvel lehet párhuzamként állítani.¹⁸

Ugyancsak Komárom Esztergom megyéből, Császárról származik az a darab, mely az 1990-es években került a tatai Kuny Domokos Múzeumba. A darab négyzetes, jobb és bal alsó sarka erősen sérült. A leletet Prohászka Péter és Szende László szerzőpáros publikálta¹⁹. A megoldást itt is, az apostolok jelképei a kard és a kulcs adták, Szent Péter és Pál alakja látható. A hasonló ábrázolásoktól egy eltérés figyelhető meg, míg a többi római zarándokjelvényen mindkét apostol glóriával van ábrázolva, addig ebben az esetben Péter apostol fején korona van.²⁰

Budáról 1998-ban Végh András Szent György utcai ásatásán találtak egy zarándokjelvényt egy 14. század első felére keltezhető gödörből. Fülei letertek, de jó állapotú, egyedül a bal felső sarka sérült. Felirata: +SIGN/A MARITR/VM LAVREN/TII ET STEF/ANI. Részben az ábrázolásból, részben a feliratból ismerhető, hogy Szent István protomártírt és Szent Lőrincet ábrázolják. Párhuzama az 1990-es években Esztergom-Szentkirálynál megtalált darabnak.²¹

Kolozsi Barbara 2010-ben mutatott be a Fialat középkoros régészek II. konferenciáján egy a Debrecen-Monostor erdőben feltárt zarándokjelvényt. A lelet egy Árpád-kori földbe mélyített házból került elő. A leletanyag részét képezi többek között két 12. századi anonim dénár, és III. Béla átfúrt részpenze (CNH 98) is. A zarándokjelvény az unikálisabb darabok közé tartozik. Négyzetes alakú, felső oldalának közepén egy kis négyzet emelkedik ki Jézus Krisztus arcával, alsó részén Szent Péter és Pál apostolok láthatóak attributumaikkal.²² A feltáró régész egy interjúban elmondta, hogy az a földbe mélyített ház, ahonnan a lelet előkerült,

¹⁷ PROHÁSZKA-SZENDE 2011-2012. 130.

¹⁸ Ezen kívül került elő még egy zarándokjelvény Esztergom-Szentkirályról. Az álló, téglalap formátumú jelvény Szent Miklóst ábrázolja, és a Bariba tett zarándolat bizonyítékául szolgált. (BENKŐ 2008. 174 - 175, Abb. 3.) Bár Árpád-korra tehető ez a jelvény is, de részben a zarándoklat helyszíne, részben a formája miatt nem tartozik az általam vizsgált csoportba.

¹⁹ PROHÁSZKA-SZENDE 2009-2010. 201.

²⁰ PROHÁSZKA-SZENDE 2009-2010. 201.

²¹ BENKŐ 2008. 171.

²² PROHÁSZKA-SZENDE 2009-2010.

¹² Benkő Elek ez irányú segítségét is nagyon köszönöm.

¹³ BENKŐ 2008. 170-171.

¹⁴ Jó felbontású kép található a http://www.pilgerzeichen.de/indices/motive/pz/4/0/_/U3QuIFBhdWw= oldalon. (Letöltés 2017. november 3.)

¹⁵ BENKŐ 2010. 336.; 1. kép

¹⁶ PROHÁSZKA-SZENDE 2009-2010. 201-202.

közel van egy feltételezhetően egyházi előkelőség házához.²³

Legutóbb Bugac-Felsőmonostor Csitári tanyáról Pétermonostora feltárásakor került elő két zarándokjelvény töredék.²⁴ A tanulmány nem tér ki rá, de az ásatást vezető Rosta Szabolcs egy interjúban elmondta, hogy a két római zarándokjelvény közül az egyik Szent-Péter és Pálhoz köthető, a másik, egy ritkábbnak mondható darab a Mária Panteon templomból származik.²⁵ A kánai darab párhuzamának is tekinthető példánynak csak a bal felső töredéke maradt meg, Szent Pál apostol nimbuszal övezett feje, és a vállára tett kard vége látszik, valamint a felirat töredéke + ET PAVLI. A nagyon jó állapotú töredék elégséges ahhoz, hogy pontosan meghatározhassuk. A másik darabnak az alsó része maradt meg, ugyan csak jó állapotban. Az egykor álló téglalap alakú a felső részén félkörívben záródó jelvényen²⁶ a Madonna nyaktól lefelé látható két oldalán, két –két oszlop alsó része figyelhető meg.²⁷

A Kárpát-medencében még egy téglalap alakú Szent Péter és Pál apostolt ábrázoló jelvényt ismerünk a szlovákiai Szalóc (Slavec) település közelében található Leontin barlang feltárása során. A kánai darab közeli párhuzamaként tekinthetjük.²⁸

Jelen cikkemben nem tartom feladatomnak a kánai zarándokjelvény külföldi párhuzamainak összegyűjtését. Az interneten fellelhető adatbázisok, gyűjtemények segítségével próbáltam²⁹ a Szent Péter és Pál apostol ábrázolással díszített zarándokjelvények európai elterjedését kicsit feltérképezni. Főként német területekről került elő a legtöbb hasonló darab, de többek között Olaszország, Anglia és Franciaország területéről is több példány ismert. Külföldön a zarándokjelvények vizsgálata sokkal korábban kezdődött el, és az interneten közzétett gyűjteményekkel könnyebb a megismerésük, értékelésük. A kutatás időbeni előnye miatt

a szakirodalom sokkal nagyobb csoportja foglalkozik ezzel a témával. A kánai darab kapcsán a teljeség igénye nélkül csak egy munkát szeretnék kiemelni. Marco Leo Imperiale 2012-ben írt tanulmányában³⁰ a római téglalap alakú zarándokjelvényeket vizsgálja több szempontból. Ír a gyártásról és az eladásról, történeti forrásokat hoz, amely fém zarándokjelvényekkel történő kereskedelméről rendelkezik. Megemlíti, hogy voltak „hivatalos”, az egyház által kibocsátott jelvények és voltak ezeknek másolatai.³¹ Európai elterjedésüket térképre is felvetíti.³² Négy nagy csoportot állít fel a négyzet vagy téglalap alakú római zarándokjelvényekre, datálja az egyes csoportokat, képi illusztrációt is hoz, így egy táblán látható a nagyfokú változatosság.³³ Külön tárgyalja a szent Péter és Pál ábrázolásokat, a feliratosokat és a felirat nélkülieket, de szó esik az egyéb szentábrázolással rendelkező Rómából származó zarándokjelvényekről is.³⁴

A Kárpát-medencei Árpád-kori zarándokjelvények néhány esetet kivéve mind római zarándoklat emlékei. Bár ebben az időszakban Compostela és Jeruzsálem is fontos helyszín volt, de a megközelítés szempontjából mégis az itáliai út tűnt a legolcsóbbnak és a legegyszerűbbnek. Csukovits Enikő számítása szerint a jeruzsálemi utazási költségnek ötöde volt a római³⁵, és ezt az utat három hónap alatt oda-vissza meg lehetett járni.³⁶ Emellett szólt az is, hogy több kegyhelyet is felkereshettek ottartózkodásuk ideje alatt a zarándokok.³⁷ Csukovits Enikő a három nagy, magyarok által látogatott zarándokhelyet úgy jellemezte, hogy amíg Aachenbe inkább a polgárok, addig Rómába a társadalom összes rétege eljuthatott. Ezzel szemben a szentföldi zarándoklatra csak a legtehetősebbek vállalkozhattak.³⁸

Nehéz arra a kérdésre válaszolni, hogy mit jelent egy Árpád-kori lelőhely megítélésénél egy ilyen típusú lelet. Arra ismét fel kell hívni a figyelmet, hogy annak ellenére, hogy zarándokjelvényeket nagy számban állítottak elő, viszonylag kevés került elő az Árpád-korból Magyarország területéről. A tárgyítást legtöbb esetben töredékes állapotban maradt meg, fűlei sokszor letörtek, és anyaga árulkodik csak arról, hogy ez nem egyszerű fémtöredék. Véleményem szerint a 12-13.

²³ <http://www.deol.hu/main.php?c=19406> (Letöltés 2017. november 3.)

²⁴ ROSTA 2014. 205; 31, a kép

²⁵ http://bacsmegye.hu/megye/kiskunfelegyhaza/ujra_ertekelek_az_arpad_kort_a_szenzacios_bugaci_regeszeti_leletek.html (Letöltés 2017. november 3.)

²⁶ Az internetes adatbázisban talált három jobb állapotban maradt darab:

http://www.pilgerzeichen.de/indices/w_orte/1/0/Italien/_/1618/0/0/0/pz/0-0/0-0/0/_
http://www.pilgerzeichen.de/indices/w_orte/1/0/Italien/_/1618/0/0/0/pz/1-0/0-0/0/_
http://www.pilgerzeichen.de/indices/w_orte/1/0/Italien/_/1618/0/0/0/pz/2-0/0-0/0/_ (Letöltés 2017. november 3.)

²⁷ ROSTA 2014. 31, a kép

²⁸ PROHÁSZKA-SZENDE 2009-2010. 201.

²⁹ <https://collections.museumoflondon.org.uk>, <https://collections.museumoflondon.org.uk> (Letöltés 2017. november 3.)

³⁰ IMPERIALE 2012. 698-703.

³¹ IMPERIALE 2012. 698.

³² IMPERIALE 2012. fig 1.

³³ IMPERIALE 2012. fig 1.

³⁴ IMPERIALE 2012. 700-702.

³⁵ CSUKOVITS 1994. 12.

³⁶ CSUKOVITS 1994. 15.

³⁷ PROHÁSZKA-SZENDE 2009-2010. 203-204.

³⁸ CSUKOVITS 1994. 17.

századi leletanyagunkat átvizsgálva, ha nem is ép, egész darabokat, de találunk még töredékeket.

A Magyarország területéről előkerülő Árpád-kori zarándokjelvények egy része a középkor folyamán jelentősnek mondható helyről származik, például Esztergomból. Ha megvizsgáljuk a leletek környezetét, legtöbb esetben megfigyelhető az egyházi közeg. Esztergom, Buda, Bugac-Felsőmonostor Csitári tanya, esetében egyértelmű, de Debrecen Monostori erdőben talált példányt is a feltáró régész Kolozi Barbara feltehetően egy egyházi előkelőség házában közelségében találta.³⁹ Kána falutól délre, pedig a domb tetején fekvő monostor közelsége ismert.

A legtöbb darab Esztergom Szentkirályról származik. A Bariból származó zarándokjelvényrel együtt a területről négy darab került elő. A Prohászka – Szende szerzõpáros ezt a területen fekvõ ispotállal magyarázza, hiszen ezeknek nem csak a betegek, hanem a zarándokok ellátása is feladatuk volt. Így pedig elképzelhetõ, hogy az ott megpihent zarándokok vesztették el emlékeiket.⁴⁰

A lelõhely jelentõségénél maradvány nagyon nehezen lehet rekonstruálni a tárgy földbe kerülésének körülményeit. A magyarországi daraboknál megfigyelhetõ, hogy erõsen töredékes, sok esetben eredeti funkcióját teljesen elvesztve, hosszú idõ után kerülnek földbe⁴¹. Többször olvasható, és Kánán is ez figyelhetõ meg, hogy egyéb hulladékokkal együtt egy korábbi tárológödörbõl, vagy kemence hamuzógödörbõl kerül elõ. Ez magyarázható azzal is, hogy a pusztulásnak legjobban kitett résznek, a füleknek a letörése után a tárgy használhatatlanná válik. Ez mondható el akkor is, ha a tárgy elkerül a zarándoklaton részvevõ személytõl, hiszen így a zarándokjelvény által képviselt tartalom is elveszik.

Fontos, és ugyancsak nehezen rekonstruálható kérdés, hogy a jelvény a településen élõ emberé volt, vagy egy az országon áthaladó és itt megszálló zarándoké. Esztergomban, és a Dunához közeli területeken, ahol a zarándokút vonal haladt, könnyen elképzelhetõ, hogy egy áthaladó zarándok vesztette el a nagy becsben õrzött emlékét.

Benkõ Elek „fontos távolsági kapcsolatot tükrözõ” tárgyként jellemezte a középkori zarándokjelvényeket.⁴² Kána faluban nem ez az egyetlen import tárgy. Korábbi munkánkban foglalkoztunk a

témakörrel,⁴³ ezért itt csak összefoglaló jelleggel szeretnék szólni.

Az ásás egyik legfontosabb lelete egy madár alakú bronz csat. E csattípus meglehetősen ritka, a Kárpát-medencében eddigi ismereteink szerint nincs, Európában csak hat darab van belőle, egy Németországban, a további pedig Angliában.⁴⁴

A vastárgyak közül két fegyvert kell kiemelni. A buzogány és a szablya 12–13. századi magyarországi jelenléte nagy valószínűséggel keletről import útján kerülhetett a falu területére. Az üvegek jelenléte Árpád-kori falvainkban ritkának mondható. Készítésük többek között bizánci vagy velencei területeken történhetett. Ugyancsak unikumnak számít falusi leletanyagban a több centiméteres perem és oldalfalvastagságú, durva kiképzésű nagyméretű osztrák tárolóedény. Óbudáról több ismert, de került elő a Duna mentén és Északnyugat–Magyarországon is egy-egy darab. Különleges tárgynak számít egy mázas agyagtojás töredéke. Legközelebbi párhuzama a zobordarászi (Nitra–Dražovce) temető 178. sírjából származik.

Kána falu területén feltárt importtárgyak kiemelkednek a hasonló korú falusi települések közül, de ez mondható el a leletanyag teljességéről is. Ez magyarázható egyrészt a falu elhelyezkedésével. A Budáról/ Óbudáról Székesfehérvárra menő nagyút közelségében, a Medium Regni közepén található. A másik magyarázat a falu jogállásával kapcsolható össze. Feltételezhetjük, hogy a település a kánai kolostor falva lehetett, ami lakóit az átlag falusi életszínvonal felé emelte. Felmerült az a lehetőség is, mint az több magyarországi példa is bizonyít⁴⁵, hogy a faluban talált gazdag leletanyag annak hirtelen, feltételezhetően a tatárjáráshoz kapcsolódó elhagyásához lenne köthető. Ennek nyomát, pusztítás során keletkezett égésnyomokat, azonban nem találtunk a faluban, feltételezhetjük, hogy a tatár közeledtének hírére elmenekültek a településről, és bár visszaköltözhetnek, de a 13. század második felében a falu folyamatosan elnéptelenedik.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy akár egy Kána faluban élõ Rómát megjáró zarándoké volt a jelvény, akár a falun áthaladó vándor vesztette el, mindenképpen fontos leletnek számít. A zarándokjelvények száma a késõközépkorra megsokszorozódik, a 12–13. századi egyszerű kis táblácskáiból gyönyörű műalkotások válnak, melyek sokkal változatosabbak lesznek, mint a néhány száz évvel korábbi társaik.

³⁹ <http://www.deol.hu/main.php?c=19406> (Letöltés 2017. november 3.)

⁴⁰ PROHÁSZKA–SZENDE 2009–2010. 203.

⁴¹ BENKŐ 2010. 336.

⁴² BENKŐ 2012. 334.

⁴³ TEREI-VARGHA 2013, 156–157.

⁴⁴ TEREI-VARGHA 2013.

⁴⁵ Az egyik legismertebb példa Hejőkeresztúr–Vizekköze (WOLF 1997; WOLF 2007.)

IRODALOM

- BENKŐ 2001 BENKŐ Elek: Középkori zarándokjelvények erdélyi harangokon. *Korunk* 7. (2001), p. 38–45.
- BENKŐ 2008 BENKŐ Elek: Pilgerzeichenforschung und Pilgerzeichenüberlieferung in Ungarn und in Siebenbürgen. In: *Das Zeichen am Hut im Mittelalter. Europäische Reisemarkierungen.* (Hrsg.) Von Hartmut Kühne, Lothar Lambacher, Konrad Vanja. Frankfurt am Main, 2008., p. 167–184.
- BENKŐ 2010 BENKŐ Elek: Zarándokjelvények a középkori Magyarországon. In: *Laudator temporis acti. Tanulmánykötet Horváth István 70 éves születésnapjára.* (szerk.) Tari E., Tóth E. Esztergom-Budapest, 2010 (2012). p. 334–348.
- CSUKOVITS 1994 CSUKOVITS Enikő: „Cum capsula...cum bacillo”. Középkori magyar zarándokok. *Aetas* 9. évf. 1. sz. (1994), p. 5–27.
- CSUKOVITS 2003 CSUKOVITS Enikő: Középkori magyar zarándokok. Budapest, 2003.
- DARÓCZI-SZABÓ-TEREI 2011 DARÓCZI-SZABÓ Márta-TEREI György: Szájjal lefele fordított edények és tartalmuk az Árpád-kori Kána faluból. *BudRég* 44. (2011), p. 198–226.
- HORVÁTH-MINDSZENTY-TEREI 2012 HORVÁTH Zoltán-MINDSZENTY Andrea-TEREI György: Az Árpád-kori Kána falu objektumaiban talált közzétípusok és azok lehetséges származási helyei. In: *Hadak útján 20. Népvándorlaskor Fialat Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete.* 2010. október 28–30. (szerk.) Petkes Zs. Budapest–Szigethalom, 2012., p. 313–326.
- IMPERIALE 2012 IMPERIALE, Marco Leo: Signa Apostolorum Petri et Pauli. Note sulla produzione di quadrangulae di pellegrinaggio a Roma. In: *VI Congresso Nazionale di Archeologia Medievale. Pré-tirages (L’Aquila, 12-15 settembre 2012)* (Red.) F. Redi, A. Forgione. Firenze, 2012., p. 698–703.
- PROHÁSZKA-SZENDE 2009-2010 PROHÁSZKA Péter – SZENDE László: Egy középkori zarándokjelvény Esztergom-Szentkirályról. *Numizmatikai Közöny* 106–107. (2009–2010), p. 199–208.
- PROHÁSZKA-SZENDE 2011-2012 PROHÁSZKA Péter – SZENDE László: Újabb római zarándokjelvény Esztergom-Szentkirályról. *Numizmatikai Közöny* 108–109. (2011–2012), p. 129–131.
- ROSTA 2014 ROSTA Szabolcs: Pétermonostora pusztulása. In: *„Carmen miserabile” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapjára.* (szerk.) Rosta Sz., V. Székely Gy. Kecskemét, 2014., p. 193–230.
- TEREI 2005 TEREI György: Előzetes jelentés a Kőérberek–Tóváros–Lakópark területén folyó Árpád-kori falu feltárásáról. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004.* (szerk.) Kisfaludi J. Budapest, 2005., p. 34–72.
- TEREI 2010 TEREI György: Az Árpád-kori Kána falu Budapest határában. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon.* (szerk.) Kovács Gy., Benkő E., Feld I. Budapest, 2010., p. 81–111.
- TEREI-HORVÁTH 2007a TEREI György – HORVÁTH Antónia: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei I. *CommArchHung* (2007), p. 215–245.
- TEREI-HORVÁTH 2007b TEREI György – HORVÁTH Antónia: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. *BudRég* 41. (2007), p. 153–192.
- TEREI-VARGHA 2013 TEREI György – VARGHA Mária: Madár alakú bronz csat az Árpád-kori Kána faluból. *BudRég* 46. (2013), p. 151–166.

- TEREI 2016 TEREI György: Az Árpád-kori Kána falu kerámiaművessége. In.: „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni” : regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2013. január 9–11. között rendezett konferencia előadásai. (szerk.) Simonyi E., Tomka G. Budapest, 2016., p. 115–134.
- WOLF 1997 WOLF Mária: Hejőkeresztúr-Vizekköze. Árpád-kori település a XI–XII. századból. In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. (szerk.) Raczkó P., Kovács T., Anders A. Budapest, 1997., p. 143, 195–197.
- WOLF 2007 WOLF Mária: Hejőkeresztúr-Vizekköze (Borsod-Abaúj-Zemplén M.) : Tatárjárás idején elpusztult település. In: A tatárjárás. (szerk.) Ritoók Á., Garam É. Budapest, 2007., p. 44–46.

PILGRIM BADGE IN ARPADIEN VILLAGE, KÁNA (BUDAPEST)

The Arpad age village in Arpadian Kána village is prominent among the villages from the 12th–13th century in both its size and rich findings. West from the temple of the settlement, from the ash pit of an oven found at the edge of the village, a pilgrim badge came to light with the depiction of St. Peter and Paul. Only one suspension ring remained on the cast tin-lead badge from Roman origin, the item was heavily damaged. Only a few Arpad age pilgrim badges have been found in Hungary. The closest parallels of the one found at Kána (Esztergom, 3 pcs), Budapest, Császár, Debrecen, Bugac (2 pcs) Szalóc (Slavec) are presented in this article. Various depictions can be seen on

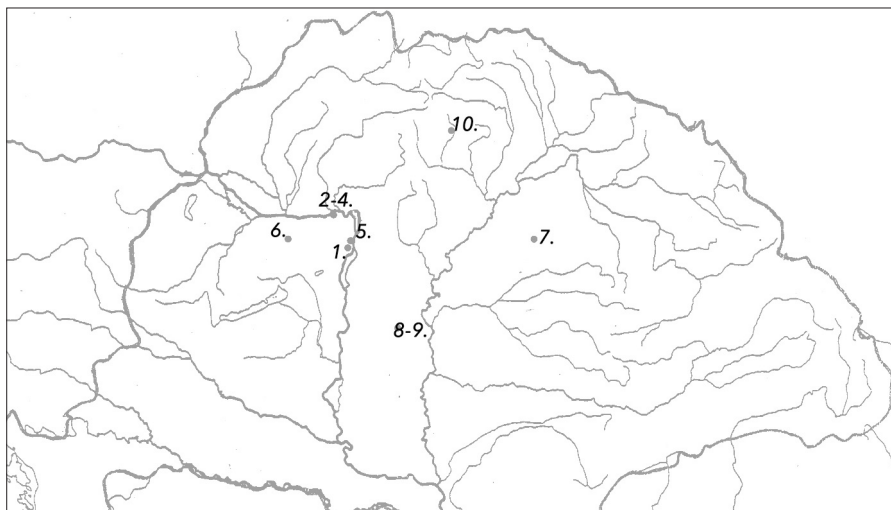
the badges, the most common are St. Peter and Paul, on two pieces there are figures of St. Stephen St. Lawrence, and the fragment found in the Maria Panteon church is listed as well. There is no intention in this article for a broader foreign overview, however, it can be stated based on online databases that similar pieces are known mostly from German regions, yet several pieces are from Italy, England and France as well. This article is aimed to present the significance of the settlement based on the finding. Whether a resident took the pilgrimage to Rome back and forth, or a foreign pilgrim rested and lost their precious badge here, the finding is significant in both cases.

1. kép. Szent Péter és Pál apostolokat ábrázoló zarándokjelvény az Árpád-kori Kána faluból
 Fig. 1. Pilgrim badge from the Arpad age Kána village with depiction of St. Peter and Paul

2. kép. Árpád-kori négyszögletes zarándokjelvények a Kárpát-medencéből: 1. Budapest – Újbuda Tóváros Kána falu (Terei György ásatása) (Szt. Péter és Pál), 2. Esztergom – Szentkirály (Horváth István ásatása) (Szt. Péter és Pál), 3. Esztergom – Szentkirály (szórvány) (Szt. István és Lőrinc), 4. Esztergom – Szentkirály (szórvány) (Szt. Péter és Pál), 5. Budapest Szent György utca (Végh András ásatása) (Szt. István és Lőrinc), 6. Császár (szórvány) (Szt. Péter és Pál), 7. Debrecen – Monostor erdő (Koloszi Barbara ásatása) (Szt. Péter és Pál), 8. Bugac-Felsőmonostor Csitári tanya (Rosta Szabolcs ásatása) (Szt. Péter és Pál), 9. Bugac-Felsőmonostor Csitári tanya (Rosta Szabolcs ásatása) (Mária), 10. Szalóc (Slavec) (Szt. Péter és Pál)

Fig. 2. Rectangular Arpad age pilgrim badges from the Carpathian Basin: 1. Budapest – Újbuda Tóváros, Kána village (excavation of György Terei) (St. Peter and Paul), 2. Esztergom – Szentkirály (excavation of István Horváth) (St. Peter and Paul), 3. Esztergom – Szentkirály (stray find) (St. Stephen and Lawrence), 4. Esztergom – Szentkirály (stray find) (St. Peter and Paul), 5.

6. Budapest – Szent György street (excavation of András Végh) (St. Stephen and Lawrence) 6. Császár (stray find) (St. Peter and Paul), 7. Debrecen – Monostor erdő (excavation of Barbara Kolozsi) (St. Peter and Paul), 8. Bugac-Felsőmonostor Csitári ranch (excavation of Szabolcs Rosta) (St. Peter and Paul), 9. Bugac-Felsőmonostor Csitári ranch (excavation of Szabolcs Rosta) (Mary), 10. Szalóc (Slavec) (St. Peter és Paul)

BENCZE ZOLTÁN

ÓNPOHÁR A BUDAI VÁRNEGYED EGYIK KÖZÉPKORI KÚTJÁBÓL (Dísz tér 17.)

A Szent György tér rendezésére 1993-ban kormányhatározat született.¹ A megindult régészeti kutatások során 1999–2000-ben került sor a Főparancsnokság épületének, továbbá az épület Dísz téri homlokzata előtti három méteres sáv feltárására.² (1. kép)

A középkori Szent János és Szent Zsigmond utca nyomvonala némiképp eltért a mai utcavonaltól, az általuk közrezárt háztömb pedig északon túlnyúlt a mai Dísz tér 17-es épülettömb északi zárófalánál. Az egykori Szent György piac déli oldalát egyetlen széles homlokzatú épület zárta le a középkorban, melynek a keleti rövidebb oldala a Szent János, nyugati rövidebb oldala pedig a Szent Zsigmond utcában állt.³ A Stiborok egyik városi palotáját Stibor fia Stiborici Stibor 1434-es halála után 1438-ban Albert király Cseh Péter erdélyi vajdának adományozta. Péter fia László 1453-ben elzálogosította a házat, de 1454-ben a zálogösszeg kifizetése után visszaszerezte azt. Ezután a ház további sorsáról nincs adatunk.⁴ A Szent János utca nyugati oldalának⁵ és a Szent Zsigmond utca keleti oldalának⁶ egykori tulajdonosairól alig maradt fent adat. Az 1541-es Erhard Schön metszet a mai Szent György tér középső részét zárt beépítésüként ábrázolja.⁷

Az 1686-os visszafoglalás után nem sokkal, 1687-ben készült Hauy féle alaprajz alapján (2. kép) a későbbi Főparancsnokság helyére az épülettömb hosszabbik, keleti oldalára kettő (H. 358–359) telek rekonstruálható. A rövidebbik nyugati oldalra pedig valószínűleg csak egy teljesen (H. 363), kettő pedig részben (H. 362 és 364). A 358-as teleknek 9,17 méter, a 359-esnek pedig 14,22 méter

széles volt az utcafrontja. A nyugati oldalon a 363-as telek utcafronti szélessége 12,64 méter, a 362-es teleké 4,42 m, a 364-es teleké pedig 17,07 m volt.⁸

A mai Szent György tér területén 1696-ban 40 telket írtak össze, ebből 4 került egyházi, 11 katonai kézre. Polgárok csak négy telken telepedtek le, 21 telek pedig üres maradt, jöllehet 1696-ban kimérték, annak ellenére, hogy 16 telken még fennálló romos falakat sem találtak.⁹ Az 1696-ban készült Zaiger 272-es számon említi a Hauptwacht, azaz a Főórség épületét, amely a mai Dísz tér déli oldalán a Főparancsnokság épületétől kissé északabbra épült fel. A Fő téren található sarokház homlokzata 20 öl 3 láb, hátoldala 22 öl, jobb oldala 10 öl a bal 7 öl 2 láb. Még jórészt állnak régi falai.¹⁰ A Dísz tér 17. területére a keleti Carmeliter Gasse oldalán a Z.270-es és 271-es, a nyugati Schloss Gasse oldalán pedig a Z.273-as és a Z. 274-es telek egy része esik. Az 1. képen ábrázolt 27/2-es objektum valószínűleg a Z. 270-es telken (Hauy 359) helyezkedett el, ahol a homlokzat 8 öl, a ház hátoldala 6 öl 4 láb, jobb oldala 15 öl, a bal pedig 14 öl 3 láb volt és van még valamennyi régi fala is.¹¹ Az 1715-ben készült Regal-féle térkép szerint¹² a Hauptwacht épületétől délre a Z. 271–273-as telek helyén laktanyaépület található.¹³ Ezt az épületet egyaránt kis köz választotta el a tőle délre található épületektől és a Főórség épületétől.¹⁴ A mai Szent György tér középső területének Dísz tér felé eső részén 1715-re kialakult az a beépítési tömb, amely azután a 19. század második feléig alaprajzi for-

¹ 1053/1993 (VII. 8.) Korm. h.

² Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Szerk. Marton Erzsébet és Kisfaludi Júlia Budapest 2002. p. 179. 38. kat. sz. (Bencze Zoltán), BENCZE 2003.

³ Hauy 360–362. I. 2. kép

⁴ VÉGH 2006. 156–157.

⁵ VÉGH 2006. 147–148.

⁶ VÉGH 2006. 150.

⁷ RÓZSA György: Budapest régi látképei. 2. kiadás Budapest 1999. 49. 1. kat. sz. 18. kép

⁸ WEIDINGER György–HORLER Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. TBM 11. (1956) p. 29–31. 1. sz. melléklet

⁹ NAGY 1971. 87.

¹⁰ „Ain egghaus auf dem Haupt Plaz hat im gesicht 20 cl. 3 seh. im, Ruckhen 22 : an der Rechten seithen 10. cl. 4 seh., und an der lincken 7 cl. 2 seh., hat noch ein gueten Theill von alten gemeür. Hauptwacht.” NAGY 1971. 116.

¹¹ „Ain Haus in der Carmeliter gassen hat im gesicht 8 cl. im Ruckhen 6 cl. 4 sch., an der Rechten seithen 15. und an der lincken 14 cl. 3 sch. hat noch etwas von alten maurn.” NAGY 1971. 116.

¹² BENCZE 2003. 192.

¹³ A laktanyaépületek 19-es számmal szerepelnek a térképen.

¹⁴ MAGYAR 2003. 64.

májában már többé-kevésbé változatlan maradt. A 19. sz. első felében a Főőrség épülete mögött elhelyezkedő laktanyaépületet a város szerezte meg,¹⁵ majd 1846–47-ben József nádor harmadik felesége, Mária Dorottya hathatós anyagi és erkölcsi támogatásával templomot építettek a budai evangélikusok számára. Az épület keleti oldalán alakították ki magát a templomot, míg a nyugati részben volt az evangélikus iskola és a paplak.¹⁶ Gustav Emich 1850-ben készült térképén már láthatjuk is ezt.¹⁷ 1877-ben a Fővárosi Közmunkák Tanácsa foglalkozik a „rozzant őrségi épület” eltávolításával, 1880-ban már egykori helyéről emlékeznek meg.¹⁸ A Honvédelmi Minisztérium 1879–1882-es felépítése után hamarosan az evangélikus templomot és iskolát átköltöztették a Bécsi kapu térre,¹⁹ ahol a hitközség részére az átengedett [Dísz téri] telkek értékével felérő új templomot, iskolát és paplakot épített a Honvédelmi Minisztérium.²⁰ Ezután már nem volt akadály annak, hogy 1895–1896-ban felépüljön a Honvéd Főparancsnokság négy szintes, kupolás épülete.²¹ A Főparancsnokság épületének alapozásakor négy helyen találtak régi, mély pincét, több egymás felett fekvő helyiséggel, valamint a telken keresztül húzódó, mélyen lenyúló, helyenként 3 méter vastag szikla keménységű bástyafalat. Ez utóbbit alapozáskor lebontották. A telek Színház utcai sarkában 20 m²-nyi kiterjedésű posvány volt, a fenekét nem tudták elérni, így pilotázni kellett. Ez a vízér az egész telken megfigyelhető volt és mindenütt a leendő főfalak alatt húzódott. Az udvari fal középső pillérénel egy kerek, kövel falazott – az akkori gyalogút szintjétől számítva 8,5 méter mély – kút került elő, ami kövekkel volt feltöltve.²² A II. világháborúban megsérült épületet²³ helyre lehetett volna állítani, mégis részben lebontották, ma csak az alsó két szintje áll.

Az 1999–2000-ben folytatott megelőző régészeti kutatások során²⁴ az épület délkeleti sarkában, egy középkori pincerészletben tártuk fel a 27/2-es számmal jelzett kutat. (3. kép) A legfelső, több mint 3 m vastag réteg épülettörmelékekkel kevert barna

agyag volt. Ez alatt egy vékonyabb, nagy köves, törmelékes réteg következett, majd egy sötétbarna agyagos réteg. Ezután szürke agyagot bontottunk, amely alatt egy vékony, téglatörmelékes réteg került elő. Legalul egy átlagosan 2 m vastagságú vizes, iszapos réteg következett. Innen a nagyobb mennyiségű kerámia (fehér poharak, fehér fedő, kancsó, palack, bögre, fehér és szürke bordás díszítésű fazekak, szürke tál alakú kályhaszem) mellett változatos üveganyag²⁵ – többek között kettős kónikus palack fenék-, váll- és szájtöredékei, üvegpalack töredéke, fiola töredéke – is előkerült.

Ez az alsó vizes, iszapos réteg megőrizte a szerves anyagokat, hasonlóan, mint a korábban feltárt Dísz téri kutak²⁶ vagy a közelben, a Szent György tér nyugati oldalán, a volt Teleki palota területén feltárt 8-as kút.²⁷ Megmaradtak a bőrleletet, többek között cipők, cipőtalpak, csizmaszár darabjai, de előkerült több fatárgy is.²⁸ Mindenképp meg kell említeni, hogy ebből az átlag 2 m vastag vizes iszapos rétegből 10 db mintát vettünk átiszapolására, összesen 452 kg mennyiségben.²⁹ Az iszapolást és a vizsgálatokat Gyulai Ferenc végezte el.³⁰ Érdekes legalább felsorolás szintjén megemlíteni, mi minden került elő az iszapolás során. Gabonafélékből volt köles és roz. Termesztett gyümölcsökből görögdinnye, sárgadinnye, füge, gránátalma, dió, cseresznye, meggy, cseresznyeszilva, házi szilva, barack, mandula, naspolya, alma, körte, fekete eper, szőlő került napvilágra. A vadon termő gyümölcsöket a húsos som, a mogyoró, a szamáca, a törökmeggy, a kökény a szeder a málna képviselte. Gyomokból előkerült konkoly, vadkáposzta, tarlóvirág vagy szulákkeserűfű.³¹ Végezetül ebben a vizes, iszapos rétegben egy keskeny fenékű, töl-

¹⁵ Vö. BFL XV 203/21– 11. Febr. 846. Situationsplan Städtischen Hauses in der Festung Ofen hinter der Haupt-Wache. Joseph Baczo

¹⁶ MMT IV. p. 579–580. (Horler Miklós), MAGYAR 2003. 73–74.

¹⁷ BENCZE 2003. 193.

¹⁸ SIKLÓSSY 1931. 347 és 384.

¹⁹ SIKLÓSSY 1931. 395.; MMT IV p. 579–580. (Horler Miklós)

²⁰ Építő Ipar 1897. (február 10.) 39.

²¹ BENCZE 2003. 193–194.; MAGYAR 2003. p. 80–82.

²² Építő Ipar 1897. (február 10.) 39.; Bencze 2003. 193–194.

²³ BENCZE 2003. 195.

²⁴ Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Szerk. Marton Erzsébet és Kisfaludi Júlia Budapest 2002. 179. 38. kat. sz. (Bencze Zoltán); BENCZE 2003.

²⁵ Vö: MESTER Edit: Üvegművesség a középkorban és kora újkorban. In: A középkor és kora újkor régészete Magyarországon 2. Szerk: Benkő Elek–Kovács Gyöngyi. MTA Régészeti Intézete 2010. 651. 9. ábra

²⁶ Dísz tér 10: a kutat 1954-ben Gerő Győző tárta fel, majd Holl Imre publikálta: HOLL 1966, a Dísz tér 8. szám alatt 1966-ban előkerült leletekről: MELIS 1973.

²⁷ NYÉKHELYI 2004.

²⁸ Vö: HOLL 1966. 46–67.; MELIS 1973. 201–208.; NYÉKHELYI 2004. 37–41.

²⁹ A teljes földmennyiség átiszapolására, mint az a Teleki palota 8-as kútjánál történt nem volt módunk és lehetőségünk. Utóbbi esetben a 302 zsák minta átiszapolása hónapokig tartott. B. Nyékhegyi 2004. p. 26. A sok mag mellett rengeteg régészeti lelet is előkerült és az iszapolás hozadéka volt Zsigmond király pénzeinek egy csoportja is. Nyékhegyi 2004. 37.

³⁰ GYULAI Ferenc: A budavári volt Honvéd Főparancsnokság udvarán feltárt középkori kutak növénymaradványai. [Kézirat]

³¹ Vö: HOLL 1966. 91. Zsák Zoltán közöl egy rövid felsorolást az előkerült magokról. NYÉKHELYI 2004. 42–43, A BTM Középkori Osztálya, a MTA Régészeti Intézetével és az esztergomi Balassa Bálint Múzeummal összefogva 2001-ben sikeresen pályázott a Széchenyi programban. A NKFP 5/033/2001 Medium regni pá-

cséresen kiszélesedő szájú ónpoharat is találtunk.³² Pereme enyhén kihajló, tagolt. A perem alatt és oldal közepén két-két bekarcolt körbefutó vonal díszíti. A talp közelében is található két egymás mellett körbefutó vonaldísz. A fenekén belül heraldikailag jobb felé forduló Isten báránya ábrázolás található a feltámadásra vonatkozó keresztes zászlóval. (4–5. kép) A bárány a győztes Krisztus jelképe, ezért az erő és hatalom jelével, azaz szarvakkal ábrázolták, fejét pedig glória veszi körül. Ónpohár eddig nem került elő régészeti feltárások során, a rendelkezésünkre álló források sem említenek poharakat.³³ A 27/2-es számú kút hatodik, legalsó vizes, iszapos rétege a leletanyag alapján a 14. századra keltezhető. Ezután a kút fokozatosan töltődött fel, a legfelső rétegben 16–17. századi leletanyag került napvilágra.

A középkori magyarországi óntárgyakkal Holl Imre foglalkozott részletesen.³⁴ Az ónművesség a későközépkori kézműves ágak között a kiemelkedő, megbecsült mesterségek közé tartozott, készítményeik gazdag választéka a tehetősebb polgárok háztartásában a jóval drágább asztali nemesfém edényeket pótolta a mindennapi használatban. Az óntárgyak sérülékenyséjük miatt rövid életűek voltak, de újra beolvasztásuk könnyű volt.³⁵

Budán a Dísz tér 10-es kút lelete volt egy ónkorsó (6. kép), amelyet a szerző 1350–1375. közé keltezett.³⁶ Amikor a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztálya a Szentháromság utca 2-ből mai helyére a Budavári Palota „E” épületébe költözött, az ónkorsó sajnos elveszett.³⁷ Jelenlegi ismereteink szerint ez a két budai darab, azaz az ónpohár és az ónkorsó a legrégebbi a középkori magyarországi emlékekben. Pestnél a Duna kotrásánál került elő még a 19. században egy a 15. század végére keltezhető ónkorsó, amely azután szintén elveszett.³⁸ Az egykori Bács-Bodrog megyei Vajszkán (ma Szerbia) 1916-ban három darab 16. század eleji Buda címeres tányér került elő, melyekből azóta kettő elveszett, a harmadik a Nemzeti Múzeumban található.³⁹ A Magyar Nemzeti

Múzeum gyűjteményében található egy ónkanna (7. kép 1–3),⁴⁰ amelynek egyenes teste felfele szűkül, felül fedő zárja. Oldalán a nyaknál induló, félkörív alakú fül fut csaknem a test közepéig. A fülön egymás alatt három pecsét található. Felül Buda címere, alatta pedig mesterjegyek. Középen egy kör alakba foglalva egy korona, ez alatt pedig az ónkészítéshez használt kalapács látható. Az alsó pecsétben egy „O” betű található. A fenék belső felén a keresztre feszített Krisztust látjuk két alakkal, Máriával és Jánossal az oldalán. A fedő belső oldalán egy heraldikailag balra néző Isten báránya ábrázolás található. Itt tehát a bárány a másik irányba néz, mint az ónpohárnál. A fedő tetején az 1541-es évszám olvasható, amelyet később véstek rá a kannára.⁴¹ Érdekes, hogy ásatásoknál legtöbbször kútból kerülnek elő az óntárgyak. Budán az ónkorsó⁴² és az ónpohár, Toronyalján a pálos kolostornál egy az 1500-as évekből származó kanna alsó része⁴³, Buzád–Sárkányszigeten pedig 1500 tájáról egy pincetokba tartozó szögletes formájú ónpalack.⁴⁴

Szórványos középkori források az ónkészítőkről Budáról, Sopronból és Pozsonyból maradtak fenn.⁴⁵ A 15. század elején keletkezett Budai Jogkönyv⁴⁶ 116. artikulusa foglalkozik az óntöntők (harangöntők, rézművesek, bádigosok, lakatosok, sarkantyúkésztők, dróthúzóok és tükészítők) jogival.⁴⁷ A 423. artikus szerint a külföldiek Budán ónt 1 mázsa alatt adhattak el,⁴⁸ a közvetítők bére pedig a 441. artikus alapján 1 mázsa ón után két dénár volt.⁴⁹ Legkorábbi forrásunk Budán a 15. század második feléből származik. Egy házmegosztás kapcsán szomszédként említik Ulrich ónkorsógyártót 1479. január 8-án. Érdekes egybeesés, hogy a Szent György kápolna előtt álló háza arra a Dísz tér 10-re helyezhető (=Hauy 12), ahol a budai ónkorsó előkerült.⁵⁰ (2. kép) Péter ónkorsógyártó Szent György piaci házát 1481-ben és 1487-ben is említik.⁵¹ (2. kép) Jakab ónkorsógyártót 1510. körül

lyázatán nyert összegből – többek között – a Teleki palota 8-as kútja maganyagából a 2002–2004. közötti időszakban feldolgozott 113 db mintában 144 növényfaj 2.573.278 db magját és termését, ill. maradványát határozta meg Gyulai Ferenc. Ez azonban nem a teljes mennyiség, a magok mintegy felének a vizsgálata még hátra van.

³² BTM leltári szám: 99.101.7.1.

³³ Vö: HOLL 1996c. 74–85.

³⁴ HOLL 1987; HOLL 1996a; HOLL 1996b.

³⁵ HOLL 1996c 71.

³⁶ HOLL 1966. 41–43.

³⁷ Ltsz. 53.749.

³⁸ HOLL 1987. 316–317.

³⁹ HOLL 1987. 320–321.

⁴⁰ MNM ltsz. 1904.8.1.

⁴¹ HOLL 1987. 324–326.

⁴² HOLL 1966. 41–43.

⁴³ HOLL 1987. 318–320, Miklós Zsuzsa ásatása

⁴⁴ HOLL 1996a; HOLL 1996b 247–251. A pincetok ónpalackok számára készített ládika, a picepalackok azért szögletesek, hogy a ládában könnyebben elférjenek egymás mellett. HOLL 1996c 83–85.

⁴⁵ HOLL 1987. 313–315.; HOLL 1996c

⁴⁶ KUBINYI 1973. 80–81. Buda város jogkönyve I. p. 25–27.

⁴⁷ Buda város jogkönyve II. 376.

⁴⁸ Buda város jogkönyve II. 533.

⁴⁹ Buda város jogkönyve II. 542.

⁵⁰ VÉGH 2006. 179.; VÉGH 2015. 48.

⁵¹ HAUY 7–8 (Dísz tér 13–14.)

említik, a Szent György kápolna körül.⁵² Házának helye pontosan nem ismert, ezért nem szerepel rekonstrukciós térképünkön. Orbán ónkorsógyártó házát a Szent György kápolna előtt 1511-ben említik, amelyet 1523-ban elad, de 1525-ben még neve előfordul egy idézőlevélből.⁵³ (2. kép) Rozsnyói Lukács ónkorsógyártó házát szintén a Szent György kápolna előtt említik 1527-ben.⁵⁴ (2. kép) Térképre vetítve az írott források és a régészet adatait (2. kép) azt látjuk, hogy az ónkorsógyártók házait a Szent György piac nyugati oldalán találjuk. A két régészeti leletből származó darab korábbi, mint forrásaink. Az ónkorsó a Szent György piac Szent György kápolna előtt álló házából került elő, ugyanebben a házban lakott később Ulrich ónkorsó gyártó. Az ónpohár pedig a piac déli végétől kissé délkeletre.

Sopronban, az adólisták alapján Simon ónöntő a Külváros II. negyedében, saját házában lakott, a források 1424–1426. között említik. Erhard ónöntőről, aki egyben a város tűzmestere is volt 1432–1441/42 közötti adatokkal rendelkezünk. Belvárosi bérlőként a Szent György utcában lakott. Vencel ónöntő belvárosi bérlőként a Fő tér közelében lakott, 1452-ben, majd 1457–1468. között találkozzunk nevével a forrásokban. Ulrik ónöntőt 1484–1498. említik, először belvárosi háztulajdonos az Új utcában, később viszont a Belső Külváros IV. negyedében lakott. Mihály az adóösszeírásokban

1488–1496. között szerepel, eleinte a Sópiac táján lakik, valószínűleg saját házában, később már az Új utca közepén találkozni nevével.⁵⁵ A soproni ónöntők elhelyezkedési térképe⁵⁶ azt mutatja, hogy nem laktak olyan közel egymáshoz, mint Budán.

Pozsonyban az ónedény gyártó Simonnal 1434-ben találkozunk. György és Péter egyaránt háztulajdonos volt, előbbi 1439-ben, utóbbit pedig 1475-ben és 1479-ben említik, 1485-ben hunyt el. Az utolsó pozsonyi forrásunk 1487-ből származik, ekkor Jörg ónedény gyártót említik.⁵⁷ Egy pozsonyi borkimérésben 1539-ben szóváltás után verekedés tört ki, mint az egy tanúkihallgatási jegyzőkönyvből kiderül.⁵⁸ A kocsmá egy fürdő mellett helyezkedett el, udvaruk közös volt és legalább 17 személy lehetett jelen.⁵⁹ A verekedésbe torkolló szóváltás során egy wör vagy röhr nevű tárgyat is felhasználtak, amely kiöntőcsövet jelenthet, továbbá említenek egy kannát is, így talán kiöntőcsöves ónkannáról lehet szó. A tanúvallomások ellentmondásosak. Egyesek szerint az egyik verekedő ezzel vágta fejbe a másikat, mások szerint viszont megdobta azzal, azaz egy könnyebb tárgyról lehet szó.⁶⁰ Érdekes még a kocsmá személyi összetétele is, ahol többségében halászok, valamint tímárok, fazekasok, kézművesek iszogattak valahol Pozsony külvárosában.⁶¹

⁵⁵ HOLL 1987. 314–315.; HOLL 1996c. 72–74.

⁵⁶ HOLL 1996c. 75.

⁵⁷ HOLL 1987. 314

⁵⁸ TÓZSA–RIGÓ 2012.

⁵⁹ TÓZSA–RIGÓ 2012. 126–129.

⁶⁰ TÓZSA–RIGÓ 2012. 130–131.

⁶¹ TÓZSA–RIGÓ 2012. 132–138.

⁵² SZAKÁLY Ferenc–SZÜCS Jenő: Budai bortized-jegyzékek a 16. század első harmadából. Budapest, 2005. II/404, VÉGH 2015. 48.

⁵³ VÉGH 2006. 174–176, VÉGH 2015. p. 48.; HAUÝ 6 (Dísz tér 14–15.)

⁵⁴ VÉGH 2006. 178–179, VÉGH 2015. p. 48.; HAUÝ 10–11 (Dísz tér 11.)

IRODALOM

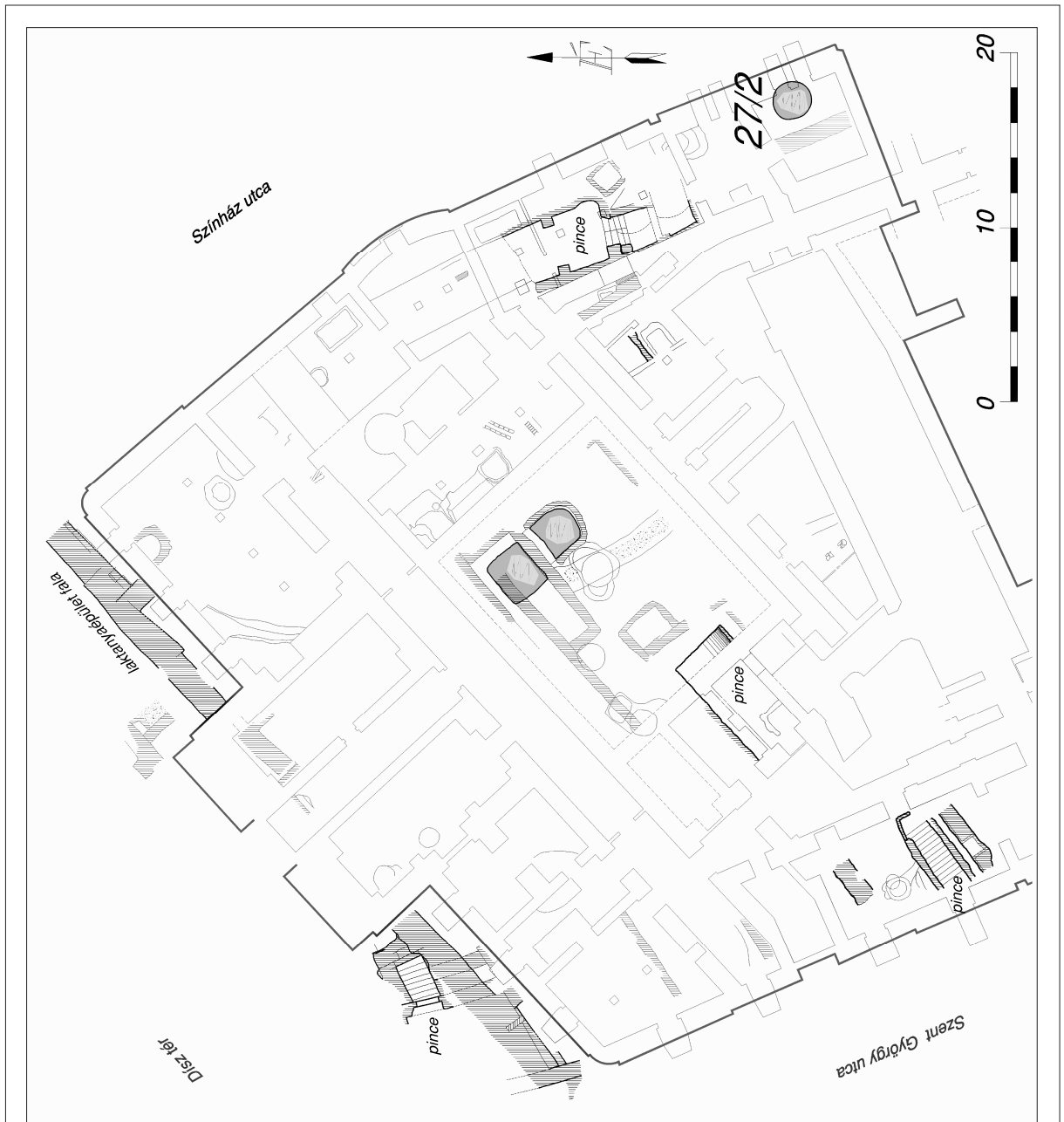
- BENCZE 2003 BENCZE Zoltán: Régészeti kutatások a Dísz tér 17. sz. alatt. (Előzetes jelentés) TBM 31. (2003), p. 191–201.
- Buda város jogkönyve I–II. Buda város jogkönyve I–II. Közreadja Blazovich József, Schmidt József. Szeged, 2001.
(Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 17.)
- HOLL 1966 HOLL Imre: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Budapest, 1966.
- HOLL 1987 HOLL Imre: Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. In: ActaArchHung 39. (1987), p. 313–335.
- HOLL 1996a HOLL Imre: Spätmittelalterlichen Zinngegenstände von Buzád/Sárkánysziget (Hahót–Telekszeg). Antaeus 23. (1996), p. 243–250 és 100–103. kép
- HOLL 1996b HOLL Imre: Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn II. ActaArchHung 48. (1996), p. 241–260.
- HOLL 1996c HOLL Imre: Ónöntők a XV. századi Sopronban. In: Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Környei Attila–G. Szende Katalin szerk. Sopron, 1996. (A Soproni Múzeum Kiadványai, 2.)
- KUBINYI 1973 KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elesztéig (1541–ig) In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Budapest története 2. Budapest, 1973.
- MAGYAR 2003 MAGYAR Károly: A budavári Szent György tér és környékének kiépülése. (Történeti vázlat 1526–tól napjainkig) TBM 31. (2003), p. 43–116.
- MELIS 1973 IRÁSNÉ MELIS Katalin: A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei. BudRég 23. (1973), p. 195–209.
- MMT IV Magyarország Műemléki Topográfiája 4. Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest műemlékei 1. Szerk. Pogány Frigyes. Budapest, 1955.
- NAGY 1971 NAGY Lajos: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. TBM 18. (1971), p. 81–117.
- NYÉKHELYI 2004 B. NYÉKHELYI Dorottya: Középkori kútletel a budavári Szent György téren. Budapest, 2004. (Monumenta Historica Budapestinensia, 12.)
- SIKLÓSSY 1931 SIKLÓSSY László: Hogyan épült Budapest? (1870–1930). In: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa Története Rakovszky Iván előszavával. Budapest, 1931.
- VÉGH 2006 VÉGH András: Buda város középkori helyrajza 1. Budapest, 2006. (Monumenta Historica Budapestinensia, 15.)
- VÉGH 2015 Végh András: Buda 1. 1686-ig. Budapest, 2015. (Magyar várostörténeti atlasz 4.)
- TÓZSA–RIGÓ 2012 TÓZSA–RIGÓ Attila: Egy kocsmái verekedés tanulságai. Társadalom- és mikrotörténeti elemzés egy pozsonyi borkimérésben lezajlott 1539-es konfliktusról. FÓRUM Társadalomtudományi Szemle 14. (2012/1.), p. 125–139.

TIN CUP FROM A MEDIEVAL WELL IN THE CASTLE DISTRICT OF BUDA

On the foreground of the Royal castle of Buda, during the archaeological excavations on Szent György square between 1999 and 2000, the excavation of no. 17 lot on Dísz tér took place, which is located at the south side of the Szent György marketplace, between the former Szent János and Szent Zsigmond streets.

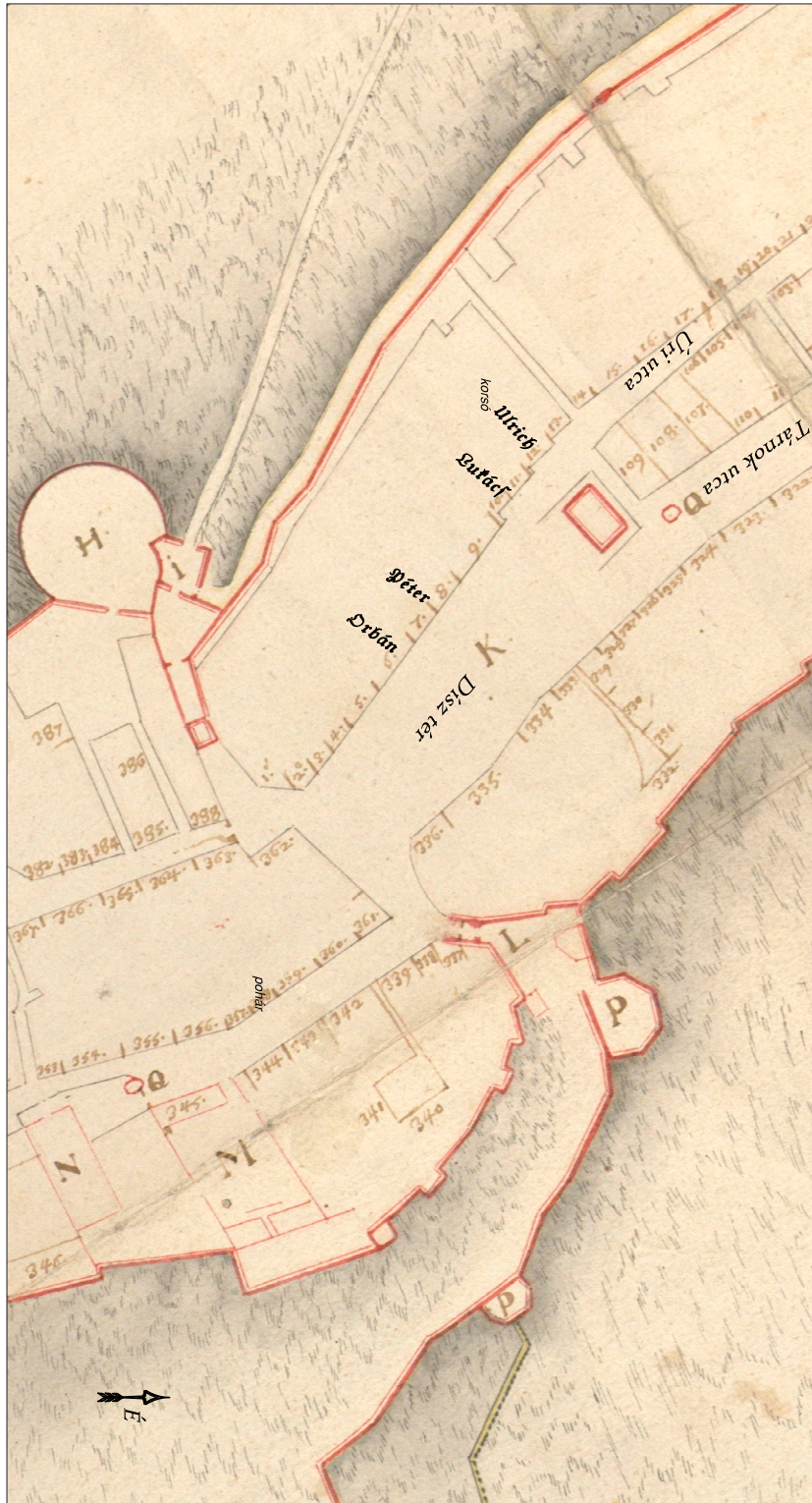
In the southeast corner of the today's building, the no 27/2 well was unearthed in a partial medieval basement. Beside a large amount of ceramics, various glass findings have been found in the 2 m wide bottommost aqueous, muddy layer. This layer preserved the organic materials, leathers, wooden objects and also the vegetable seeds. In the same place, a tin cup with a narrow bottom and a widening funnel-shaped mouth was also found, which has a mildly outcurving rim. Under the rim and on the middle of its side run two pair of incised decoration lines, and a third one near the base. A „lamb of god” depiction is inside its base (Fig. 4–5). No tin cups have been discovered during archaeological excavations so far and the sources at hand don't mention any cups either. The sixth, bottommost, aqueous and muddy layer of

the well can be dated to the 14th century based on the excavated findings. The tin pitcher dated between 1350–1375 which was found in the no. 10 well at Dísz tér, Buda, in 1954, was lost (Fig. 6). Another tin pitcher, dated to the late 15th century, was found during the dredging of the Danube in the 19th century, is also missing. In the collection of the Hungarian National Museum there is a tin kettle with the crest of Buda (Fig. 7). On the inside of its lid there is a „lamb of god” depiction, later the date 1541 was engraved on the top of it. Fragmentary medieval sources about the tin makers remained in Buda, Sopron and Pozsony. The so called „Ofner Stadtrecht” (*Law book of Buda*) from the 15th century deals with the rights of the tin makers in the 116th article. The houses of the tin pitcher craftsmen have been in the west side of the Szent György marketplace, based on the written and archaeological dates projected to the military survey of Buda, conducted in 1687. The lost tin pitcher was found in a house once standing in front of the Szent György chapel, on Szent György marketplace. Later, a tin pitcher craftsman named Ulrich lived in the same house in 1479.

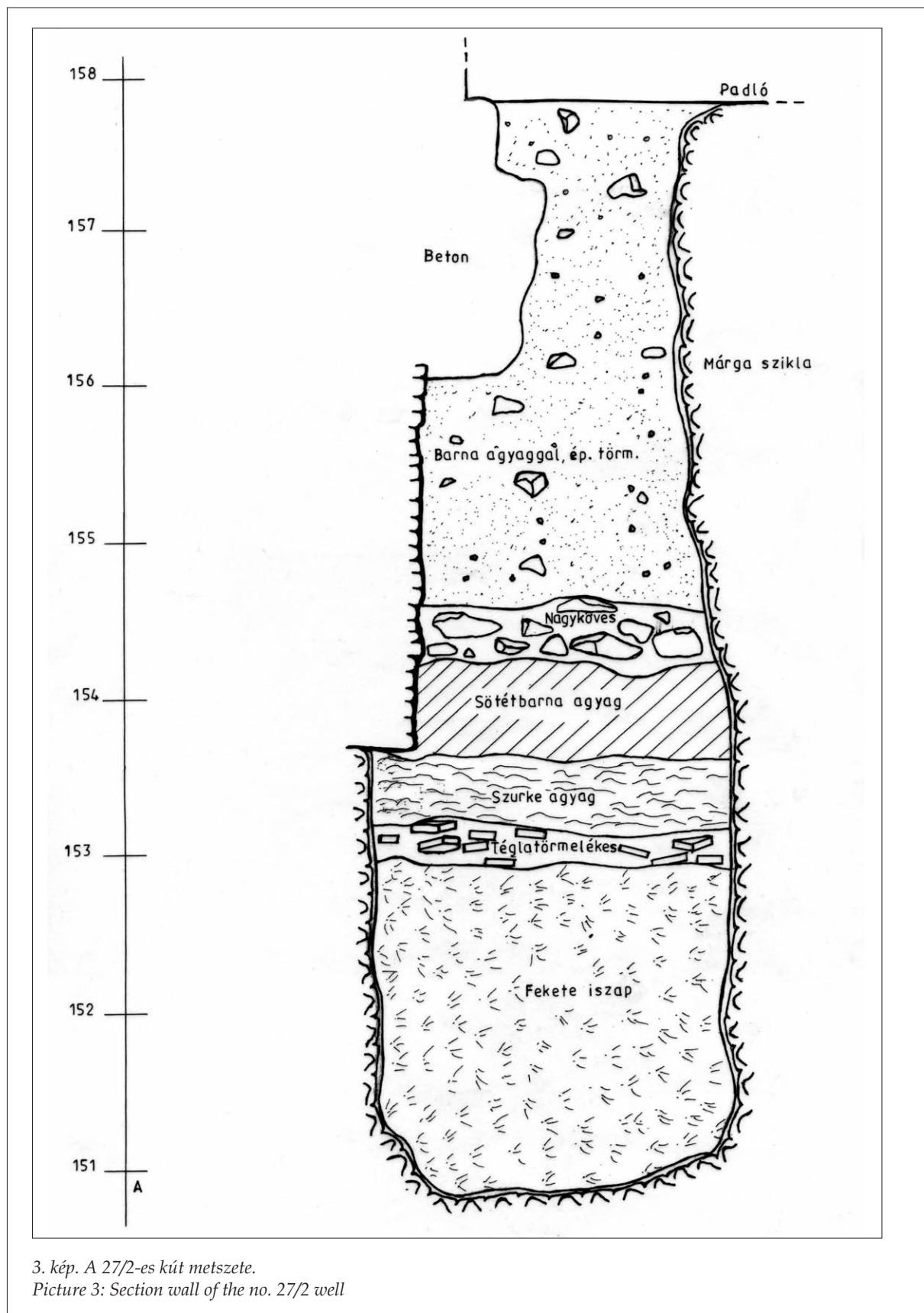

1. kép. Az ásatás alaprajza a kút helyével.

Picture 1: Layout of the site with the location of the well

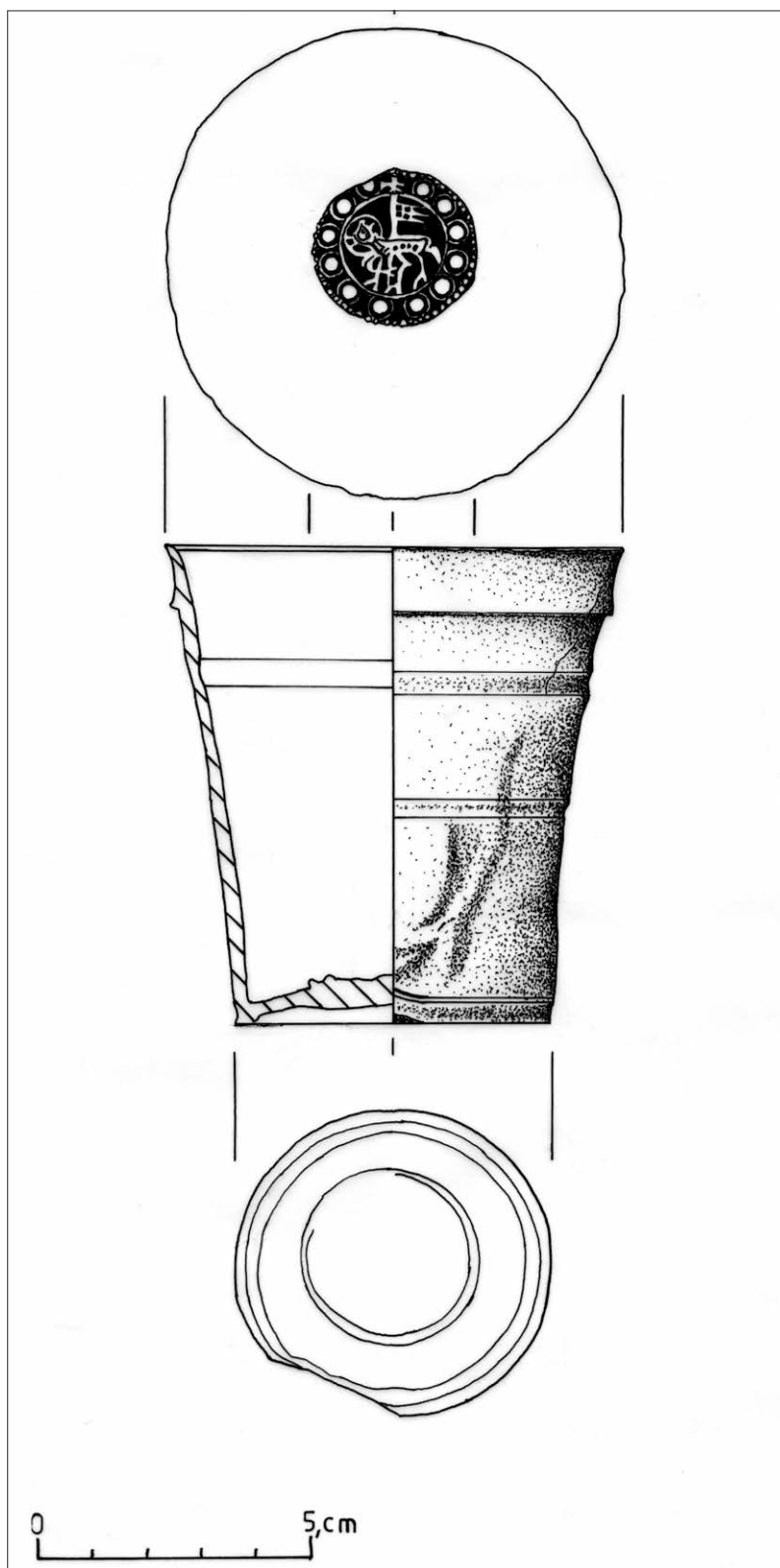
2. kép. Hauj 1687-es felmérése az ónkorsó gyártók házaival, valamint az ónkorsó és ónpohár lelőhelyével
 Picture 2: Survey of Hauj from 1687 with the houses of the tin craftsmen and the finding spot of the tin pitcher and tin cup

3. kép. A 27/2-es kút metszete.
Picture 3: Section wall of the no. 27/2 well

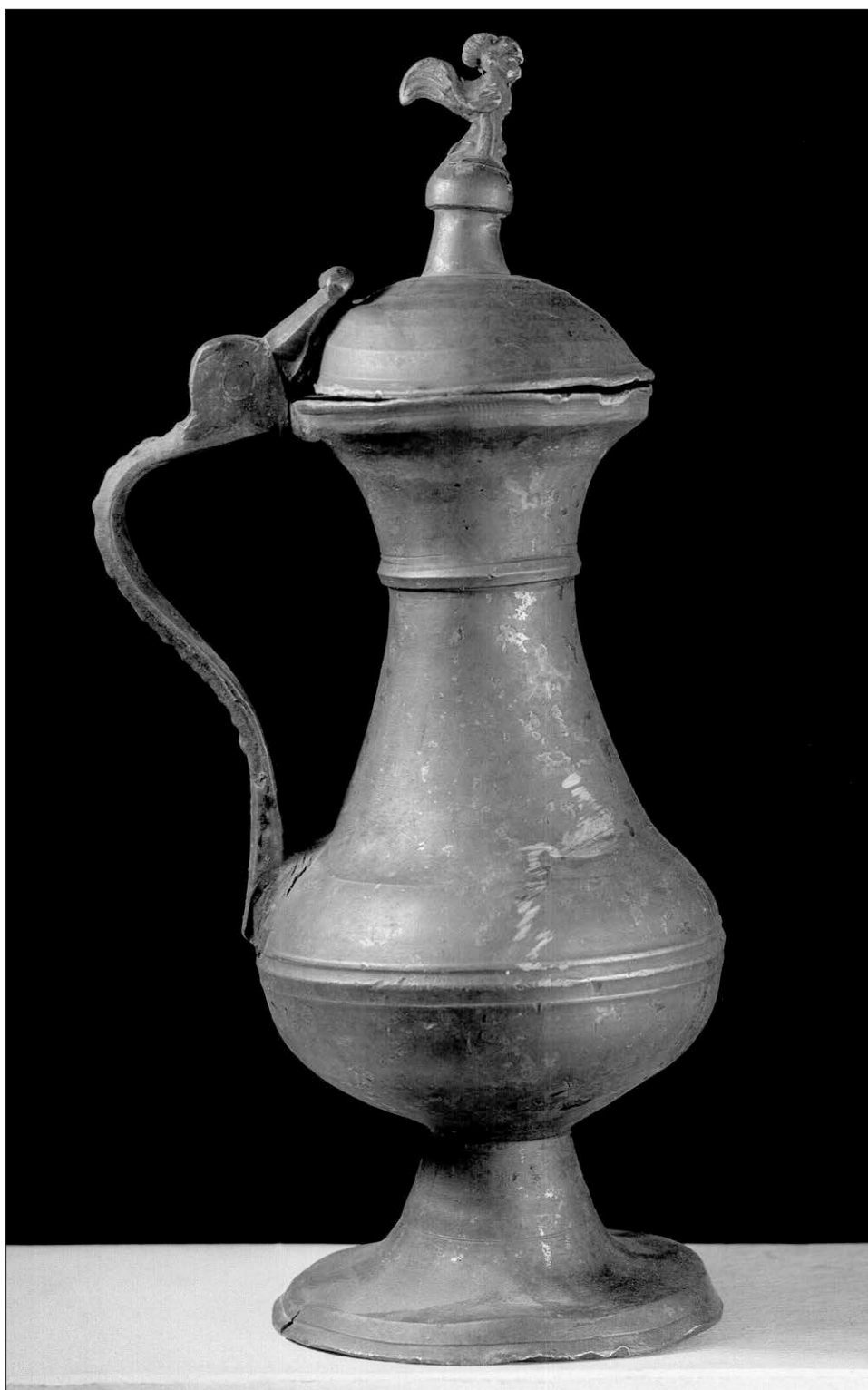

4. kép. 1. Az ónpohár fotója, 2. Isten báránya ábrázolás a talp belső oldalán.
Picture 4: 1. Photo of the tin cup 2. „lamb of God” depiction on the inside of
the base

5. kép. Az ónpothár rajza.

Picture 5: Drawing of the tin cup

6. kép. A budai Dísz tér 10-es telken feltárt kútból előkerült ónkorsó
Picture 6: Tin pitcher found in a well unearthed on no. 10 lot, Dísz square, Buda

7. kép. 1. Ónkanna, 2. a,b,c Buda címere és mesterjegyek a kanna fülén, 3. Isten báránya ábrázolás a fedő belső felén.
Picture 7: 1. Tin kettle, 2. a, b, c Crest of Buda and maker's stamps on the kettle handle 3. „Lamb of God” depiction on the inside of the lid

KOC SIS EDIT

KIEGÉSZÍTÉSEK EGY MÁTYÁS-KORI KÁLYHÁSMŰHELY TEVÉKENYSÉGÉHEZ VISEGRÁDON ÉS BUDÁN

A 15. század vége kiemelkedően sokszínű időszak volt a magyarországi kályháság történetében. Közben a gótikus felépítésű kályhák egyszerűsödő változatai szinte mindenhova, még a falusi parasztházakba is kezdtek eljutni, addig az aktuális divatot követő királyi udvarban – igazodva a nyugatabbra lezajlott változásokhoz – új csempeformák, díszítési módok és más ízlésvilágot tükröző témák jelentek meg a kályhákban.

A reprezentációra különös figyelmet fordító Mátyás király, uralkodásának második felében több külföldi műhelyt, illetve külföldről érkezett mestert is alkalmazott palotái, várai, rezidenciái számos új fűtőberendezésének elkészítéséhez (lásd: úgynevezett „Háromkirályok kályha” műhelye, a Salzburg környékéről érkezett, egyes mázas kályhákat készítő műhely, a „regensburgi kályha” készítői, stb.). Egyes reprezentatív kályhakat pedig helybeli mesterek készíthettek el, mint például az úgynevezett „Mátyás címeres” kályhát. Később a különböző kályhás műhelyek a korszak főnemeseinek, kiemelkedő személyiségeinek rezidenciáit is felszerelték ezen kályhák változataival.

Az a kályhás műhely, amelyről tanulmányomban szólok, szintén Magyarországon tevékenykedett, és mai tudásunk szerint alkotásai az uralkodó budai és visegrádi palotáiban álltak – illetve bizonyos csempetőredékei előkerültek 1998-ban, Nyékhelyi Dorottya Teleki Palota területén végzett ásatásán az I. 1. és I. 2. számú szelvényekből. Ez a helyszín a budai Szent György téren, a vár északi előterében, de már a város területén volt. Ezek az újabb előkerült darabok indítottak arra, hogy a kályha elemeivel ismét foglalkozzam, mivel úgy tűnt, a műhely újabb csempetípusait az összes töredék összevetésével rekonstruálni lehetne.¹

¹ Ezúton is köszönöm Nyékhelyi Dorottyának, hogy a szóban forgó csempetőredékeket rendelkezésemre bocsátotta, és munkámat minden módon segítette. Továbbá köszönöm, hogy a Budapesti Történeti Múzeum lehetővé tette a budai Várból származó csempetőredékek vizsgálatát. Továbbá köszönöm Grósz Zsuzsanna restaurátornak, hogy a visegrádi darabok bravúros összeillesztésével sok támpontot nyújtott az új csempetípusok rekonstruálásához.

A műhelynek a visegrádi királyi palotában fennmaradt csempetőredékeit korábban már leírtam a palota kályháit összefoglaló könyvemben, és itt a műhelyt – csempéinek összetétele miatt – „Vegyes csempés kályha” műhelyének neveztem el.² Erre a furcsa névadásra az indított, hogy a kályhás mester negatívkészletének csak egy kis részét tették ki az önálló, saját alkotású negatívok. Azonban több préselő formáját is olyan kályhák csempéinek felhasználásával készítette el, amelyeket más műhelyek gyártottak és állítottak fel Mátyás király budai vagy visegrádi palotáiban. Így felhasználták az ekkor már Budán álló, svájci eredetű „Három királyok kályha” csempéit, pontosabban az egyik csempé variációját,³ illetve egy másik típus másolatát.⁴ Továbbá utánezeteket faragtattak a Budán, Visegrádon és Tatán felállított úgynevezett „regensburgi kályha” egyes csempéinek mintája alapján. A csempék összetartozását egy budai sarokcsempé töredék is megerősíti, ahol a „Háromkirályok kályha” egyik csempéjének másolata látható összeépítve a regensburgi kályha csempéjének utánezetével.⁵

A „VEGYES CSEMPÉS KÁLYHA” MŰHELYE

A kályha csempéi vörösre, sárgászörsre égetett agyagból készültek, előlapjukat angóbbal és zöld ólommal vonták be. Ez a leggyakrabban használt cserépanyag és máz ekkoriban a hazai csempék között, ezért a csempék anyagukban szemre egyáltalán nem különböznek az úgynevezett „Mátyás címeres kályha” csempéitől, de még az úgynevezett „Lovag alakos kályha” cserépanyagától sem. Ugyanakkor egy-egy leőhelyen jobban hasonlít egymáshoz a cserépanyagok soványítása vagy a csempék vastagsága, mint a másik leőhely azonos kályhájához. Így Visegrádon a „Mátyás cí-

² KOC SIS-SABJÁN 1998. 41-42., 168-170. kép.

³ HOLL 1983. 205.

⁴ HOLL 1983. 215., 28. kép bal oldala.

⁵ HOLL 1983. 215., 28. kép jobb oldala.

meres" és a „Vegyes csempés kályha” csempéinek anyaga finomabb soványítású, és általában vékonyabb falú, míg a budai vár hasonló csempéi vastagabb falúak, robosztusabbak, a színük sötétebb vörös, és jóval szemcsésebbek, apró kavicszúzalékot is tartalmaznak. A Teleki palotából származó töredékek vékonyabb falúak és sárgászöld színűek. Valószínűleg a csempéket a felállítás helyszínének közelében, az odahozott agyagból készíthette és égethette ki a kályhás.

Ennek következtében a budai vár gazdag és sokrétű – és sajnos sokféle szóródott - anyagában igen nehéz meghatározni, mely csempék tartozhattak egy kályhához. Ebben sokkal inkább segítségünkre lehet a visegrádi királyi palota csempéanyaga, hiszen itt kevesebb műhellyel és kályhával kell számolni. A Mátyás-korban mindössze ötféle műhely csempéi fordultak itt elő, s közülük a Salzburg környéki, vegyes mázas színezésű kályha, valamint a „regensburgi kályha” már cserépanyagával is jól elkülöníthető. A „Lovag alakos kályha” műhelyének nem állt itt önálló kályhája, csupán néhány csempetípusát használták fel. Egy összemolva előkerült kályha anyaga bizonyítja, hogy a „Mátyás címeres kályha” műhelye használta fel egyes negatívjait.⁶ A „Mátyás címeres kályha” cserépanyaga és csempéformái rendkívül közel állnak a „Vegyes csempés kályha” csempéihez, két dologban különböznek csupán: a „Vegyes csempés kályha” négyzetes és fülkés csempéi számottevően kisebb méretűek, és a negatív-készlet erősen vegyes eredetű.

A KÁLYHA ALSÓ RÉSZÉNEK CSEMPÉI

Az 1. típus egy négyzetes, zárt előlapú csempe, fiókos hátrésszel. Az előlapon a széles keret befelé képkerszerűen mélyül, majd a képmezőt egy pálcátagos keret határolja, ebben pedig csavart szalagos medalion látható. Ennek belsejében két angyal a birodalmi, kétféjű sasos címerpajzsot tartja. Felettük ötágú, lebegő korona van, amely alatt, a pajzs felett oroszlánfej látható, kétoldalt pedig takaró szalagok, cafrangok tekerednek ki a korona alól. Az ábrázolás a medalionhoz igazodik, de alul kétoldalt az angyalok egy-egy szárnytolla kilóg a csavart szalagos keretből (1. kép).

Csempe méretei:

magasság: 24,5 cm, szélesség: 23,5 cm

A csempe az úgynevezett „Háromkirályok kályha” egyik csempetípusa. Maga a motívum

több svájci lelőhelyen, valamint Budán és Visegrádon is megtalálható,⁷ egy további példány pedig a diósgyőri királynéi várban került elő.⁸ A szóban forgó csempe az ábrázolás-típus egy viszonylag egyszerűbb változata (Tamási Judit által B-nek nevezett variánsa)⁹ –, itt az angyalok szárnytollainak kidolgozása például kevésbé részletgazdag.

A zárt, plasztikus mintás előlap és a négyzetes forma miatt szerintem ez a csempetípus a kályha alsó részének alsó sorát alkothatta.

A 2. típus egy, a négyzethez közelítő, de téglalap alakú fülkés csempe. Egyszerű, széles, hornyolt kerete van. A csempe belsejében a benyomott brokátmintás háttér előtt köpenyes alak áll, baljában monstrenciát tart, jobbával arra mutat rá. A szakállas férfi (bibliai királyalak lehet)¹⁰ bő köpenye a térdéig omlik, lábán harisnyát és csőrös orrú cipőt visel, jobbra billentett fején magas kalap látható (2. kép).

Csempe méretei:

magasság: 27 cm, szélesség: 21,5 cm, a csempe mélysége: 9 cm.

A csempe az úgynevezett „Háromkirályok kályha” egyik csempetípusának másolata. A típus megtalálható a budai várban, valamint Visegrádon, s itt nemcsak a királyi palota,¹¹ hanem a Fellegvár¹² kályhatöredékei között is előfordult.

Ez a csempetípus alkothatta a kályha alsó testének nagy részét – váltakozva egy másféle mintájú fülkés csempével. Ezt az is bizonyítja, hogy sarokcsempévé alakított darabok is előfordulnak közöttük. Az egyik visegrádi darabon a csempetöredék hátán agyagdarabka maradt meg, amellyel a hozzá illesztett félcsempével összeragasztották. Egy másik töredék hátoldalán a rácsmintás bekarcolás látható, amely a különböző csempék jobb összetapasztását segítette elő. A budai várban pedig fennmaradt egy sarokcsempe töredék, egyik oldalán ezzel a típussal, a másik oldalán egy regensburgi fülkés csempe utánzattal és kerek, szőlőinda mintás sarokkéll.

A 3. típus szintén téglalap alakú, de a négyzet-alakhoz közelítő fülkés csempe. Széles, hornyolt kerete van. Belsejében a regensburgi kályha 12. típusát, a négyes karéjokba illesztett, Karinthia cí-

⁷ HOLL 1983. 205-21.; TAMÁSI 1995. 53-54., Abb. 131-132.

⁸ BOLDIZSÁR-KOCSI S-SABJÁN 2007. 56., 56. kép, LXXII. tábla.

⁹ TAMÁSI 1995. 54., Abb. 131-132.

¹⁰ HOLL 1983. 205.

¹¹ KOC SIS-SABJÁN 1998. 42.; KOC SIS 2010. 375-376., 46. kép.; KOC SIS 2013. 236., Fig. 54., 313.

¹² KOC SIS 2006. 138., 58. ábra.

⁶ KOC SIS-SABJÁN 1998. 33-41., 123-167. kép.

meres csempét másolták le,¹³ vagyis a csempe heraldikai jobb oldalán egymás felett a három lépő oroszlán helyezkedik el – bal oldalt a pólyás címer van. A karéjok kevésbé profiláltak, mint az eredeti típuson, és az arányok is megváltoztak, a háromszögek szélesebbek lettek a karéjokhoz képest. A karéjok belsejét háromfelé ágazó virágszárak díszítik, három-három domború ponttal jelzett apró virággal. Ebben is változtattak, mivel a regensburgi kályha Karinthia címeres darabjain a karéjokban finom, pontozott háttér van, s ebből emelkedik ki egy nagyobb, száras, hét domború ponttal ábrázolt virág. A visegrádi csempe karéj díszítése eredetileg a 10. típusnak,¹⁴ Regensburg kulcsos címeres csempéjének karéj kitöltéséhez áll a legközelebb, csak a háttér finoman pontozott díszítése maradt le róla. Összesen három csempe darabjai maradtak meg ebből a típusból a visegrádi palotában, illetve egy töredék a közeli ferences kolostor területén került elő (3. kép).

Csempe méretei:

szerkesztett magasság: 27 cm, szerkesztett szélesség: 21,5-22 cm.

Van egy hasonló utánezata – továbbélése – is a regensburgi kályha címeres csempéinek: ez a kályha a nyírbátori Báthori kastélyban került felállításra. Itt a karéjos-címerdíszes, fülkés csempékhez a „Lovag alakos kályha” kis szobrocskáit illesztették a keretsávokra, így készítettek új, díszes csempéket. Azonban ezek a darabok más praelőmintával készültek, például a karéjokban ábrázolt kis virágok más kidolgozásúak.¹⁵

A 4. típus egy fülkés félcsempe, amely ugyan csak a regensburgi 12. típusú csempe utánezásával jött létre. Az előző típusokhoz hasonló keretben a címerpajzs heraldikai bal oldala maradt meg a pólyás címeroldallal. A másik oldalon Karinthia három lépő oroszlánt ábrázoló címere lehetett, ez látható a sarokcsempe darabokon is. Ezen a változaton azonban a karéjok belseje sima maradt, nem díszítették őket. Sajnos a csempének csak egy példánya maradt fenn Visegrádon (4. kép).¹⁶

Csempe méretei:

mérhető magasság: 24,5 cm, szerkesztett magasság: 26,5 cm, mérhető szélesség: 10 cm, szerkesztett szélesség: 11,5 cm, csempe mélység: 5,5 cm.

Az 5. típus a sarokcsempe, jellegzetes sarokél díszítéssel. Két példány ismert, az egyik Budán,¹⁷ a másik Visegrádon.¹⁸ Mindkettő sarokélét kiugró hengertag díszíti, amelyen dús szőlőleveles-szőlőfürtös inda fut végig. A budai töredék a teljesebb, itt baloldalon a monstrenciát tartó alakos csempének a brokátmintás háttere van meg, jobb oldalt pedig a karéjos félcsempe látható sima karéjokkal és Karinthia címeréből a felső oroszlán első mancsa maradt meg (5. kép). A visegrádi darabon csak a jobb oldali félcsempe látható, a sima karéjjal és a címer felső két oroszlánjával. Érdekeség, hogy a visegrádi darab sarokéle belül üreges, egy lyuk fut végig benne – talán egy pálca számára, amelynek az lehetett a szerepe, hogy szépen egy oszlopba rendezze egymás fölött a sarokcsempéket a kályhatest élén (6. kép).

A KÁLYHA FELSŐ RÉSZÉNEK CSEMPÉI

A 6. típus egy téglalap alakú fülkés csempe. Kétféle változat van belőle: egyenes, és enyhén ívelt alaprajzú. Ezek csak az alap-, és a fedőlap kialakításában térnek el egymástól. Keretük keskeny, hornyolt keret. A csempe belsejében vadászjelenetet ábrázoltak. Egy alulról felfelé futó, többször megcsavarodó és a felső sarkok felé szétágazó inda látható, amelyen igen plasztikusan domborodó, fantasztikus virágok nyílnak, és töltik ki a teret fölül és a keretek mentén. Összesen hét, nagyon eltérő alakú virág van. Középen, az inda mentén egy hosszú nyakú, daruszerű madár bucskázik fejfelé. A csempe alján, az inda két oldalán egy-egy kopó várja a lezuhanó madarat. A típus mind Visegrádon,¹⁹ mind Budán²⁰ több példányban előfordult (7. kép).

Csempe méretei:

magasság: 31 cm, szélesség: 22,5 cm, mélység: 7,5 cm.

A további téglalap alakú fülkés típusokból eddig csak töredékek álltak rendelkezésünkre.²¹ A budavári, a budai Teleki palotai, valamint a visegrádi darabok összevetésével sikerült további információkat nyerni a felső rész csempéiről. Kiderült, hogy az ide sorolt, indás-leveles töredékek két különböző csempéhez tartoznak. Nem sikerült ugyan a két csempe teljes plasztikáját rekonstruálni, de

¹³ HOLL 1980. 31., 12. kép 4-5.

¹⁴ HOLL 1980. 31., 9. kép.

¹⁵ MAGYAR 1975. 119-120., 7-9. kép.; HOLL 1980. 40-41., 21. kép.; HOLL 2010. 743., 24. ábra 3.

¹⁶ KOCSIS-SABJÁN 1998. 42., 170. kép.

¹⁷ HOLL 1983. 215., 28. kép jobb oldala.

¹⁸ KOCSIS-SABJÁN 1998. 42., 169. kép.; KOCSIS 2010. 375-376., 48. kép.; KOCSIS 2013. 236., Fig. 56., 313.

¹⁹ KOCSIS-SABJÁN 1998. 42.; KOCSIS 2010. 376., 47. kép.; KOCSIS 2013. 236., Fig. 55., 313.

²⁰ HOLL 1990. 88-89., 39. kép.; HOLL 2002. 385-387., 16/a. kép.

²¹ KOCSIS-SABJÁN 1998. 42.; HOLL 2002. 387., 16/c. kép.

ábrázolásukból így is sok minden kirajzolódott, s látható, hogy a negatívot készítő mester a vadász-jelenetes csempéhez hasonló szerkezettel komponálta meg ezt a két ábrázolást is.

A 7. típus téglalap alakú fülkés csempe. Kétféle változata van: egyenes, és enyhén ívelt alaprajzú. Keretük keskeny, hornyolt keret. A csempe belsejében egy törzsből kiinduló, többször megcsavarodó és többfelé ágazó szőlőinda látható, egyes helyeken hármas kacsokkal. A keret széle felé három-három szőlőlevél ágazik ki, alul, a törzs mellett egy nagy szőlőfürt hajlik le, s talán egy másik is lóg le a csempe felső részének indáiról. A szőlőlevelek tagolt szélűek, és a csempe minden motívuma igen plasztikusan van megformálva. A típus számos töredéke mind Visegrádon, mind Budán megtalálható (8. kép).

Csempe méretei:

magasság: 32-32,5 cm, szélesség: 21,5-22 cm.

A 8. típus téglalap alakú fülkés csempe. Egyenes, és enyhén ívelt alaprajzú változata is van. Keretük keskeny, hornyolt keret. A csempe belsejében egy törzsből kiinduló, többször megcsavarodó és többfelé ágazó inda látható, amelyről igen tagolt szélű levelek ágaznak ki, valamint három bogáncsszerű virág. Sajnos ennek a csempének a rajzolata még elég hiányos. Plasztikája azonban jól megkülönböztethető az előző típustól, mert a levelek még tagoltabb szélűek, viszont laposabbak, jóval kevésbé emelkednek ki a csempe síkjából, kivéve a néhol az erezetben kialakított domború gombócot. A típus darabjai mindhárom lelőhely anyagában előfordulnak (9. kép).

Csempe méretei:

magasság: 32-32,5 cm, szélesség: 21,5-22 cm.

A 9. *a-b-c* típus. A csempék összevetésekor derült ki, hogy a 6., 7. és 8. típusnak elég nagy számban voltak olyan egyenes alaprajzra illeszkedő példányai is, amelyek a többtől eltérő, szélesebb, képkeretszerű oldalkerettel készültek, ezek a keretek 0,5-1,5 cm-re be is nyúltak a fülke elé.²² A kétféle keretmegoldás rejtélyére a megfejtést két visegrádi töredék összeillesztése adta. Ez megmutatta, hogy a széles képkerethez felül egy függönyszerűen a fülke elé belógó, plasztikus mintájú előlap is tartozik. Ilyen megoldásra, amikor a domború mintás

fülkés csempének még egy függönyszerűen belógó, plasztikus előlapja is van, német területen és Svájcban számos példa is akad. Legismertebb talán a svábföldi ravensburgi kályhán látható csempesor, de hasonló darab a Figdor Gyűjteményben is akad.²³ Budáról is közöltek ilyen csempét,²⁴ sőt a pilisszentléleki pálos kolostorban is előkerült ilyen típusú csempe.²⁵ Az ezt a típust képviselő egyetlen visegrádi darab sajnos nagyon töredékes, a függönyszerű résznek csak a jobb felső sarka maradt meg. A töredéken a domború mintából csak a kifelé csavarodó stilizált inda látszik, de a belógó előlap széle is itt indul, és ívelt kivágást sejtet, amely középen lehetett a leghosszabb, a két szélén a legrovidebb. A plasztikus inda elhelyezkedése a ravensburgi függönyszerű előlapok sisaktakaró cefrangjaira vagy a Figdor Gyűjtemény csempéjének korona alól kicsavarodó szalagjaira emlékeztet, az utóbbi annál is érdekesebb, mert az 1. típusú, birodalmi címeres-angyalos csempén is látható ehhez hasonló koronás-szalagos motívum (10. kép).

Csempe méretei:

szerkesztett szélesség: 22 cm.

A 10. *a-b-c* típus. A visegrádi félig kivágott előlaphoz hasonló darab Budáról nem került elő, pedig itt is számos, hosszanti oldalán széles, képkeretes darab maradt fenn a három fülkés csempetípusból. Megoldást talán az a néhány darab jelent, amely a Teleki palota átátása során a fülkés csempe töredékekkel együtt került elő. Ezek egy áttört, függönyszerűen belógó előlapú típushoz tartoztak, amely már korábban is ismert volt a budai palota leletei között.²⁶ Az előlap áttört, félkörívекből szerkesztett mérművei közül két angyal felsőteste bújik elő, alul, középen pedig egy hasított tárcsapajzs látható. Az áttört előlaphoz képkeretszerű keret kapcsolódik, és a csempe szélessége éppen illeszkedik az általunk vizsgált csempékhez (11. kép). A csempék magasságát azonban nem tudhatjuk pontosan, mert nincs olyan darabunk, amely a fülkealap és az oldalkeret találkozását mutatná, ugyanis ezeket a darabokat akár rövidebbre is szabhatta a kályhás.

Ennek a típusnak négy példánya is megtalálható a budai palota anyagában, közülük három példány élénk zöld, az egyik pedig türkizzöld

²² A kétféle keret és az azonos háttér jól tanulmányozható a Holl Imre által a budai töredékekről közölt fotón: HOLL 2002. 16/c. kép – a jobb szélén lévő töredéknek is szélesebb kerete van, míg a másik kettőnek keskeny.

²³ HOLL 1958. 276., 105-106. kép.; HOLL 1975. 57. kép alsó csempesora.

²⁴ HOLL 2002. 383., 10. kép 2. és 12. kép.

²⁵ LÁZÁR 2001. 171., 7. kép.

²⁶ HOLL 2002. 383., 12. kép.

színhatású mázat kapott. Talán emiatt sorolta a típust a kályhák híres kutatója, Holl Imre a „Mátyás-Beatrix kályha” típusai közé. Úgy gondolta a nagyon töredékes anyag alapján, hogy ez a műhely nemcsak színes mázas, hanem zöldmázas csempeket is készíthetett. Sőt, a plasztika alapján felvetette a 6. típus, a vadászjelenetes csempe ide tartozását is.²⁷ Kétségtelen, hogy lehet összefüggés köztük, és a leletanyag hézagossága, valamint a csempe negatívok kereskedelme, illetve cseréje miatt nehéz a műhelyek csempekészletét pontosan meghatározni. Mindesetre – bárhogy is nevezzük a kályhásműhelyt – valószínűnek tartom, hogy a budai várban és a városi részen is, a szóban forgó kályhán voltak olyan csempék, amelynek fülkés része a 6., 7. és 8. típusú csempék negatívjával készült, de oldalt és felül széles keret tapadt hozzájuk, felül egy áttört, függönyszerűen belógó, mérműves, angyalos, pajzsos díszítőlappal.

Csempe mérete:

szerkesztett szélesség: 22 cm.

A KÁLYHA OROMZATA

Ez az a kérdés, amelyre egyelőre nem nagyon tudjuk a választ, mert eddig nem került elő olyan oromcsempe, amelyet egyértelműen ide lehetne sorolni. A visegrádi palota szűkebb anyagában is csupán háromféle oromcsempe készült hasonló anyagból. Azonban a „Mátyás címeres kályha” széles, áttört oromcsempelapját egyértelműen kizárnám, mert túl széles (44 cm), ilyen csempékkel nem lehetett volna szépen lezárni a jóval keskenyebb, 22 cm széles csempékből álló felső részt. A másik két oromcsempe szélességben megfelelne (22 cm), de nagyon más stílust képviselnek: mindkettő az úgynevezett „Lovag alakos kályha” két címertartó angyalos csempe típusa, az egyik számárhátíves tetővel,²⁸ (12. kép) a másik háromszögletű lezárással²⁹ (13. kép). Ez utóbbi típusnál ráadásul az angyal és a pajzsok mázatlan, angóbbal bevon fehérségükkel hívják fel magukra a figyelmet, míg az eddig vizsgált kályha egyszínű, zöld mázas. Bár a kályha elég vegyes összetételű csempékből állt, teljes bizonyossággal egyik oromcsempe típust sem lehet ide sorolni. A budai vár sokrétű anyagában még kevésbé lehet megállapítani, milyen oromlezárása lehetett a kályhának. A Teleki palota ásatási leletei között pedig csak a felső rész fülkés csempéinek és a függönyszerű előlapnak a töredékei fordultak elő.

²⁷ HOLL 2002. 387.

²⁸ KOCSIS-SABJÁN 1998. 36., II. 7. típus.; KOCSIS 2010. 374., 401. kép.; KOCSIS 2013. 234., Fig. 49., 313.

²⁹ KOCSIS-SABJÁN 1998. 36., II. 8. típus.

PÁRKÁNYOK

Egyértelműen a kályhához tartozó párkányok létezésére nincsen semmi nyom, lehet, hogy ilyenek nem is tartoztak hozzá.

A KÁLYHA FELÉPÍTÉSE

A kályha szögletes, tűztért körülölelő alsó részének alsó sorát díszíthette a négyzetes, zárt előlapú 1. típus. A felette levő sorokban már fülkés csempék váltakoztak, kötésben felrakva. Ezt erősíti meg a fal melletti részhez csatlakozó félcsempe megléte, de a visegrádi sarokcsempén is látható, hogy egész és feles méretű csempékből illesztették össze. A kályha sarokélén kerek pálca futott végig, dús szőlőindás-szőlőfürtös apró díszítéssel, amelyet egy belsejükben futó pálca segítségével rendezhettek szépen oszlopba. Sajnos az alsó rész kevés megmaradt csempetöredéke között nincsen címertöredék vagy olyan sarokdarab, amelyet ferdén lemetszettek volna a címerhez, így nem tudjuk, volt-e címeres sarka a kályhának – pedig ez a korszak kályhái elég gyakori.

A kályha felső része téglalap alakú fülkés csempékből épült fel, és ovális alaprajzú lehetett: két végén az íves alaprajzú csempék, hosszanti oldalain pedig az egyenes alaprajzú darabok sorakozhattak. Három olyan fülkés csempetípust használtak, amelyek motívuma az egy törzsből kiinduló, tekergőzve szétágazó indákkal hasonló hatást keltett. Ezeket vegyesen is szerepeltethették egy sorban, de akár minta szerint külön sorban is elhelyezhették őket. Mindenképpen külön sorban kellett viszont elhelyezni a függönyszerű, belógatott előlappal ellátott csempéket, és szerintem vegyesen használhatták fel közöttük a különböző motívumú fülkéket, amelyek a csempe hátterét adták.

A kályha párkányairól és oromzatáról sajnos nem sokat tudunk. A visegrádi palotában felvetődik két, a „Lovag alakos kályha” műhelykörébe tartozó, címertartó angyalos csempe esetleges használata, de Budán még ennyi támpontunk sincs.

A KÁLYHÁK EGYKORI HELYE

A visegrádi királyi palota anyagában az e kályhához tartozó kisszámú töredék a palota teljes területén szétszóródott,³⁰ még a közeli ferences kolostor területére is jutott egy darab. Ennek alapján már lehetetlen megállapítani akár annyit is, hogy

³⁰ KOCSIS-SABJÁN 1998. 70-71.

melyik épületszárnyban állhatott egykor a kályha. Előfordulhat, hogy a kályha a palota 1544-es leégése előtt már elpusztult, ezért is szóródtak ennyire szét a darabjai, hiszen volt olyan szerencsésebb kályha is a palotában, amelyek eredeti helyén omlott össze, szép lassan. A kevés megmaradt töredék alapján az azonban valószínű, hogy csupán egy kályha állhatott ebből a típusból a palotában.

A budai várban előkerült csempetöredékek többsége a kápolnától északra elhelyezkedő kis udvar 9. és 10. gödréből, illetve a kápolna mellől, esetleg a keleti szikla zwingerből került elő, tehát a töredékeket ide hordták ki a kályha lebontása, pusztulása után. Csúpn egy-egy darab származik a gyilokjárós udvarból, a gyilokjárós pincéből illetve a télikertből. Ezek talán távolabbra szóródott darabok lehetnek. A lelőhelyek alapján a kályha a királyi palota keleti szárnyában állhatott, vagy a kápolnától északra elhelyezkedő szárnyban, esetleg a kápolnától délre fekvő helyiségek egyikében, az egykori híres könyvtár környékén.

Az 1998-ban a Teleki palota ásatásakor előkerült töredékek egy harmadik kályhához tartozhattak. Csak a kályha felső részéből maradtak meg töredékek, így teljes felépítését nem ismerjük. A lelőhely már a középkori város területére esik, a jóval lejjebb elhelyezkedő palotából aligha kerülhettek volna töredékek ide. Sajnos a Szent Zsigmond utca nyugati oldalának a lelőhely területére eső háztulajdonosairól nem maradtak fenn források. Az utcásor kissé északabbra elhelyezkedő épületeinek tulajdonosait azonban már ismerjük a 15. század végéről, és ebből az tűnik ki, hogy magas rangú, az udvarban komoly pozícióval rendelkező nemesek (a Somi, Perényi, Pálóci és Bánfi család tagjai), illetve királyi szolgálatban álló fontos mesteremberek, mint például Jakab és Márton, királyi ágyúöntő mesterek és Ragusai István, királyi borbély bírtak itt tulajdonnal.³¹ A kályha szerintem egy, az udvarral is kapcsolatban álló nemes házában lehetett, aki kapcsolatait is felhasználva bízhatta meg a kályhás mestert az udvarban álló fűtőberendezéshez hasonló kályha elkészítésével.

A KÁLYHÁK KÉSZÍTÉSI IDEJE

A királyi paloták számára a szóban forgó kályhákat legkorábban Mátyás király uralkodásának végén, az 1480-as években, azoknak is inkább má-

sodik felében állíthatták fel, hiszen mindenképpen megelőzi készítésüket a „Háromkirályok kályha” és a „regensburgi kályha” felállítása az udvarban.³² Az sem zárható ki, hogy a városi házba gyártott kályha felállítására már Mátyás király halála után, az 1490-es évek legelején kerülhetett sor.

A KÁLYHÁS-MŰHELY

Akárki készítette ezt a három kályhát, a 15. század végén, Magyarország központi részén, a királyi udvarnak is dolgozva tevékenykedett. Olyan kályhák negatívjait vagy csempemásolatait, utánzatait használta fel, amelyek akkoriban a magyar uralkodó palotáiban álltak, tehát mintái egy részét innen vette. Voltak egységes elképzelés szerint, egymáshoz hangolt motívumokkal kifaragott saját negatívjai is. Ezeket nagy szakmai tudással, az egyes elemeket jól egymáshoz szabva, ügyesen variálva használta fel. Csempéi magas technikai színvonalon elkészített darabok.

Tagadhatatlan, hogy a csempe anyagok és mázak milyensége közeli kapcsolatba hozza a műhelyt a „Mátyás címeres kályhát” készítő műhellyel, valamint bizonyos elemek – például a plasztika vagy a függönyszerű belógatott előlap használata – az úgynevezett „Mátyás-Beatrix kályha” műhellyével is rokonítja.

Ez nehezen megválaszolható kérdés. Az egykori királyi paloták pompás kályháinak apró töredékeiből próbáljuk nemcsak az egykori fűtőberendezéseket rekonstruálni, hanem az azokat készítő műhelyeket is meghatározni. Azonban sem az anyaghasználat, sem a technikai jegyek nem elég egyértelműek mindig. Az, hogy a műhelyek cserélgettek negatívokat, illetve kereskedtek is velük, valamint az, hogy az egyes kályhások a különböző csempe-elemeket szabadon szabták, variálták, igazították egymáshoz – hiszen ezt az agyag képlékenysége lehetővé tette – nagyon megnehezíti, hogy pontosan körülhatároljuk egy-egy műhely negatívkészletét. Ezáltal nehéz megállapítani, hogy a Visegrádon „Vegyes csempésnek” nevezett kályha műhelye kapcsolatban állt-e a „Mátyás címeres kályha” vagy a „Mátyás-Beatrix kályha” műhellyével, s ha igen, ez miben állt? Egyáltalán külön műhelyről van-e szó, vagy a műhely, vagy egyik kivált tagja egy más méretezésű, stílusú, technikai megoldású kályhát készített-e egy megrendelő kívánságára?

³¹ VÉGH 2006. 151-155.

³² HOLL 2002. 387.

ÖSSZEGZÉS

A „Vegyes csempés kályha” egyes fellelhető töredékeinek összevetése segített meghatározni – ha csak töredékesen is – két újabb csempe típust, valamint megmutatta, hogy ez a műhely is használt olyan csempéket, amelyek egy belül domború mintás fülkés csempe és egy fentről befüggesztett plasztikus előlaprész és keret összeépítéséből jöttek létre. Ez elég ritka megoldás a hazai leletanyagban. Emellett a kályhák felépítéséről is részletesebb képet kaphattunk, bár itt is maradtak fehér foltok.

A budai kályha egykori helyét sikerült kissé pontosabban meghatározni, és kiderült, hogy a két királyi palota mellett egy budai városi épületbe is készített a mester kályhát.

Számos bizonytalanság maradt azonban továbbra is, főként a kályhát készítő műhellyel összefüggésben. Bizonyos technikai megoldások, valamint az anyaghasználat más késő Mátyás-kori műhelyek, mesterek irányába is mutat szoros kapcsolatokat, de a leletanyag töredékessége sajnos még nem teszi lehetővé, hogy ezeket a kérdéseket teljes biztonsággal megválaszoljuk.

IRODALOM

- BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2007 BOLDIZSÁR Péter – KOC SIS Edit – SABJÁN Tibor: A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi. Miskolc, 2007. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Régészeti Emlékei, 6.)
- HOLL 1958 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Budapest Régiségei 18. (1958), p. 211-300.
- HOLL 1975 HOLL Imre: A kaposszentjakabi kályhacsempék. Somogyi Múzeumok Közleményei 2. (1975), p. 209-217.
- HOLL 1980 HOLL Imre: Regensburgi későközépkori kályhacsempék Magyarországon. Archaeologiai Értesítő 107. (1980), p. 30-43.
- HOLL 1983 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon III. Archaeologiai Értesítő 110. (1983), p. 201-230.
- HOLL 1990 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. Archaeologiai Értesítő 117. (1990), p. 58-95.
- HOLL 2002 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon X. Budapest Régiségei 35. (2002), p. 381-401.
- HOLL 2010 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi (szerk). Budapest, 2010. p. 709-756.
- KOC SIS–SABJÁN 1998 KOC SIS Edit – SABJÁN Tibor: A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempéi leletei. Visegrád, 1998. (Visegrád Régészeti Monográfiái 3.)
- KOC SIS 2006 KOC SIS Edit: A visegrádi fellegrvár kályhacsempéi leletei. In: A visegrádi fellegrvár. Buzás Gergely (szerk). Visegrád, 2006. p. 124-166.
- KOC SIS 2010 KOC SIS Edit: A királyi palota kályhái In: A visegrádi királyi palota. Buzás Gergely, Orosz Krisztina (szerk). Budapest, 2010. p. 363-377.
- KOC SIS 2013 KOC SIS, Edit: The Stoves of the Royal Palace. In: The Medieval Royal Palace at Visegrád. Gergely Buzás, József Laszlovszky (eds). Budapest, 2013. p. 219-236.
- LÁZÁR 2001 LÁZÁR Sarolta: A pilisszentléleki pálos kolostor kályhacsempéi. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Közleményei 8. (2001), p.167-180.
- MAGYAR 1975 MAGYAR Kálmán: A nyírbátori Báthori várkastély címerábrázolásos kályhájáról. Archaeologiai Értesítő 102. (1975), p. 117-132.
- TAMÁSI 1995 TAMÁSI Judit: Verwandte Typen im Schweizerischen und Ungarischen Kachelfundmaterial in der Zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Budapest, 1995.
- VÉGH 2006 VÉGH András: Buda város középkori helyrajza I. Budapest, 2006. (Monumenta Historica Budapestinensia, 15.)

ADDITIONS TO THE ACTIVITIES OF A STOVE WORKSHOP FROM THE TIME OF MATTHIAS CORVINUS IN VISEGRÁD AND BUDA

The newly found tile fragments from the foreground of the Buda Castle urged me to revisit the preserved works of this stove workshop from the late period of King Matthias I. The comparison of the fragments, found at three sites (the Castle of Visegrád, the royal castle of Buda and the former Teleki Palace) holds out the opportunity to reconstruct further tile types of the stove craftsman.

Although only fragmentarily, we were indeed able to determine two new tile type and it turned out that this workshop also used such tiles which were made by inosculating a half-cylindrical tile with embossed inside and a framed hanging sculptures front part. This technique is fairly rare

among the inland findings. Also, we can get a more detailed picture about the structure of the stoves, however, some blank spots still remain. I was possible to determine a more precise location of the stove from Buda and it turned out that the craftsman made stoves not only to the two royal palaces but to a town building in Buda.

However, several uncertainty still remains, mostly about the relation with the stove workshop. Certain techniques and used materials show close relations with other workshops and craftsmen of the late period of King Matthias I, but due to the fragmentary state of the findings it is not yet possible to answer these questions with all certainty.

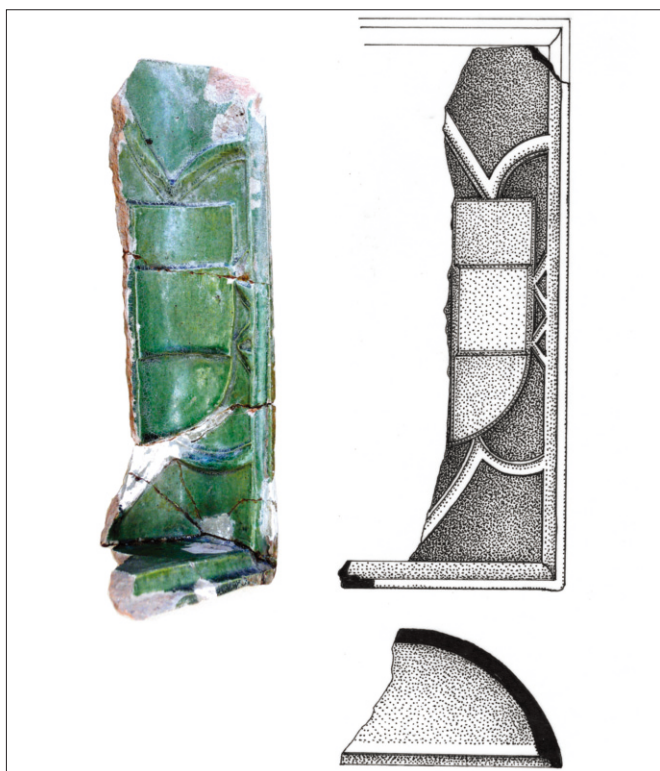

1. kép. Medalionos csempe két angyallal és a birodalmi kétfejű sasos címerrel. Budai Vár. Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 1. Panel-tile with medallion, with two angels and double-headed imperial eagle crest inside. Buda Castle. Photo of Bence Tihanyi

2. kép. Csempe monstranciát tartó alakkal. Visegrádi palota. Fotó: Rosta Péter

Fig. 2. Tile with a figure holding a monstrance. Palace of Visegrád. Photo of Péter Rosta

3. kép. Fülkés csempetöredék négykaréjos keretelésben Karinthia címerével. Visegrádi palota. Fotó: Rosta Péter
 Fig. 3. Fragment of a half-cylinder tile in a four-foiled framing, with the crest of Carinthia. Palace of Visegrád. Photo of Péter Rosta

4. kép. Karinthia címeres félcsempe fotója és rajza. Visegrádi palota. Fotó: Rosta Péter, rajz: Boldizsár Péter
 Fig. 4. Photo and drawing of a half-cylinder tile with the crest of Carinthia. Palace of Visegrád. Photo of Péter Rosta, Drawing of Péter Boldizsár

5 a, b, c. kép. A budai sarokcsempe. Fotó: Tihanyi Bence

Fig. 5 a, b, c. The corner tile from Buda. Photo of Bence Tihanyi

6. kép. A videgrádi sarokcsempe fotója és rajza. Fotó: Rosta Péter, rajz: Boldizsár Péter

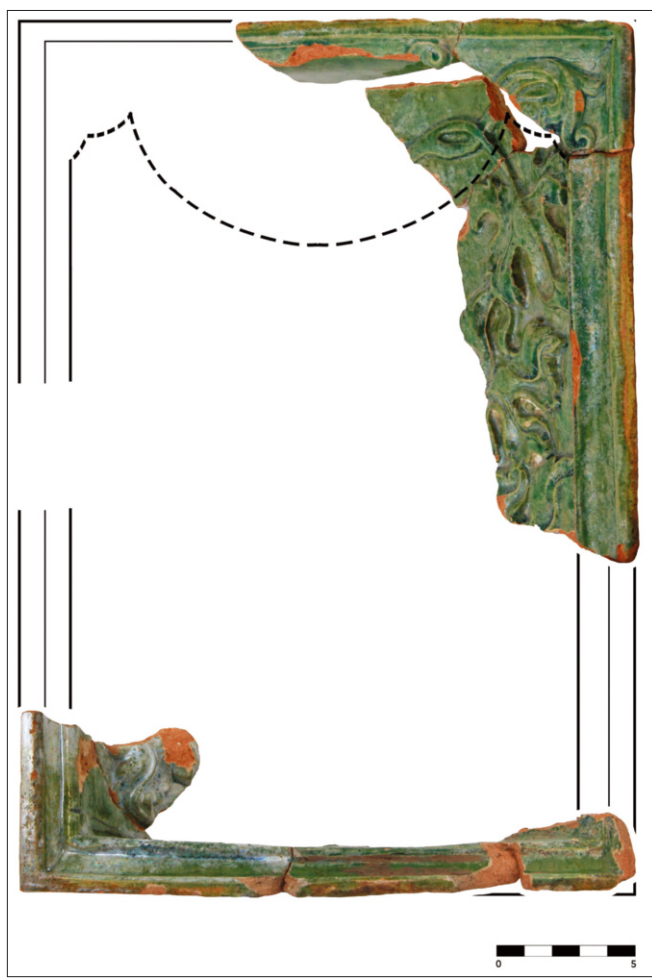
Fig. 6. Photo and drawing of the corner tile from Videgrád. Photo of Péter Rosta. Drawing of Péter Boldizsár

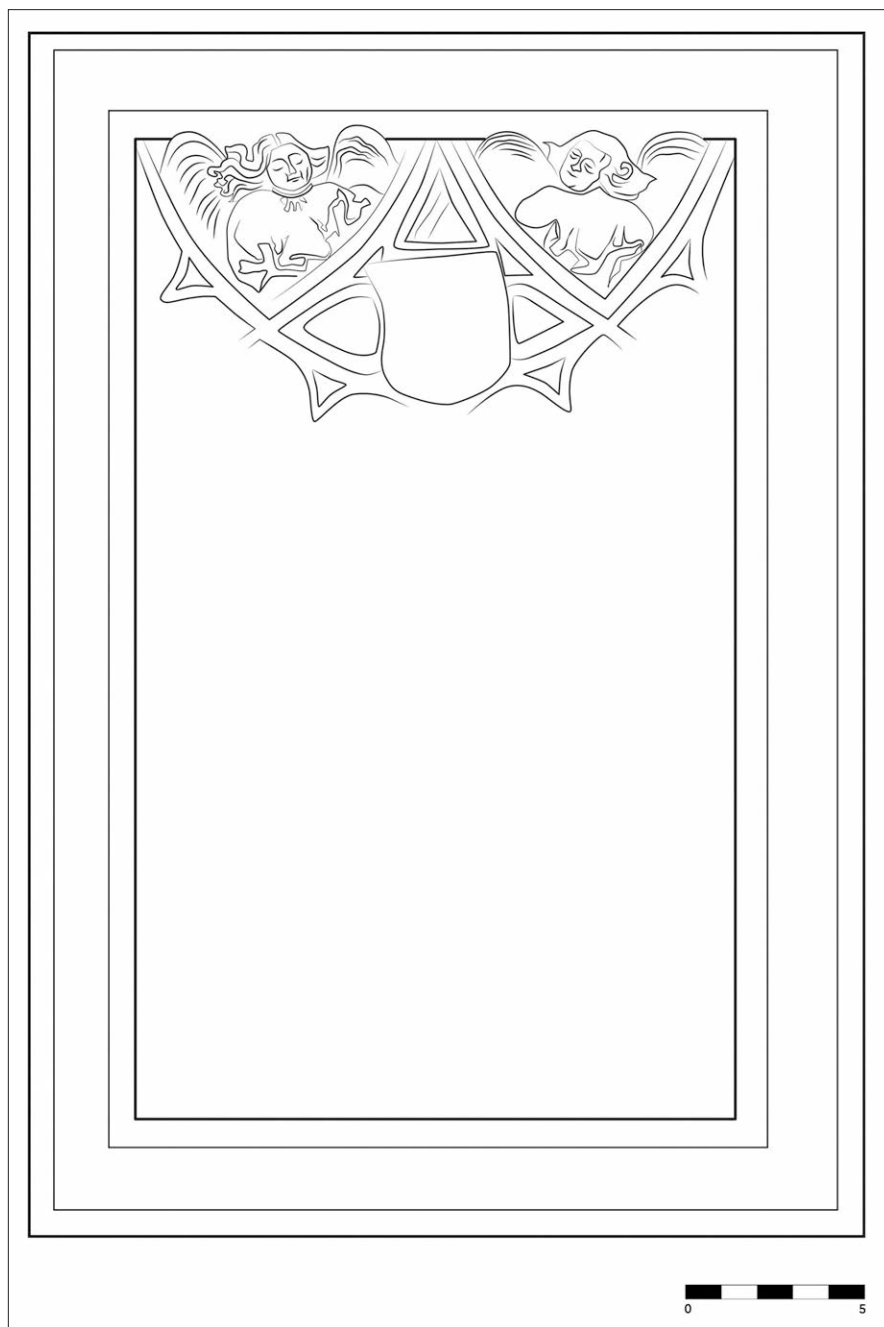
9. kép. A bogáncsos fülkés csempe néhány töredéke és a csempe rekonstrukciója. Fotó és rajz: Szalai Emese

Fig. 9. Some fragments and the reconstruction of the half-cylinder tile with thistle shaped ornament. Photo and drawing of Emese Szalai

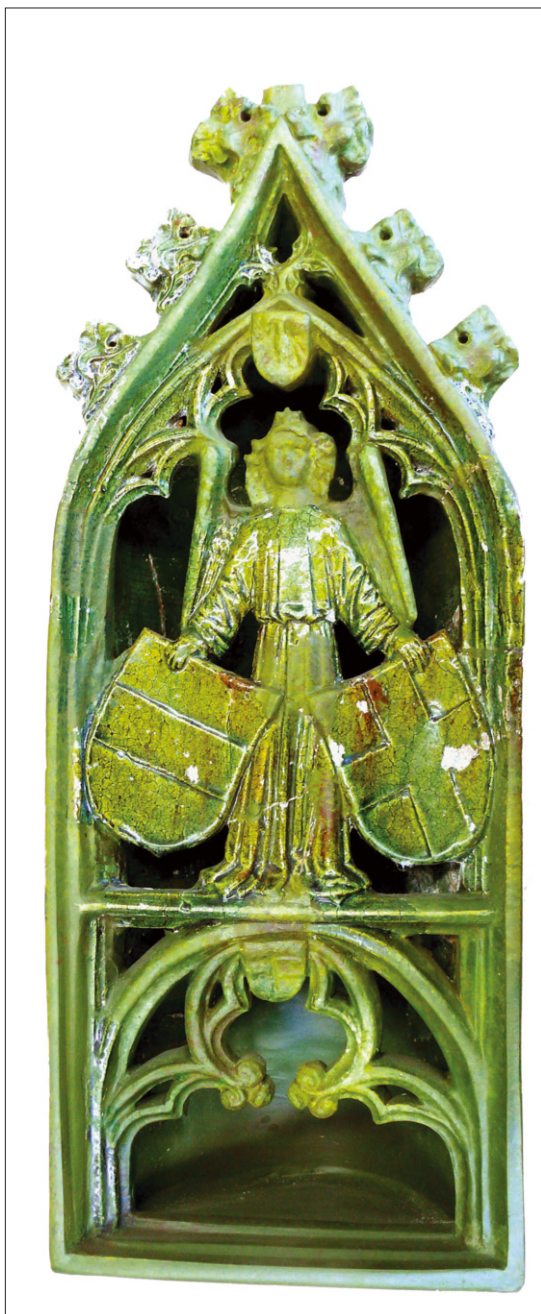
10. kép. A visegrádi függönyös előlapú csempe töredéke. Fotó és rajz: Szalai Emese – Rosta Péter

Fig. 10. Fragment of the tracery front tile with baldachin from Visegrád. Photo and drawing of Emese Szalai and Péter Rosta

11. kép. A budai fülkés csempék függönyszerű előlapjának rajza. Rajz: Szalai Emese

Fig. 11. Drawing of the tracery-like obverse of the half-cylinder tile from Buda. Drawing of Emese Szalai

12. kép. A Lovagalakos kályha műhelykörébe tartozó visegrádi oromcsemp. Fotó: Rosta Péter
 Fig. 12. Crown tile from Visegrád, belonging to the knight figure stove making workshops. Photo of Péter Rosta

13. kép. A Lovagalakos kályha műhelykörébe tartozó visegrádi másik típusú oromcsemp. Rajz: Boldizsár Péter
 Fig. 13. Other type of crown tile from Visegrád, belonging to the knight figure stove making workshops. Drawing of Péter Boldizsár

PAPP ADRIENN – SZIGETI JUDIT – HORVÁTH VIKTÓRIA

HÁROM KORSZAK – HÁROM LELET

Három kiemelkedő tárgy a budavári karmelita kolostor feltárásából

A budavári újkori karmelita kolostorban¹ és környékén 2014. szeptember 9. óta folynak a régészeti kutatások. A feltárást a miniszterelnökség költözése adott okot, amelyhez kapcsolódóan egy új épület készült és az álló épületben és környezetében is földmunkákat terveztek. Ehhez kapcsolódóan közel 3000 m² került feltárássra, egybefüggő nagy területet az un. püspökkertben tudtunk megnyitni, mely az újkori kolostorépülettől északra található. A templomban és a kolostorban kisebb felületeken dolgozhattunk, ott, ahol a tervezett építkezés földmunkát igényelt. A mozaikos feltárás ellenére nagyon érdekes megfigyeléseket tudtunk tenni a terület topográfiájával kapcsolatban és közel 500 láda leletanyagot gyűjtöttünk össze. Jelen tanulmányban szeretnénk összefoglalni a telek történetére vonatkozó új adatokat és bemutatni a káprázatos leletanyagból hármat, amelyeket a terület három jelentős kronológiai egységéből választottunk ki.

A TELEK TÖRTÉNETE

A jelenleg egy egységként kezelt terület a középkorban és a török korban három fő részre tagolódt (1. kép).

A legdélebbi épületrész a karmelita templom, amelynek helyén állt a középkorban a Szent János templom. Ez a mai Sándor palota alatt feltárt² ferences kolostorhoz tartozott.

A mai karmelita kolostorépület területén a középkorban Szapolyai János palotája, a török korban a budai pasák palotája állt.³

Az úgynevezett püspökkertben, amely a feltárás kezdetekor beépítetlen volt, a középkorban és a török korban főúri-, és polgárházak álltak.

A KÖZÉPKORI TEMPLOM ÉS KÖRNYEZETE

A karmelita templom feltáráskor több szakaszon felszínre kerültek a középkori templom falai, amelyek a mai templomhajóban találhatóak. Ettől északra megtaláltuk a középkori templom tornyát, melyet már a török korban visszabontottak. A templomtól északra felszínre került a középkori temető, amelynek 314 sírját tártuk fel, azonban jelentős részletei találhatóak még a földben.

A temető érdekessége, hogy írott forrásokban nem történik rá utalás, pedig a középkor folyamán végig használtban volt. A temetkezéseket csak török kori objektumok vágják. A terület nyugati részén 8–9 rétegben találtuk meg a vázakat, míg keletebbre 5 rétegben. Ennek az eltérésnek valószínűleg az lehet az oka, hogy az utóbbi helyen mélyebben megbolygatta a területet a karmelita kolostor építkezése és a sírok felső rétegei akkor pusztultak el. A temető északi kerítőfalának részlete is napvilágra került, ami a korabeli telekosztások értelmezéséhez nyújt támpontot. Az írott adatokból⁴ tudjuk, hogy a templomtól északra Szapolyai János palotája állt, amely később Werbőczy Istvánhoz került. A visszafoglaló háborúk során készült térképek⁵ pedig ugyanitt a budai pasák palotáját jelzik. A térképeken a palotának látszik egy nagy udvara, amelynek a déli oldala közel egy vonalba esik a várfalon látható bástya déli oldalfalával. A temető feltárt északi határoló fala éppen itt helyezkedik el 18 m távolságban a templom északi falától. Ez a terület a középkorban biztosan a templomhoz és ezáltal a kolostorhoz tartozott, és így maradt ez a török korban is. Viszonylag ritka beépítés, a felszínre került vízvezetékcsövek, valamint a templom környezetében felépített türbe és a csorgókút arra utalnak, hogy ezt a területet a dzsámivá alakított templom udvarának használták és nem csatolták a pasák palotájához.

¹ Budapest, Színház utca 1–11. A terület újkori történetéhez: MARGYAR 2003

² A feltárást Altmann Júlia vezette, 1994–1996. között

³ PAPP 2013

⁴ VÉGH 2006. 142–143.

⁵ Hauynél M-mel jelölve, feloldása: „Maison du bacha”, De la Vigne térképén Q-val jelölve, feloldása: „Bassa sive Gubernatoris Domicilium cum eius Moschea”

SZAPOLYAI, MAJD A BUDAI PASÁK PALOTÁJÁNAK TERÜLETE

A feltárás során érintett telek középső részét az álló karmelita kolostor foglalja el, amit nem ültettek rá a várfalra, hanem attól lényegesen nyugatabbra áll. Ezen a területen a középkorban Szapolyai János palotája magasodott, majd a helyére épült a török korban a budai pasák palotája. Sajnos ezekből nagyon kevés látható, bár Gerő Győző 1960-as években végzett feltárásai egy nagyszabású palotát sejtetnek a mélyben. Ennek feltárására most sem kerülhetett sor, a korábbi kutatások adatait is csak kis mértékben tudtuk bővíteni. A karmelita udvarban ásott gépészeti alagút területén középkori falak vagy a kiszedett falak árkai⁶ kerültek felszínre, arányaiban olyan kis felületen, amely kevés adattal szolgált a palota épületeire vonatkozóan. A telek belső szerkezetéről így is új információkat kaptunk. Gerő Győző feltárási eredményeiből tudjuk, hogy Hauy térképén ábrázolt telkek közül négy (345, 344, 343, 341) a palota területére esik,⁷ ebből három az utcai homlokzaton helyezkedik el. Az oszmán paloták több udvar köré szervezett kisebb-nagyobb épületből álltak, a budai palota feltárása során is ilyen jellegű épületmaradványok kerültek felszínre. A jelen feltárás során pontosítani tudtuk a palota néhány elemét. A Gerő Győző által feltárt „útról”, amely keleti várfalhoz vezet, egyértelműen meg lehetett állapítani, hogy egy átjáró, ami a várfal bástyaszerűen kiszélesedő területére vezetett. A bástyába eső részlete pedig a kert lekövezett járósíntje volt. A 2015. évi feltárási munkák során vált egyértelművé, hogy a bástyában a pasa kertje kapott helyet. Felszínre került az egykori kert járósíntje és a falak mellett kialakított pergolához köthető oszlopalapzatok. Kijelenthetjük most már, hogy a palota keleti szárnya nem ebben a bástyában, hanem attól nyugatra kapott helyet. Ott, ahol Gerő Győző is több középkori pincét talált és törökkori átépítésüket azonosította. A nagy udvar határolófalainak azonosításához Hauy térképét és az ahhoz mellékelte, a telkek méreteire vonatkozó jegyzéket hívhatjuk segítségül. Eszerint a telkek méretét összeadva 52,62 m széles területet kapunk, mely az ásatási adatokkal is egybevághat (kb. 52 m széles). A térképen a 345-ös telken ábrázolt nagy udvart határoló falaknak a pontos meghatározásához sajnos nincs elég régészeti adatunk. Déli falát feltártuk, a fent említett temetőt északról határoló fallal azonosítható, többi fala azonban kérdéses.

⁶ Az újkori kolostor építkezéseihez használták fel a középkori falak kőanyagát

⁷ Erről részletesen: PAPP 2013.

Hauy jegyzékében 29 m szélesnek adja meg a 345-ös telket. Ha eztelfogadjuk, akkor a feltárt falrészletek között találunk egyet, amelyik közel 29 m távolságra esik az udvar déli falának vonalától. Talán ez lehet a nagy udvar északi fala, mivel a karmelita udvar nem került feltárássra, ez még pontosításra vár. Ugyanis a felszínre került falrészletek esetében nem azonosítható az utca vonalában bekövetkező törés, amit a telkeken álló épületek lekövetnének (Hauynél a 344 és 345 számú telkek között látható), így az udvar nyugati fala nem ismert.

A középkori állapotokat még kevésbé ismerjük, aminek egyik oka, hogy Gerő Győző tervátsatása során több esetben megállt a török kori udvarszínteken és a középkori rétegeket már nem tárta fel. Ennek az egyéni preferenciák mellett több esetben statikai okai is lehettek, hiszen ne feledjük, hogy neki is az álló épület falai között kellett feltárásokat végeznie. Néhány észrevételt azonban úgy gondolom, érdemes megfogalmazni. Az utca vonalában bekövetkező törés a 345. és a 344. telkek között található. A 334. és 343. telkek együttes szélessége közel azonos a 345. telkek szélességével, ezért talán két telkek emlékét őrzi, melyek az évszázadok során egyesítésre kerültek.

AZ ÚGYNEVEZETT PÜSPÖKKERT TERÜLETE

Sokkal jobban rekonstruálható az északi rész telkeinek története, olyannyira, hogy több esetben a felszínre került leleteket személyekhez is tudjuk kötni. Viszonylag sok írott forrás áll rendelkezésünkre⁸ és a régészeti kutatások is nagy felületre terjedtek ki. Az okleveles adatok között szerepel néhány olyan elem, amely a feltárások során napvilágra került: azonosítani tudjuk a sokat emlegetett, elhanyagolt tornyot, a sarkantyúgyártót és a pannonhalmi apát 16. századi építkezését is. De vegyük sorra a különböző forrásokat: az írottat, a képit és a régészetit egyaránt.

Az okleveles adatok elemzése alapján Végh András fel tudta tárni egyrészt a 14. századi telekaprózódás folyamatát, másrészt a 15. század végi – 16. század eleji tulajdonosokat, és a házszerzésekhez kapcsolódóan egy felaprózódott telek okozta problémákat is végigkövette. Nézzük meg, milyen támpontokat tartalmaznak ezek az oklevelek, amelyek alapján a térképen is el tudnánk helyezni a telkeket. A 14. századi történet során kiderül, hogy egy a Buda alapítása előtt Pesten élő, osztrák eredetű család telket kapott az újonnan alapított Budán. Ennek a családnak egyik tagja,

⁸ VÉGH 2006. 139–147.

név szerint Werner comes budai rektor lánya, Klára végrendeletében budai telkéről és az azon álló palotáról rendelkezik. A család budai telkére vonatkozó forrásokból (összesen 3 db) tudjuk, hogy a telek a Szent János kapu mellett állt,⁹ már a 1352-ben egy nagyméretű házat találunk rajta, amit palotának neveznek, az utcafrontot 1408-ra beépítették.¹⁰ Ezt a telket 1408-ban az utcára merőlegesen két egyenlő részre osztották.

Az oklevelek következő csoportja egy torony körüli telekről szól.¹¹ Az elhanyagolt torony a telek végében állt és a telek tulajdonosának adta a város feladatul, hogy a tornyot tartsa rendben. Mivel erre nem került sor hosszan olvashatunk ennek a teleknek az újbóli eladományozásáról, valamint eladásáról. Az oklevelekben több foglalkozásra utaló név is feltűnik a telek kapcsán: két varga (akiknek özvegye a tulajdonos), két sarkantyúgyártó (a szomszédok 1478-ban és 1494-ben). Ezt a toronyhoz kapcsolódó telket az utolsó adatok szerint Hencseli Istvántól a pannonhalmi apátság vásárolta meg.

A pannonhalmi apát tulajdonszerzése kapcsolja össze az előbb említett telket és egy másikat, amelyet az apát Kakas Jánostól vett meg. Kakas Jánoséknak két házuk volt a Szent János kapu közelében, melyek közül az egyiket eladták a pannonhalmi apátságnak. E két ház szomszédos volt és az apát az újonnan megvásárolt telken építkezni kezdett. Emiatt közte és Kakas Jánosé között nézeteltérés támadt, ezért az 1517-ben kelt oklevélben részletesen szabályozzák az apát építkezését.¹² Egy befizetésből az is kiderül, hogy ez az építkezés azon a telken folyik, melyet korábban a fenti sarkantyúgyártók béreltek. A tulajdonosok és szomszédok elemzése során összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg:

1. Hencseli Istvánék telkének végében egy elhanyagolt torony állt,
2. az apátság által Hencselitől megvásárolt telek és a Kakaséktól megvásárolt telek szomszédosak,
3. Kakasék megmaradt háza szomszédos az általa az apátságnak eladott telekkel,
4. Kakasék megmaradt háza szomszédos azzal a telekkel, amit az apátság Hencseli Istvántól vett meg,
5. az apátság a Kakaséktól megvásárolt telken építkezik,

6. az apátságnak a Kakaséktól megvásárolt telkét korábban sarkantyúgyártók bérelték
7. Kakasék és az apátság között egy új telekhatár alakult ki 1517-ben.

Mindezeket az információkat a térképes és régészeti adatokkal összevetve lehetőségünk nyílt a telkek azonosítására és a tulajdonosok megnevezésére. Kezdjük a térképes adatok elemzésével. Hauy felmérésén¹³ jól láthatóan a Szent János kapu mellett 3 telek áll merőlegesen az utcára (szám szerint: 337, 338, 339), majd egy köz következik és még egy telek áll az utcára merőlegesen (342), majd egy a várfal mellett (340). A délebbi telkek már a Szapolyai, később budai pasák palotájához tartoznak. A felméréshez tartozó jegyzék megadja a telkek szélességét is:

- 337. 24 Ps (7,8 m)
- 338. 21 Ps (6,82 m)
- 339. 42 Ps (13,64 m)
- 340. 55 Ps (17,86 m)
- 342. 76 Ps (24,69 m)¹⁴

Az eredeti telekosztás rekonstruálásához az utcához kapcsolódó telkeket vizsgáljuk meg (337, 338, 339, 342). Láthatjuk, hogy a telkek mérete igen változó, nagyon aprókat találunk a kapu közelében és nagyméretű telket a Szapolyai palota szomszédságában. Az is látható, hogy a 337–338–339. számú telkek méretét összeadva (87 Ps, azaz 28,26 m) nagyságrendileg megegyezik a 342. telek méretével (76 Ps, azaz 24,69 m). Hasonlóan a 337. és 338. telkek együtt (43 Ps, azaz 14,62 m) közel akkorák, mint a 339. telek (42 Ps, azaz 13,64 m). Zaiger felmérése¹⁵ ezt a területet egy egységként kezeli, így Hauy adatai tovább nem pontosíthatóak.

Mindezek után a régészeti feltárások eredményeivel hogyan lehet összeilleszteni az okleveles és térképes adatokat? (2. kép) A feltárások során több középkori épület falai kerültek felszínre, amelyek alapján kísérletet tehetünk a telkek rekonstrukciójára és tulajdonosaik meghatározására. Ehhez azonosítanunk kell az írott forrásokban szereplő adatokból néhányat. Szerencsénkre felszínre került a sokat emlegetett torony, így a telkek közül az egyik, Hencseli Istvánék telke viszonylag könnyen lokalizálható. Egy nagy 16. századi épület is felszínre kerül, melynek álló falai is fennmaradtak a kivitelezés kezdetéig, amikor is sajnos elbontották azokat. Mivel ez a 16. századi épület éppen egy korábbi pince mellett (attól északra) került felépí-

⁹ VÉGH 2008. 54–55.

¹⁰ VÉGH 2008. 54–55.

¹¹ VÉGH 2006. 144–145.

¹² VÉGH 2008. 166–167.

¹³ Wien – ÖstA, HHStAHÜng. Fasc. 73/II. No. 25.

¹⁴ A jegyzéket kiadta WEIDINGER-HORLER 1956

¹⁵ NAGY 1971. 114.

tésre, a két egymás mellett haladó falból az is látható, hogy telekhatár volt a két épület között. Fel-tűnő, hogy ennek a 16. századi épületnek az északi oldalán nyílások nem készültek. Viszont északi oldalán is újabb pince állt. A további értelmezéshez összevetettük¹⁶ Hauy jegyzékében szereplő adatokat a terepen mérhető távolságokkal és nagyon közelítő értékeket találtunk:

Az északi várfal és a 16. századi épület északi fala közötti távolság 7,95 m, ami nagyon közelít Hauy legészakibb (337. számú) telkénél megadott értékhez. A 16. századi épület szélessége 6,47, ami Hauy 338. telkének fele meg (6,82 m). Az említett kettős faltól délre elhelyezkedő telek déli határát egy középkori pince déli fala mutatja meg, ami 12,24 m távolságban található. Hauynél kissé nagyobb, 13,64 m-es értéket találunk. Ettől délebbre a pincék iránya megváltozik, már nem merőlegesek, hanem párhuzamosak a Színház utcával. Ez az oklevelekben említett kisebb, felaprózott telkekkel jól összevág, valószínű egy kisebb közből közelíthették mega várfal közelében álló telkeket.

Így tehát látható, hogy Hauy adatai megfeleltethetőek a feltárások eredményeivel. Ennél azonban tovább is tudtunk lépni, a fenti 3 telek tulajdonosait is meg tudjuk adni. A sokat emlegetett torony melletti telek tehát Hauynél a 339-es, melyet Hancelfi Istvántól vásárolt meg a pannonhalmi apátság. A középső telken (Hauynél 338.) találtuk a 16. századi nagyméretű épületet, melynek észak felé nem voltak nyílásai, azonban keleti végét oszlopos, dél felé nyitott tér alkotta. Ez az a telek, melyet az apátság Kakaséktól vásárolt és komoly megkötéseket kellett az építkezéseik során betartaniuk, többek között azt, hogy Kakasék megmaradt háza felé nem nyitnak ablakokat. Azt is tudjuk, hogy ez egy újonnan kialakult telekhatár, tehát egy telekaprózódást is látunk itt. A legészakibb telek (Hauy 337) pedig Kakasék megmaradt háza, amelynek kertje bizonyosan bekanyarodott dél felé a várfal mentén, mert az is kiderül az oklevelekből, hogy Kakasék megmaradt háza szomszédos azzal a telekkel, amit az apátság Hancelfi Istvántól vett meg. Ezt az azonosítást erősíti az is, hogy a 15. század végén emlegetett sarkantyúgyártókra utaló leletek kerültek elő Hauy 338-as telekről. Azt pedig szintén az okleveles adatok elemzése nyomán tudjuk, hogy az apátságnak a Kakaséktól megvásárolt telkét korábban sarkantyúgyártók bérelték.

A fenti telekrekonstrukció a 15–16. századra vonatkozott, amely struktúra a török kor során is

megőrződött. Ezen a területen azonban még korábbi időszakokra is vannak okleveles adataink. A telkek változásával kapcsolatban tudjuk, hogy az alapításkor kiosztott telkek a századok során aprózódhattak, vagy olykor összeolvadhattak, de méreteik magukban hordozták a kezdeti adottságokat. A Várhegy más területein végzett elemzések alapján Végh András megállapította, hogy a város alapításakor 18–20m széles telkeket jelöltek ki.¹⁷ Jelen esetben láttuk, hogy a 337–338. telkek közötti határ 1517-ben került kijelölésre, korábban egy telek volt. Méretük együtt az ásatási adatok alapján 14,42m (Hauynél: 14,62 m). Közel ekkora a tőle délebbre álló 339-es telek (12,24 m). Egy 1408-as telekmegosztó oklevélből tudjuk, hogy a Szent János kapu mellett álló telket elfelezték és a két új telek határát ekkor jelölték ki. Feltehetően a 337–338–339-es telkek eredetileg egy egységet alkottak, kb. 27 m széles volt az eredeti telek. Ezt a feltételezést erősíti, hogy a következő teleket (342. számú) Hauy 24,69 m szélesnek adta meg. A Szapolyai palota (Hauy 343–344–345) esetében a 345. számú telek 29,24 m széles, míg a 343–344-es telkek együttesen 23,38 m szélesek. Ezek szerint a ferences kolostor és a Szent János kapu közötti területen kissé nagyobb, 24–29 m széles telkek kerültek kimérésre a város alapításakor.

A következőkben a feltárások során felszínre került leletek közül 3 kiemelkedő tárgyat szeretnénk bemutatni. Az első egy polírozott korsó, ami a terület legészakibb részén került felszínre, a fenti telekrekonstrukció alapján Werner comes telkén. A második tárgy egy díszes sarkantyú, melynek talán még készítőjét is azonosítani tudjuk. A harmadik lelet egy török kori nagyméretű tárolóedény, melynek máza és formája igen ritka a magyarországi emléanyagban, maga az edény pedig az utolsó budai pasáé volt.

(Papp Adrienn)

POLÍROZOTT, KIÖNTŐCSÖVES, BORDÁS NYAKÚ KANCSÓ¹⁸

A tárgyalt edény egy szögletes formájú gödör (talán egy 13. századi ház pincéje, SE2041) leletanyagaként került elő. Az objektum a terület északi szélén, közvetlenül a jelenleg álló várfal mellett helyezkedik el. (1. kép) A helyszín feltárá-

¹⁶ Itt szeretném megköszönni Végh András segítségét a tulajdonosok és telkek azonosításában.

¹⁷ A budai telkek vizsgálatához: VÉGH 2003a.; VÉGH 2003b

¹⁸ Ezúton szeretném megköszönni Papp Adriennek a feldolgozás lehetőségét, és a munkám során nyújtott szakmai és baráti segítségét.

sára két ütemben került sor. 2015 januárjában még csak egy adott szintig lehetett mélyíteni, majd ősszel tervváltoztatások miatt lehetőségünk nyílt a teljes rétegsor feltárására. A kettő között eltelt időszakban azonban munkagépek jártak a helyszínen, így a két munkafolyamat között sérültek a rétegek. Az őszi munkavégzés során egy nagyméretű objektum körvonalazódott, melyet a ma álló várfal alá behúzódó török kori gödör vágott. A bontás során további két gödörre különült el: a tárgyalt gödör egy négyszögletes verem volt (SE2041, mérete: 250×175 cm), mely közel 3m-t mélyült az altalajba, ezt egy mély kerek (SE2112, d=kb. 2 m), és egy kisebb török korra keltezhető (SE 2055) gödör vágta, ami benyúlt a középkori várofal alá. (3. kép) A leletek többsége az SE2041-ből került felszínre. Ennek betöltése felül barna, faszenes volt, míg lentebb sárga, agyagos és hamus-faszenes rétegek kerültek felszínre. A verem nyugati oldala beszakadt, az altalaj nagyobb tömbje látható a verem alján. Ez a verem a legészakiabb telek területére esett, melyet a város alapítása után Werner comes kapott meg.¹⁹

A leletanyag egyidejűleg, talán egy 13. századi tereprendezéskor került a gödörbe, az leltározott és restaurált kerámiaanyag közel 2500 darabszámra tehető. Ebből a ténylegesen összeállítható edények száma félszáz körül van, az állatcsontok száma 9600 darab.²⁰ A kerámiaanyagot anyagcsoportok szerint négy részre bonthatjuk. Ezek közül két csoport közel azonos arányban van jelen, a budai fehér kerámia, és a redukált égetésű szürke színű²¹ anyag (40%-40%). A harmadik csoportot az un. osztrák kerámia helyi utánezata, a barnásszürke színű edények képviselik (15%), végül nagyon kevés a fentiekől eltérő anyagú, vörös színű, illetve polírozott kerámia (4-1%) került felszínre.

A budai fehér kerámia a szakirodalomban régóta ismert és elemzett edénytípus, amelyek között bögréket, csészéket, fazekakat, palackokat találunk.²² Zömében a tiszta fehér vasmentes anyagból készültek, de előfordulnak sárgás, sárgás-barnás, szürkésfehér színben is. A tárgyalt gödörben felszínre került formák a budai fehér kerámiák legkorábbi variánsai, melyek még kézi korongon készültek, fenékbélyegesek, bekarcolt vonal- és hul-

lámvonallal díszítettek. Utóbbi gyakran palackok vállán több sorban, illetve nagyobb méretű fazekak vállán fordul elő. Az edények hosszabb felálló peremekkel formáltak, a tagolt peremrészek még egymástól távol vannak, csupán a peremrész utánkorongolt. Az edények teste többnyire egyenetlen, aszimmetrikus. A bögrék a zömök fazekak kicsinyített változatai, a peremük kettős tagolása alig kivehető. A csészék keskeny fenekűek, gyenge vállukon erőteljes 4-5 soros bekarcolt mély vonaldísz fut körbe, peremük sekély bordával tagolt. A palackok nyaka belül alig eldolgzott, a hurkatechnika jól kivehető, vállukon sokszor hullámvonal díszítés látható, vagy a testen bekarcolt csigavonal fut körbe, szájuk jellemzően tölcséresen kiszélesedő és utánkorongolt.²³ Előfordul az anyagban olyan durvaszemcsés soványítású fazék, mely a 11-12. század felé mutató fogaskerékdíszsel csigavonalban díszített. Festett darabokból egyetlen nagyobb töredék vált összeállíthatóvá, egy palack, amelyen csigavonalban lefutó vörös festett vonaldísz található. Ennek a tárgynak az anyaga még nem tisztán fehér, inkább barnás-sárgás színezett.²⁴ A redukált égetésű, szürke színű kerámiaanyag szintén a 13. századra keltezhető típusokban jelenik meg. Gyors és lassúkorongolt fedők, mécsesek, bögrék, kancsók, fazekak és tárolóedények alkotják a feltárt gödör leletanyagát. Egyetlen fültöredék utal egy un. osztrák lábasra.²⁵ Viszonylag jelentős az úgynevezett „osztrák kerámia” helyi, többnyire kézikorongolt utánezata, amelyek között barnásvörös-szürkésbarna színűre kiégetett mécsesek, fedők sorakoznak. A fent tárgyalt három anyagtypustól eltérő kerámia, azaz a vörös színű, a mázas és a polírozott kerámiák száma ugyan csekély, de jelenlétük a budai kerámiaanyagban érdekes kérdéseket vetett fel. A polírozott kerámiák minden esetben folyadéktároló edények, azaz palackok, kancsók töredékei. Felületük kavicssal felpolírozott, aranybarna, barnásvörös, vagy piros színű. Belül többnyire szürke színűek, de a szélesebb szájú kancsók barnás, barnásvörös árnyalatot kaptak kiégetéskor. (11. kép)

KIÖNTŐCSÖVES KANCSÓ (5-10. kép)

Ltsz.: 2017.1.1115., magassága: 21,2 cm, peremátmérő: 10,2 cm, fenékátmérő: 10,6 cm, oldalának falvastagsága: 7-9 mm, peremének, szájának falvastagsága: 4-5 mm

¹⁹ A terület történeti elemzését Papp Adrienn végezte el, amely ebben a tanulmányban olvasható.

²⁰ Az állatcsontok feldolgozását Daróczy László végzi.

²¹ A szakirodalomban erre az anyagtypusra az „osztrák, ausztriai, bécsi” megnevezéseket használják, mára azonban vitatottá vált ennek a kerámia-csoportnak az eredete, ezért eltekintek ezektől a jelzőktől, így tanulmányomban a „redukált égetésű, szürke színű” elnevezést használom.

²² HOLL 1955, HOLL 1956, HOLL 1963; PARÁDI 1955; PARÁDI 1959; PARÁDI 1963; ZOLNAI-BOLDIZSÁR 1977

²³ HOLL 1956. 12. kép polírozott palack formai párhuzama.

²⁴ ZOLNAY-BOLDIZSÁR 1977. 48. ábra 12.

²⁵ HOLL 1955. 179-181;

Leírás:

Finomszemcsés homokkal, csillámmal soványított. Az edényt kézi korongon formálták, amit a belsejében látható hurkák eldolgatlan vonala és a fenéken levő, kereszt alakú bélyeg bizonyít. (5. kép) A nyakrész hozzáillesztése előtt az elkészült edénytest vállrészébe kiöntőcsövet illesztettek. A cső illesztési pontját belülről alaposan eldolgozták. A kiöntőcső kerek átmetszetű, az átmérője 2,3 cm, falának vastagsága 4–5 mm, hossza 8,5 cm. Az edény kissé zömök alakú, meglehetősen széles a fenékrésze, és szájnyílásához viszonyítva alacsony teste van. A kiöntőcső magasságában, az oldalfalban törés látható. A cső feltűnően hosszú az edény arányaihoz viszonyítva. (7–9. kép) Az edény pereme, nyaka négy bordával tagolt, a felső bordánál fel és kissé behúzott. A peremet/nyakat az edénytest többi részétől eltérően gondosan utánkorongolták. E részt egy kis és lapos tálkaként formázták meg. A tálka fenékátmérője 6,5 cm lehetett, mely talán szűrőként, vagy nyakban kialakított keskeny peremként funkcionált. Erre utal az edény nyakrészében megfigyelhető szűrő, vagy perem indítása, itt az illesztési pontot belül nem simították el. A nyakrész hozzáillesztését külső függőleges elsimításokkal oldották meg, amelynek nyoma a törésfelületen jól kivehető. A nyakrész anyaga teljesen megegyezik az edénytest többi részének anyagával, itt az edény 3 rétegben égett ki. (8–9. kép) A nyak és az edénytest összeillesztése után végezték el a felület elsimítását, nagyon sűrű, függőleges irányban, kavicssal polírozták. Ettől az edény fényes külső felületet nyert. Oxidált égetésű, vörösesbarna színű, törésfelülete két-három rétegben, szürke illetve vörösesbarna színűre kiégett. Az edény testén lekopott, vörösesbarna réteg látható, amely festés vagy engobe nyoma is lehet. (10. kép) Az edény állapota, törött, hiányos, restaurált. Az edénytest hiányos, ezért nem dönthető el tartozott-e hozzá fül.

A feldolgozás során a lelőhely többi Árpád-kori objektumából újabb és újabb polírozott palackok, kancsók töredékei kerülnek elő. A feldolgozás jelen mértéke alapján elmondható, hogy nem nagy mennyiségben, de használtak a budai vár területén élők polírozott anyagú, folyadéktároló edényeket a 13. században. (11. kép)

A fényesre simított felületű, azaz polírozott edények töredékei kis számban ugyan, de évtizedek óta kerülnek elő Árpád-kori feltárásokon. (4. kép)

A párhuzamok ismertetését a földrajzilag legközelebbi lelet együttesekkel kezdem.²⁶

Elsőként Holl Imre a Dísz tér 14. alatt végzett feltárás egyik gödréből közöl egy olyan tölcséres szájú palacknyakat, melynek „külső felületét valószínűleg csonteszközzel fényesítették”²⁷ Zolnay László az 1960–70-es évek budai királyi palota északi előudvarának kutatásakor, a II. ciszterna, és VII. pince anyagából elkülönítette a 13. századi kerámiáknak egy olyan csoportját, amely „fényesre besimított felületű, fekete és barnás vörös színű”²⁸ A töredékek hullámvonalakkal díszített, és belső peremdíszes edényekkel együtt kerültek felszínre, amelyeket legkésőbb a 12. századra datálhatunk.²⁹ Továbbá ugyanebben az objektumban volt egy kisebb import edényke (butykos), melynek korát Zolnay László a 12. század első felére teszi.³⁰ Zolnay a VII. pincét egy olyan házhoz köti, mely az „öreg fal” építését megelőzően állhatott a területen, azt a fal építéskor lerombolhatták, pincéjét feltöltötték. A pince betöltésének korát a tatárjárás megelőző időre datálja.³¹ Parádi Nándor több tanulmányában is felsorakoztat példát a polírozott, azaz fényesre simított palackokra, melyek színét barnás-vörösnek írja le. Ezek az edények Csátalja,³² Esztergom–Széchenyi tér³³ lelőhelyekről kerültek elő. Az 1971-es tanulmányában hivatkozik a Szarvas-Rózsási és a kardoskúti ásatásokra, ahol Kovalovszki Júlia kiemel egy „vörösre égett, fényesre simított töredéket”,³⁴ Méri István pedig „simított, fényes felületű” füles és fületlen korsókat ír le, melyek igen kis mennyiségben voltak jelen a leletanyagban.³⁵ Majd 1973-ban a soproni várak 12–13. századi rétegében megfigyelt olyan kancsó- vagy palacktöredékeket, melyek külső felülete „barna, belső

²⁶ A korábbi ásatási anyagok áttanulmányozása jelenleg is folyamatban van. Köszönöm Bencze Zoltánnak és Nyékelyi Dorotyának hogy ezt lehetővé teszi számomra.

²⁷ HOLL 1956. 186–188., 12. kép, 9. l.: Holl azt írja, a töredék belsejében hurkatechnika nyomai láthatóak, és 13. századi lelettel volt együtt. Dísz tér 14. gödör. Leírás: palack nyaktöredéke: vörösesbarna színű, fényesre polírozott felületű (kavicssal függőlegesen sűrűn húzott vonalakkal), tölcséres szájú palack nyaktöredéke. Vastag fala hurkákból kézikorongon formált, belül nem eldolgzott, anyag szürke színű. Ltsz.: 52.648.

²⁸ ZOLNAY–BOLDIZSÁR 1977. 174., 173–178, 51. kép 3–5., 47–48. Leírás: Fazék oldal és fenéktöredéke: vörösesbarna színű, fényesre (kavicssal függőlegesen sűrűn húzott vonalakkal) polírozott felületű edény fenék és oldaltöredékei. A fényes réteg kopott, foltkban lemállott. Az edény belül szürke színű, kézi korongon formált, a hurkák vonala jól kivehető. Ltsz.: 73.79.24.

²⁹ ZOLNAY–BOLDIZSÁR 1977. 47. kép 1–2.

³⁰ ZOLNAY–BOLDIZSÁR 1977. 218. 97. kép

³¹ ZOLNAY–BOLDIZSÁR 1977. 32–33.

³² SÓS–PARÁDI 1971. 130., 8–9. ábra

³³ PARÁDI 1973. 234., 236.

³⁴ KOVALOVSKY 1960. 37., XI. t. 5.

³⁵ MÉRI 1964. 46.

szürke színű, jobban iszapoltak, és külső felületük függőleges irányban polírozással fényesre simított”.³⁶ Jankovich B. Dénes az Árpád-kori Fenék falu területén végzett feltárásakor megfigyelt egy „vörös színű, polírozott felületű kis edénytöredéket”, melyet 12–13. századra keltezett telepreszlethez köt. Lábjegyzetben két közöletlen ásatást is említ, ahol hasonló polírozott felületű edénytöredékek kerültek napvilágra: Dombóvár–Sörkert (Miklós Zsuzsa) és Gyula–Törökzug (Jankovich B. Dénes).³⁷ Miklós Zsuzsa Tura–Szentgyörgypart 13. századi nemesi udvarház lelőhelyéről közöl „vörös színű, jól iszapolt, simított felületű oldal és aljtöredékeket, illetve egy körte alakú füles korsót”.³⁸ Továbbá Váralja–Várfő lelőhelyen említést tesz olyan 13. századra keltezhető töredékekről melyek belül szürke, kívül vörös színűek, felületük simított, és festés nyoma látható rajtuk.³⁹

A múlt század elején, majd az 1920-as években kerültek a helyi múzeumba Hajdúböszörmény határából régészeti leletek. 1979-ben a már ismert lelőhelyen szakszerű feltárás kezdődhetett, és az anyag közlése 1980-ban megtörtént.⁴⁰ Ebben barnászörös színű palack leírását találjuk, ám annak felületi polírozását nem említi a régész.⁴¹ A települést izmaelita közösséghez köti a régésznő, korát a 11. századtól a tatárjárásig keltezi.⁴² Bálint Marianna a lelőhely rövid ismertetésében már a palackok színét, és felületét is láthatjuk.⁴³

Orosháza határában kiterjedt településrendszert tárt fel Rózsa Zoltán, Gyucha Attila és Tugya Beáta 2004–2006 folyamán. A települések egyikét muszlim közösség lakóhelyének és piacterének írják le. Igen jelentős mennyiségben kerültek napvilágra a kereskedelemhez köthető tárgyak, azaz mérlegrúlyok, serpenyők és denárok, továbbá igen nagy számban vannak cserépbográcsok, és polírozott felületű folyadéktároló edények, palackok töredékei. Utóbbiakat rituális mosakodás kellékeként írják le a szerzők.⁴⁴ Az orosházi edények az eddig felkutatott párhuzamok közül a legnagyobb rokonságot

mutatják a budai töredékekkel, ez mind színük, felületi eldolgozottságuk, formájuk tekintetében megállapítható. Az orosházi telepet a tatárjárás elpusztította, a falu nem települt újra.

2000-ben jelent meg Takács Miklós tanulmánya a kisalföldi polírozott kerámiákról. Munkájában elemzi a polírozott Árpád-kori edények kisalföldi darabjait, melyek Győr–Homokgyödrök, Kajárpéc–Pokolfa-domb, Lébény–Bille-domb, és Markotabödöge lelőhelyekről származnak, és többnyire palackok és tálak töredékei. A töredékek leírásánál a szerző simított felületet, és esetenként ezen agyagmázat említ. Tanulmányában áttekinti a polírozás technikájáról tudott ismereteinket. Kutatástörténeti összefoglalójában a késő-avar kor 9. századra gyakorolt hatását említi, kitekint a keleti és déli irányú bulgáriai, délnyugat-bácsi és szaltovo–majaki kultúrában fellelhető párhuzamokra. Hangsúlyozza azonban, hogy a kisalföldi edények formakincsei nem egyeztethetők össze a távoli párhuzamokkal, csupán a 9. századi dél-dunántúli fazekas technikák továbbélése gyakorolhatott hatást, a zömében, és nagyobb számban a 13. század elején készült palackokra.⁴⁵

Lázár Sarolta tollából született 2004-ben az a tanulmány, mely az Esztergom–Örmény területén előkerült polírozott palackot és annak párhuzamait tárgyalja.⁴⁶ A réteget, melyben az edény napvilágra került, a régésznő 12–13. századra datálta. A keltezés finomítására Takács Miklós munkáját használta fel, hivatkozva az ott fellelt egyik palack formai hasonlóságára, ám megjegyzi, hogy területi sajátosság lehet, hogy az edény polírozása, anyaga, színe eltér a kisalföldi edény kidolgozottságától. A palack korát mégis a kisalföldi párhuzam alapján a 13. század elejére datálja.⁴⁷ Lázár Sarolta tanulmányában említi Horváth István, az esztergomi várban a 90-es években folytatott feltárását, mikor a palota északi oldalán 11–12. századi rétegekben 11 db hasonló típusú edénytöredéket talált. Ezek vékony falú, rétegesen kiégett, vörösesbarna színű egyszerű és bordázott perem-, nyak-, és elsimított felületű oldaltöredékek voltak.⁴⁸

Tóth Anikó Budapest–Csarnok-tér lelőhelyről 2016-ban előkerült polírozott felületű kerámiatöredékekre hívta fel a figyelmemet. A 4 db töredék palack, oldal- és válltöredékei, felületük kavicsal fényesre polírozott, kívül vörösesbarna, belül

³⁶ HOLL 1973. 198.

³⁷ JANKOVICH B. D. 1991. 186., 191–192. további szakirodalmi utalással a 64.lj.-ben

³⁸ MIKLÓS 1991. 436. 8. kép

³⁹ MIKLÓS 1998. 131.

⁴⁰ M. ANTALÓCZY 1980.

⁴¹ M. ANTALÓCZY 1980. 143.

⁴² M. ANTALÓCZY 1980. 165.

⁴³ Bálint Marianna: <http://hajdusagimuzeum.hu/kiallitasok/allando-kiallitasok/boszormenyi-kincsek/>

⁴⁴ RÓZSA–TUGYA 2012.; RÓZSA–BALÁZS–CSÁNYI–TUGYA 2014. Köszönöm Rózsa Zoltánnak önzetlen segítségét, hogy a részben közöletlen anyagának megismerését számomra lehetővé tette! A tárgyalat budai edények kiöntőcsövéhez hasonlót csak az orosházi anyagban tudtam eddig megismerni!

⁴⁵ TAKÁCS 2000. 8–9., 25–27.

⁴⁶ LÁZÁR 2004. BBM. Ltsz.: 2004.5.24.

⁴⁷ LÁZÁR 2004. 114.

⁴⁸ LÁZÁR 2004. 114. Feldolgozás alatt.

szürke színűek. Kézikorongoltak, két töredék át van lyukasztva.⁴⁹

A polírozott 12–13. századra keltezhető edények felgyűjtése kezdeti stádiumban van. Annyi azonban már most megállapítható, hogy a budai, esztergomi, orosházi és pesti edények polírozása, színe, anyaga igen hasonló. Mindegyik edényen vörösésbarna fényezett felületet, vagy annak változatos árnyalatait láthatjuk. Amit igen sűrűn, függőleges irányban políroztak, gondosan, vékony, sűrű vonalakban. Feltételezhető, hogy erre az anyag tömörítése miatt volt szükségük, hiszen az edények minden esetben folyadékok tárolására szolgálhattak.⁵⁰ Az eddig látottak alapján elkülönülnek, esetleg külön műhelykörzetet alkotnak a kislétföldi edények. A sűrű függőleges polírozást ezeken az edényeken is látni, de nem fényezett a felület, mint az előbb jellemzett „csoportnál”. Ennek oka lehet, hogy a polírozott réteg mára teljesen, vagy mint a budai edényeken látszik, részlegesen lekopott az edények oldaláról. A műhelykörzetekről, ha voltak, illetve regionális csoportokról később lehet nyilatkozni, miután a teljes 12–13. századi leletanyag vizsgálata lezárult.⁵¹ (4. kép)

Kiöntőcső

A kiöntőcső 13. századi edényeken igen ritkán fordul elő, az ismert analógiák sora nem hosszú. Csupán három lelőhelyen említ a szakirodalom olyan edényt, melynek kiöntőcsöve van, és azt a régész 13. századra keltezi. Első ilyen példa a Budai Vár Zolnay László által közölt Északi Előudvar 1965–75 közötti feltárása lehet. Egyelőre csupán a közölt rajz alapján ismerünk egy töredéket, amely hasonló kiöntőcsővel rendelkezik, teste és fenékrésze hasonlóan zömök.⁵² Kiöntőcső töredékét közölte Takács Miklós a polírozott palackokat elemző tanulmányában. A töredék Győr–Homokgyődről, vagyongyári óvóhely lelőhelyéről került elő. A leírás szerint „cserépedény kiöntőcső vagy annak nyakrész, mely hurkatechnikával készült. A töredék felülete párhuzamos vonalakkal simított, a simítás felett agyagmáz nyomai figyelhetőek meg”.⁵³ Végül az Orosházán említett közöletlen kiöntőcső indítását sorolhatjuk még fel párhuzamként, mely egy folyadéktároló edény válltöredéke.

Bordázott perem, nyak

A bordázott nyakrész már több, a korszakban (köztudottan kissé eltérő formában a 10–11. században) fellelhető edénytípusnál megfigyelhető. A tanulmány kereteit meghaladja a korszak teljes bordázott peremű palackjainak (folyadéktároló edényeinek) felsorolása, így csupán néhány példát említenék, melyek közül néhány polírozott is. Ezt a peremtípust a 13. században a kis kancsóknál, és palackoknál is megtaláljuk. Előbbi edényeknek jóval szélesebb a szája, a perem az edény legszélesebb részének tekinthető, továbbá van ez edényeknek kiöntőcsücske, melynek átellenes oldalán fül segíti a folyadék kiöntését. Bordás perem a redukált szürke színű bögréknél is megfigyelhető a 13. században.⁵⁴ Szintén bordázott néhány 12–13. századi palack nyaka. Legszebb példája Markotabödöge és Lébény–Bille-domb lelőhelyről került elő. Előbbi kiszélesedő nyaka, szája hasonlít legjobban a tárgyalt edényre. Kézikorongon formált, oldala besimított, vagy inkább karcolt, fenekén bélyeg van.⁵⁵ Ugyanezen dolgozat foglalkozik a Lébény–Bille-dombi palackkal, melynek szintén bordázott nyaka, és polírozott felülete van.⁵⁶ Bordázott peremű palack töredékeket közöl Takács Miklós Győr–Homokgyődör és Kajárpéc–Pokolfa-domb lelőhelyéről.⁵⁷ Szintén bordázott nyakú edényeket közöl Hatházi Gábor Perkáta–Kőhalmidűlő kun lelőhelyéről. Az edényeket bordázott szájú korsók és palackokként írja le. Datálásukat a 13. század végére 14. század elejére teszi, a bordázott szájú korsókat a 14. század felé mutató típusnak tartja.⁵⁸ Ugyancsak bordázott peremű, és esetenként polírozott felületű palackokat közöl Skriba Péter Szombathely környéki lelőhelyekről.⁵⁹ A tárgyalt budai edény pereme azonban csak részben hasonlít a felsorolt edények szájrészéhez.

Funkció

A fentebb felsorolt párhuzamok szinte mindegyike folyadéktároló edény volt, palackok, kancsók. A budai edény formai jegyei szintén folyadék tárolására, annak kiöntésére utalnak. Az edény különlegessége a nyakban kialakított szűrőrész, melynek csupán indítását tudjuk most megfigyelni. A funkció meghatározásánál felmerült annak lehetősége, hogy az edényt talán vala-

⁴⁹ Bp. Csarnok tér 2. (2015–2016) Tóth Anikó ásatása, az objektumokat a 12–13. századra datálta. Köszönöm Tóth Anikónak, hogy láthattam és megemlíthettem a közöletlen töredékeket!

⁵⁰ Köszönöm Rózsa Zoltánnak, hogy erre felhívta a figyelmemet!

⁵¹ A leletanyag teljes felgyűjtése folyamatban van, mely munkát a továbbiakban Rózsa Zoltánnal együtt végezzük, eredményeinket a jövőben közösen kívánjuk közölni.

⁵² ZOLNAY–BOLDIZSÁR 1977. 50. kép 4.

⁵³ TAKÁCS 2000. 11., I. tábla 2.

⁵⁴ HOLL 1963. 71. kép 3.

⁵⁵ TAKÁCS 1993. 216. 11. kép 2., 2000. 24. V. tábla 1.

⁵⁶ TAKÁCS 2000. 17., 23–24.

⁵⁷ TAKÁCS 1993. 11. kép 1, 3–4.

⁵⁸ HATHÁZI 2004. 63–65., 34–35., 48. tábla

⁵⁹ SKRIBA 2016. 171., 5. tábla 1–5.

milyen formában, esetleg készlet tagjaként desztillálásra, lepárlásra használhatták. Erre utalhat a furcsa szögben álló kiöntőcső, melynek hossza is túlzónak tűnik. Ebben az esetben az edényt fejjel lefelé fordítva használhatták, oly módon, hogy a kiöntőcső vezette le a lepárolt gőzöket egy másik alatta lévő edénybe.⁶⁰ Az edénynek viszonylag széles bordázott nyaka van, amelyet akár zsineggel szorosan lezárhattak. Ennek tisztázása még további kutatásokat igényel. Munkám során felmerült annak lehetősége, hogy az edény import áru lehet. Ennek felkutatására több külföldön dolgozó régésszel sikerült információt cserélnem. Párhuzamként eddigcsupán Dél-Bulgária és Dél-Szerbia területén feltárt, de részben közöletlen kerámiaanyag említhető meg.⁶¹

ÖSSZEGZÉS

A felgyűjtött 24 lelőhely polírozott edénytöredékeiről általánosságban elmondható, hogy 12–13. századra keltezhető lelet-együttesekből, rétegekből kerültek napvilágra, mind folyadéktároló edények, azaz palackok, kancsók darabjai. Felületük polírozott, színük kívül vörösesbarna, sárgás vagy aranybarna, amely réteg több esetben kopik, pereg le az edények oldaláról. A polírozás alatt minden esetben a bőrkeményre száradt agyagon kavicssal, vagy csonteszközzel végzett simítást értünk, mely egy fényes felületet eredményez az edény kiégetésekor. Előfordul azonban, hogy ez a réteg elkezd lekopni, de alatta látni a függőleges simítások vonalát. Több edényen már csak ez a lekopott felület található meg, a fényes réteg szinte teljes egészében lekopott. Az edények minden esetben lassúkorongon formáltak, hurkatechnikával. A tárgyalt budai edényen kívül még 3 palack esetében találtam utalást fenékbélyegre. A korszak kerámiaművességét, és annak tágabb időkereteit is megvizsgálva, egyetlen olyan edényt sem találtam, amely a budai kancsó pontos párhuzama lehetne. Mégis úgy vélem a felsorolt párhuzamok alapján (mely gyűjtés alapja a polírozás alkalmazása volt, annak 12–13. századi jelenlétét kívántam összegezni) a budai edény beilleszthető a 12–13. századi kerámiaművességbe.

(Szigeti Judit)

VÉSETT DÍSZŰ SARKANTYÚ

Az egykori Püspökkert területén, az SE312-es gödörből került elő az a három töredékes, rossz megtartású vas sarkantyú, amelyekről csak restaurálás után derült ki, hogy különleges típust képviselnek. A csésze formájú sarokrészű, hosszú, egyenes, felfelé álló nyakú típusból egy majdnem teljesen ép, egy nagyobb töredék, illetve egy nyakrész került elő, melyekről feltételezhető, hogy egy műhelyben készülhettek.

A BUDAI SARKANTYÚK LELŐHELYE

A 312-es objektum az újkori tábori püspökség épületének területén, egy újkori, falazott téglacsatorna alatt került felszínre (12. kép). A gödör felső rétegeit a csatorna és a későbbi falak vágják. Az objektum szürke, kavicsos, laza betöltésű, átmérője kb. 150 cm lehetett. Környezetében a fémmegmunkáláshoz kapcsolódó emlékanyagot tartalmazó rétegek kerültek felszínre. A gödör betöltéséből 15–16. századi leletanyag került elő: oszmán-török fazekak, folyadéktároló edények töredékei, illetve budai fehér-, és vörös, mázas és mázatlan fazekak, vörösre égett talpas poharak, fedőtöredékek. A gödör legkorábbi kerámialelete egy fehér anyagú, korongolva bordázott díszű, aljukon fenékbélyeget viselő fazéktöredék. A kerámia mellől egy erősen korrodálódott, kivehetetlen feliratú pénzérme, valamint öt csontgomb készítésére utaló hulladékdarab, továbbá egy kisméretű, öntött bronz csengő került elő. Sajnálatos módon ezek egyike sem alkalmas pontosabb kor meghatározásra.

A mai karmelita kolostor és Sándor-palota előtt húzódó Színház utcát a középkorban Szent János utcának nevezték, s az írott forrásokban szerencsére bőven akad adat annak telkeiről, s azok tulajdonosairól is. A 312-es objektum annak a telknek a végében található, melyet a pannonhalmi apát vásárolt meg bizonyos Kakaséktól. Itt egy nagy, a 16. század első felében épült ház falai kerültek felszínre, melyet az apátság 16. század eleji építkezésével kapcsolhatunk össze. A 312-es objektum ettől keletre található, az épületen kívül. A telkerekonstruksió során nem volt meghatározható, hogy Kakasék ezt a területet éppen még megtartották saját kertjük számára, vagy a feltárt gödör is az apátsághoz került.

A területen korábbi írott források 1478-ban Blasius (Balázs), míg 1494-ben Paulus (Pál) Calcaripart, azaz sarkantyúkészítőt említik, mint egy bizonyos Polyák Miklós házának szomszéd-

⁶⁰ Köszönöm Vida Tivadarnak, hogy erre a lehetőségre felhívta a figyelmemet!

⁶¹ Köszönöm Vesna Bikic-nek az információt, és Takács Miklósnak a segítségét!

jait.⁶² A ház az oklevelek tanúsága szerint a „Szt. János utca, Szt. János kapu környékén, ferences kolostor környékén” helyezkedett el,⁶³ melyet egy 1484-es keltezésű leltár szerint Balázs mester az esztergomi Szt. Miklós oltártól bérelt, különböző feltételekkel. Tíz évvel később lakóként itt már Sarkantyús Pál mestert nevez meg egy oklevél.⁶⁴

Balázs és Pál mestereken kívül a közelben más sarkantyúgyártót is említenek a források. Nem messze a fenti telektől, a mai Dísz tér 16. számú ház elődjének tulajdonosa a fentieknél korábban, 1454–1457 között az írott adatok szerint Andreas (András) Calcaripar volt.⁶⁵

Az 1505-ben, valamint öt évvel később a budai szőlőbirtokosokat felsoroló dézsmajegyzékekben a foglalkozásnevek is szerepelnek, mely szerint Budán akkor egyetlen sarkantyúgyártó élt.⁶⁶

A telkek elhelyezkedését, a királyi udvarhoz való közelségét figyelembe véve nem kizárt, hogy a budai sarkantyúkat a fenti mesterek egyike készítette – főúri vagy akár királyi megrendelésre.

SARKANTYÚK

*Rézlemezzel borított vas sarkantyútöredék (13. kép 1–3)*⁶⁷

Ltsz. 2017.125.261.1., csésze: 7x6,1 cm, nyak: 16,5x1,5–2 cm.

Csésze formájú, a sarkat körülölelő sarokrészének külsejét kétoldalt pikkelymintás rézlemez fedi, felső részén három kisméretű lyuk található, amelybe az elől futó bőrpántot rögzítették. Nyaka hosszú, felfelé álló, körben félig pikkelymintás, másik fele ferdén sávozott, legvégén megint pikkelyes rézlemezzel borított. Megközelítőleg állított téglalap átmetszetű, vastagsága változó. Rossz állapotú, vasmag nélküli.

Vas sarkantyútöredék (14. kép 1–3)

Ltsz. 2017.125.262.1., csésze: 8,4x7 cm, nyak: 17x0,7 cm.

Csésze formájú sarokrészének nagy része megmaradt, hátsó fele kicsúcsosodik, egyik szára végén téglalap formájú, két szegecses lemez található. A hosszú, felálló nyak megközelítőleg tégl-

alap átmetszetű, végén villaszerűen kettényílik a taréj rögzítéséhez. Rossz állapotú, vasmag nélküli, díszítetlen.

Vas sarkantyútöredék (14. kép 4)

Ltsz.: 2017.125.263.1., H=14,5 cm.

A sarkantyúból csupán a fentiekhez hasonló téglalap átmetszetű nyakrész maradt meg. Egyik végén villaszerűen kettényílik: ide rögzítették a sarkantyú taréját.

Mindhárom sarkantyú rossz megtartású, töredékes. Mivel egyazon objektumból származnak, felvetődik a rontott darabok illetve az azonos műhely kérdése. Taréjuk mindhárom esetben hiányzik, ami magyarázható annak bizonytalan rögzítési módjával, ám felmerül annak a lehetősége is, hogy a sarkantyúkat nem fejezték be. Ennek ellentmond a villaszerű végződés hiányos állapota, ami a használat során bekövetkezett törést mutathatja. Az első, díszített darab pontosan félbetört, csészéjének egyik fele hiányzik. Megfigyelhető, hogy nyaka és sarka nem görbült el, eredeti formájában maradt meg, márpedig használati sérülés elsősorban ilyen formában jelentkezik. Ugyanez igaz a második és harmadik nyakrészre, melyek szintén egyenesek, hibátlanok.

A második, majdnem ép sarkantyú díszítetlen, talán félbehagyott darab: elképzelhető, hogy a vésett rézlemezek csak ezután kerültek volna fel a testre. A rontás/sérülés kérdése egyértelműen nem dönthető el, mindenesetre a három egykorú, majdnem egyforma darab, illetve a közeli sarkantyúsmesterek okleves említése minden bizonnyal összefügg.

A sarkantyú keltezése és képi ábrázolásai

A fenti típust analógiái alapján a 15. század végére, a 16. század elejére keltezhetjük.⁶⁸ Maga a hosszított nyakrész a 15. század elején jelenik meg, s a leletkontextusok alapján még egy évszázad múltán is kedvelt típus volt.⁶⁹ Egyik legismertebb ábrázolása a Mendel-féle *Hausbuch* sarkantyús mestere, akiről tudni lehet, hogy 1457-ben hunyt el.⁷⁰

Ezzel együtt a csésze formájú sarokrész a 15. század második felétől ismert, és az 1550-es évek után valószínűleg már nem használták.

⁶² *Calcaripar*=sarkantyúkészítő. Ezen kívül többek között *calcarius*, *calcarifex*, *Sporer* néven említik őket a forrásokban. Köszönöm Papp Adriennek, hogy felhívta a figyelmem erre az adatra.

⁶³ VÉGH 2006. 144.

⁶⁴ VÉGH 2006. 146.

⁶⁵ VÉGH 2006. 173.

⁶⁶ G.MAGYAR 1956. 252.

⁶⁷ A rekonstrukciót tervezte és kivitelezte: Lukács Balázs, a Budapesti Történeti Múzeum fémrestaurátora.

⁶⁸ A párhuzamok összegyűjtésében Andrzej Janowski, a szcczecini Lengyel Tudományos Akadémia Régészeti és Etnológiai Intézetének munkatársa volt nagy segítségemre, akinek közreműködését ezúton is köszönöm.

⁶⁹ KOŠOVÁ 2007. 259. Tab. 1.

⁷⁰ Forrás: Nürnberger Hausbücher, URL: <http://www.nuernberger-hausbuecher.de/75-Amb-2-317-78-r/data>. Utolsó leltöltés dátuma: 2017. 07. 18.

A képi forrásokban megjelenő, általában oltárképeken, freskókon ábrázolt, a fenti típusba tartozó sarkantyúk kapcsán Włodzimierz Pela végzett átfogó gyűjtést, emellett összesen 43 régészeti leletről van tudomása.⁷¹ A lengyel szakirodalomban a legtöbbit idézett alkotás az 1450–1460 körülre datálható ún. wieluńi triptychon, mely Szent György harcát ábrázolja a sárkánnyal. A képen az általunk tárgyalt sarkantyún kívül György teljes fegyverzete, s lovának szerszámzata is megfigyelhető.⁷²

Pela 1430-tól a 16. századig tárgyalja a legfontosabb ábrázolásokat, melynek kapcsán több fontos megfigyelést is tesz. Kiemeli, hogy a legtöbb általa ismert képi forrás a 15. század hetvenes éveire esik, valamint hogy a képeken a hosszított nyakú, csésze formájú sarkantyúkat általában szentek, lovagok, magas rangú személyek viselik. Emellett feltűnő, hogy a mesterek minden alkalommal arannyal vagy sárgával jelenítik meg a sarkantyúkat, ami mindenképpen azok dekoratív megjelenését jelzi, rézzel, illetve akár arannyal történő befüttetésére is utalhat.

A képi források egy különleges típusán, a sírköveken megjelenő sarkantyúábrázolásokat a közelmúltban Petra Koošová gyűjtötte össze. A 15–18. századi, jórészt a mai Magyarország és Szlovákia területéről származó példákat szerepeltető munkájában jónéhány hosszított nyakú, csésze formájú sarokrészű tárgy is megjelenik.⁷³ Koošová egyik legismertebb példája a Szepeshelyen nyugvó Szapolyai István vörösmárvány síremléke, melyen az 1499-ben elhunyt nádor oroszlanon álló lábain a meredeken felfelé mutató, tarajos végű sarkantyúpár tisztán megfigyelhető.⁷⁴

A típus legközelebbi párhuzamai (15. kép)

A késő gótikus sarkantyúk ezen fajtája Kalmár János szerint eredendően magyar forma, mely az uralkodóházak révén Európa több pontjára is eljutott.⁷⁵ Így lehetséges, hogy a különleges, díszített darabnak csupán néhány közeli párhuzama ismert Közép-Európából, többségük egy-egy előkelőség tulajdonaként nyilvántartva. Legközelebbi analógiájának a II. Lajos magyar királynak tulajdonított, s 1928-ig a mariazelli kolostorban, ma Budapesten őrzött gazdagon díszített sarkantyúpár tekinthető.⁷⁶

⁷¹ PELA 2002. 334.

⁷² PELA 2002. 335. A kép forrása: Getty Images, URL: <http://www.gettyimages.ca/detail/photo/st-george-detail-of-triptych-wielun-15th-high-res-stock-photography/151819443>. Utolsó letöltés dátuma: 2017. augusztus 28.

⁷³ KOOSOVÁ 2007. 272–273.

⁷⁴ A kép forrása: CSOMA–CSERGHEŐ 1890. 135.

⁷⁵ KALMÁR 1971. 362.

A Magyar Nemzeti Múzeumban is látható egy, a 15–16. századra datált hasonló vas sarkantyú, ép taréj- és sarokrésszel.⁷⁷ Utóbbi két végén egy-egy lyuk található, amelyhez a sarkantyú csatja csatlakozott.

Ugyancsak magas rangú személynek, IV. Kázmér lengyel királynak tulajdonítják azt a vasból készült sarkantyúpárt, melyet a bécsi Kunsthistorisches Museum őriz.⁷⁸ Különlegessége, hogy a csésze alakú sarokrész áttört díszítésnek tűnő részlete valójában egy lengyel (más források szerint cseh) nyelvű minusculás felirat: „*pomny na mye ma myla wyerna pany*”, vagyis szabad fordításban: „*emlékezz rám, drága hölgyem*”.⁷⁹ A hagyomány szerint a sarkantyúk a király esküvőjére készülhettek, ami alapján 1454 körülre tehetők.

Egészen hasonló formájú és közel azonos díszítésű a leeds-i Royal Armouries múzeumban őrzött, feltehetően Prágából származó, s 1470 körülre datálható, rézzel futtatott vassarkantyú, amelyen szintén gótikus minusculákat ábrázoltak.⁸⁰

A legenda szerint a 15. század második felében uralkodó VIII. Károly svéd király vesztette el azt az ezüst, ugyancsak csésze formájú, hosszú nyakú sarkantyúpárt, melyet a lengyel Puck várában találtak meg a közelmúltban.⁸¹

Szintén kovácsoltvas, ám sarokrészén áttört díszű sarkantyút őriz a krakkói városi múzeum.⁸² Nyakán a budaihoz hasonló pikkelyminta látható, melyet vésett hullámvonalköteg keretel. Tágabban a 15. századra kelteznek.

Várak és kastélyok mellett falvakból is ismertek ilyen típusok, melyek kapcsán nem kizárt, hogy kisnemesi utáztatokról van szó. Tótkomlós környékén⁸³ illetve Sarvaly faluból⁸⁴ egyszerűbb kivitelű, díszítetlen, ám a fentiekkel formailag nagyjából megegyező darabok kerültek elő, valamint Közép-Európa más részein, Németországban, Lengyelországban és Csehországban is őriznek jónéhány darabot ebből a típusból.⁸⁵

⁷⁶ KOVÁCS S. 2016. 266–267. Ltsz. 55.3217.1–2.

⁷⁷ Ltsz. 60.9.131.C.

⁷⁸ URL: <http://www.khm.at/objektdb/detail/375403/>. Utolsó letöltés dátuma: 2017. 07. 07.

⁷⁹ PELA 2002. 333.

⁸⁰ URL: <https://royalarmouries.org/visit-us/leeds/leeds-things-to-see/war/medieval-warfare/single-object/30>. Utolsó letöltés dátuma: 2017. 07. 07.

⁸¹ Forrás: Lengyel Régészeti Intézet honlapja, URL: <http://www.archo.uw.edu.pl/szablon.php?id=832>. Utolsó letöltés dátuma: 2017. 07. 18.

⁸² Forrás: URL: <http://www.imnk.pl/gallerybox.php?dir=BB002>. Utolsó letöltés dátuma: 2017. 07. 18.

⁸³ FABIÁN 2012. 138; 153.

⁸⁴ HOLL–PARÁDI 1982. Abb. 34. Ez a darab nem csésze formájú, szárai ölelik körül a sarkat.

⁸⁵ Legutóbb a lengyel Włodzimierz Pela gyűjtötte össze a hosszú nyakú, csésze formájú sarkantyúleleteket. PELA 2002.

Összegezve a fentieket több fontos megfigyelés is tehető. A félcsésze formájú, hosszú nyakú sarkantyútípus ismert darabjai mind Közép-Európából, főként Lengyel- és Csehországból származnak, közel azonos korúak (15–16. század fordulója), s többnyire előkelő személyhez, kisebb részben alacsonyabb rangúakhoz köthetők. Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a karmelita kolostor épületegyütteséből származó díszített sarkantyúnak magas rangú, netán királyi tulajdonosa lehetett; mind a forma, mind pedig adíszítettség ezt látszik igazolni.

A tárgyak készítője kapcsán felmerülnek az 1400-as évek végén működő Balázs, illetve Pál sarkantyúsmesterek, akik a palota közelsége miatt akár királyi megrendelésre is dolgozhattak.

Figyelembe véve a típus jellemzőit, elterjedését, keltezési lehetőségeit, feltehető, hogy divatjelen-séggel állunk szemben, hiszen a lengyel Kázmér, a svéd Károly, illetve II. Lajos magyar király viselte sarkantyúk előbb-utóbb lovagjaikon, festők által ábrázolt szenteken is megjelennek.

(Horváth Viktória)

TÜRKIZ MÁZAS TÁROLÓEDÉNY

2015. augusztus végén felszínre került egy érdekes objektum (SE998) a karmelita udvarban. (1. kép) Ez a terület a török korban a budai pasák palotájához tartozott, közvetlenül a Gerő Győző által feltárt fürdő mellett, attól délre látott napvilágot. A négy-szögletes objektum első felének bontása során az objektum alján több, a földben összetört tárgy fektült egymás mellett, alatt. Az objektum másik felének bontásakor 17. századi velencei és holland aranypénzek kerültek felszínre és az objektum alsó részén, szinte teljes felületben újabb ép edények láttak napvilágot. A felettük elbontott betöltésben réz ibrikek, vas kés és sok más tárgy sorakozott. A lelőköörülmények alapján elmondhatjuk, hogy ez az objektum az 1686-os ostrom során töltődött be, mégpedig úgy, hogy a felette lévő épület összedőlt és maga alá temette a pince és a fölötte lévő helyiség minden benne tárolt tárgyát. Ezek között szinte minden darabja felszínre került egy türkiz színű korsónak vagy inkább tároló edénynek. A BTM gyűjteményében még egy hasonló edény található, mely szintén a pasa palota területén látott napvilágot, Gerő Győző feltárásakor. Ekkor ő több töredéket is talált, melyek főként nagy tárolóedények darabjai voltak, de egy kisebb tál töredéke is fellelhető közöttük. Mindegyik türkiz színű, többségük monokróm, de néhány festett darabra is bukkanhatunk a gyűjteményben. Néhány tárolóedény vál-

lán függőleges csíkozás látható, és két esetben összetettebb minta részlete is kivehető.

A 2015-ben felszínre került tárolóedény a közepe táján erősen kiszélesedik, talpa keskeny, pereme egy rövid nyak fölött került kialakításra és enyhén kihajló. Ezzel szinte teljesen megegyező formájú a Gerő Győző által feltárt edény is. Mivel ezidáig pontos párhuzamára nem bukkanam a budai edénynek, ezért a forma, máz és a történeti körülmények elemzése során kísérlem meg a tárgy származási helyének meghatározását.

A budai tárolóedény

Ltsz: 2017.18.771., magasság: 36,5 cm, perem átmérője: 13 cm, talp átmérője: 10 cm.

Leírása

Magas, karcsú edény, keskeny talpa felett az edény közepén erősen kiszélesedik, majd rövid nyak után kihajló, ferdén levágott perem található. A test felső része ferde kannelurákkal díszített, melyet a nyak indításánál egy borda zár le. Az edény rózsaszínes anyagú, kívül világos türkiz zöld máz borítja, a talpa is mázazva volt, belső oldala nem mázas, csak a perem belső oldalán látható mázazás. Roppant vastag és nehézsúlyú, tömege 3 kg. (18–19. kép)

A forma

A budai leletekhez hasonló méretű és formájú tárolóedényeket az iszlám kerámiaművesség minden korszakában megtalálhatjuk. Az edények kialakítása kisebb változatosságot mutat, olykor szélesebb talppal, vagy zömökebb testtel készültek. A 11–13. századi szíriai termékek között (úgynevezett raqqai áru) is megtaláljuk a nagyméretű tárolóedényeket. Ezek az edények szintén keskeny talpúak, de inkább vállban szélesednek ki (un. körte alakú test), jellegzetes magas nyakon enyhén megvastagodó, egyenesre levágott peremet találunk.⁸⁶ Raqqa műhelyei a 13. század közepi mongol pusztítást követően nem éledtek újjá, de maga a formavilág a mameluk korszakban is továbbélt.⁸⁷ A szíriai kerámiaművesség a mameluk korszakot követően lehanyaglott. A szíriai termékek általában máz alatt festettek, de rátét dísszel készített darabok is láthatóak közöttük. A fent ismertetett tárolóedények jellegzetes formáit a lüszteres áruk között is megtaláljuk.

A szíriai áruk és a budai leletek legmarkánsabb formai eltérése az edények szájának kiképzésében

⁸⁶ GRUBE 1994. kat. 313, 321; FEHÉRVÁRY 2000. kat. 236.

⁸⁷ JENKINS 1984 7d

található. Éppen ezért most az edény szájának kialakítására keressünk közelebbi párhuzamot. A váll után szinte azonnal kifele hajló, és ferdén levágott peremű forma két, látszólag távoli vidéken tűnik fel: Perzsiában és Kínában. A 17. századi perzsa műhelyekben a kínai porcelánok magas színvonalú utánzatait gyártották,⁸⁸ így érthető, ha mindkét területen feltűnik ugyanaz a formavilág. Kínában az alacsonyabb nyak és a kihajló, ferdén levágott perem már a korábbi évszázadokban is jelen volt,⁸⁹ a Qing dinasztia idején készült un. Swatow áruk és a Martaban korszók között szintén ezt a formavilágot találjuk.⁹⁰ Ezeknek a korszoknak és tárolóedényeknek a vállaira kis fülek készültek, melyek a budai anyagban teljesen hiányoznak. A fül nélkül készült kínai vázák és tárolóedények sokkal zömökebbek (szélesebb talppal készültek), mint a szíria vagy a budai edények. A kínai edények között szeladont, kék-fehér porcelánt és barnás mázú korszót is találunk, itt türkiz színű mázzal nem gyártottak edényt. A szafavida korszak perzsa edényei keskeny talppal készültek, akár vázának, akár tárolóedénynek is alkották meg készítői.⁹¹ Találunk közöttük kék-fehér stílusút, de kék mázasat is. Formájukat tekintve ezek állnak legközelebb a budai leletekhez.

A máz és díszítés

A türkiz máz már az iszlám megjelenése előtt ismert volt a Közel-Keleten. A korai iszlám edények között is feltűnnek a türkiz mázas, átlátszó türkiz máz alatt feketével festett tárgyak,⁹² főként tálak, melyek a szeldzsuk és mameluk korszak kimondottan jellegzetes típusai voltak.⁹³ Ezek a mázak inkább kékes színűek, kevésbé zöldesek. A szafavida korszak díszedényei között is feltűnnek a zöld, zöldes kék színű tárgyak, egyrészt a szeladon utánzatok esetében, de korszoknál is láthatjuk. (Fehérváry kat. 336–337)

A szeladonok érdekessége, mivel monokróm díszedények, ezért vagy rátét díszekkel, vagy az anyagába bemélyített díszítéssel találkozunk. Nagyon jellemző díszük, mind a tálaknak, mind a vázákknak, korszoknak a hosszanti bemélyített függőleges vagy ferde sávok (kannelúrák), mint amilyen a budai edényeken is megfigyelhető. A 14–15. századi kínai szeladon korszók, vázák esetében többnyire az edények alsó felét díszítették ezekkel a

hosszanti, bemélyített sávokkal, de olyanra is találunk példát, hogy az edény teljes felületét kannelúrák foglalják el.⁹⁴ A szeladonok utánzására már a mameluk kori Fusztaból is vannak példák,⁹⁵ ahol a kínai formákat és díszítéseket igyekeztek reprodukálni, minőségben viszont elmaradtak a kínai termékektől. A 17. századi perzsa utánzatok nagyon jó minőségben készültek el, nehéz megkülönböztetni a korszak kínai áruitól.⁹⁶

A történeti körülmények

A budai türkiz mázas edények nagyméretű tárolóedények voltak, melyekben valamilyen áru, pl. aszalt gyümölcs⁹⁷ érkezett a budai pasák palotájába. Az utolsó budai pasa korábban Egyiptomban és Szíriában töltött be hivatalt, így feltételezhetjük, hogy ezek a keleti édességek ezért szerepeltek az asztalán. A magyarországi emléanyagban Budán kívül hiányzik ez a típusú edény, így mindenképp arra kell gondolnunk, hogy vagy a benne érkező vagy a benne tárolt áru volt nagyon ritka, vagy maga az edény is értéket képviselt éppen ezért csak a budai pasa engedhette meg magának.

A szeladonok igen kedveltek voltak az oszmán szultáni udvarban, közel ezer darab 13–15. századi szeladon tárgyat őriz a Topkapi Saray Múzeum gyűjteménye. A szultánok étkezéséhez, fogadások során használták az asztali edényeket.⁹⁸ Mivel a szultáni udvar példaként szolgált a tartományi elit számára, így bizonyosan a szultáni asztali szokások, étkezések is hatottak a beglerbégek udvarára. A szeladon presztizse mindenképp nagy lehetett. Ezek azonban olyan dísz tárgyak, melyeket az új hivatali helyükre magukkal vitték tulajdonosaik. Erre utalnak a BTM gyűjteményében őrzött türkiz mázas töredékek.

Összefoglalva tehát a budai edények világos zöldes kék színe és a kannelúrák díszítése leginkább a szeladonokkal mutat rokonságot. Anyaga és máza lényegesen rosszabb minőségű, de jellegében szeladon utánzatnak tarthatjuk. A korszakban ilyen edényeket Irán területén gyártottak, és a 17. század második felében éppen béke honolt az Oszmán és a Szafavida birodalom között. Elképzelhetőnek tartom, hogy az utolsó budai pasa számára ebben érkezett a Közel-Keletről valami keleti finomság...

(Papp Adrienn)

⁸⁸ GOLOMBEK–MASON–PROCTOR 2001. 207–208.

⁸⁹ KRAHL 1986 kat. 204

⁹⁰ KRAHL 1986 kat. 1936, 1937, 1952

⁹¹ FEHÉRVÁRY 2000. kat. 338 és 346.

⁹² BERNSTED 2003. 28–34.

⁹³ FEHÉRVÁRY 2000. 98–108,

⁹⁴ KRAHL 1986. kat. 204–207, 212–214

⁹⁵ SCANLON 1984. 116.

⁹⁶ GOLOMBEK–MASON–PROCTOR 2001. 207–208.

⁹⁷ MILWRIGHT 2008. 219.

⁹⁸ KRAHL 1986

IRODALOM

- M. ANTALÓCZY 1980 M. ANTALÓCZY I.: A nyíri izmaeliták központja, Böszörmény falu régészeti leletei I. HMÉ 4. (1980), p. 131–169.
- BERNSTED 2003 BERNSTED, Anne-Marie Keblow: Early Islamic pottery, materials and techniques. London, 2003.
- BOLDIZSÁR 1984 BOLDIZSÁR P.: Egy 14. századi desztilláló készülék a királyi palota északi előudvarán folyó ásatások anyagából. BudRég 26. (1984), p. 218–227.
- CSOMA–CSERGHEŐ 1890 CSOMA József – CSERGHEŐ Géza: Szapolyay István és Csetneky István sírkövei. ArchÉrt 10. (1890), p. 133–140.
- FÁBIÁN 2012 FÁBIÁN Sára: Sarkantyúk Csongrád és Békés megyében. Szakdolgozat, kézirat. SZTE Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 2012.
- FEHÉRVÁRY 2000 FEHÉRVÁRY, Géza: Ceramics of the Islamic World. In the Tarq Rajab Museum. London, 2000.
- GOLOMBEK–MASON–PROCTOR 2001 GOLOMBEK, Lisa – MASON, Robert B. – PROCTOR, Patty: Safavid potters' marks and the question of provenance. Journal of Persian studies (2001), p. 207–236
- GRUBE 1994 GRUBE, Ernst J.: The Cobalt and Lustre. London, 1994. (The Nasser D. Khalili collection of islamic art, 9.)
- HATHÁZI 2004 HATHÁZI Gábor: A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon. (Szerk.) Simonyi Erika Bp., 2004. (Opuscula Hungarica, 5.)
- HOLL 1955 HOLL Imre: Külföldi kerámia Magyarországon, XIII–XV. század. BudRég 16. (1955), p. 147–190.
- HOLL 1956 HOLL Imre: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez = Beiträge zu den Arbeits methoden der Ungarischen Töpferei des Mittelalters. BudRég 17. (1956), p. 177–196.
- HOLL 1963 HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából. (XIII–XV. század). BudRég 20. (1963), p. 355–382.
- HOLL 1973 HOLL Imre: Sopron középkori városfalai IV. = Les murs médiévaux de l'enciente de Sopron IV. ArchÉrt 100. (1973), p. 180–207.
- HOLL 1982 HOLL Imre: Középkori desztilláló készülékek cserépből Kőszeg várában. ArchÉrt 109. (1982), p. 108–121.
- HOLL–PARÁDI 1982 HOLL Imre – PARÁDI Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Budapest, 1982.
- JANKOVICH 1991 JANKOVICH B. Dénes: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976–1978 = Ausgrabungen auf dem Gebiet des árpádenzeitlichen Dorfes Fenék 1976–1978. Zalai Múzeum 3. (1991), p. 185–210.
- JENKINS 1984 JENKINS, Marilyn: Mamluk underglazed-painted pottery: Foundations for future study, Muqarnas 2. (1984), p. 95–114.
- KALMÁR 1971 KALMÁR János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.
- KOŔŠOVÁ 2007 KOŔŠOVÁ, Petra: Kuklasifikáciineskoro stredovekých a včasno novovekých ostrôh zúzemia Slovenska. Musaica 25. (2007), p. 257–276.
- KOVÁCS S. 2016 KOVÁCS S. Tibor: II. Lajos magyar király sarkantyúpárja. In: Közös úton. Budapest és Krakó a középkorban. Budapest, 2016., p. 266–267.
- KOVALOVSZKI 1960 KOVALOVSZKI Júlia: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. ArchÉrt 87. (1960), p. 32–40. MRT V 1979
- KRAHL 1986 KRAHL, Regina: Chinese ceramics in the Topkapi Saray Museum I. London, 1986
- LÁZÁR 2004 LÁZÁR Sarolta: Polírozott palack Esztergom – Örmény területéről. KEMK 11. (2004), p. 111–121.

- G. MAGYAR 1956 G. MAGYAR Mária: A budai vár fegyverleletei. *BudRég* 17. (1956), p. 247–260.
- MAGYAR 2003 MAGYAR Károly: A budavári Szent György tér és környékének kiépülése. Történeti vázlat 1526-tól napjainkig. *TBM* 31. (2003), p. 43–126.
- MÉRI 1964 MÉRI István: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. *RégFüz Ser II.* 12.(1964)
- MIKLÓS 1991 MIKLÓS Zsuzsa: XIII. századi nemesi udvarház Túra – Szentgyörgyparton. *StudCom* 22. (1991), p. 433–456.
- MIKLÓS 1998 MIKLÓS Zsuzsa: Váralja – Várfő XIII. századi vára. *WMMÉ* 20. (1998), p. 127–156.
- MILWRIGHT 2008 MILWRIGHT, Marcus: Turquoise and black: notes on an underglaze-painted stonepaste ware of the mamluk period. *Palestine Exploration quarterly* 140/3. (2008), p. 213–224.
- NAGY 1971 NAGY Lajos: A budai vár topográfiája a XVII. század végén. *TBM* 18. (1971), p. 81–119.
- NALEŻNY 2015 NALEŻNY, Agnieszka: Ostrogarycerskaz zamku krzyżackiego w Radzynie Chełmińskim. *Acta Militaria Mediaevalia* 11. (2015), p. 199–208.
- NYÉKHELYI 2003 NYÉKHELYI Dorottya: Középkori kútlelet a budavári Szent György téren. Budapest, 2003. (*Monumenta Historica Budapestinensia*, 12.)
- PAPP 2013 PAPP Adrienn: Rövid összefoglaló a budai pasák palotájáról. *BudRég* 46. (2013), p. 167–185.
- PARÁDI 1955 PARÁDI Nándor: A balatonfenyvesi agyagpalack. *FolArch* 7 (1955) 141–147.
- PARÁDI 1959 PARÁDI Nándor: Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpád-kori edényeken. Budapest, 1959. (*Régészeti Füzetek*, 12.)
- PARÁDI 1963 PARÁDI Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század) *ArchÉrt* 90. (1963) 205–248.
- PARÁDI 1973 PARÁDI Nándor: Az Esztergom – Széchenyi téri ásatás. *ArchÉrt* 100. (1973), p. 232–249.
- PÁLINKÁS 1937 PÁLINKÁS László: Esztergom XVIII. századi művészeti emlékei. Budapest, 1937.
- PELA 2002 PELA, Włodzimierz: The King and fashion– Comments on discoveries of cup heel spurs throughout Central Europe, from the second half of the 15th century. In: *Centre–Region–Periphery. Vol.1. Keynote Lectures to the Conference, Sections 1–3.* Hertingen, 2002. p. 333–338.
- RÓZSA–TUGYA 2012 RÓZSA Zoltán–TUGYA Beáta Kik voltak az első Orosháza lakói? Problémafelvetés egy kutatás kezdetén. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 6. (2012), p. 17–31.
- RÓZSA–BALÁZS– CSÁNYI–TUGYA 2014 RÓZSA Zoltán – BALÁZS János – CSÁNYI Viktor – TUGYA Beáta: Árpád-kori muszlim telep és temetője Orosházán. *Magyar Régészet. Online Magazin.* 2014. http://www.magyarregeszett.hu/wpcontent/uploads/2014/10/rozsza_H14O.pdf
- SCANLON 1984 SCANLON, George T.: Mamluk Pottery: More evidence from Fustat *Muqarnas* 2. (1984), p. 115–126.
- SKRIBA 2016 SKRIBA, P.: Formai jegyek és technológiai sajátosságok változásai két Vas megyei Árpád-kori település kerámiájában. *Zanat és Vát.* Budapest, 2016., p. 169–188. (*Opuscula Hungarica*, 9.)
- SÓS–PARÁDI 1971 SÓS Á. – PARÁDI Nándor: A csataljai Árpád-kori temető és település = Arpadian period cemetery and settlement at Csatalja. *FolArch* 22. (1971), p. 105–141.

- TAKÁCS 1993 TAKÁCS Miklós: Árpád-kori településrészlet Kajárpéc–Pokolfadombon. *CommArchHung* (1993), p. 201–224.
- TAKÁCS 2000 TAKÁCS Miklós: Polírozott kerámia a kora középkori Kisalföldön *Arrabona* 38/1–2. (2000), p. 7–50.
- VÉGH 2003a VÉGH András: A Magyar Tudományos Akadémia budavári épület-együttesének története a város alapításától 1686-ig. *BudRég* 37. (2003), p. 209–235
- VÉGH 2003b VÉGH András: A Szent György utca 4–10. számú telkek régészeti ásatása. (előzetes jelentés). *TBM* 31. (2003), p. 167–190.
- VÉGH 2006 VÉGH András: Buda város középkori helyrajza 1. Budapest, 2006. (*Monumenta Historica Budapestinensia* 15.)
- VÉGH 2008 VÉGH András: Buda város középkori helyrajza 2. Budapest, 2008. (*Monumenta Historica Budapestinensia*, 16.)
- WEIDINGER–HORLER 1956 WEIDINGER György – HORLER Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi-helyszínrajzai. *TBM* 11. (1956), p. 29–32.
- ZOLNAY–BOLDIZSÁR 1977 ZOLNAY László – BOLDIZSÁR Péter: A budai királyi palota északi előudvarán végzett régészeti feltárás (1967–75) Árpád-kori kerámia *BudRég* 24. (1977), p. 173–178.

THREE PERIOD – THREE ARTIFACTS

Three extraordinary artifacts from the excavation of the Carmelite monastery in Buda castle

The archaeological excavation on the site of the Order of Our Lady of Mount Carmel in the castle of Buda (2014–2017) allowed us to compare documented and archaeological data and to identify the former mediaeval proprietors of lots. Fig. 2 shows the results. Many (nearly 500 boxes of) artifacts were unearthed. Of these, three remarkable ones were selected in order to start processing the assemblage.

The first artifact is a polished spouted jar. It was produced by using a manual potter's wheel. A spout had been attached to the shoulder of the vessel, before its neck was connected. The point of connection inside of the spout was finished carefully. The spout is roundish; its diameter is 2.3 cm; the thickness of its wall is 4–5 mm; its length is 8.5 cm. Special feature of the spouted jar: its upper part is a separately shaped smaller vessel attached; the bottom of this smaller vessel is at the same time a sieve-like plate in the neck section. The spouted jar is a bit dumpy with a fairly wide bottom. Its body is short compared with its mouth. A potter's mark has been identified on its bottom. Its surface was polished vertically by pebbles in dense rows after connecting its neck and body, thereby giving it a bright exterior surface. According to analogies, this spouted jar fits the pottery making trend of the 12th to 13th centuries. Archaeological excavations unearthed more than one hundred polished sherds.

The second artifact is a spur. It is cup-shaped, and fish scale adorned copper plates are mounted onto the outer sides of its arms. There are three small size punctures to which the leather band was attached. Its neck is long and stands upward. A copper plate partly decorated with fish scale patterns around; its other half streaked crosswisely and again decorated with fish scale pattern on its end is mounted onto the neck of the spur. The cross section of it is rectangular; its thickness varies. This type of cup-shaped, long-necked spur is typical of Central Europe. It was especially made in Poland and Bohemia and dates to the correspon-

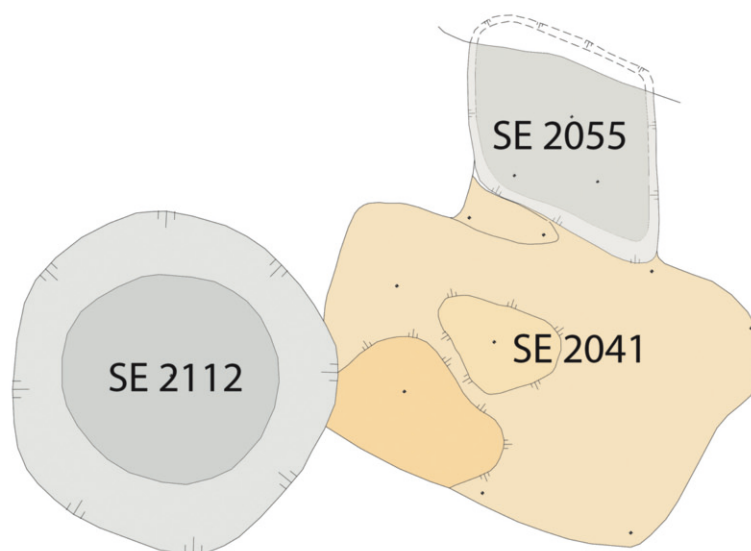
ding period of the one found in Buda (turn of the 15th and 16th centuries). This type of spur was mainly owned by aristocrats and only a few of those lower in rank. There is a good reason to assume that the decorated spur found in the compound of the Order of Our Lady of Mount Carmel in Buda was owned by a high-ranking, possibly royal proprietor. Both its design and decoration seems to verify this theory. As regards the makers of this artifact, the names of craftsmen *Balázs* and *Pál*, who worked at the end of the 1400s, can be referred to. They both may have worked on the king's order, as a result of the proximity of the royal castle. Given the features, distribution and chronological dating options of this type of spur, we may assume that it was a fashionable type, because spur types worn by King Casimir III the Great of Poland, King Charles of Sweden and King Louis II of Hungary were sooner or later witnessed worn by their knights and figures of saints depicted by painters.

The third artifact is a turquoise glazed storage jar. It is a tall and slender vessel; its body widens in the central section just over its base. Its neck is short after which comes its transversely cut everted rim. The upper section of the body is decorated with transverse channeling which is terminated by a rib at the stem of the neck. The vessel is glazed with turquoise green glaze of roseate material bright on the exterior. The base of the vessel was also glazed, while its interior side was not. Glazing is identified on the internal side of the rim. Its material is considerably thick and heavy. Its weight is 3 kg. Despite its material and glazing of worse quality, its light greenish blue color and channeled decoration indicates its relationship with celadon mostly. In general, it can be considered a celadon replica. In that period, such vessels were produced in the territory of Iran. There was truce in the Ottoman–Safavid Wars in the second half of the 17th century, so theoretically some sort of oriental delicacy may have been transported in this vessel from the Near East to the last Pasha of Buda.

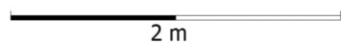
1. kép Az ásatás helyszínrajza, Bp. I. Színház utca 1-11, felmérést készítette: Viemann Zsolt és Kevevári Zsolt
Fig. 1. The plan of the excavation. Bp. I. Színház street 1-11, made by Zsolt Viemann and Zsolt Kevevári

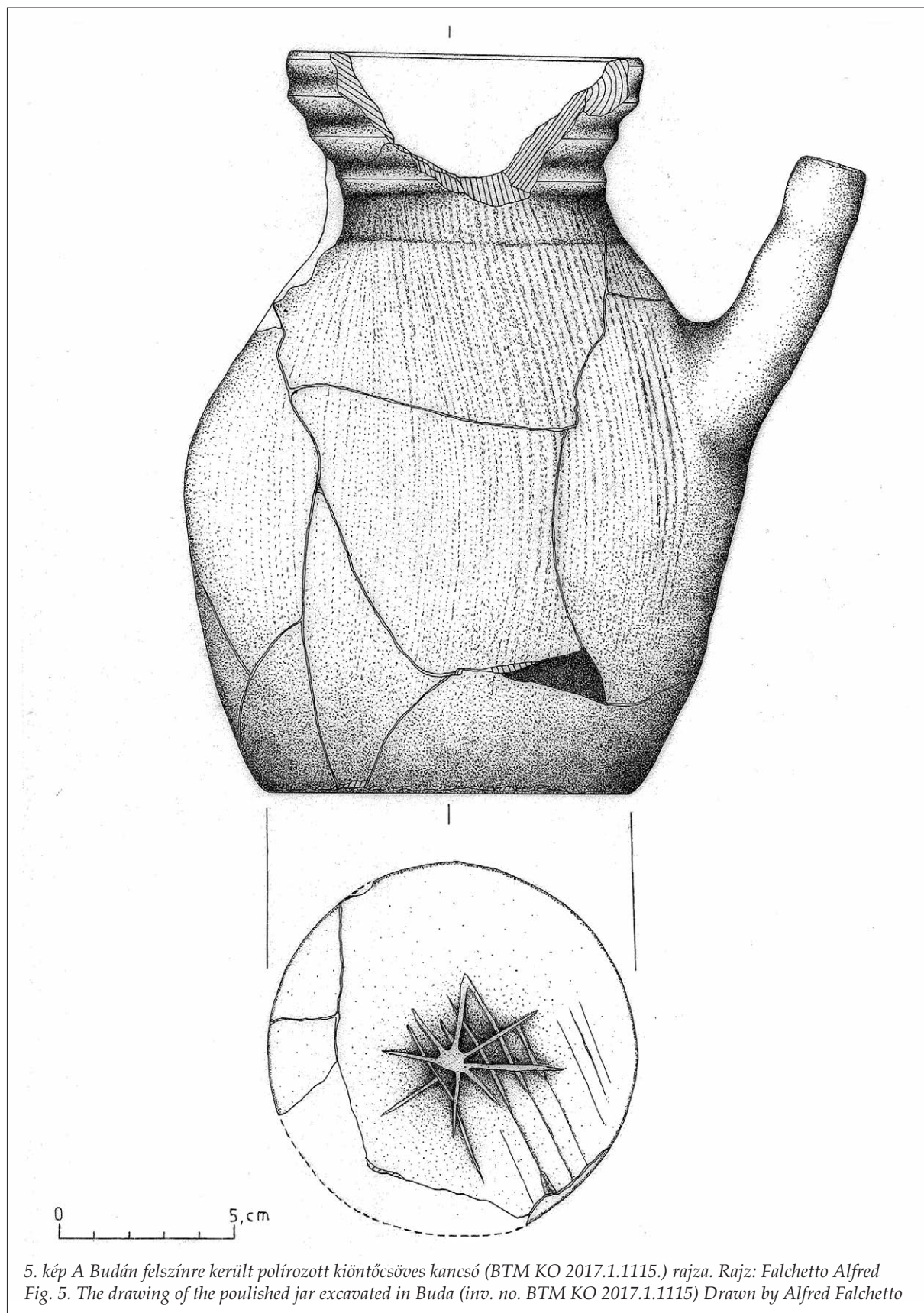

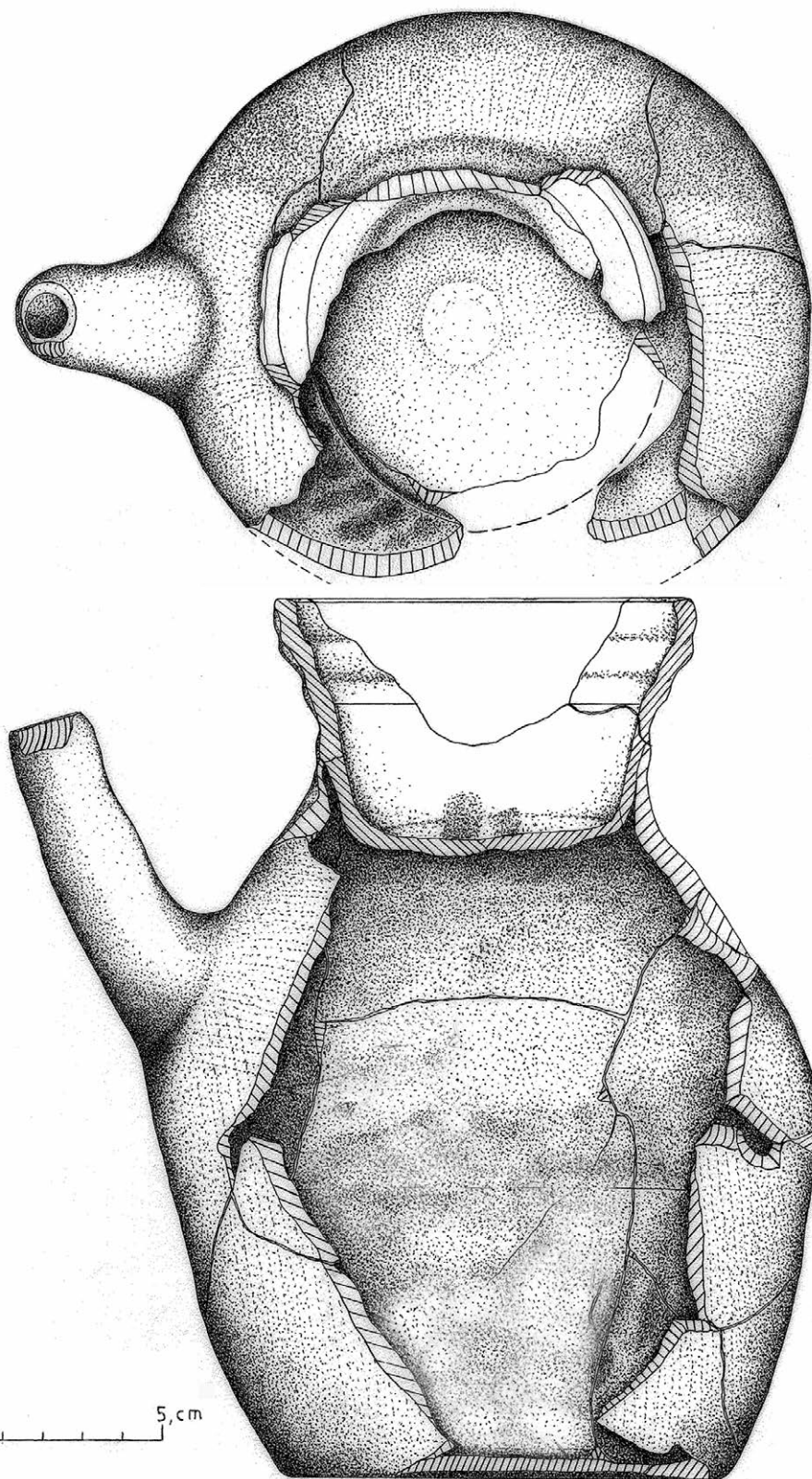
3. kép Az SE 2041-es számú gödörkomplexum felszínrajza, rajz: Tóth Balázs, Hegyi Borbála, Mag Hella, Hergovits András
 Fig. 3. The drawing of the SE 2041, drawn by: Balázs Tóth, Borbála Hegyi, Hella Mag, András Hergovits

4. kép A 12-13. századi polírozott kerámia magyarországi lelőhelyei
 Fig. 4. Sites where polished ceramics were found from the 12-13th centuries in Hungary

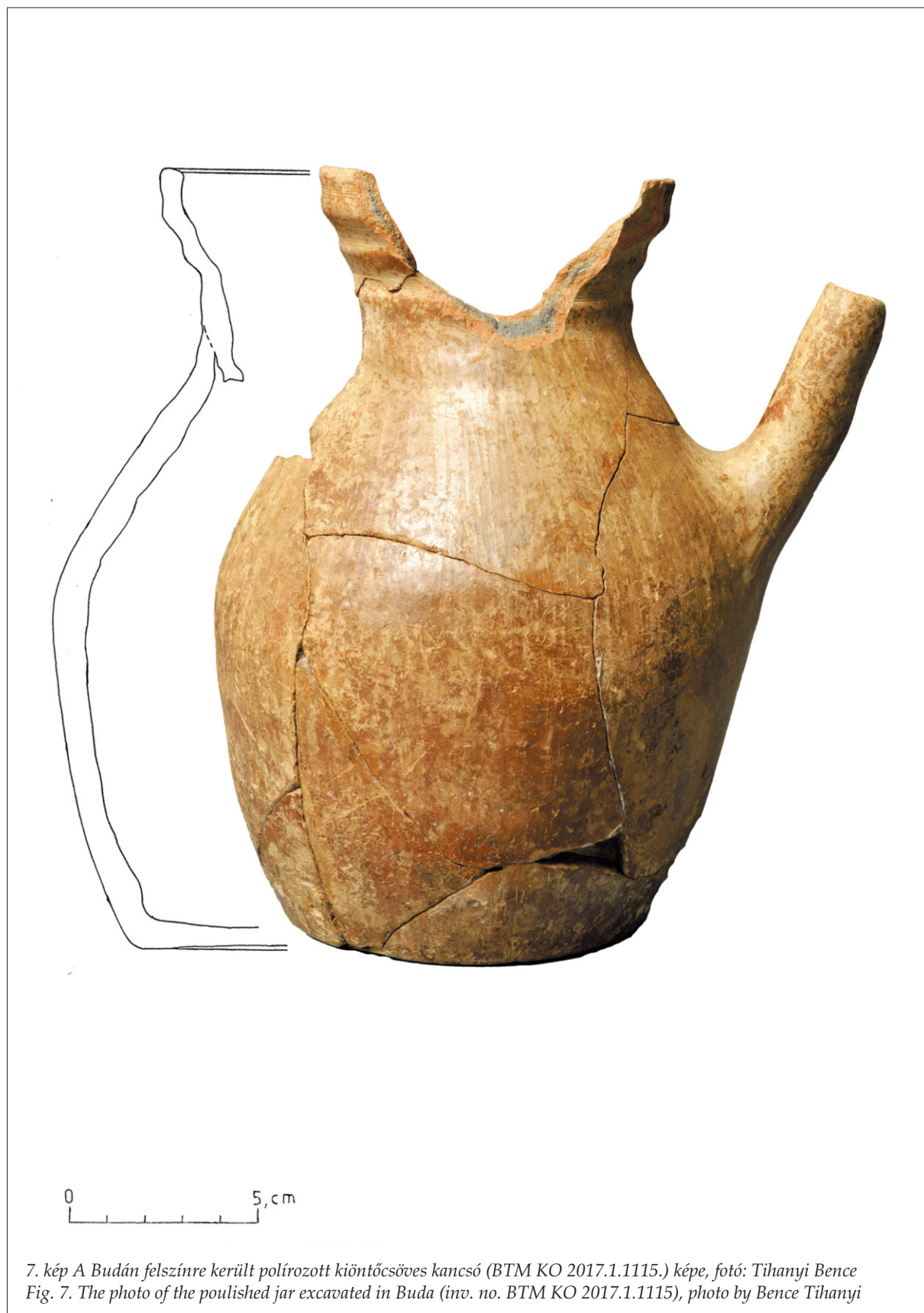

5. kép A Budán felszínre került polírozott kiöntőcsöves kancsó (BTM KO 2017.1.1115.) rajza. Rajz: Falchetto Alfred
Fig. 5. The drawing of the polished jar excavated in Buda (inv. no. BTM KO 2017.1.1115) Drawn by Alfred Falchetto

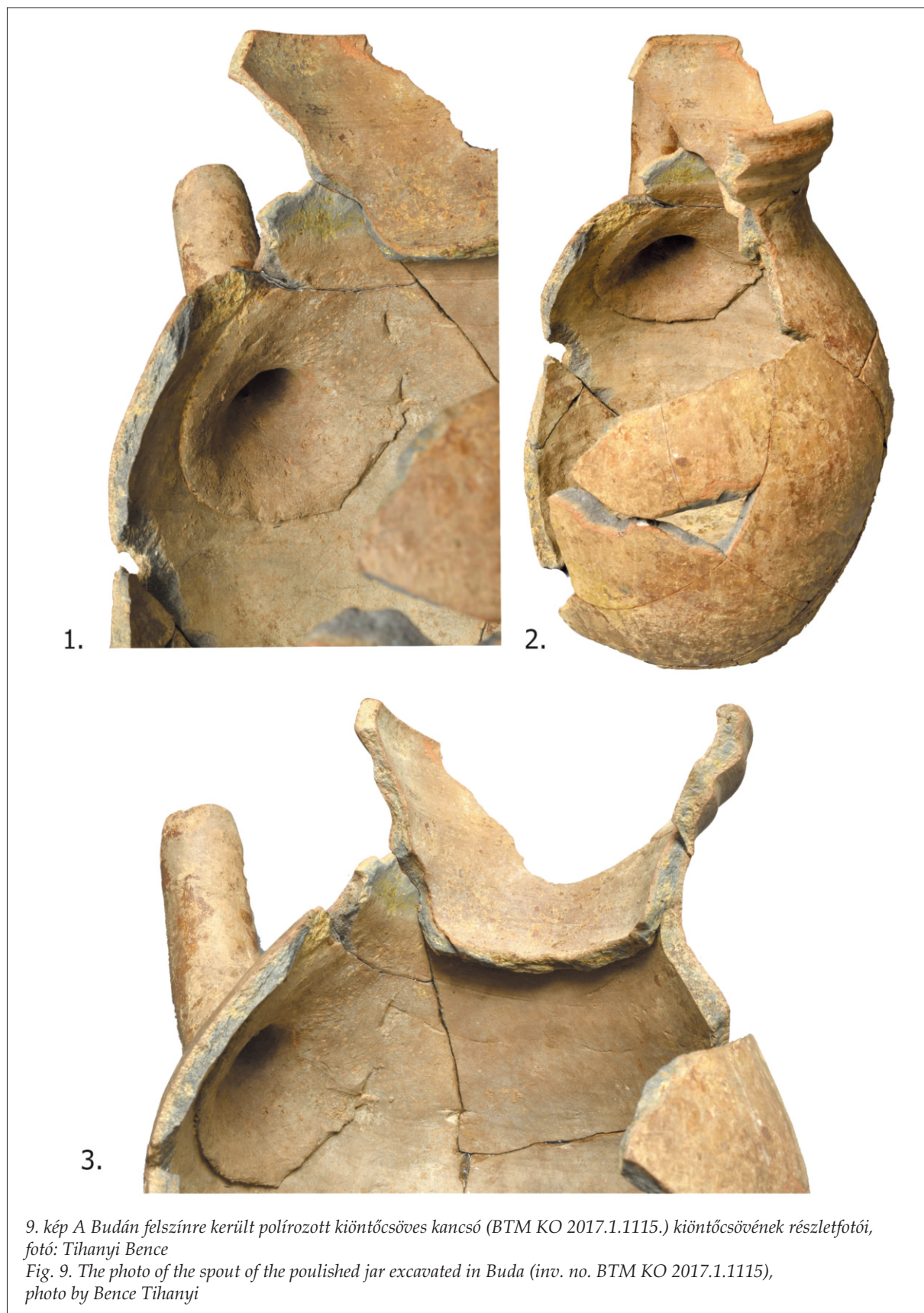

6. kép A Budán felszínre került polírozott kiöntőcsöves kancsó (BTM KO 2017.1.1115.) rajza. Rajz: Falchetto Alfred
Fig. 6. The drawing of the polished jar excavated in Buda (inv. no. BTM KO 2017.1.1115) Drawn by Alfred Falchetto

8. kép A Budán felszínre került polírozott kiöntőcsöves kancsó (BTM KO 2017.1.1115.) képe, fotó: Tihanyi Bence
Fig. 8. The photo of the polished jar excavated in Buda (inv. no. BTM KO 2017.1.1115), photo by Bence Tihanyi

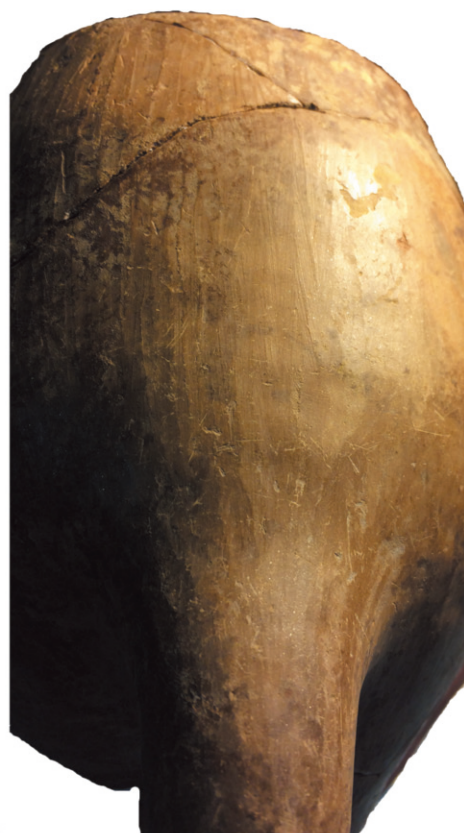

9. kép A Budán felszínre került polírozott kiöntőcsöves kancsó (BTM KO 2017.1.1115.) kiöntőcsövének részletfotói, fotó: Tihanyi Bence

Fig. 9. The photo of the spout of the polished jar excavated in Buda (inv. no. BTM KO 2017.1.1115), photo by Bence Tihanyi

1.

2.

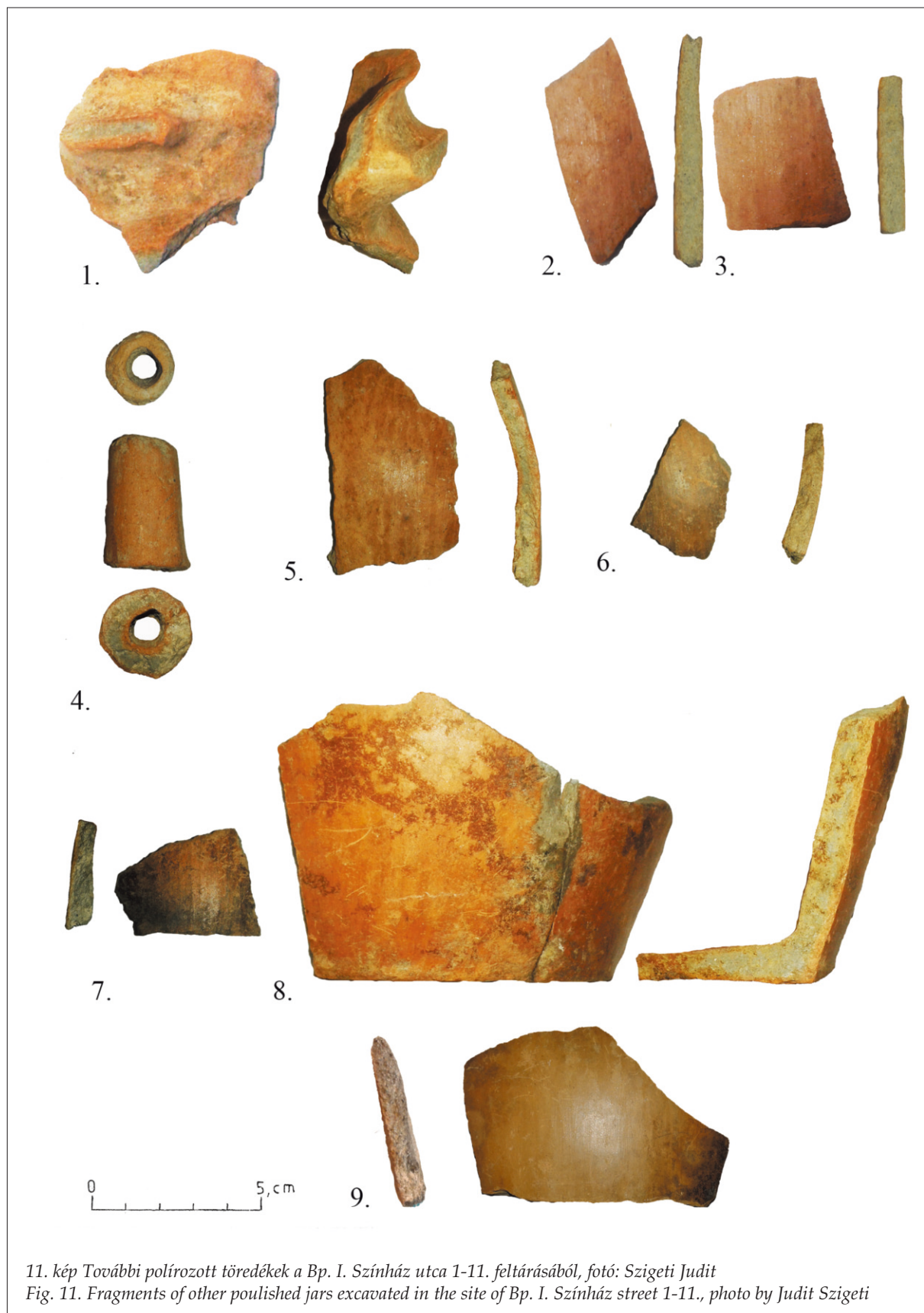
3.

4.

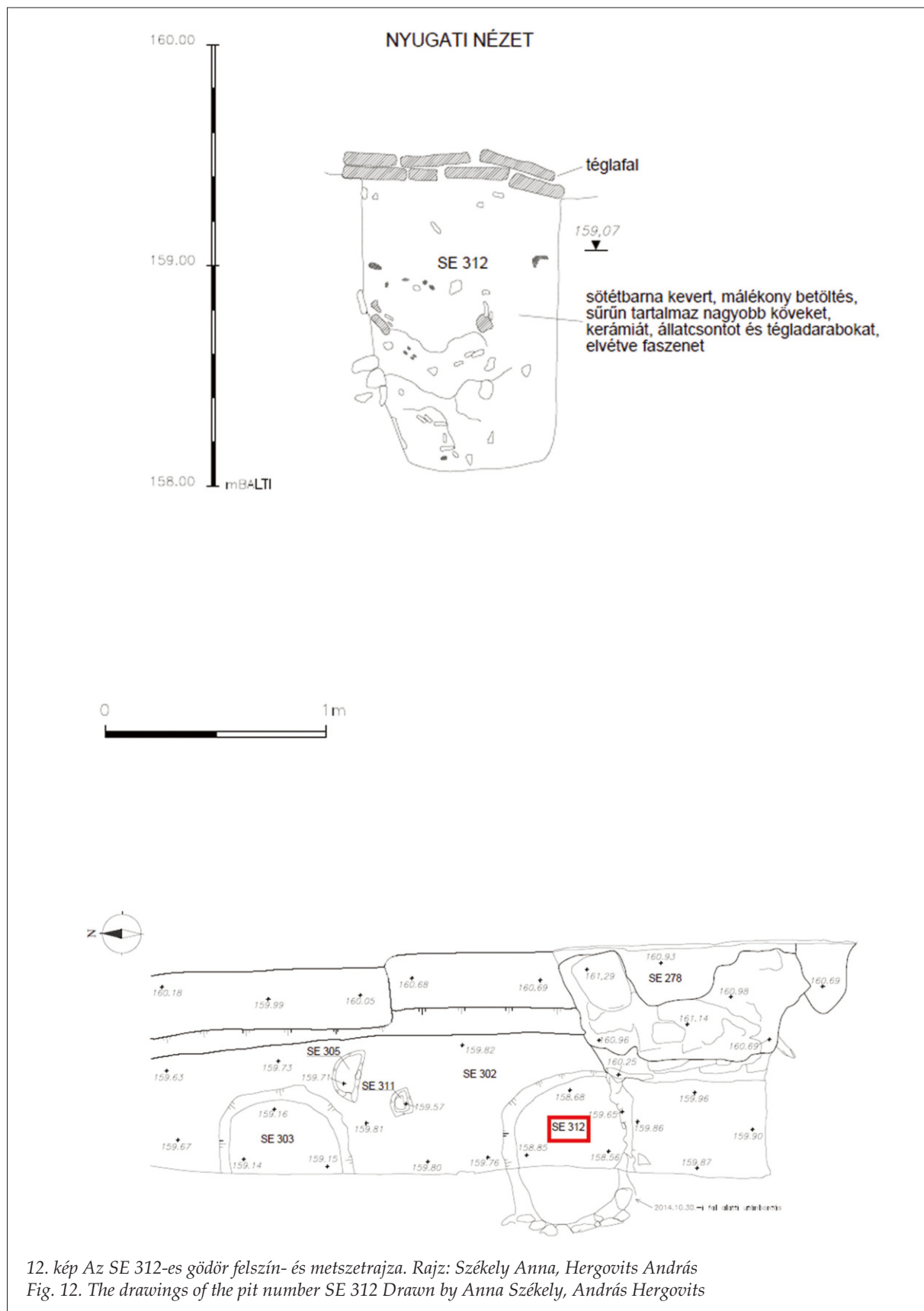
10. kép A Budán felszínre került polírozott kiöntőcsöves kancsó (BTM KO 2017.1.1115.) fülének részletfotói, fotó: Tihanyi Bence

Fig. 10. The photo of the polished jar excavated in Buda (inv. no. BTM KO 2017.1.1115), photo by Bence Tihanyi

11. kép További polírozott töredékek a Bp. I. Színház utca 1-11. feltárásából, fotó: Szigeti Judit

Fig. 11. Fragments of other polished jars excavated in the site of Bp. I. Színház street 1-11., photo by Judit Szigeti

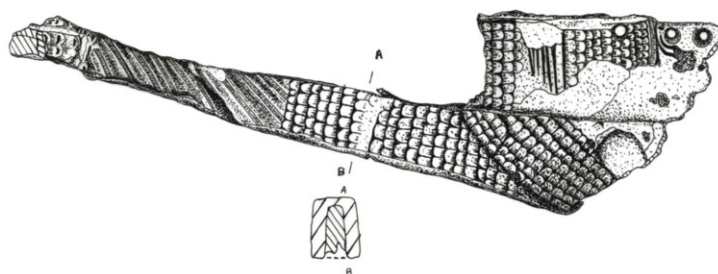

1

2

3

2017.125.261.1.
Sarkantyú

SE: 312
M = 1:1

Falchetto Alfred

4

13. kép A Bp. I. Színház utca 1-11. feltárás során felszínre került sarkantyúk. 1. ltsz. BTM KO 2017.125.261.1, fotó: Tihanyi Bence, 2. ltsz. BTM KO 2017.125.261.1 részletfotója, fotó: Tihanyi Bence, 3. ltsz. BTM KO 2017.125.261.1 rajza, rajz: Falchetto Alfred, 4. A ltsz. BTM KO 2017.125.261.1 tárgyról készült másolat. A másolatot készítette: Lukács Balázs, fotó: Horváth Viktória

Fig. 13. Spurs excavated at the site Bp. I. Színház street 1-11. 1. Inv.no. BTM KO 2017.125.261.1, photo by Bence Tihanyi, 2. Inv.no. BTM KO 2017.125.261.1, photo by Bence Tihanyi, 3. drawing of the spur inv.no. BTM KO 2017.125.261.1, drawn by Alfred Falchetto, 4. Replica of the spur, Inv.no. BTM KO 2017.125.261.1. The replica was made by Balázs Lukács, photo by Viktória Horváth

14. kép A Bp. I. Színház utca 1-11. feltárás során felszínre került sarkantyúk. 1. -3. BTM KO 2017.125.262.1, 4. BTM KO 2017.125.262.1, 5. BTM KO 2017.125.263.1., fotó: Tihanyi Bence

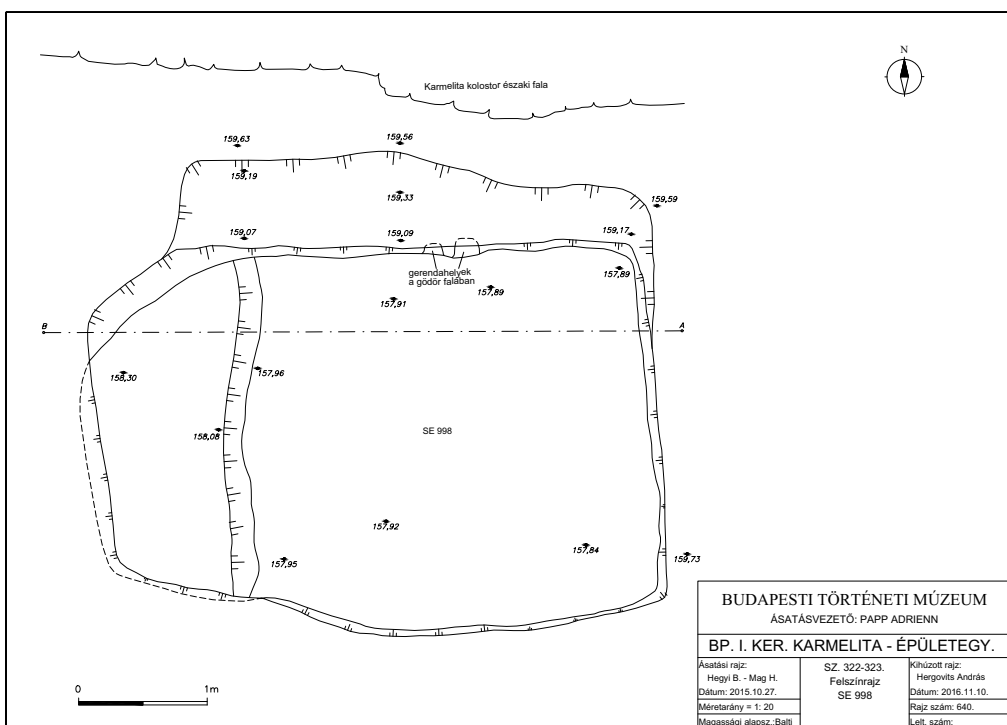
Fig. 14. Spurs excavated at the site Bp. I. Színház street 1-11., 1. -3. Inv.no. BTM KO 2017.125.262.1, 4. Inv. no. BTM KO 2017.125.262.1, 5. inv.no. BTM KO 2017.125.263.1., photo by Bence Tihanyi

15. kép A csésze formájú sarokrészű, hosszú, egyenes, felfelé álló nyakú típusú sarkantyúk közép-európai lelőhelyei:

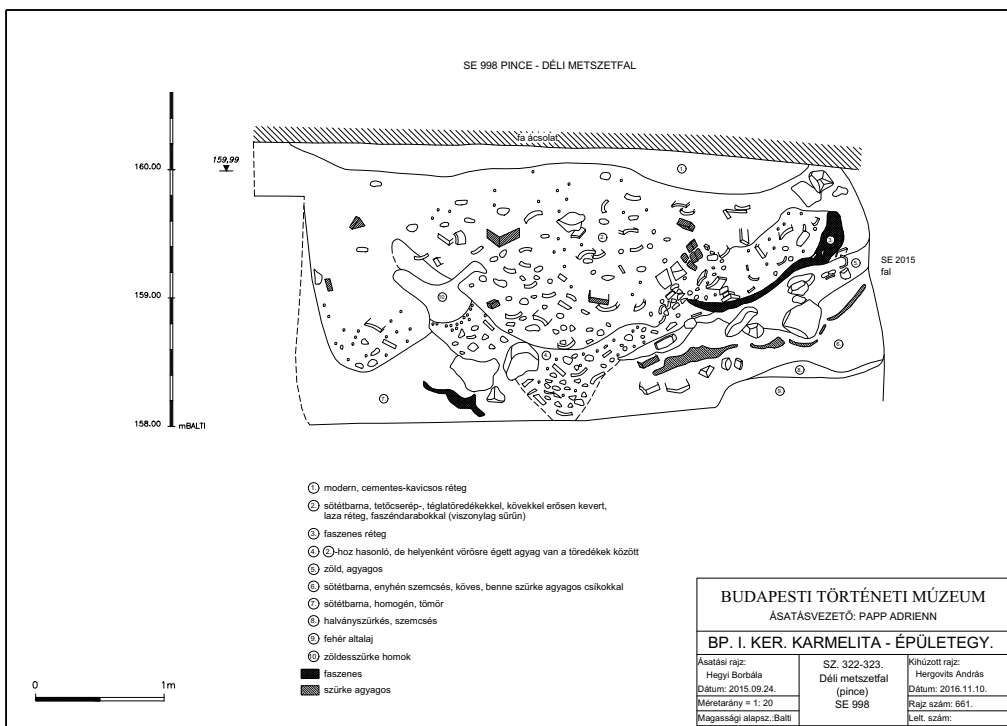
1. Budapest, 2. Sarvally, 2. Tótkomlós, 4. Puck, 5. Gdansk, 6. Frombork, 7. Inołówodz, 8. Pukarzów, 9. Mierzanowice

Fig. 15. Sites of the cup-shaped type spurs in Central-Europe.

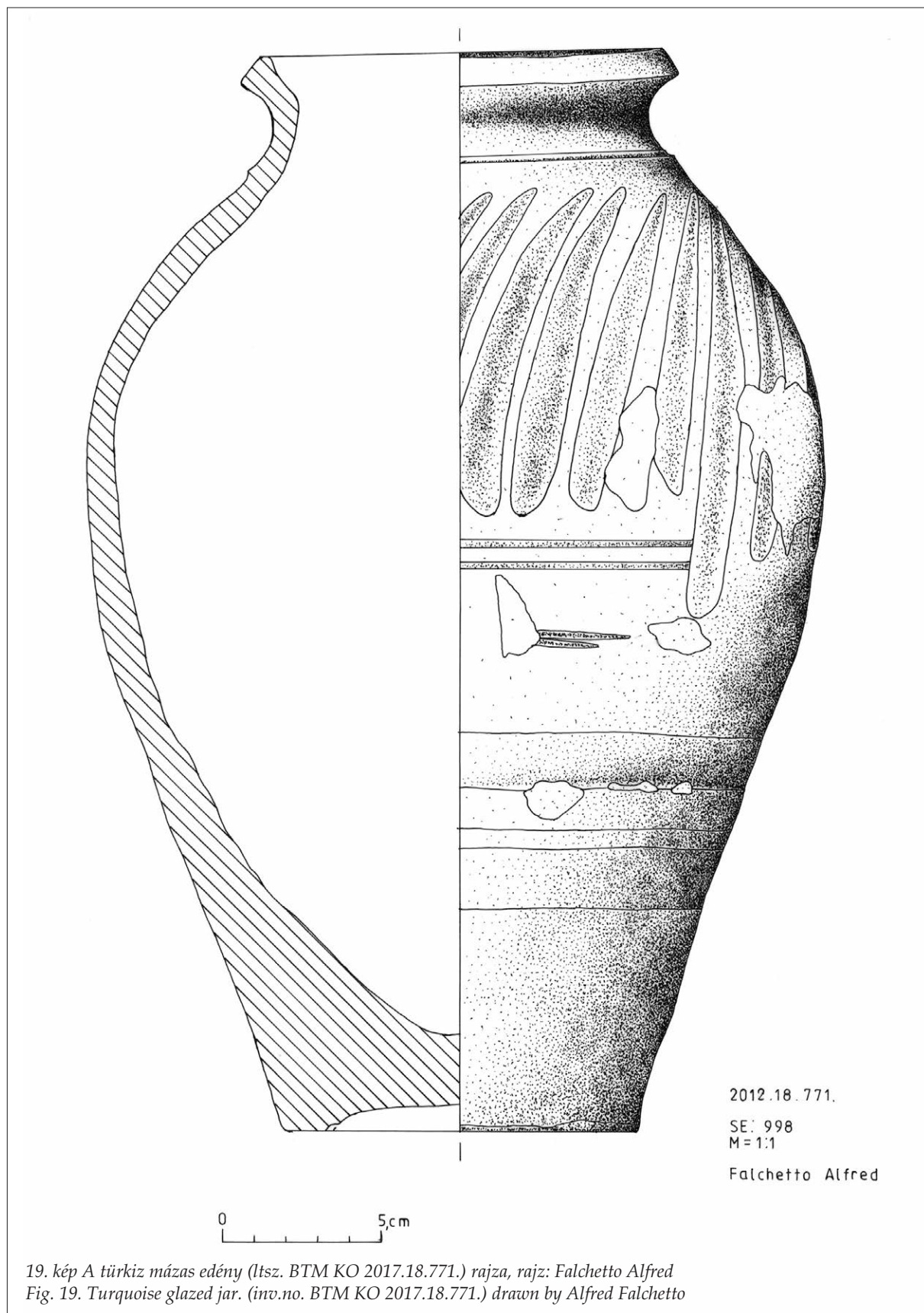
16. kép Az SE998-as verem felszínrajza. Rajz: Hegyi Borbála, Mag Hella, Hergovits András
 Fig. 16. The plan of the pit number SE998. Drawn by Borbála Hegyi, Hella Mag, András Hergovits

17. kép Az SE998-as verem metszetrajza. Rajz: Hegyi Borbála, Hergovits András
 Fig. 17. Drawing of the pit number SE998. Drawn by Borbála Hegyi, András Hergovits

18. kép A türkiz mázas edény (ltsz. BTM KO 2017.18.771.) képe, fotó: Tihanyi Bence
Fig. 18. Turquoise glazed jar. (inv.no. BTM KO 2017.18.771.) photo by Bence Tihanyi

ADATTÁRAK, RESTAURÁLÁS

ÉDER KATALIN

KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT HAGYATÉKA

Hagyatéki anyagot rendezni, leltározásra előkészíteni nem rutinfeladat, mivel minden hagyaték más, magán viseli örökül hagyója személyiségét, tudományos munkamódszerét. Kumorovitz Lajos Bernát hagyatékának rendezése számos, a Régészeti Adattár korábbi hagyatéki anyagaitól eltérő döntések meghozásával kezdődhetett meg. Az anyagot 2006-ban a premontrei rend adta át a BTM-nek és az első átnézés során egyértelműen kiderült, hogy a tudományos hagyaték mellett a személyes anyag is igen jelentős. Tekintetbe véve a helyzetet, az átadót, a közvetlen családi örökösök hiányát úgy döntöttünk, hogy a teljes anyagot egyben tartva, egy helyen őrizzük, így viszont egy igen színes anyagot kellett szétválogatni, rendezni, amiből összesen 340 tétel leltározására került sor. A hagyaték két nagyobb részre osztható: személyes iratok és tudományos hagyaték.

A személyes iratok között találhatóak Kumorovitz önéletrajzai, munkaigazolásai, de ide kerültek az orvosi és katonai iratok, a Szepesi Öregdiák-találkozó meghívói, doktori oklevele, a kitüntetéseihez kapcsolódó emléklapok, gratuláló levelek, akadémiai tagsága visszaállításához kapcsolódó anyagok és végül gyászjelentése.¹

A személyes és tudományos hagyaték határára van az anyag mintegy harmadát kitevő hatalmas levelezés,² ennek igen komoly részét teszik ki a családtagoktól kapott levelek, képeslapok, táviratok. Kumorovitz cipszer családból származott, szülei 10 gyermeket neveltek fel, a testvérek, sógorok, sógornők folyamatos levelezésben álltak egymással.³ A levelezésben egyes esetekben a boríték is leltározásra került, amennyiben a levél dátuma csak ebből volt megállapítható, illetve, ha a levéllel vagy az arra való válasszal kapcsolatban Kumoro-

vitz bármilyen megjegyzést írt rá, ezek mindig az aktuális levél előtt találhatóak. Előfordulhat, hogy bizonytalan egy-egy keresztnévvel aláírt képeslap vagy levél írója, azok a vegyes levelek közé kerültek besorolásra.

Kumorovitz életének fontos állomása volt a gödöllői gimnáziumban tanárként, majd igazgatóként töltött időszak. Az ebből a korszakból származó levelek részben történelmi, részben tanári munkájával kapcsolatosak, de ide kerültek a későbbi gödöllői öregdiákok osztálytalálkozóira szóló meghívások is.⁴ Érdekességként kiemelhető a szülőktől, diákoktól kapott levelek és képeslapok vaskos paksamétája.⁵ (1. kép)

Oktatói tevékenységének második hosszú szakasza az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez köthető, ehhez részben megőrződtek előadásaihoz készített jegyzetei, részben az egyetemről származó hivatalos iratai (felkérő levelek, címzetes egyetemi tanári kinevezése stb.) és hallgatóinak félévenkénti névsora (noha ez a gyűjtés nem teljes).⁶

Felszentelésétől kezdve, egészen az 1920-as évek első felétől haláláig folyamatos kapcsolatban volt rend- és paptársaival, többek között Fényi Ottóval, Hermann Egyed Istvánnal, Zimándi Pius Istvánnal.⁷ Az sajnos egyértelműen kiderül, hogy nem teljesek ezek a levelezések, de tartalmaznak információkat részben Kumorovitz tudományos pályája, részben a 2. világháború után a megszüntetett szerzetesrendek tagjainak életével kapcsolatban.

Életét átszöttek a baráti-tanítványi-kollegiális levelezések mind magyar, mind idegen nyelven, a szakterületébe vágó megkeresések történészektől, tanítványoktól vagy éppen ismeretlenektől, de ide kerültek a lektorálási felkérések, a Tudományos

¹ BTM RA H. 3130-2015 - H.3154-2015 - a kitüntetések a Kiscelli Múzeumba kerültek

² BTM RA H. 3157-2015 - H. 3172-2015, H. 3182-2015 - H. 3219-2015, H. 3221-2015 - H. 3293-2015, H. 3463-2017

³ BTM RA H. 3158-2015 - H. 3171-2015, ide kerültek a családi látogatásokkal kapcsolatos hivatalos iratok, levél fogalmazványok és édesanyja hagyatéki iratai is

⁴ BTM RA H. 3182-2015 - H. 3188-2015, H. 3190-2015

⁵ BTM RA H. 3189-2015

⁶ BTM RA H. 3319-2015, H. 3433-2016 - H. 3437-2016

⁷ BTM RA H. 3191-2015 - H. 3219-2015; Fényi Ottó levelei: H. 3191-2015, Hermann Egyed István levelei: H. 3196-2015, Zimándi Pius István levelei: H. 3204-2015

Minősítő Bizottság és egyéb szakmai bizottságok megkeresései, a Potthast-bizottsággal kapcsolatos levelek.⁸ Ezek az anyagok nem csak és kizárólag szakmai természetűek, bár köztük van Kubinyi András az ELTE BTK Középkori Régészeti Tanszék megalapításáról hírt adó levele is (2–3. kép), de itt található Szekfű Gyula kérése unokahúga fiának a gödöllői internátusba való felvétele kapcsán (4. kép) vagy Szokolai György 1974-es keltezésű levele, melyben közös orvostörténész barátjukat említi, valószínűleg Antall József későbbi miniszterelnökre utalva.⁹

Itt említeném meg még a Kumorovitz gödöllői éveire és a Premontreai Gimnáziumhoz kapcsolódó egyéb iratokat is.¹⁰

Már a szakmai hagyatékhhoz tartozik a számtalan cikkhez, értekezéshez írt lektori és opponensi vélemény.¹¹ Ezekhez csatoltam a fennmaradt hivatalos iratokat is. Érdekes helyet foglal el ebben Györffy György doktori értekezésének opponensi véleménye, amihez az átlagosnál több jegyzet kapcsolódik, sőt egy különálló cikk is született belőle.¹²

Kumorovitz idős korában (az időpont nem behatárolható, de az írása alapján egyértelműen késői anyag) listába szedte a saját bibliográfiáját, beszédeit rádiós és tévés szerepléseit, külföldi tanulmány- és kutatóútjait stb.¹³

Ez a fajta rendszerezés folyamatosan része volt a munkájának, így a hagyatéki anyagnak is, e módon összegyűjtve bekerültek az MTA Akadémiai Ösztöndíjhoz írt jelentései, a különböző munkaközösségekben végzett munkáiról szóló listák, de látogató- és olvasójegyei is, ezek közül fontos megemlíteni a Vatikáni Titkos Levéltárba szóló belépési igazolványokat.¹⁴ (5–6. kép)

A szakmai hagyatéknak tudományos része a különböző témakörök anyaggyűjtéseivel, jegyzeteivel indul, főleg az Országos Levéltárból, de itt találhatóak a Nápolyban és Krakkóban végzett kutatásainak anyagai is.¹⁵ Ezek az anyaggyűjtések néha te-

matikusan készültek, néha viszont minden éppen Kumorovitzot foglalkoztató témakörhöz egyszerre készített jegyzeteket.

A beérkezett hagyatéknak Kumorovitz jelölésével voltak szétválogatva a kancellária, titkos kancellária témakörön belül a korszak és funkciók szerinti jegyzetanyagok, oklevélszövegek, fogalmazványok, ezek ezt a szétválogatást megtartva kerültek leltárba.¹⁶ Az már itt a korai és a későbbi kancellária témakörben végzett kutatásainál is megfigyelhető volt, hogy egy összetett nagy anyaghoz összegyűjtötte a forrásokat, szakirodalmat és ezekből a jegyzetekből fogalmazványokból, kis összefoglaló szövegekből emelt ki, dolgozott át és kutató tovább egy-egy kiemelt témát, ilyen volt pl. Kálmán király 1109. évi ítéletlevele, I. Lajos elfelejtett háborúja, Tótsolymosi Apród János élete és kancelláriai működése, I. Lajos király gyűrűspecstje.¹⁷ A kéziratváltozatok sorrendbe rakásához segítséget jelentett, hogy Kumorovitz rendszeresen pontos dátummal látta el a szövegre rávezetett megjegyzéseit, javításait, éppen ezért több esetben az eredeti dossziét is megtartottuk a rajta szereplő információk miatt.

Kéziratai számos szövegváltozatban maradtak fenn, ahogy a fentiekből kiderül, egy-egy témát többször, változó hosszokban átírt a célnak megfelelően. Ezért a szövegváltozatok általában együtt vannak leltározva a saját belső sorrendjük szerint, követve a Kumorovitz által összerakott sorrendet. A rendezés során érdekes volt látni, hogy egyes előadásokhoz a kész kutatási anyagot hogyan rendezte újra, rövidítette, finomította, alakította és mindezt külön-külön dossziében őrizte (pl. I. Lajos király 1375. évi havasalföldi hadjárata c. kézirat 1974. évi és 1979. évi változata,¹⁸ egy 1980 előtti gépelt kézirat¹⁹) Sok esetben a kutatás aktuális állása jól követhető az ugyanabban a témában különböző előadásokra készült kéziratok és a végül megjelent tanulmány címének változásában is. A sokirányú foglalkozás egy-egy témával azt is hozta, hogy több tétel alá kerültek ugyanabban a témában készült anyagok a példának hozott I. Lajos háborúja téma pl. H.3392–2016 – H.3403–2016 között, valamint a Tótsolymosi Apród Jánoshoz kapcsolódó

⁸ BTM RA H. 3221–2015 – H. 3293–2015

⁹ Kubinyi András levelei: BTM RA H. 3259–2015, Szekfű Gyula levele: BTM RA H. 3221–2015, Szokolai György levele: BTM RA H. 3240–2015

¹⁰ BTM RA H. 3174–2015 – H. 3181–2015

¹¹ BTM RA H. 3294–2015 – H. 3315–2015, BTM RA H. 3423–2016, BTM RA H. 3458–2017, H. 3461–2017 – H. 3462–2017.

¹² BTM RA H. 3330–2015 – H. 3331–2015, BTM RA H. 3359–2015

¹³ BTM RA H. 3318–2015 – H. 3325–2015

¹⁴ BTM RA H. 3326–2015 – H. 3329–2015, Vatikáni Titkos Levéltárba szóló belépési igazolványok (1938, 1940, 1971): BTM RA H. 3326–2015

¹⁵ BTM RA H. 3332–2015 – H. 3345–2015, kicsit hátrébb sorolva oklevél átirások, kisebb anyag- és forrásgyűjtések vannak itt: BTM RA H. 3416–2016 – H. 3422–2016, H. 3424–2016 – H. 3427–2016, H. 3438–2016 – H. 3441–2016, H. 3464–2017

¹⁶ BTM RA H. 3346–2015 – H. 3358–2015

¹⁷ BTM RA H. 3360–2015 – H. 3409–2016 a pecséthasználathoz kapcsolódik például: BTM RA H. 3371–2015 – H. 3373–2015, címer-tan és a zászló: BTM RA H. 3374–2015 – H. 3382–2015, Tótsolymosi Apród János: 3386–2016–3391–2016, I. Lajos király elfelejtett háborúja: BTM RA H. 3386–2015, H. 3392–2016 – H. 3403–2016

¹⁸ BTM RA H. 3394–2016

¹⁹ BTM RA H. 3395–2016

anyagokban is. Ez utóbbihoz kapcsolódnak kancelláriai anyagok is, ez mutatja talán a legjobban, hogy Kumorovitz életművében minden mindenrel összefügg. A nagy téma, a kancellária kutatása során bukkant kisebb, de fontos kérdésköröket vagy problémákat megvilágító forrásokra és ezeket külön kidolgozta, miközben át-átemelt jegyzetanyagot a kancelláriához végzett kutatási anyagából.

Elsősorban nem tételszáma, hanem mennyisége miatt hatalmas a Budapest Történetének Okleveles Emlékei III. (továbbiakban: BTOE) című monumentális munkához kapcsolódó anyag. A kötet végső változatának példánya mellett anyaggyűjtések, kéziratos cédulák, jegyzetek, az oklevél-összeolvasások listái (egy cédulán Kubinyi András kézírása), levelezés, Kubinyi András lektori véleménye.²⁰

A BTOE kéziratban vannak hiányzó sorszámok (regeszták, oklevélszövegek), amik az Indexben keresendő, mert valószínűleg a címszavazás miatt kiemelte őket és utána nem helyezte vissza a szövegbe, több helyen szerepel az ő és Bertényi Iván aláírása, általában az összeolvasás dátumával.

A BTOE-hez az oklevelekről készített kéziratos jegyzeteket, átírásokat dátum szerint sorrendbe rendeztem, ettől esetenként csak azért tértem el, hogy a Kumorovitz által összekapcsolt, egybetartozó részeket megőrizsem. Külön listák vannak a megnézendő, megnézett, kikért oklevelekről és vannak még egyéb jegyzetek is – ezek megőrzése egyrészt a munkamódszer megismerése és követeése miatt izgalmas, másrészt egy-egy kételyeket, kérdéseket felvető oklevél esetén a kutatás egészét dokumentálja köszönhetően Kumorovitz alaposágának, itt is dátumokkal jelölte, hogy mikor nézte át és mikor ellenőrizte. Az anyagon annyi változtatást eszközöltem, hogy mivel nem volt folyamatosan és következetesen szétszedve a végül fel nem használt anyag (Kumorovitz ezeken jelölte „nem kell” vagy „nem bp.-i anyag” felirattal, hogy nem használták fel a kötetben), ezért azokat is beépítettem ebbe a kronologikus sorba.

A gépelt, szerkesztett, korrektúra során javított, cserélt anyagot Kumorovitz jelzései alapján külön

leltároztam,²¹ de átfedések, oda nem illő cédulák lehetnek ebben is, mivel ez a Kumorovitz által feliratozott dossziékból került leltározásra, és a kronológiai rendezésen túl nem változtattam a sorrenden.

A BTOE anyagaihoz érdemes együtt tanulmányozni ezeket a tételeket, elsősorban a szerkesztési munka követhető benne, a következetesen dátummal szignált egyes folyamatok miatt.

Három cédulaanyag három tételként került leltárba, az első a BTOE indexelő céduláit tartalmazza Kumorovitz sorrendjében, rajtuk itt-ott megjegyzések az indexeléshez az ő kézírásával.²² A második évenkénti bontásban borítékokban rendezve a kancelláriai tisztségek, pecsétek stb. adatai tartalmazza 1342–1382 közötti időszakból, ahol ettől a rend valamilyen okból eltért, ott a Kumorovitz által dobozolt sorrendet őriztem meg.²³ A harmadik egy eredetileg is vegyes cédulaanyag, ami okleveleket, szakirodalmi hivatkozásokat tartalmaz és némi tematikai felosztás megfigyelhető benne (pl. magánoklevelek, pecséttan, címertan, Sárkány-rend, sóregálé), ezek a dobozban jelölőkkel vannak ellátva, egyes cédulákat Kubinyi András készíthetett a kézírás alapján.

Lezárásként két tételbe rendeztem Kumorovitz Bernát noteszeit és naptárait (1925, 1939, 1951–1952, 1958, 1960–1979, 1990–1992) különböző évekből.²⁴ Ezek nem kizárólag a napi tevékenységekről szólnak (egyetemi órák, szakmai programok, szabadság, családi, baráti és kollegiális látogatások, utazások, betegségek), hanem gyakran oklevél és egyéb szakirodalmi jegyzeteket, valamint a BTM történetéhez kapcsolódó információkat is tartalmaznak. Az 1992. évi naptárban az utolsó bejegyzés halála napjáról származik.

A naptárak mellett általa munkanaplónak nevezett vaskos határidőnaplókat is vezetett (1957–1966, 1973, 1970, 1980, 1983–1986),²⁵ amik valóban a tervezett kutatási témákat, kutatási feladatokat, BTM-ben elvégzendő munkákat, vezetői feladatokat (ez egyben intézménytörténet is!) tartalmazzák.

²¹ BTM RA H. 3446–2016

²² BTM RA H. 3455–2016 – sajnos a megjegyzések írásakor az eredeti sorrendet felborította, néha ezt a leltározáskor korrigálni lehet (alapvetően ABC sorrendről van szó)

²³ BTM RA H. 3456–2016

²⁴ BTM RA H. 3451–2016

²⁵ BTM RA H. 3452–2016

²⁰ BTM RA H. 3443–2016 – H. 3450–2016, H. 3453–2016

THE HERITAGE OF LAJOS BERNÁT KUMOROVITZ

The heritage of Lajos Bernát Kumorovitz was handed over to the Budapest History Museum by the Premonstratensian order in 2006. During the sorting process it turned out that there was plenty personal items among the scholarly material. At the end, a total of 340 item have been taken to inventory.

Among others, the personal documents contain his CV-s, medical and military records and doctoral degree. Almost one third of the material, on the border of personal and scholarly documents, is the correspondence, mostly with family members. However, another significant amount of letters are to fellow priests, friends, colleagues, pupils and unknown individuals in professional matters.

Apart from the opponent's and revision opinions, a serious amount of collected scientific material (sources, literature) in such topics as chan-

cellery, and studies about them in several manuscripts variations are also part of the scholarly heritage. The material about the book „*Budapest Történetének Okleveles Emlékei III.*” (BTOE) [*Chartered Memories of the History of Budapest*] is vast mostly because its sheer amount. Beside the final variant of the volume, collected material, handwritten cards, notes, lists of charters, correspondences etc have been sorted here.

Three groups of cards have been taken into three inventory items, the first contains the indexing cards of the BTOE, in the order established by Kumorovitz himself. The second contains the data of chancellery offices, seals etc in annual order between 1342 and 1382. The third is a miscellaneous card material with charters and literature citations, and it present some thematic order (e. g. private charters sigillography, heraldry, Order of the Dragon, regal of salt.)

1. kép: Karácsonyi üdvözlőképeslap Kumorovitz Laos Bernátnak tanítványától, Bárándy Györgytől (BTM RA H. 3189-2015)

Fig. 1. Christmas card to Lajos Bernát Kumorovitz from his pupil, György Bárándy (BTM RA H. 3189-2015)

Budapest, 1989. június 14.

Kedves, jó Professor Uras!

Megyon halálom közönlöm a lapot. Magyar tölt-
őrei próbáltam telefonnal, de vagy nem tudott át-
lenni, vagy nem lehetett hallani a csengőt. Hiszen
magam is immár túl vagyok a határon, és már
az én hallásom is gyengült, ha nem vagyok telefo-
noson, bizony, én sem hallom a csengőt.

Közlöm díszben áltam méltány megítélés — az ország
várostörténeti társaság, 20 éves jubileumát ünnepelték —
100 évét most ismét. Először is a leírásom:

1111 Bp. Bercsényi u. 6. I. 5.

a telefonom számom 651-219.

Bízom vagyok, hogy megintem Professor Uras rehabilitá-
lását, de ahogy nétem az 1949-ben került akadémia-
kardis miniszter, bizony nagyon elborzasztam. Bármed
ország akadémiajainak díszre vitték volna a leírásokat,
és nemcsak, hogy azt megvan írták meg a rehabilitálást.

Valam minis sok újság. Mai egy ére kimerített
professzor vagyok, és valójában leírásom a saját tapasztalatom
a Kézírtani Bizottság Tanácsa. A Kézírtani Bizottság
a Bizottság Tanácsa kétszer vitte, mai azt a
miniszteri ~~tanács~~ jövevény is kell. Sokat dolgozom, de
már fejeztem az, hogy több szakmában kell át-
adni

(7)

lennem, régiséket tanulni, régész dokumentációt és
 iratdokumentumot készíteni, és a mellett történelmet írni.

A BTM új főigazgatója, felmeri duci maga
 mellette volt tanácsadónak, így anyagilag most nem
 állhat szóba, bár időnként el kell menni a Múzeumba
 tanácsokat adni. Gondolom, volt kollégáim is, nem
 veszi mindig jó néven.

Idő mentéted, kedves és tisztelettel
 köszönti: mestersét a már
 kevesebb tanítvány, mások mestere^x

András

^x Ezzel arra utaltam, hogy 60 éves születésnapomon
 a magam tanítványai, kivált ifjú barátai,
 ünnepelték.

Itt lehetne mondani, hogy ez a Professor Ágoston
 Kellerni unokái, mivel én magamat Kellerni
 gyermekként tekintem.

2-3. kép: Kubinyi András levele az ELTE BTK Középkori Régészeti Tanszék megalapításáról (BTM RA H. 3259-2015)
 Fig. 2-3. Letter of András Kubinyi about the establishment of the Medieval Archaeology Department of ELTE BTK (BTM
 RA H. 3259-2015)

5-6. kép: Kumorovitz Lajos Bernát belépési igazolványa a Vatikáni Titkos Levéltárba, 1940. (BTM RA H. 3326-2015)

Fig. 5-6. Entry pass of Lajos Bernát Kumorovitz to the Vatican Secret Archives

LUKÁCS BALÁZS

MÓDSZERTANI ELMÉLKEDÉS EGY AVARKORI SÍRLELET KAPCSÁN, AVAGY MIKOR MESÉL EGY MŰTÁRGY?

A következőkben szeretném ismertetni egy avarkori sírlelet restaurálását megelőző döntések összetettségét és a választott módszerek következményeit. Mégpedig, hogy milyen hasznos és gyakran fontos adatok keletkeztek, amelyek ebben az esetben is gyarapíthatják az avarkori tárgyi kultúra tudásanyagát.

A restaurált tárgyak 2014-ben Dőr község közelében előkerült sírok egyikének, a 325. számú sírnak a leletei. A sírból előkerült egy egyenes egyélű kard, ezüst veretekkel és szintén ezüst „P” alakú felfüggesztőfülekkel, két övgarnitúra egy ezüst és egy aranyozott álcsatos típus, egy nagy és három kicsi szíjvég, övbujtató, gúlacső- és egy gömbcsüngős fülbevaló, fjmerevítő agancslemezek, nyílhegyek és vas eszközök, mint például egy kés, tűzcsiholó és vaskapó (1. kép).

A restaurálásra használt módszerek kiválasztásánál megpróbáltam közös pontot keresni azok között az igények között, amelyek egy régészeti lelettel szemben felmerülhetnek egy régész és egy restaurátor szempontjából. Azonban a legfontosabb az alkalmazásra kerülő eljárásokkal kapcsolatban, hogy azoknak a tárgy felmérése után, annak állapotából, a levont következtetésekből kell adódniuk. A restaurálási folyamatok közben célom volt, hogy:

- a tárgyak az állapotukhoz képest minél eredetibb formában őrződjenek meg, tehát a leletek konzerválás után is egy hiteles képet adjanak az eredetihez közelítő megjelenésükről, valamint később is kutathatóak maradjanak,
- az alkalmazott módszerek visszafordíthatóak legyenek,
- a restaurálás közben törekedjek arra, hogy a lehetséges legtöbb információt megőrizsem a leleteken vagy összegyűjtsem azokról, mind anyagösszetétel, mind készítéstechnikai tekintetben.

A sír anyaga „in situ” leletként érkezett a restaurátor műhelybe. Az első szemrevételezéstől kezdve és az állapotfelmérések, dokumentálások,

mintavételek alkalmával a tárgyak és a rajtuk lévő földes szennyeződések, valamint korróziós termékek kezdtek elveszíteni víztartalmukat, több darab kis mértékben ugyan, de kezdett szétesni, aprózódni. A leletek állapotfelmérése után kiderült, hogy sok restaurálási módszer nem jöhetett számításba a tárgy komplexitása, a tárgyat alkotó anyagok vagy azok állapota miatt. Kockázatot jelentett volna több kémiai vagy mechanikai tisztítás alkalmazása, mert a tárgy statikai stabilitását, a tárgyon hordozott információk megsérülését okozhatják.

Az előbbiekre érzékeltetésére jó példaként szolgál a síranyag egyik lelete, a kard. A kard kompozit jellege miatt, a megfelelő tisztítási, konzerválási módszerek megválasztása bonyolult volt mert:

- a kard alapját vas és annak korróziós termékei alkotják,
- a kardszerelékek anyagát ezüsttötvözet és annak korróziós termékei képezik, amelyek erősen töredeztettek, hiányosak és mechanikailag érzékenyek voltak,
- jelentős mennyiségű famaradvány található a leleten, a legtöbb helyen sérülékeny és erősen lebomlott állapotú,
- valamint az egész leleten jelentős mennyiségű földes szennyeződés volt.

A kardon található famaradványok a bomlási folyamatok következtében szinte teljes mértékben elvesztették az anyagra jellemző tulajdonságukat (2. kép). Statikailag gyengék, több helyen porlékonyak és sérültek voltak. Ezek az érzékeny részek, a fémek tisztítására használt nedves-kémiai vagy nedves-mechanikai eljárások alkalmával sérüléseket vagy akár teljes megsemmisülést eredményeztek volna.

A kard vas alkatrészének tisztítására alkalmas kémiai módszerek, például egy foszforsavas tisztítás a fára nézve önmagában nem lett volna káros, de a lebomlott részeknél, a nedvesség és a feloldódó korróziós termékek hatására fellazult és tönkrement volna, talán véglegesen. Ezzel párhuz-

zamosan a meggyengült részekről az alátámasztásokat elvesztett, töredezett állapotú ezüst szerelések is mind leestek volna, pontos visszahelyezésük leginkább kétséges. Egy elektrokémiai tisztítás alkalmával az előbbiek szintén megtörténnek, csak feltehetően drasztikusabban, mert a keletkező hidrogén gáz nem csak a korróziókat feszegetné le a fémek felszínéről, hanem válogatás nélkül mindent. A tárgyról készített röntgen felvétel is megerősítette a kard rossz állapotát. Ebben az esetben egy alapos kémiai tisztítás közben, a sok kardon örözt információ – mint például a felfüggesztő fűlek pozíciója a kardhüvelyen (3. kép), textil (feltehetően viselet) lenyomat a fa felszínén, a markolatgomb helye a markolaton – elvesztésével párhuzamosan, a kard formai tulajdonságai sérülhetnek, annak ellenére, hogy a kard rendelkezik vas maggal.

Az ezüst szerelések tisztításánál a nedves kémiai és nedves mechanikai tisztítások nem csupán a korábban leírtak miatt kellett mellőzni, hanem azok állapota miatt is. A vékony ezüstlemezek töredezték és hiányosak voltak, de első sorban, az ezüstre jellemző lemezesen felvált rétegek (4. kép) jelentettek akadályt. Ezek a rétegek a használt kémiai oldószer hatására mindinkább aprózódtak volna és az ezüst rétegekben vált volna le a felületről. Ez nem csak esztétikai problémaként eredményezhet, hanem a már így is leromlott állapotú vékony lemezek további gyengüléséhez vezethet.

A nedves-kémiai és nedves-mechanikai tisztításoknál alkalmazott savas vagy lúgos oldatokat megfelelően semlegesíteni és a nedvességgel együtt alaposan el kell távolítani a tárgyakból más különben károsodásokat okozhatnak a leletekben. A kard esetében a következő kockázatot ez jelentette, a famaradványok jelentős mennyiségű vegyszert, oldott anyagokat és nedvességet vehetnek fel, amelyek teljes eltávolíthatósága a fa alól és annak szerkezetéből kétséges. Az előbbi megállapítás érvényes a kard anyagát képező vasra és annak korróziós termékeire is, mert ezen anyagok kapillárisaiból szintén kétséges a teljes eltávolíthatóság.

Nem utolsó sorban a régészeti leletéknél fontos az aktiválódásra hajlamos korróziós termékek eltávolítása vagy megkötése. Az egyik legnagyobb kockázatot a tárgyakra a különböző fém-klorid vegyületek jelentik. Ezek eltávolításának egyik legegyszerűbb módja a desztillált vagy ioncserélt vízben való hosszan tartó – állapottól függően több nap is lehet – főzése a tárgyaknak. Már csak a hosszú idő miatt is olyan mélyre eljuthat a víz és az ál-

tala oldott anyagok a tárgyban, hogy az előbbiekben ismertetett problémakör következtében szintén lehetetlen a teljes eltávolíthatóság, valamint a főzés következtében kialakuló sérülésekkel párhuzamosan ezen aktív korróziók teljes megszüntetése sem nem ellenőrizhető és sem nem biztosítható.

A kardnál a száraz mechanikus tisztítás sem biztosít ugyan teljes megoldást erre a problémákra, mert a takarásban lévő részek nem hozzáférhetőek, ezek megtisztítása nem volt lehetséges. Azonban felesleges nedvesség és vegyszer nem került a tárgyba és a tisztítást követő szárítás után a konzerváló anyagok, megfelelő szilárdságot eredményeztek, valamint a kialakított bevonat megfelelően izolálja a tárgyat a nem megfelelő légköri hatásoktól.

A famaradványok és a fémek kezelése más-más megközelítést igényeltek. A fa konzerválásánál az elsődleges és sajnos az állapota miatt szinte az egyetlen lehetőség a szilárdságának helyreállítása volt. Az állapotából és szerkezetéből adódóan a fához használt szilárdító anyagok közül a Paraloid B72-t választottam annak molekulamérete, időtállósága és keménysége miatt, oldószerként acetont annak retenciós és penetrációs tulajdonságai miatt.¹ (5. kép)

A fémek esetében a visszafordíthatóság is fontos szempont volt, így ragasztó anyagként olyan ragasztó és alátámasztó, kiegészítő anyagokat alkalmaztam, amelyek később is eltávolíthatóak. A kardkoptató rossz megtartása, és mikroszkóp alatt jól érzékelhető lemezesen szétvált szerkezete miatt, tisztítását csak nagy körültekintéssel lehetett elvégezni. Leginkább puha eszközöket használtam ezeknél a részeknél is. Kemény és puha filckorongot, szőrkefét és ultrahangos depurátortba fogott bambuszpálcát. A koptató hátoldalának szintén igen rossz megtartása és nagymértékű hiányai voltak. Emiatt ezeken a helyeken üvegszövetes megerősítést alkalmaztam a hátoldal felől. Az alátámasztásokat leragasztott végű csipesszel és szilikonos pappírral tartottam a helyükön, míg a Paraloid B72 oldat meg nem fogta azt. A kardkoptatónál a kiegészítőanyag teljes térhálósodását követően indigópapír és marokcsiszolóba fogott apró marófejjel a kiegészítést hozzáigazítottam a végződés törrött felületéhez. A kiegészítés megfordítása után megismételtem a műveletet a túlsó oldalon (6. kép). A csiszolást követően PVB denaturált szeszes oldatával ragasztottam a helyére. Ezzel remélhetőleg megvalósul az reverzibilitás egy későbbi kezelés alkalmával és a fa károsodása nélkül leoldható lesz

¹ KOVÁCS 2001. 56.

a kiegészítés mert a PVB oldódik denaturált szeszen viszont a Paraloid B72 nem. A kiegészítéseket később porfestékekkel retusáltam beilleszkedővé, kötőanyagként pedig Paraloid B72 5% oldatát alkalmaztam.

Következményként a kard állapotából adódóan és az alkalmazott módszerek eredményeként a lelet ugyan érzékenyebb a nem megfelelő tárolási paraméterekre, de igen gazdag információforrásként szolgált, ezek mellett később is tanulmányozható, statikailag stabil és bemutatható lett.

A következő fejezetekben részben bemutatásra kerülnek azok az információk, amelyek a restaurálást megelőzően vagy közben lettek rögzítve.

1. KÉSZÍTÉSTECHNIKAI MEGFIGYELÉSEK

1.1. Az aranyozott övveretek

Készítéstechnikailag jól értelmezhető, még tisztítás előtti állapotában is az övet díszítő veret készlet. A veretek mindegyikére igaz az a megállapítás, hogy az alap fémlemez préseléssel állították elő, vékony rézlemezről. A minta megjelenik a lemez belső és külső oldalán, az alapfém vastagsága szinte egységes, viszont a veret teteje felé enyhén elvékonyodik. Gömbsoros préselő minta ugyan ez idáig kevés került elő a Kárpát-medencében.

A pozitív formával való préselésre több bizonyíték is utal:

- az avar ötvös-sírok leletanyagai között nagy számban kerültek elő pozitív préselő minták.
- a dőri veretek színoldalán a motívumok megjelenése nem túl kontrasztos, míg egy negatív formába való préselés esetén az lenne. Ebben az esetben élesen a belső felületen jelenik meg a rajzolat (8. kép).
- a pozitív formával ólomágyon végzett préselést támasztja alá, a kunszentmártoni ötvös-sír leletei között lévő – mára már sajnálatos módon elveszett – vas kerettel szegélyezett ólomdarab (7. kép). A tárgyról készült felvételen, az ólmon látható bemélyedés alján még egy kerek veret körvonalai is észlelhetők.

A veretek első ránézésre tűziaranyozottnak tűntek, azonban jobban szemrevételezve kiderült, hogy egyik oldalán aranyozott, vékony ezüstfóliával vonták be azokat. A veretek fóliával történő beburkolása megjelenik hasonló darabokon is, mint a pápai 1. számú sír veretein.² A lemezzel való befedés jól látható nyomokat, gyűrődéseket képzett a fólián (9. kép), olyan helyeken, ahol az

alapfém formailag megváltozik. Végül a fólia széleit visszahajtották a veretek élén belültre (10. kép). Elképzelhető, hogy volt valamilyen szerves kötőanyag a fólia és az alapfém között, de ennek nyomai már nem voltak észlelhetőek. A két anyag között nincs közvetlen, szoros kapcsolat.

A veretek belsejét nyomokban egy fekete anyag maradványai töltik ki. Anyagvizsgálatom alapján ez nem a préselt veretek egy részénél jelen lévő kitöltő anyag,³ hanem sokkal inkább a bőrszív elanyagtalánodott maradványa.

A szakirodalom többször említést tesz egy tenax⁴ elnevezésű anyagról, amelyet veretek kitöltésére vagy üvegbetétek mögötti kitöltő anyagnak használtak. Theophilus presbiter leírásában fordul elő a tenax, azonban ő egy szurok, téglapor és viasz keveréket ír le és nem ilyen típusú kitöltésre, hanem trébelt munkákhoz a fémlemez alatti alátámasztásként említi. A szakirodalomban, ahol találtam leírást erről a kitöltő anyagról mindig fehéres anyagot említenek. T. Bruder Katalin a maglódi avar lelet restaurálása kapcsán megvizsgáltatott egy ilyen fehéres anyagot. A vizsgálat kvarc és viasz vagy gyanta keverékét azonosította.⁵ Sajnos pontosabb meghatározásra nem állt rendelkezésre megfelelő minta. Azonban írásában már nem szerepel a tenax kifejezés, de ugyanúgy fehéres anyagként írja le.

Véleményem szerint egy szurokszerű anyag nem lesz fehéres, még a földben eltöltött hosszú idő után sem, legfeljebb abban az esetben, ha sok töltőanyagot tartalmaz, de saját tapasztalataim alapján ezzel el is vesztené kedvező tulajdonságait. A fentebb leírtak alapján nem látom indokoltnak a tenax kifejezés – amely egy szurok keverék – használatát. Sokkal indokoltabb, a kitöltő massa vagy alátámasztó massa használata. A diplomamunkában szereplő veretek hátoldalán kitöltő masszára utaló nyomokat már nem fedeztem fel. A fekete anyag darabjait konzerválás előtt elkülönítettem, így a továbbiakban részletesebben vizsgálható marad.

Az üvegbetétes veretknél még a fólia felrakását megelőzően kimetszették a veret közepét, amelyen keresztül látható lett az alulról behelyezett üvegyöngy. Az üveg és a fém találkozásánál fehéres-sárgás-zöldes anyag van, ami feltehetően az üveg és a fém korróziós termékének keveréke, de felmerült bennem, hogy „ragasztóanyag” maradványa is lehet. Mivel az üvegek nincsenek befoglalva, va-

³ BALOGH – WICKER 2012. 551–579.

⁴ TAKÁCS 1986. 108–109.

⁵ T. BRUDER 2005. 77.

² JANKÓ 1930. 124–141.

laminek rögzítenie kellett azokat. Azonban az is elképzelhető, hogy ezeket a betéteket a szíj támasztotta meg hátulról és tartotta a helyükön a veretek felszegecselése után.

A préselés után a veretek belsejébe, az övre való felerősítést szolgáló négyzetes keresztmetszetű stifteteket, kapcsokat forrasztottak. A forrasztást ólom- és óntartalmú lágyforrasztással kiviteleztek. Megerősítik ezt az állítást a forrasztanyagokból vett mintákon végzett anyagvizsgálatok eredményei és a forrasztanyagok állapota, mivel a korróziós folyamatok következtében majd minden veretről leesnek ezek a rögzítő fülek.

1.2. Kerek ezüst veretek

A kerek ezüstvereteket szintén préseléssel állították elő (11. kép). Feltehetően vaskerettel körülvevő ólomra helyezték a kilágyított ezüstlemezt és a megfelelő présformát kalapálva kialakították a mintát. Elképzelhető fordítva is, Theophilus presbiter leírása alapján,⁶ a présformát helyezik egy szilárd alapra és erre a lemezt, majd az ólomot kalapálják. A veret hátoldalán fehéres, sárgás korróziós termék látható, ami az anyagvizsgálati eredmények alapján ólom volt. A kitöltő anyag közepén egy szegecses vesz körül (12. kép), ezzel rögzítették a bőrszíjon.

1.3. Lemezgömbcsüngős fülbevaló

Az ezüstgömbös fülbevalón jól látszanak a készítés nyomai, pontosabban a tárgyat alkotó elemek, mivel a korróziós folyamatok következtében elemekre esett szét (14. kép). A fülbevalót egy, a végein szabadon álló ezüstkarika, két darab ezüstlemez, amelybe négy-négy félgömböt préseltek, és két darab nagyobb félgömb alkotja. A karika nem tűnik húzott drótnak sokkal inkább kalapálás nyomai fedezhetőek fel rajta. Végei elkeskenyednek és nem szabályos kör alakú. A karikák alatt látható – erre a típusra jellemző – gömböket két lemezből állították elő, olyan módon, hogy négy darab félgömböt (14. kép) préseltek egy-egy ezüstlemezbe. A félgömbök ugyanolyannak mutatkoznak, ebből arra következtettek, hogy létezhetett egy pozitív forma, vagy egy gömb profilú poncoló és ólom-alap segítségével készítették el őket. Erre az enged következtetni, hogy a gömböcskék között nincs hátrahagyott vonal. Egy negatív forma esetében lenne. Illetve a nagy gömb készülhetett az ötvösségben

ma is használatos golyós verőszerszám és ankní használatával⁷ (13. kép).

Az elkészült elemeket ólom tartalmú lágyforrasztással rögzítették egymáshoz.

1.4. Gúlacsüngős fülbevaló

A fülbevaló több darabra tört a földben, így alkalman nyílt a tárgy belsejét is megvizsgálni mikroszkóp alatt. Kiderült, hogy ezt a tárgyat is több elem összeforrasztásával hozták létre. A fülbevalót egy nagy gömb, három kisebb gömb, egy áttört oldalú gúla, egy fedőlemez, három darab szegecselt sarokdíz, egy oldalain átfúrt cső és egy bronz karika alkotja. Az alsó nagyobb gömböt két félgömbből készítették el feltehetően rézből / bronzból, mert ahol előkerült az alapfém ott igen vörös színű, majd összeforrasztották (15. kép). A forrasztanyag lehet keményforrasztás, az illesztés pontos, a forrasztás vonala vékony és fehér ezüstös fényű.

A három darab kis gömbön készítményi módra utaló nyomot nem találtam, mert vagy viszonylag jó állapotú aranyozás fedte, vagy erősen károsodott az alapfém.

A gúla állapota lehetővé tette, hogy ennek az elemnek a keresztmetszetét is szemügyre vegyem. A gúla éleinek törésfelülete azt mutatja, hogy a térbeli háromszöget egy anyagból készítették, mivel a hátrahagyott két élnél az anyag folytonos és kanyarodik (16–17. kép), míg egy élnél a megfelelő szögűre alakított oldalak érintkezése látható. Itt az érintkezési felületek között vékony és eltérő színű anyag korróziója látható, feltehetően ez forrasztanyag volt (18. kép). Az oldalfalak profilja és az oldalfalakon látható gömbös díszítés, amely végigfut az élek mentén a tárgy belsejében is ugyanúgy megjelenik. Mindezekből arra következtettek, hogy a gúlát egy darabból préselték ki, feltehetően pozitív formával, mivel a gömbösor kívülről lágy vonalvezetésű. Negatív forma esetén a rajzolat kontrasztosabban jelentkezne. Végezetül áttörték, összehajtották és a találkozási felületek megmunkálása után összeforrasztották.

A fedelet egy lemezből készítették. Sarkait átfúrták és ide egy-egy darab csepp alakú dísz szegecseltek (19–20. kép). A lemez közepét szintén átfúrták, és erre a helyre egy csövet helyeztek, amelynek a végét szintén elkalapálták és ezzel rögzítették (21. kép). A cső oldalát átfúrták, ezen vezették keresztül a bronzkarikát. A karika anyaga szintén kalapálnak tűnik, nem pedig húzott drótnak, mivel keresztmetszetének alakja és átmérője változatos. Az üvegbetéteket valamilyen anyaggal

⁶ TAKÁCS 1986. 124–125.

⁷ LÁSZLÓ 1976. pp. 89–106.

rögzítették a helyükön. Az anyag ragacos és benzinben oldódik. Pontos meghatározása anyagvizsgálatot igényel. A későbbi vizsgálat érdekében a tárgy konzerválása előtt kiemelésre került.

1.5. Íjmerevítő agancslemezek

Daróczy Szabó László a Budapesti Történeti Múzeum archaeozoológusának személyes közlése alapján a lemezek gím- vagy dámszarvasagancsból készültek. A szarvasagancsból készült lemezek tisztítás után három jól kirajzolódó szerszámnyom volt felfedezhető:

- az egyik a lemezek hátoldalán futó párhuzamos vonalak
- a másik a lemez színoldalán, annak végein egymást keresztező vonalak
- a harmadik pedig az egyik markolatlemez szegélyén lévő apró vonalak (22. kép).

Első lépésként a lemezeket kifűrészték az agancsból. A fűrészelés feltételezett módját a markolatlemezen talált nyom tárja fel igazán. Ezen számtalan egymással párhuzamosan futó apró vonal látható. A párhuzamos vonalak még jelenthetnek egy fűrészlap használatát, azonban a vonalak egyszer csak ívéssé válnak (22. kép). Ezek nem származhatnak egyenes fűrészlaptól. Hasonló ívelt vonalakat, vagy egy fűrészkorong hagy maga után, vagy megfordítva a műveletet egy homorú eszköz. Ezt a lehetőséget kizártam, mivel egy homorú fűrészlap mozgatása, hogy íves vonalakat rajzoljon, igen körülményes lehet. Mindemellett az agancslemezen talált szerszámnyom nem egy szabályos körív, hanem egyik oldalt kerekesebb, míg másik oldalt nyújtottabb. Az a gondolatom támadt, hogy alkalmas eszköz lehet egy viszonylag elasztikus szerző, amelyet fűrészelés módjára mozgattak.

Felmerült bennem, milyen eszközök állhattak rendelkezésre akkoriban? A kísérleteimet csonton hajtottam végre. Első kísérletem alkalmával lenfonalat tettem próbára, de természetesen igen hamar alkalmatlannak bizonyult. Egy erősebb anyagot kerestem és sima rézdrótra esett a választásom. A rézdrót már alkalmas volt, de egy-két milliméter vágás után rendre elszakadt. Továbbfejlesztve az ötletet, próbát tettem sima rézdróttal, valamint csavart rézdróttal is úgy, hogy vízzel elkevert homokot tettem a vágási felületre. Ez az eljárás már hatékonynak bizonyult és viszonylag gyorsnak is. Eredményként hasonló apró vonalak jelentek meg a vágási felületen, mint az eredeti lemezen észlelhetők (23. kép).

A lemezeket megfelelő formájúra alakították. A kialakítást végezheték reszelővel, erre utaló nyo-

mot nem találtam, mivel a felületet simára csiszolták. A lemez hátoldalát és a végeiket bordázattal látták el. Ezeket nem egy folytonos mozdulattal alakították ki, hanem szakaszosan követve a formát. A mozdulat többszöri megismétlésére utal, hogy a vonalak véletlenszerűen metszik egymást. A két szerszámnyomot véleményem szerint kialakíthatta ugyanaz az eszköz, mivel a vonalak profilja ugyanolyan „V” alakúnak mutatkozik. Ezek után ragasztották fel az újra a lemezeket.

2. ANYAGVIZSGÁLATI EREDMÉNYEK

2.1. Mikroszkópos megfigyelések és kisebb tesztek

A feltárt nyomok a restaurálás előtti felvételek készítése közben és még az állapotfelmérés alatt is rejtve voltak. A következő fejezetekben ismertetek pár, a tisztítás és konzerválás közben észlelt fontos információt, amelyeket gyakran már csak a fémek korróziós termékei őriztek meg.

2.1.1. Egykori bőr jelenléte

2.1.1.1. „P” alakú felfüggesztőfülek

A felfüggesztő fülek belsejében a fém korróziója jól megőrzött olyan lenyomatokat, mineralizálódott anyagokat, amelyek fontos adalékként szolgálnak e tárgyak rögzítési módjához (24. kép). A bőrre utaló jegyeket fel lehetett ismerni, ilyenek voltak a bőr felületének egyenetlensége, a szőrtüszők és némi szőr jelenléte, azonban sajnálatos módon bőryanagot már nem találtam. Első gondolatom az volt, hogy a felfüggesztőfülek rögzítéséhez felhasznált bőrszalag szőrös bőr lehetett. Emellett szólhat, hogy:

- a korrózió szőrtüszőket, sőt szőrrre utaló szálat, szál töredékeket konzervált,

- a rögzítésre használt bőrszalag tejes mértékig lebomlott, nyomokban sem maradt meg a kardon. Az ásatási felvételeken sem észlelhető a föld elszíneződése a felfüggesztő fülek környékén, sőt a fülek igen messzire vándoroltak a kardtól, tehát a bőr hamar lebomlott. A bőrök sok tulajdonságát így az időállóságát, a cserzés módja is befolyásolja. A szőrös bőrök esetében a kikészítés során nincs mód tartósabb bőr előállítására, így a lebomlást előidéző hatásokra érzékenyebbek, így hamarabb semmisülnek meg.

Kissné Bendefy Márta konzultáció közben felhívta a figyelmemet arra, hogy nem feltétlenül jelenti az adott lenyomat a szőrös bőr jelentését. Utalhat egy nem megfelelően szőrtelenített bőrre is. A képek értékelése alapján elmondta, hogy

„vagy azért látszik ilyen jól a szőr, mert nem kémiai módszerekkel (meszezéssel) lazították és távolították el a szőrszálakat, hanem éles késsel lekapták (mintegy „leborotváltak”) azokat, vagy a másik lehetőségként, meszezést is alkalmaztak, de utána a szőrtelenítés nem volt tökéletes, és a szőrtüszőkben helyenként benne maradt a szőrszálak töve.”

A fentebb leírtak alapján annyi megállapítható, hogy a „P” alakú felfüggesztőfülek bőrt fogtak közre és mivel a kardon vagy annak közelében nem volt olyan maradvány, ami más rögzítésre utalna, megállapítható, hogy ezen tárgyakat bőrszíjjal rögzíthették a kardra.

2.1.1.2. Övveretek

Az aranyozott övveretek majdnem mindegyikén és egy ezüst vereten látható volt egy fekete vastag anyag, amely nem lehet kitöltő massa, mivel:

- a fekete anyagon több helyen a bőr felépítésére jellemző kusza rostköteget lehetett észlelni (25. kép),

- Kissné Bendefy Márta rámutatott, hogy egy szurok/kátrány-szerű kitöltő anyag nem megy át hosszú idő alatt sem nagymértékű változáson, ezért javasolta oldódási próba elvégzését.

A fekete anyagot benzinben és terpentiben is megpróbáltam feloldani. A próba sikertelen volt, az anyag nem oldódott. A fentebb leírtakból arra következtettem, hogy a veretek belsejében lévő anyag nem kitöltő massa vagy tenax, ahogy a szakirodalom említi, hanem a bőrszíz elanyagtalnodott maradványa. Erre utalhat még, hogy az oldódási próba után a fekete anyag körül fehér, ragacsos, viaszszerű anyag vált ki a tárgylemezen. Viasz nem lehetett a színe és olvadási hőmérséklete miatt. A méhviasz sárgás színű, és 65 °C-on olvad, azonban a kioldott anyag fehér volt, és már 40 °C-on cseppfolyós állagú lett. Feltehetően ez az anyag a bőr kikészítéshez, vagy zsírozására⁸ használt faggyú lehetett.

Az egyik kerek övveret hátoldalán a korrózió több, fent említett fekete anyagot megőrzött, melynek elektronsugaras mikro-analízise során a műszer többek között alumíniumot is kimutatott. A vizsgálatot végző Dr. Tóth Attila, az MTA Műszaki és Anyagtudományi Fizikai Intézet fizikusa elmondta, hogy a mért eredmény többnek mutatkozik annál, hogy a mintatartó tönk alumínium anyagának visszaszórt sugárzása lenne. Az alumínium-tartalom utalhat a bőr cserzési módjára. A fekete

anyagon, feltételezve, hogy bőrmaradvány, már korábban próbát végeztem a cserzési eljárás beazonosítására, azonban az nem járt eredménnyel. Kissné Bendefy Márta egy honfoglalás kori bőr cserzéspróbája esetében hasonló negatív eredményt kapott, azonban a fagyú kioldása után a teszt pozitív lett. Ezért a mintát egy órán keresztül benzinben áztattam, majd leittattam és megszáritottam, majd 2M-os ammónium-hidroxiddal oldattal cseppentettem meg. Az oldatot ezek után 1%-os alizaris-szulfonsav nátrium sójának oldattal megcseppentve lila csapadék volt tapasztalható. Az oldatot következő körben 2M-os ecetsavval megcseppentve a keletkezett csapadék egy része eltűnt, feloldódott, de több tartósan megmaradt. Ez annak a jele, hogy az anyag alumíniumot tartalmazott (26. kép).

A fentebb leírtak tapasztalatai alapján valószínűsíthető, hogy a fekete anyag egy timsós cserzésű bőr maradványa. Az ilyen módon készült bőroket később Európában „magyar bőr” elnevezéssel illették. Az ilyen típusú bőrt nem kémiai úton, hanem mechanikusan szőrtelenítették, leborotválták, így a szőrtüszőkben benne maradt a szőr töve. A bőr cserzését ezután timsós és konyhasó keverékével végezték, ami 3–4 napig tartott, ez igen gyorsnak számított a növényi cserzés 3–4 évével szemben. Az így elkészített bőr azonban a nedvességre igen érzékeny, ezért parázs felett faggyúval itatták át, ezzel tették vízhatlanná.⁹

2.1.2. Textil egykori jelenlétének nyomai

A földes lerakódások alatt a kioldódott fémsók hatására több helyen nemcsak lenyomatot, hanem anyagszerű textil maradványait lehetett feltárni. A textil szálainak és lenyomatának vizsgálatában Harazin-Szabó Krisztina, a Budapesti Történeti Múzeum textilrestaurátora volt a segítségemre.

2.1.2.1. Kardhüvely

A kardhüvely alsó, az eltemetett felőli oldalán a pengéből kioldódott vas korróziója nemcsak a fa konzerválásában játszott szerepet, hanem viszonylag nagy területen textil lenyomatot is megmentett (27. kép). A lenyomat lehet esetleg az öltözet egy részének anyaga.

A textillenymat tulajdonságai:

- szövéstípus: vászon
- szövéssűrűség: 12–14x14/cm²
- felhasznált szál sodrási iránya: nem felismerhető

⁸ Ipari faggyú biztonsági adatlapja alapján

⁹ MAGYAR NÉPRAJZ 1988–2002. pp. 282–284.

2.1.2.2. *Vascsat töredékek*

A csatokon a vas korróziója két helyen is textilanyagot konzervált (28–29. kép). Feltehetően ezek is az öltözék lenyomatai lehettek, mert hasonlóak a jellemzőik. A morfológiai jegyek vizsgálata során arra a következtetésre jutottunk, hogy a fonalak feltehetően lenből készültek (30. kép).

- szövéstípus: vászon
- szövéssűrűség: a kiemelt mintán 12x20/cm², a csaton 14x12–14/cm²
- felhasznált szál sodrási iránya: igen enyhe „Z” sodratú

2.1.2.3. *Kerek ezüstveret*

A vereten (á.sz.: 433.) található textil is lehet az öltözék része, a rostok rossz állapota miatt az anyag nem megállapítható. (31. kép).

- szövéstípus: vászon
- szövéssűrűség: 10–12x10–12/cm²
- felhasznált szál sodrási iránya: igen enyhe „Z” sodratú

2.1.2.4. *Bronzkarika*

A karika a koponya baloldalán a fej mellett volt a sírban. Ez a helyzete és mivel a textillenymat, a karika köré csavart vékony szalag képét mutatta (32. kép), a szalag pedig selyemből készült, arra következtetünk, hogy ez a tárgy akár a hajba fonott dísz is lehetett. Több kísérletet is végeztünk a szál anyag azonosításához.

Elsőként mikroszkópos megfigyeléseket tettünk. A vizsgálat során a szál különböző morfológiai jegyeit vizsgáltuk. A szál elég jellegtelen megjelenésű és sima felületű volt, ami a selyemszál jellemzője (33. kép). Égetési próbát is végeztünk, de mivel a minta igen kevés volt, így lángba nem helyezhettük. Az égetést egy izzásig felhevített hegyes fémpálcával végeztük el. A művelet során azt tapasztaltuk, hogy a szál hamu nélkül égett el és a fém pálcára tapadt, a szál felpöndörödött. Harmadik próbánk a fehérje kimutatást célozta. A kísérlet során 1%-os nátrium-hidroxid oldattal cseppentettük meg a mintát, majd egy kis idő elteltével 1%-os réz-szulfát oldattal. A fehérje jelenlétét lilás csapadék jelenléte jelezte volna. Ezt nem tapasztaltuk, de az jól érzékelhető volt, hogy a szál érzékenyen reagált a lúgos közegre, ami a fehérje alapú szál anyagokra jellemző.

A textillenymat tulajdonságai:

- szövéstípus: vászon
- szövéssűrűség: 22x20 /cm²
- felhasznált szál sodrási iránya: igen enyhe „Z” sodratú

2.1.3. *Forraszanyag vizsgálat*

A leleteken, több helyen felismerhetőek voltak a forrasztások helyei és a forrasztóanyag. A forrasztóanyag a földben eltöltött idő alatt teljesen korrodálódott, ezáltal az ezzel rögzített elemek szétestek. A vizsgálat során több helyről vettem forrasztóanyag és kitöltőanyag mintát. A minták mindegyikén ugyanazt az ólom kimutatási tesztet hajtottam végre, mivel azt feltételeztem, hogy lágyforrasztások voltak. A művelet során a mintákat 1:1 salétromsav oldattal cseppentettem meg, majd némi oldódási idő után 5%-os kálium-jodiddal cseppenttem meg az oldatot. Az ólom jelenlétét élénksárga csapadék jelezte.

Mintavétel helye	Színreakció eredménye
1. A markolatgomb bordázott peremének belseje	élénksárga csapadék
2. Felfüggesztő fül bordázott élének belseje	élénksárga csapadék
3. Lemezgömb–csüngős fülbevaló kis gömbjeinek belseje	élénksárga csapadék
4. Nagy szíjvég végére forrasztott	perem vörössárga csapadék
5. Egy övveret belseje és egy felfüggesztő kapocs oldala	vörössárga csapadék
6. Kontrollminta a. Sn 25% - Pb 75%	élénksárga csapadék
7. Kontrollminta b. Sn 75% - Pb 25%	vörössárga csapadék

I. táblázat *Forraszanyagok színreakciói*

Érdekes színbeli eltérés mutatkozott az ezüstműből készült tárgyakon talált forrasztóanyag és az övdíszítményeken talált forrasztóanyagok között. Az volt a gondolatom, hogy ez utalhat a forrasztóanyag ötvözetének összetételére. Nem számszerűsített, csak viszonyított arányára, hogy feltehetően egyikben több, míg a másikban kevesebb az ólomtartalom. Ezért elvégeztem kontrollmintákon is a kísérletet, az eredmény hasonló lett. Azonban a Dr. Járó Mártával való konzultációk sora után az körvonalazódott, hogy a tapasztalt eredmény ellenére a kísérlet nem alkalmas mennyiségi következtetések levonására. Emellett szólhat az is, hogy a forrasztóanyag minták, mint korróziótermékek egy sor más anyag termékét is magukba foglalják – példa a sokkomponenses összetételre az 5.2. fejezetben olvasható. A bizonytalanságok miatt a fenti közlésem csak a tapasztaltakat tartalmazza.

2.1.4. *Fafaj azonosítás*

A fafaj beazonosítását Dr. Tuzson Eszter a Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátor Tanszék-

ének munkatársa végezte. Megállapította, hogy „A minták anyaga igen rossz állapotú, erősen gombabontott, ezért az anatómiai jegyek nehezen láthatóak, emiatt a faanyag csak nemzetségnévig határozható meg. A fent leírt azonosító bélyegek alapján a vizsgált faminta anyaga: Tölgy – Quercus sp.” (A teljes jegyzőkönyvet mellékletként közlöm.)

A kardhüvely faanyagának pontos meghatározására már nem volt mód. Ha azt feltételezzük, hogy a kard már a Kárpát-medencében készült – bár ennek nincsen bizonyítéka – az Európában honos 20–24 tölgyfaj és alfaj közül 7 faj jöhet számításba. A mesterségesen betelepített fajok nélkül 5 tölgyfa faj őshonos a Kárpát-medencében. Feltehetően ezek egyikéből készítették a kardhüvelyt.

- Kocsányos tölgy (*Quercus robur*)
- Kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*)
- Erdélyi kocsánytalan tölgy (*Quercus polycarpa* Schur)
- Molyhos tölgy (*Quercus pubescens*)
- Csertölgy (*Quercus cerris*)¹⁰

2.2. Nagyműszeres vizsgálatok

A diplomamunka kapcsán a leletegyüttesben lévő több fémalkatrész nagyműszeres vizsgálatára adódott lehetőség. Az övvereten lévő aranyozott ezüsthóliát és a kerek ezüstveretek hátoldalán

nyozás. Az eredmények kiértékelésében Dr. Járó Márta volt segítségemre. Az aranyozott részen nemcsak a tisztított arany felületet, hanem a tisztítatlan is meg lett mérve (34. kép). A mérés alapján az aranyat túziaranyozással vitték fel az ezüsthólia külső felületére, erre utal a vizsgálat során mért higany jelenléte. A mérések mutattak némi ezüstöt is, ami a vékony aranyrétegen keresztül is bemérődhetett, de a túziaranyozás során a higany közvetítésével akár beötvöződhetett az aranyba. Ennek ellenére színaranynak tekinthető a felületen lévő réteg. A korrózióval borított részeken magas ón, ólom és réz értékek jelentek meg. A veret belsejében megtalálható anyagok vándoroltak ki a talajban lezajlott folyamatok következtében a veret felszínére és kristályosodtak ki, mint korrózió. A réz a veret alapanyagából, az ón, ólom pedig a veretek rögzítésére szolgáló kapcsok forrasztanyagából.

Az ezüst fólia nagyobb mennyiségű aranyat és ingadozó mennyiségű rezet tartalmaz. Az arany jelenléte eredhet egy rosszul elvégzett leválasztásból is. Ebben az esetben, ha egy ezüst és arany ötvözetét feltételezhetjük, körülbelül 85–86% az ezüst és 13–14% körüli az arany. A réz mennyisége ingadozó, feltehetően van benne, de nem jellemző. Esetleg fizikailag nem megfelelően távolították el egy aranyozott ezüst felületéről az aranyat, így szinte színezüstnek tekinthető a fólia.

Spectrum	C	O	Mg	Al	Si	P	S	Fe	Cu	Ag	Sn	Au	Hg	Pb
au-1	0,00	2,78	0,37	0,60	-	-	-	0,84	1,55	2,65	2,04	84,00	5,18	-
au-2	6,07	9,88	1,20	2,21	2,28	1,06	0,57	2,34	21,08	2,57	29,91	8,01	-	12,82
au-3	8,98	13,64	0,87	2,63	2,17	0,53	0,31	2,09	14,19	2,32	32,83	8,41	-	11,03
ag-4	0,47	6,61	-	3,75	2,61	0,35	-	2,16	5,50	67,90	-	10,65	-	-
ag-5	0,28	8,28	-	4,61	2,36	0,61	-	2,46	6,43	64,20	-	10,77	-	-
ag-6	0,03	9,28	-	3,04	0,99	0,83	-	1,92	10,04	62,85	-	11,03	-	-

lévő, már korrózióvá átalakult anyagot elektron-sugaras mikro-elemanalízis (SEM-EDS) segítségével vizsgálta Dr. Tóth Attila az MTA-MFA fizikusa.

A markolatgomb forrasztanyagát, a „P” felfüggesztőfül forrasztanyagát és bordázott keretének felületi vizsgálatát, valamint a nagy szíjvég forrasztanyagát, az övveret alapanyagát Kovács Árpád mérnök tanár vizsgálta a Miskolci Egyetemen. A vizsgálat szintén pásztázó sugaras mikroszkóppal (SEM) és elektronsugaras mikro-elemanalízissel (SEM-EDS) történt.

2.2.1. Övveret

A vizsgálat során mérésre került az aranyozott ezüsthólia alapanyaga és a külső felületén lévő ara-

II. táblázat Az ezüsthólia külső (au-1,2,4) és belső oldalán (ag-4,5,6) mért anyagok

2.2.2. Kerek ezüstveret

A kerek ezüstveretek hátoldalát vastag sárgás-fehér korróziós termék töltötte ki. Első szemrevételezés után tűnt fel, hogy ez szerves egységet képez a tárggyal és nem hasonlít ráakodott földes szennyeződésre. Felmerült bennem, hogy esetleg kitöltő, megerősítő anyag lehetett, mivel maga az ezüstlemez igen vékony (35. kép). A mérések során ez bizonyossá vált ugyanis a korróziós termék nagy mennyiségű ólom jelenlétet mutatta. Ez azt jelenti, hogy a veretek belsejét ólommal töltötték ki préselés után, és ezzel együtt rögzítették azokat a szegecseket, amelyek segítségével a szíjra helyezték őket.

¹⁰ MORE-FITTER 1990. pp. 116–130.

Spectrum	C	O	Mg	Al	Si	P	K	Ca	Fe	Cu	Ag	Ba	Pb
back_1a	8,17	6,97	-	1,37	1,15	-	-	1,03	1,44	1,38	6,53	-	71,96
back_1b	0,87	21,09	1,70	6,18	7,63	0,18	1,06	11,17	4,59	1,72	0,94	1,57	41,30
back_1c	2,66	19,18	2,06	3,76	4,15	1,55	0,71	5,01	2,33	1,53	2,34	-	54,70
back_2	2,41	32,15	1,50	4,43	10,57	4,85	1,26	19,88	4,16	1,71	0,92	-	16,17
back_3a	7,27	6,30	-	1,24	0,46	-	-	2,89	1,20	1,41	2,02	-	77,22
back_3b	7,03	5,75	-	1,71	0,60	-	-	1,01	1,04	0,99	2,01	-	79,86

III. táblázat A kitöltésben mért anyagok

2.2.3. Övveret alapanyaga

Az alapanyag színe világosabb vörösnek látszott, mint a vörösréznel megszokott. Ebből kifolyólag felmerült bennem, hogy esetleg tartalmazhat más ötvöző anyagot is, esetleg ezüstöt, ahogy a T. Bruder Katalin által restaurált maglódi veretek estében. Azoknál az alapfém vizsgálata során réz és ezüst 50–50%-os ötvözetét alapították meg.¹¹

Esetünkben a mikro-elemanalízis vizsgálat más eredményt hozott. Nehéz volt az alapfém rétegéig eljutni, bármennyire is fényesnek tűnt a feltárt terület, a mérés során egyértelművé vált, hogy a mért terület nem fémes, hanem korróziós termék. Kovács Árpád azonban annyit megállapított, hogy minél mélyebben fekvő területeket mér, annál jobban csökken az ón mennyisége és ezüst jelenlétének semmi nyoma nem volt. A mérési eredmények és a tapasztaltak alapján megállapítható, hogy az alapfém vörösréz, vagy esetleg maximum 5% ón tartalmú bronzlemez lehet. Az alapfém, színének egyik oka lehet, hogy a bronz esetében az óntartalom befolyásolja a vörösréz színét, minél magasabb, annál világosabb, sárgásabb, kevésbé vörös lesz az ötvözet megjelenése.¹²

2.2.4. Forraszanyagok

A forraszanyag minták mérése során kapott eredményekből körvonalazódott, hogy ugyan van eltérés az összetételük között – ami a cseppanalízis alapján felmerült –, de messze nem olyan, mint amire számítani lehetett. Az ezüst és az aranyozott veretek forraszanyagának ólomtartalma nem tér el számottevően, azaz nem olyan mértékben, mint a cseppanalízisnél a kontroll minták esetében. Összetételük tehát feltehetően ugyanolyanának tekinthető. A nagy szíjvégen talált forraszanyag az, ami magas ón- és jelentős mennyiségű cinktartalmával eltér a többi vizsgált mintától. Felmerülhet, hogy mindegyik lágyforrasz azonos ötvözetű volt, csak a nagy szíjvégnél, egy vi-

szonylag védett helyen – a szíjvég pereme alatt – megmaradt a korrózió folyamatok ellenére is eredeti arányában a lágyforrasz. Nem keveredett nagymértékben más anyagok korróziós termékeivel. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a forraszok magas óntartalmúak voltak. A nagy szíjvég esetében a cink valamilyen szennyeződésként van jelen vagy esetleg tudatos ötvözős eredménye. A cink jelenléte és magas értékének oka további vizsgálatot igényel.

Lágyforraszok ötvözet (feltételezett kétkomponenses ötvözetnél)	
Nagy szíjvég	Sn 96% – Pb 4%
Övveret felfüggesztő kapocs	Sn 88% – Pb 12%
Markolatgomb pereme	Sn 78% – Pb 22%
„P” alakú felfüggesztőfűl pereme	Sn 85% – Pb 15%

IV. táblázat Forraszanyagok feltételezett összetétele

A következő tapasztalat az volt, hogy, mint korábban a kerek ezüstveret hátoldalán található korróziós terméknél, olyan tárgyaknál, amelyek kapcsolatban állhattak bőr alkotórészekkel (felfüggesztőfűl belseje, markolatgomb belseje, övveret belseje) a mérések során alumíniumtartalom mutatkozott. Mind a három esetben a forraszanyag a tárgyak belsejéből származott. Ez a vizsgálati eredmény is alátámasztani látszik azt a felvetést, hogy a felhasználásra került bőrök timsós cserzésűek lehettek. A mérések közben felmerült, hogy az alumínium esetleg a földből került oda, mint szennyeződés, de több esetben – a kerek ezüstveretnél, az övveretnél és a markolatgombnál – túl magas értékek jelentek meg. Másrészt a sír környezete homokos, laza szerkezetű talaj volt és ez talán a talajszennyeződés ellen szól, mint az is, hogy a nagy szíjvégnél és az egyik övveret külső felületén nem jelentkezett alumíniumtartalom. Abban az esetben, ha a talajból került volna oda az alumínium, akkor a mérések során minden esetben kimutatható kellett volna, hogy legyen.

¹¹ T. BRUDER 2005. pp. 77.

¹² PALLAS NAGY LEXIKONA, Bronz

Elemek	Wt %	At %
C	5,08	15,49
O	25,39	58,17
Si	0,86	1,12
Pb	1,57	0,28
Ag	5,9	2
Sn	48,06	14,84
Ca	1,65	1,51
Cu	9,23	5,32
Zn	2,27	1,28
Összesen	100,00	100,00

V. táblázat A nagy szíjvégről származó mintánál mért elemek

Elemek	Wt %	At %
C	6,02	20,03
O	16,63	41,55
Al	3,04	4,51
Si	1,05	1,49
Pb	8,48	1,64
Cl	4,59	5,18
Ag	15,92	5,9
Sn	29,73	10,02
Ca	1,48	1,47
Cu	13,06	8,22
Összesen	100,00	100,00

VII. táblázat A markolatgombról származó mintánál mért elemek

2.2.5. „P” alakú felfüggesztőfül bordázott keretének felületi vizsgálata

A felfüggesztőfül peremének elektronmikroszkopos vizsgálata (36. kép) sajnos nem pontosította azt az elméletet, hogy hogyan készülhetett. A felszínről készült felvételeken nem jelentkezett több információ, mint amit sztereómikroszkóppal is érzékelni lehetett. A tárgy felületén szerszám- és feltehetően elhibázott munkafolyamatok nyomai rögzítődtek. A tárgy rekonstrukciós kísérletét a 3.2. fejezetben közlöm.

3. KÉSZÍTÉSTECHNIKAI REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETEK

3.1. Préselés

Készítéstechnikai kísérletem a préselés technikájának megfejtesére, pontosítására irányult. Így az öv

Elemek	Wt %	At %
C	36,65	60,88
O	23,14	28,86
Mg	0,37	0,31
Al	1,1	0,82
Si	1,75	1,25
P	0,8	0,52
Pb	3,26	0,31
Ag	0,34	0,06
Sn	24,7	4,15
Ca	1,78	0,89
Fe	0,89	0,32
Cu	5,21	1,64
Összesen	100,00	100,00

VI. táblázat A kapocsról származó mintánál mért elemek

Elemek	Wt %	At %
C	8,58	26,28
O	20,69	47,56
Al	0,81	1,1
Si	0,97	1,27
Pb	8,39	1,49
Ag	3,19	1,09
Sn	46,82	14,51
Ca	1,26	1,15
Fe	2,07	1,36
Cu	7,22	4,18
Összesen	100,00	100,00

VIII. táblázat A felfüggesztőfül peremnél mért elemek

díszítményeire, azon belül is egy álcát az eredetihez közeli elkészítését szerettem volna modellezni.

Azért tartom fontosnak a hasonló tapasztalati úton megszerzett ismereteket, mert:

- igazolhatnak elméleti felvetéseket,
- éppen ellenkezőleg, cáfolhatják azokat és elvezethetnek egy pontosabb megfejteshez,
- értékes információkkal gazdagíthatnak egy hipotézis. Egy addig, elméletben létező állítást kiegészíthetnek, és együtt pontosabb, az eredeti készítési módszerhez közelebbi megfejtesrel szolgálhatnak.

Kísérletem első lépése máris fejtörést okozott. Miből készült az alapmodell és milyen módon állították elő a présformát?

A szakirodalom gyakran utal fa vagy ólom mesterdarab modellre. Számos motívum előállítható fában is, itt elsősorban azokra gondolok, amelyek mintázata kialakítható az alapanyag vésésével.

Azonban a munkámhoz kapcsolódó gyöngysor mintás vereteknél a fa alapra nehézkes – a próbáim alapján – kerek, kiemelkedő gyöngysort faragni. A vereteket szegélyező nagy gyöngysor nehézkesen, de még kivitelezhető, az apró granulációt imitáló sor már kevésbé. Kialakítható több anyag keverésével, pontosítva, a megfaragott fa alapra viaszból rámintázták a gyöngyöket, de ez kevésbé élet-szerű. Egy fa modell alkalmazása esetén egy homoköntéses eljárás valószínűsíthető.

A mintázási kísérletekből arra a megállapításra jutottam, hogy ezt a típust viaszból mintázták meg, így ezek a díszítő elemek könnyebben kivitelezhetőek (38. kép). Az öntésüket megoldhatták viaszveszejtésessel, de akár homoköntéssel is. A viaszveszejtéses öntés ellen az szól, hogy öntőforma töredék leletek hiányoznak az avar kori leletek közül, vélt öntésre használt homokot, azonban találtak egy későavar korról egyidős lelőhelyen¹³. Kísérletem során viaszveszejtéses öntést alkalmaztam. A viaszból való megmintázás feltételezését egy Erzsébetvárosból előkerült bizánci típusú bronz présforma képének megfigyelése is igazolhatja (37. kép). Azonban ez egy darab lelet és az általánosítás talán túlzó. A viaszból való megmintázás mellett szól az elkenődött él, az általam készített viaszmintán és a leleten egyaránt. A viaszlap kivágása után megkezdtem a motívumok kialakítását. A mintázás befejezése után észleltem a hasonlóságot. A leleten a középső térrész ékmintáján is látható egy-két elnyomódás, amit szerezhetett viaszból való megformálás közben. A homoköntés technikájára, szintén a leleten, annak egy-két részlete utalhat, de ellene is szólhat, hogy öntési varratot¹⁴ nem észleltem. Szeretném kihangsúlyozni, hogy a fentebb leírtak elméleti fejtegetés következményi, a bővebb és hiteles érdemlő bizonyítása vagy cáfolása egy külön kutatást igényelne.

Az kiderült a kísérletek során, hogy ólomágyon préselhetek, de nem a rézlemezzel együtt. Az első próbám alkalmával a kilágyított rézlemezzel együtt préseltem, és a bronz mintázata eltompult. Másodsorra öntöttem egy vastag ólom alapot – a kunszentmártoni vaskeretes ólomlethez hasonlóan – először abba kalapáltam bele a bronz modellt rézlemez nélkül. Az ólom a bronz mintázatának kopása nélkül felvette a részleteket. Miután létrejött a negatív mintám is a kilágyított rézlemezzel ráfektettem az ólomra és a bronzal együtt présel-

tem meg. A mintázat tökéletesen kirajzolódott és a bronz sem kopott meg (39. kép).

A megnyomott mintát, egyik oldalán aranyozott ezüsthóliával vontam be. Ma a tűziaranyozás kivitelezése igen körülményes eljárás, mivel a folyamat során erősen mérgező higanygőzök távoznak a felületről. Ezért mozgóanódos eljárással vittem fel az ezüst külső felületére az aranyat. Az első próbaveretnél az kiderült, hogy a ma használatos 925 ‰ finomságú ezüstlemez nem alkalmas préselésre és beburkolásra, még lágyítás ellenére is rideg maradt a fólia és visszahajtogatás közben elnyomta az alaplemezt vagy repedezett, eltört. Az eredeti fólián mért arany mennyiséggel való ötvöztetésre nem volt mód, de színezüst előállítására igen. Miután előállítottam a színezüstöt, a második próbánál a fóliát már ebből készítettem el. Ez a fólia kellően képlékeny volt és a szélek könnyedén visszahajthatóak maradtak préselés után is. Minde mellett a fólia nem szakadt ki, préselés közben (40. kép).

A mérések alapján az eredetihez közeli lágyforraszt készítettem (Sn 85% – Pb 15%) és rögzítettem a felfüggesztő kapcsot. A forrasztanyag könnyebb terüléséhez és kötéséhez folyósító szerként fenyőgyantát alkalmaztam. Ennek alkalmazására az avar korban azonban semmi nem utal. Azonban valószínűsíthető egy ilyen anyag, mert egy gyors tesztsor alkalmával próbára tettem a forrasztást gyanta nélkül. Még abban az esetben sem terült és alakított ki kötést rendszeren, amikor fémtiszta felületet alakítottam ki hántolóval. Arra sincs egyértelmű válasz, hogy a melegítést milyen módon végezték. Így egyik esetben láng felett, másik esetben pedig felhevített vaspálcával végeztem a forrasztást, harmadik esetben pedig faszélen. Mindegyik lehetőség elképzelhető. A szíjra való felfüggesztést az eredeti álcatok némelyikén még részben észlelhető alátéttel, kerek átlukasztott rézkorongokkal oldották meg, majd a kapocs végét elkalapálták.

3.2. A „P” alakú felfüggesztőfél bordázott pereme

A bordázott perem – bármennyire is egy kis tárgyról van szó – készítési módjának megfejtése igen sok fejtörést okozott.

A tárgy felületén a bordák belsejében különböző erős karcolódásokat lehetett érezni. Ezek a karcolások utalhatnak a készítéstechnikára. Első gondolatom az volt, hogy a tárgyat préseléssel állították elő egy negatív forma segítségével. A szakirodalom-

¹³ BÍRÓ-SZENTHE 2011. pp. 155–156.

¹⁴ Öntési varrat akkor alakul ki, ha két- vagy többrészes öntést alkalmaznak. Az illesztési felületek mentén az öntvény kisség kifolyik.

ban nem fedeztem fel negatív présformák vasból vagy acélból elkészített változatát, kőből, csontból készítettet azonban igen. Ennek folyományaként magam is kőből – tardozi mészkő – készítettem ilyen negatívot. Azonban a kő nem bizonyult elég ellenállónak és leginkább megrepedezett, de volt, hogy le is tört belőle kalapálás közben, a kilágyított vörösréz ellenére is.

Másrészt ellene szól az is, hogy:

– a kard többi szerelékén is található bordázott fémszalag, amelyek kis vonalai megegyező méretűek, szélességük (41. kép).

Ez azt feltételezheti, hogy mindegyik típusból létezett negatív kőforma, vagy a kis bordákból volt egy típus, amin egy kis bordasor kialakítása után egyszerűen arrébb tették a fémlemezt és megismételték a préselést, így hozva létre több sorból álló kisméretű bordákat.

Kísérleteim során nehéz volt egyenesen tartani a fémszalagot a kőformán. Ilyen kiemelkedő minta esetében nincs, ami irányba tartsa a fémlemezt. Mivel az erős kalapácstüéseket kerülni kellett, az apró ütések hatására a szalag el-elmozdult. A vonalak szellemképesek lettek, megjelenésük nem hasonlított az eredetire.

A mintát be is sülyeszthették a kőbe, azonban ez esetben csak egyféle minta állítható elő azon, nem alkalmas az ismétlésre.

A préselés nem ad magyarázatot a felületen talált éles karcokhoz (42. kép). Mert egy préselt szalagot már nem szükséges ilyen durva eszközökkel megmunkálni.

Második gondolatomban pont ezekből a karcokból következett, hogy maga a vonal jelzi a készítési módot. Jobban szemrevételezve a fémszalagot, az egyik vastag vonal külső szélén megismétlődnek azok a karcok, amiket a vékony bordák között lehetett érzékelni. Ez azt is feltételezheti, hogy sorolható volt a mintakészítő eszköz. Ezt támasztja alá, hogy a felfüggesztőfül peremének bordái olyanok, mintha a kardkopotató peremének egy szakasza lenne. Tehát feltételezhető, hogy nem fémszalagból készítették ezeket a bordázott díszeket, hanem lemezből.

A felületen lévő nyomok egy helyen kiemelten fontos adalékot tartalmaznak a szerszámhoz, amittől származnak. Itt a bordák közti részeken három vonal – vagy ezek többszöröse egymás mögött – egy irányba tart és egymással párhuzamosan helyezkedik el. Következésképpen valamilyen háromágú szerszám nyomai lehetnek. Készítettem háromfogas vésőt és kaparószerszámot, azonban a velük végzett mintakialakítási próba

nem sikerült, a vonalak és karcok képe teljesen más megjelenésű volt. Amennyiben egy háromágú, több sor foggal rendelkező szerszámot feltételezünk, kialakulhat a mai ráspolyhoz hasonlító szerszám is. Egy ilyen szerszám megléte az avar korban elképzelhető, mert az avar ötvössírok leletei között több reszelő is került elő, és amennyiben azok előállítását ismerték, egy ráspolyszerű fogazást is előállíthattak. A két típus előállításának ugyan az a módszere. Mindkettő esetében vésővel és kalapáccsal ütik fel a fogakat a szerszám felületére.

A bordázott peremen két, vagy esetleg három sor vonal látható biztosan, ezért előállítottam egy ilyen reszelőt (43. kép). Az ezzel készült bordák hasonlatosak lettek, és az eszköz több ismétlődött minta előállítására alkalmas. A vastag vonalak előállítását nagyobb egység kihagyásával érték el. Feltehetően a perem felső felületén a kialakítás módja azért nem látszott már, mert megmunkálhatták finomabb szerszámokkal – hiszen a bordák teteje lekerekített, valamint a perem hátoldalán láthatóak voltak finomabb szerszámnyomok – majd felfényesíthették. Ezt bizonyíthatja, hogy a kísérletem vizes homokkal fel lehetett fényesíteni a felületet és eltűntek a kiemelkedő részek karcosodásai (44. kép).

A fentebb leírt eredmény egy logikai sorrend következménye és nem kijelentés, hogy egy ilyen szerszám létezett, és azzal készült a bordázott minta.

ÖSSZEFOGLALÁS

Remélhetőleg sikerült azt a gondolati folyamatot érzékeltetnem, amely egy régészeti lelet restaurálásával kapcsolatban létrejöhét. A helyesen megválasztott módszerek, amelyek a tárgy állapotából az azt alkotó anyagokból adódnak, segítenek a hasznos és fontos információk felszínre hozásában és megőrzésében. A dóri avar kori sírleletek alkalmas adtak arra, hogy olyan szempontok érvényesüljenek restaurálás közben, amelyeknél a tárgyak állnak a középpontban.

Ugyan a megválasztott módszerek nem tökéletesek és a restaurált leletek érzékenyebbek a nem megfelelő környezeti paraméterekre, de a korábban ismertetett anyagvizsgálati és kísérleti eredmények vagy a restaurált kard megjelenése jól példázza ennek a hasznosságát. A kard a kezelések után egy hiteles képet ad annak korabeli megjelenéséről és bemutatható, valamint a későbbiekben is tanulmányozható maradt.

IRODALOM

- BALOGH-WICKER 2012 BALOGH Csilla – WICKER Erika: Avar nemzetségfő sírja Petőfiszállás határából. In: Thesaurus Avarorum : Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Vida Tivadar (szerk.). Budapest, 2012., p. 551–579.
- BÍRÓ-SZENTHE 2011 BÍRÓ Csaba – SZENTHE Gergely: Öntéstechnikai vizsgálatok késő avar kori bronztárgyakon (sorozatok modellezése és sokszorosítása). Régészeti füzetek 4. (2011), p. 155–156. (Libelli Archaeologici SerNov., 4)
- BRUDER 2005 T. BRUDER Katalin: Maglódi avar sír leleteinek restaurálása. Múzeumi Műtárgyvédelem 30. (2005), p. 77.
- JANKÓ 1930 JANKÓ László A pápai avar kori sírleletek. Arhaeologiai Értesítő 44. (1930), p. 124–141.
- KOVÁCS 2001 KOVÁCS Petronella: Festett felületek tisztítása. In: ISIS – Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 1. Székelyudvarhely, 2001. p. 56.
- LÁSZLÓ 1976 LÁSZLÓ Gyula: Avar fejedelem sírja Bócsán. Cumania 4. (1976), p. 89–106.
- MAGYAR NÉPRAJZ Magyar Néprajz 3. Kézművesség. Magyar bőr- és lábbelikészítés. Budapest, 1988–2002. p. 282–284.
- MORE-FITTER 1990 MORE, David – FITTER, Alastair: Fák. Budapest, 1990² p. 116–130. (Fürkész könyvek)
- PALLAS Pallas Nagy Lexikona. „Bronz”
- TAKÁCS 1986 TAKÁCS Vilmos: Theophilus Presbyter, A különféle művességekről. Budapest, 1986. p. 108–109., p. 124–125..

METHODOLOGICAL COGITATION CONCERNING
AN AVAR AGE GRAVE FINDING
OR WHEN DOES AN ARTEFACT YARN

Hopefully I was able to draw a picture of the thought process that the restoration of an archaeological finding can create. The carefully chosen methods, based on the condition and materials of the item, can help to bring useful and important information to the surface and in preservation. The Avar age grave finds from Dör gave an opportunity to a different point of view to prevail during the restoration process, in which the items were in focus.

Although the chosen methods are not perfect and the restored findings are more vulnerable to inappropriate environmental parameters, the aforementioned results about the material testing and experiments or the appearance of the restored sword well exemplifies its importance. The sword, after the treatments gives an authentic picture about its former appearance, and it remained presentable and studied.

1.

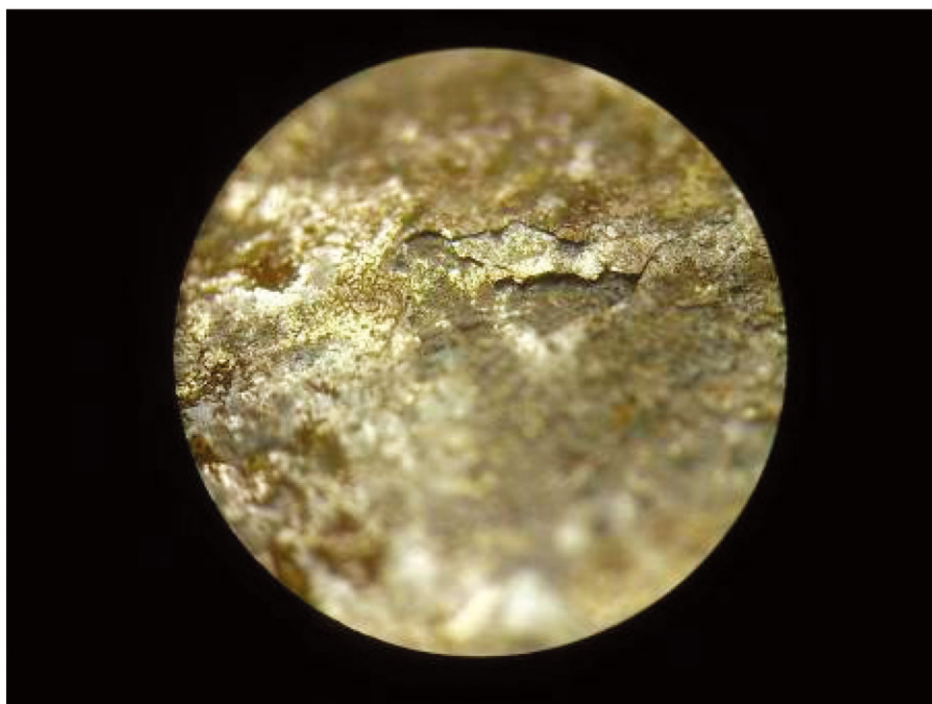
2.

1. kép. A sír leletei restaurálás előtt
Fig. 1. Grave goods before restoration

2. kép A kardkoptató végződése, erősen töredezett fa- és ezüstrészek, valamint az erősen korrodált réz végződés
Fig. 2. Scabbard chape

3.

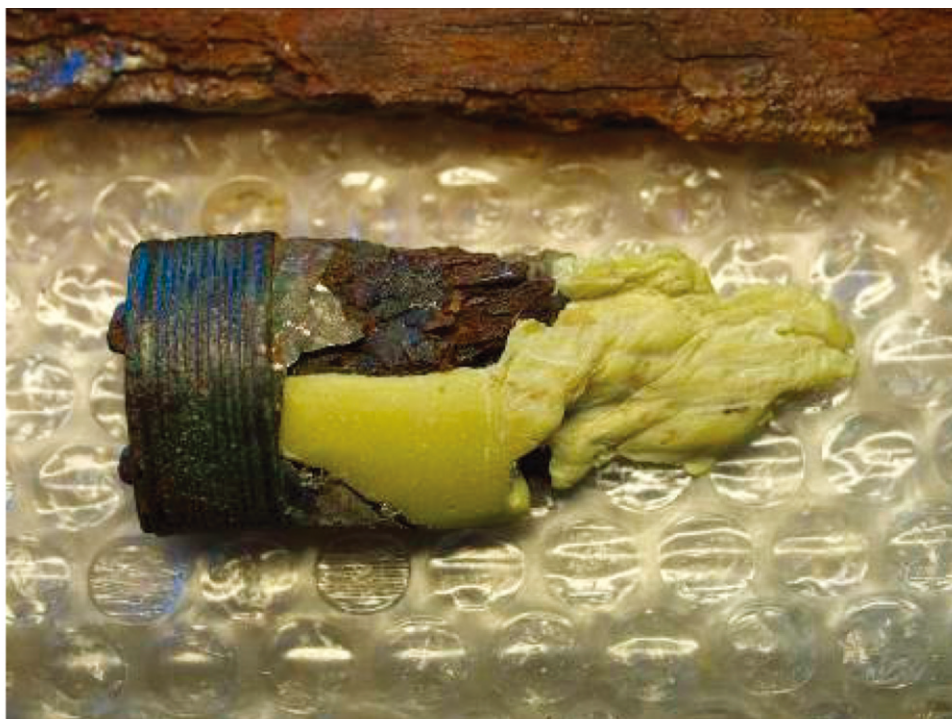
4.

3. kép Tisztított és részben szilárdított famaradvány, felfüggesztő szíj lenyomata
Fig. 3. Cleaned wood remnant, print of suspension belt

4. kép. Lemezesen szétvált gyenge felületű ezüstlemez mikroszkópos felvétele
Fig. 4. Microscopic photo of a laminated silver sheet

5.

6.

5. kép. Famaradványok szilárdítása injektálással

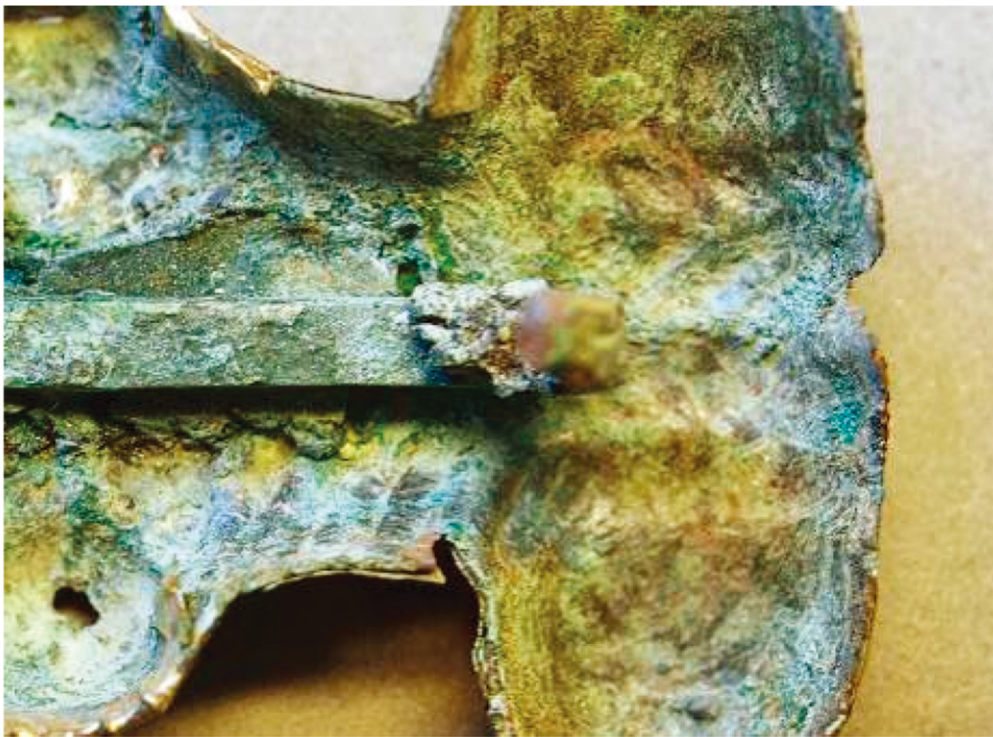
Fig. 5. Consolidation of wooden remnants by injection

6. kép. A kardkoptató végébe befaragott kiegészítés

Fig. 6. Supplement carved into the scabbard chape

7.

8.

7. kép Ólom alátét, Kunszentmárton

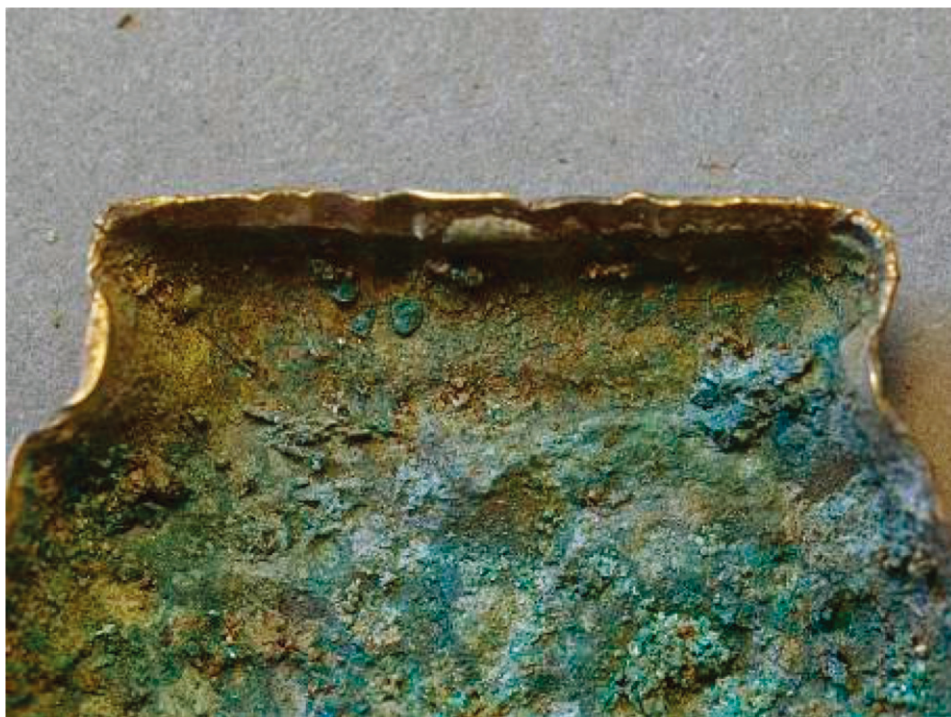
Fig. 7. Lead pad / washer

8. kép Belső felületen erősebben megjelenő mintázat, valamint a felforrasztott rögzítőkapocs

Fig. 8. Pattern appearing on the inner surface and the soldered fastener

9.

10.

9. kép Gyűrődések az aranyozott ezüsthálán

Fig. 9. Creases on the gilded silver foil

10. kép A veret belsejébe visszahajtott ezüstháló

Fig. 10. Fastener soldered on the inside

11.

12.

11. kép Kerek ezüstveret részlete, és a vékony ezüst fólia mintázatát követő ólom kitöltés
Fig. 11. Part of a round silver stamp, and lead filling

12. kép Kerek ezüstveret hátoldalán látható ólom kitöltés és az általa rögzített stift
Fig. 12. Lead filling and stick on the reverse of the round silver stamp

13.

14.

13. kép Bizánci ankni, 5-7. század

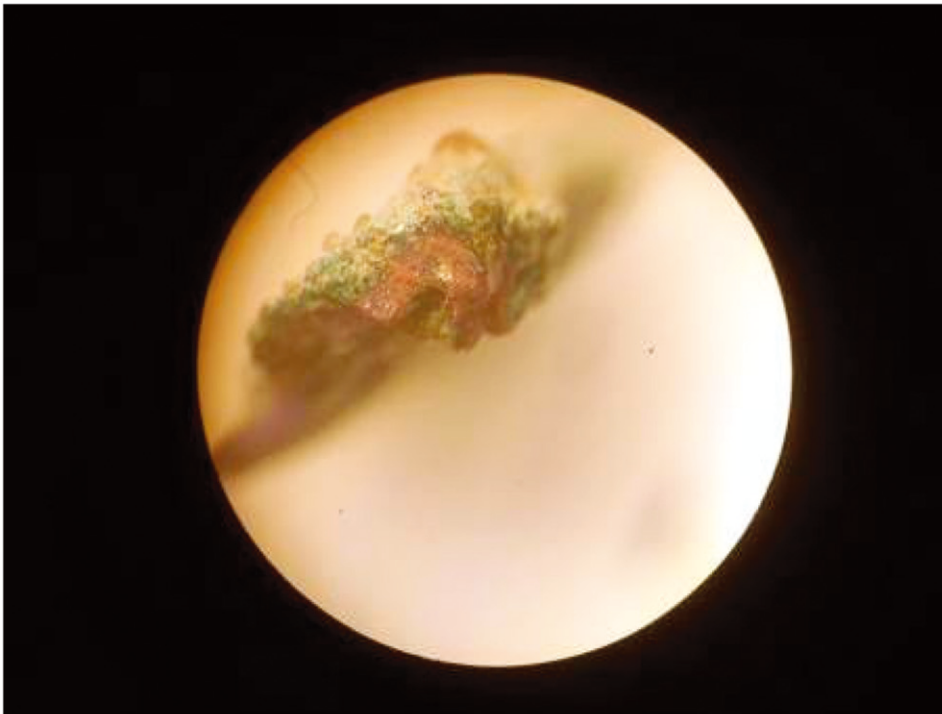
Fig. 13. Byzantine ankni

14. kép A elemeire szétesett fülbevaló

Fig. 14. Earring fallen apart

15.

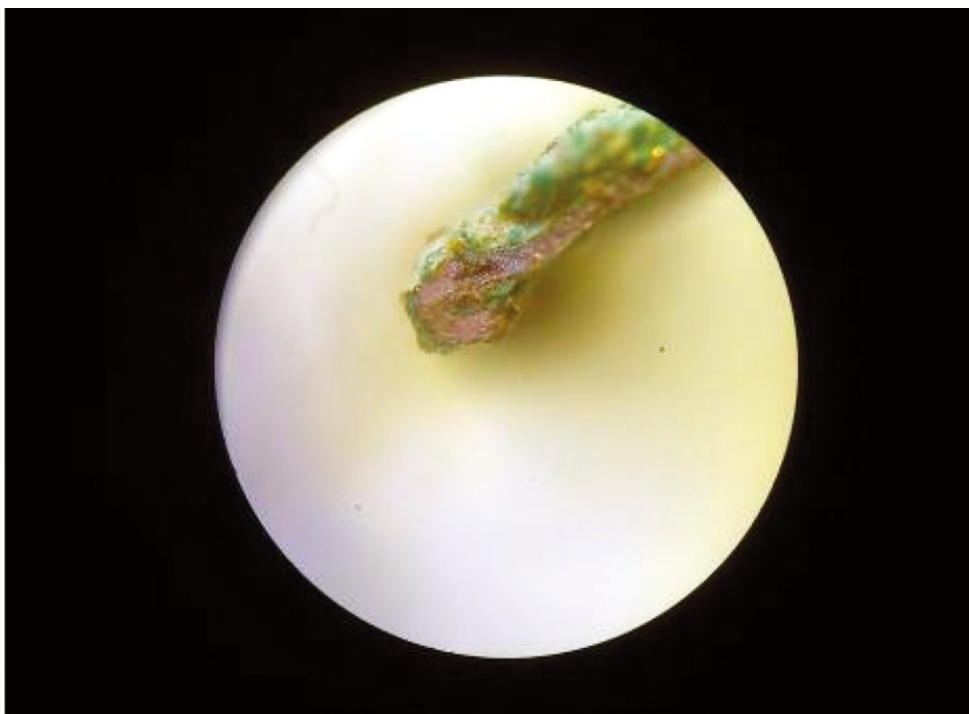
16.

15. kép A nagy gömb és annak forrasztási vonala

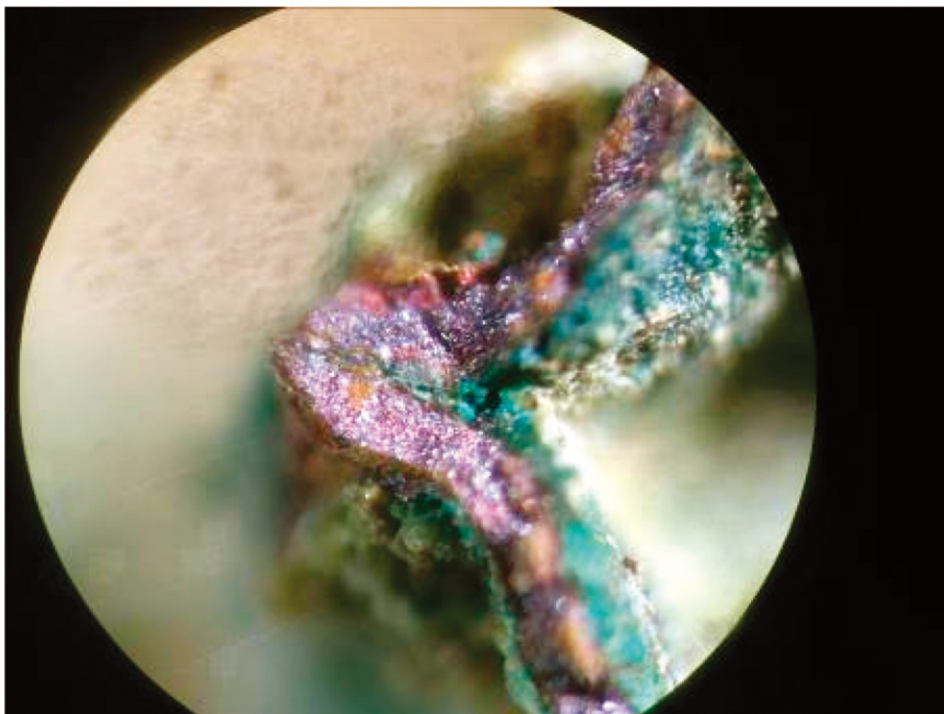
Fig. 15. The large globe and its soldering line

16. kép A gúla első hajtott éle

Fig. 16. First folded edge of the pyramid

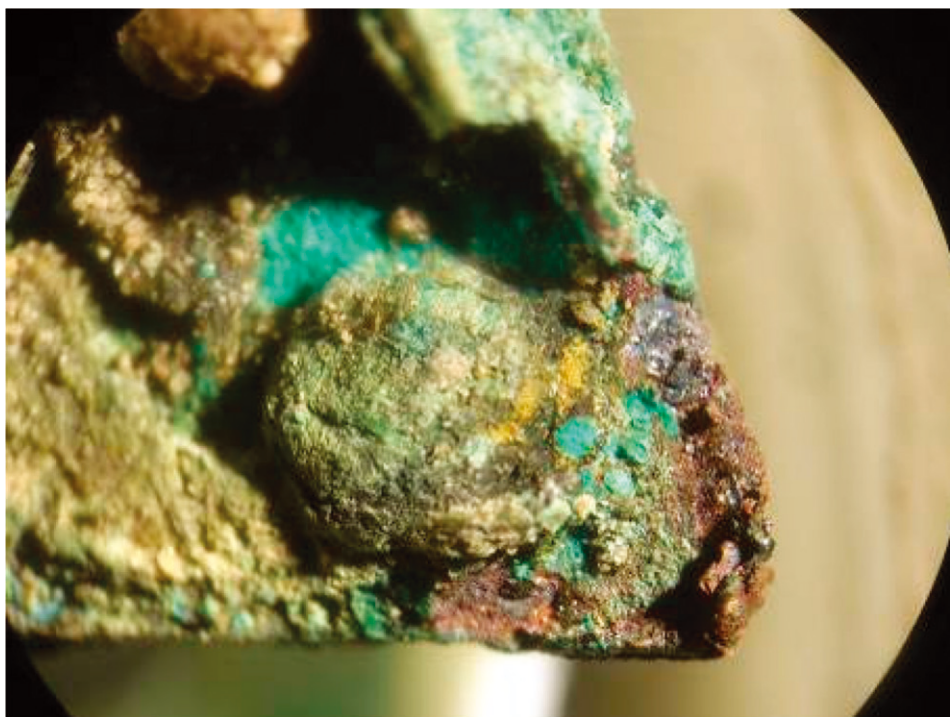
17.

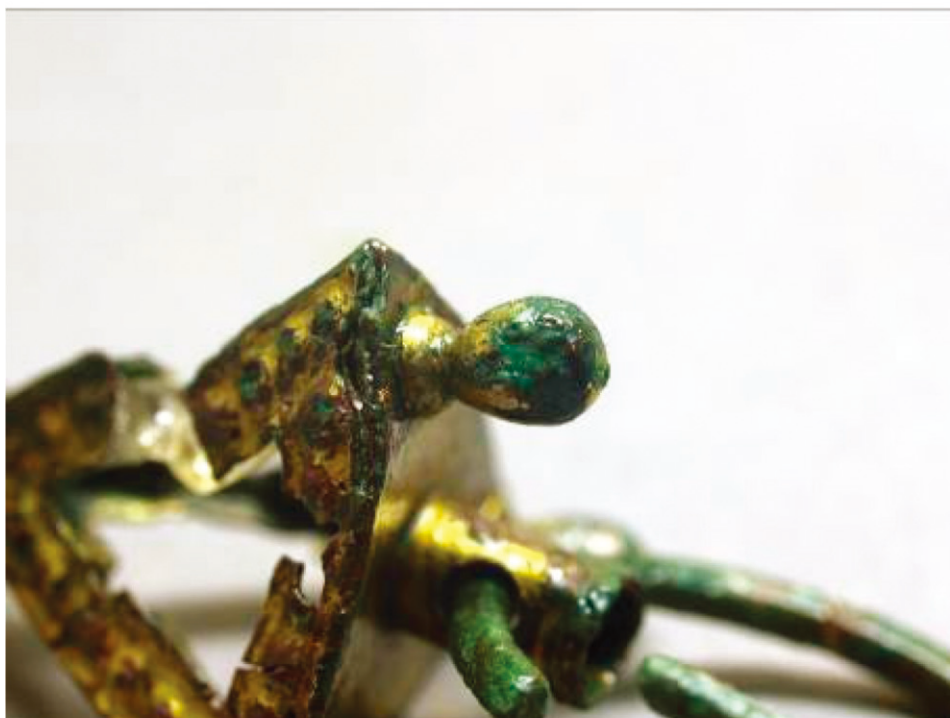
18.

17. kép A gúla második hajtott éle
Fig. 17. Second folded edge of the pyramid

18. kép A gúla forrasztott éle
Fig. 18. Soldered edge of the pyramid

19.

20.

19. kép A fedőlemez hátoldalán látható elkalapált sarokdész

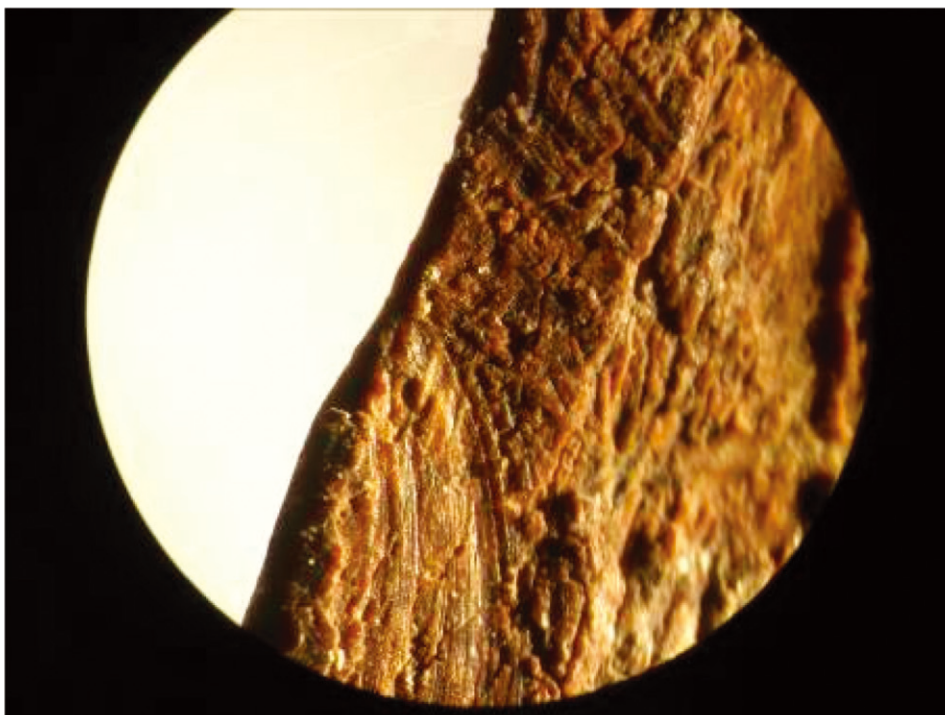
Fig. 19. Corner decoration hammered on the reverse of the cover plate

20. kép A fülbevaló tetején kialakított sarokdész, középső cső és felfüggesztő karika részlete

Fig. 20. Corner decoration on the top of the earring, middle tube and part of the suspension ring

21.

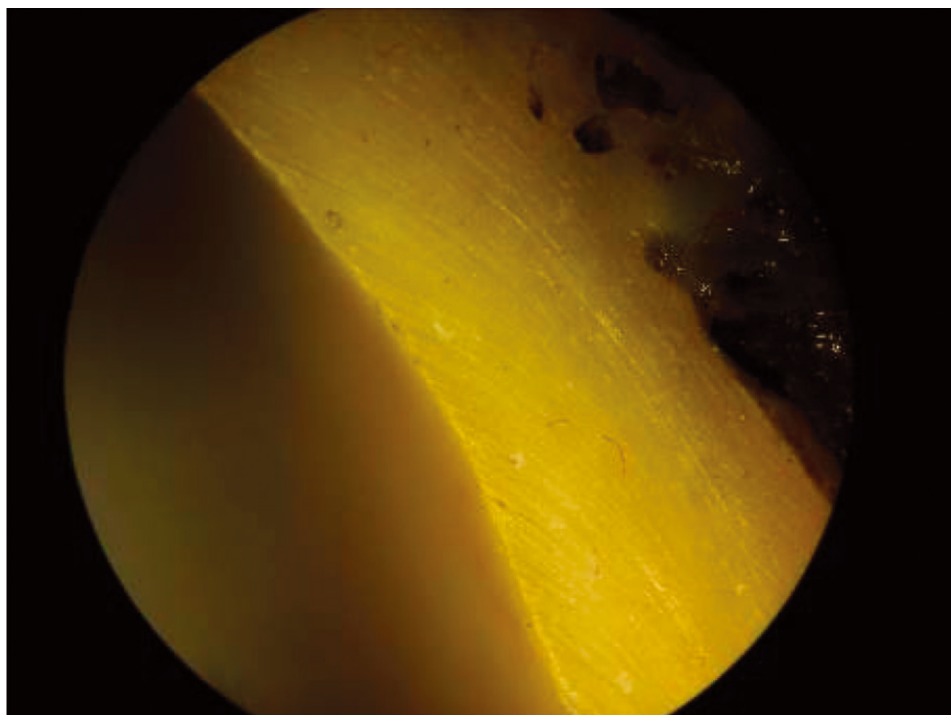
22.

21. kép A felfüggesztő karikát tartó cső belső eldolgozása

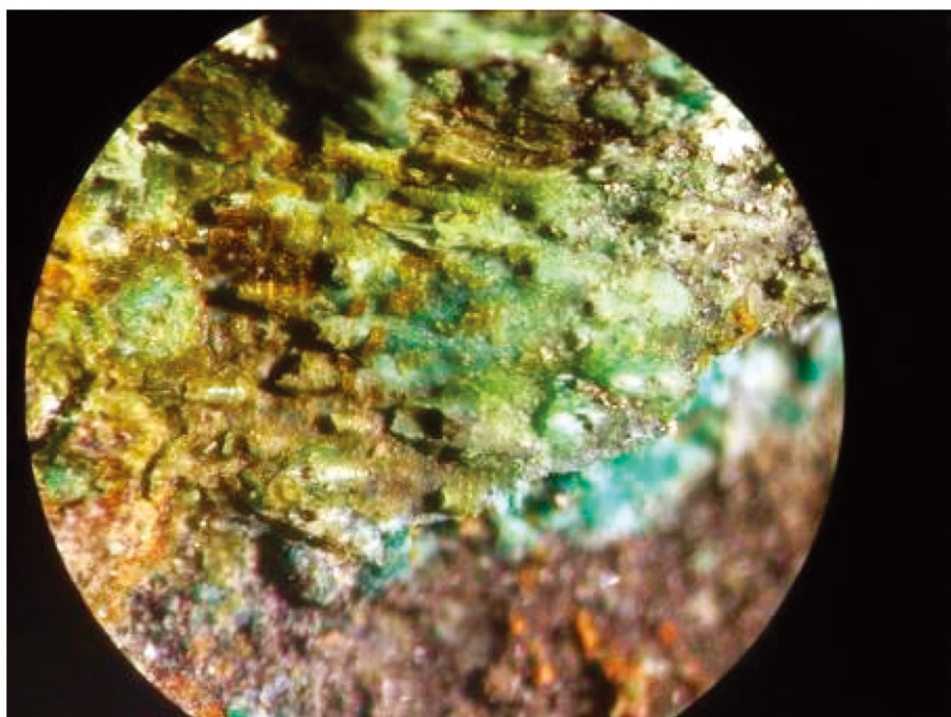
Fig. 21. Inner finish of the suspension ring tube

22. kép Fűrészelés módját jelző szerszámnyom

Fig. 22. Tool trace

23.

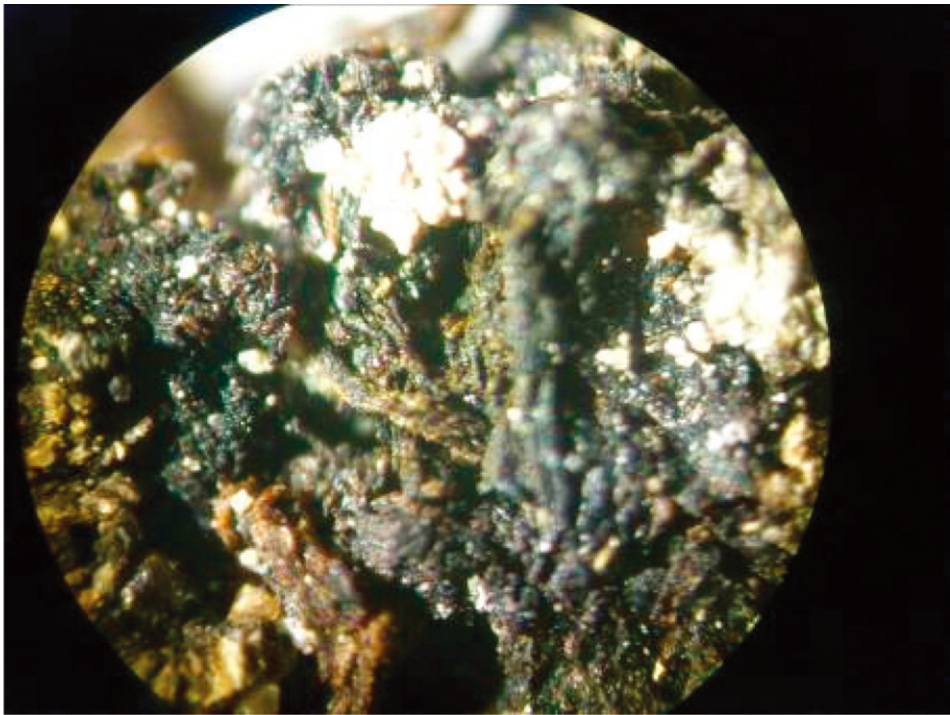
24.

23. kép Rekonstruált vágási mód felülete a csonton

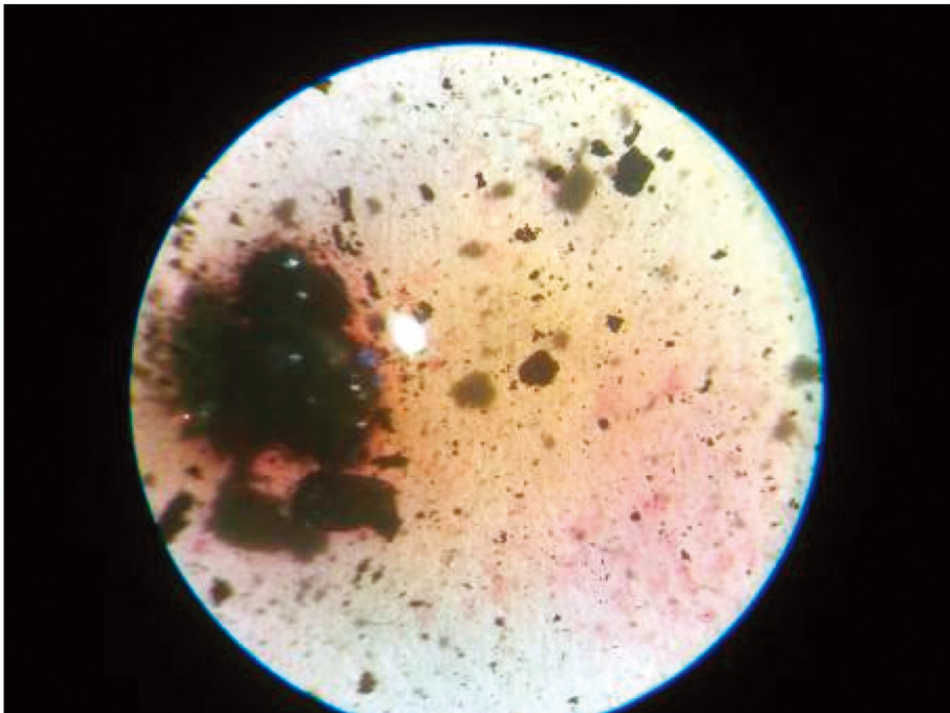
Fig. 23. Reconstructed cutting mark on the bone

24. kép Rézkorróziókkal átitatott és megőrződött szőrtüszők

Fig. 24. Hair follicles saturated with copper corrosions

25.

26.

25. kép Kusza, feltehetően rostköteg a fekete anyagban

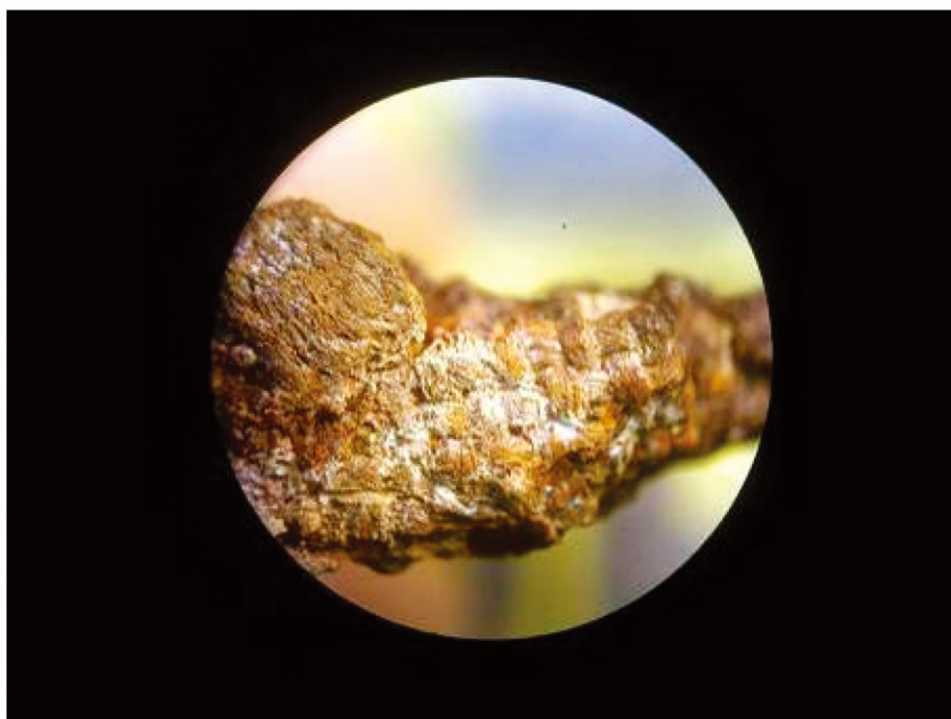
Fig. 25. Tangled fibre tow in the black material

26. kép Pozitív alizarin-teszt

Fig. 26. Positive Alizarin test

27.

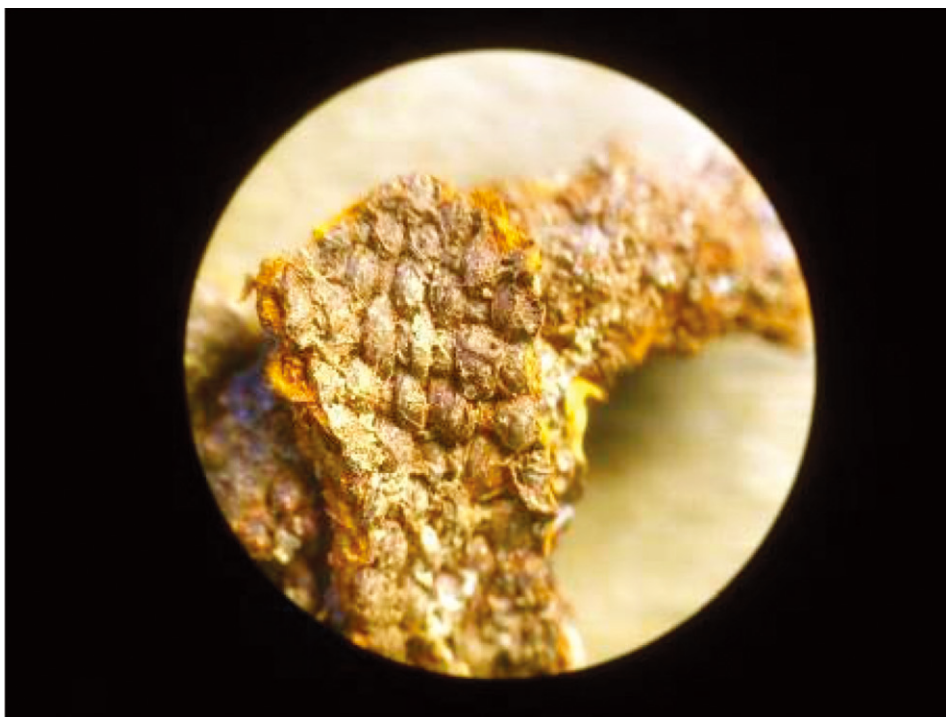
28.

27. kép Textillenymomat a kardhüvelyen

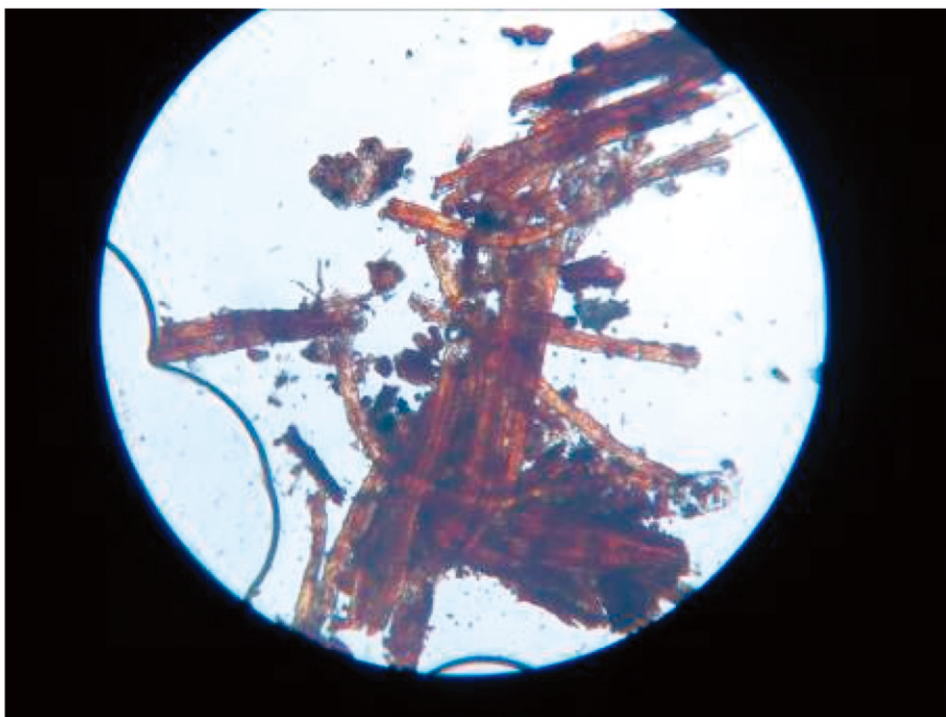
Fig. 27. Textile marks on the scabbard

28. kép Textilmaradvány a nagycsaton

Fig. 28. Textile remnant on the large clasp

29.

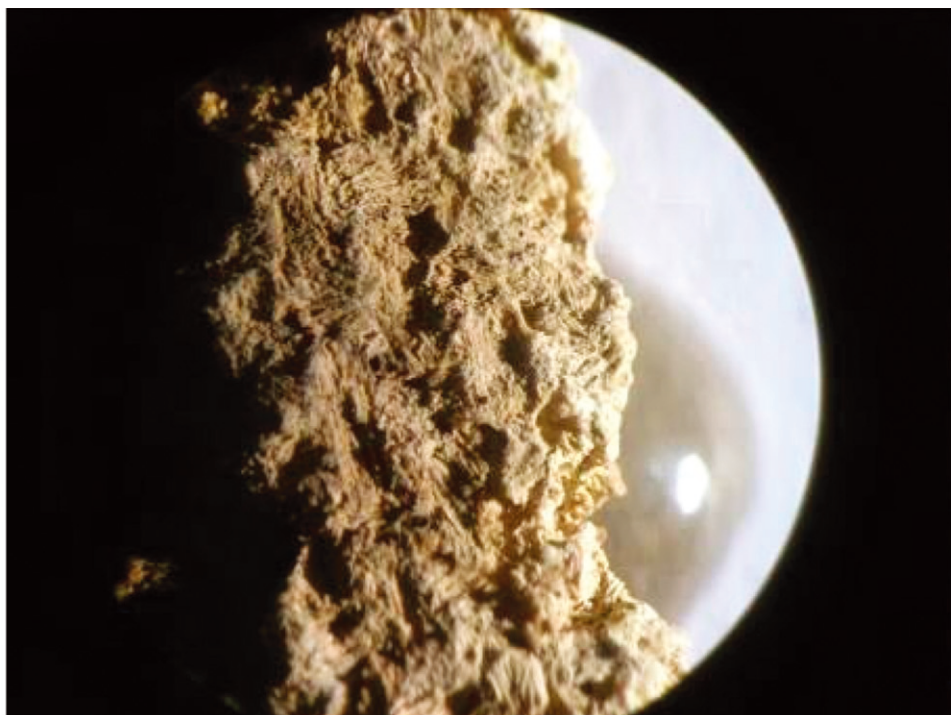
30.

29. kép Textilmaradvány egy vastöredéken

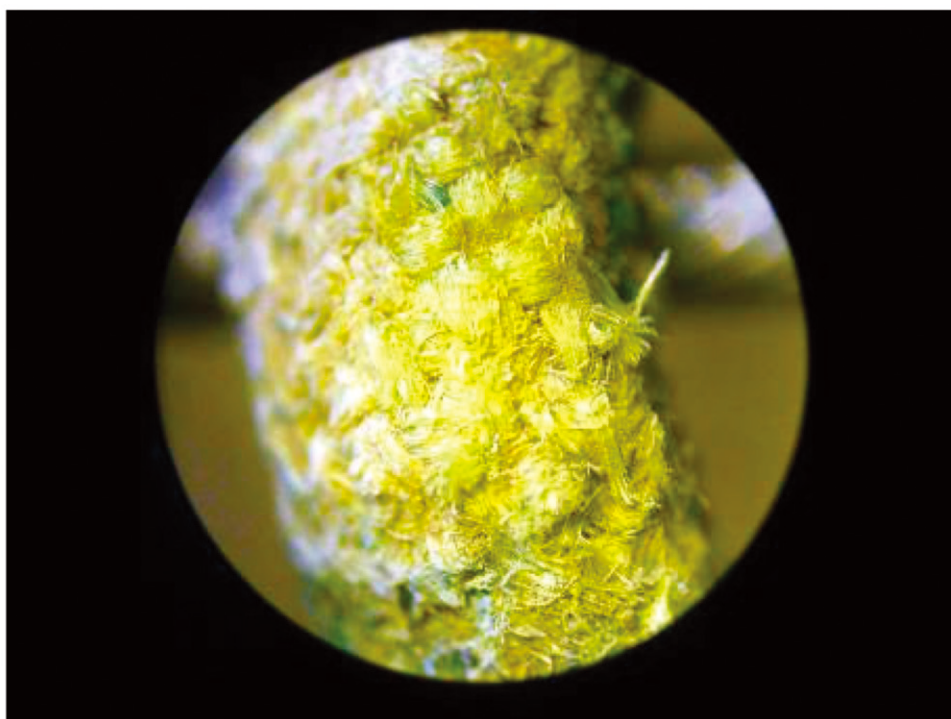
Fig. 29. Textile remnant on an iron fragment

30. kép Textilmaradvány rostjainak mikroszkópi képe

Fig. 30. Microscopic photo of the remained textile fibres

31.

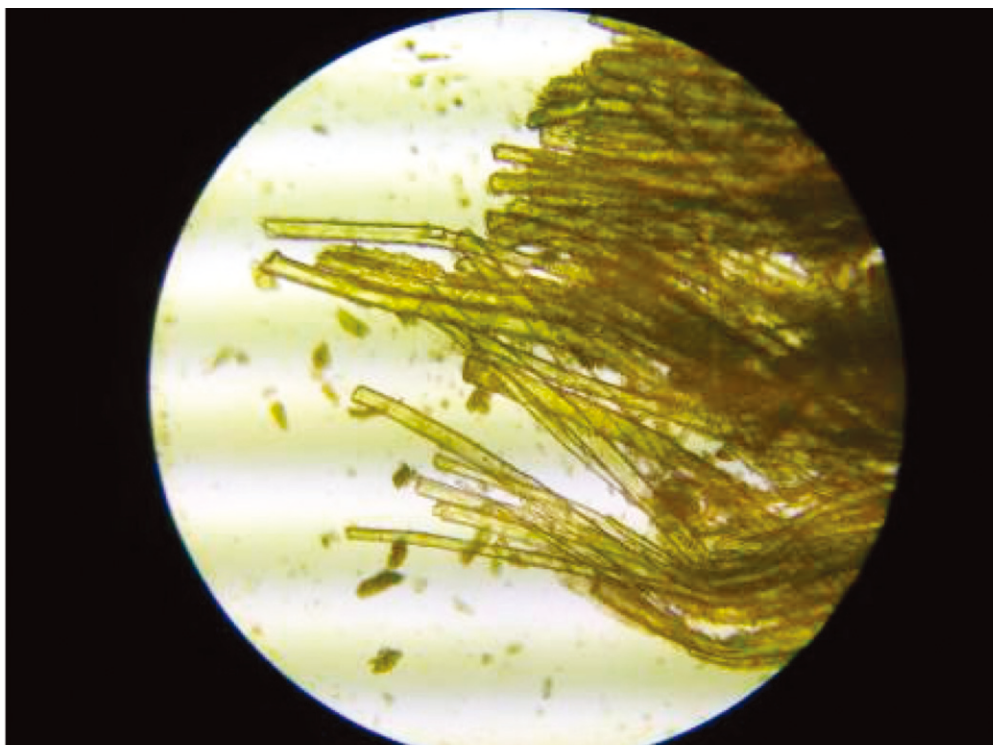
32.

31. kép Textilmaradvány a vereten surlófényben

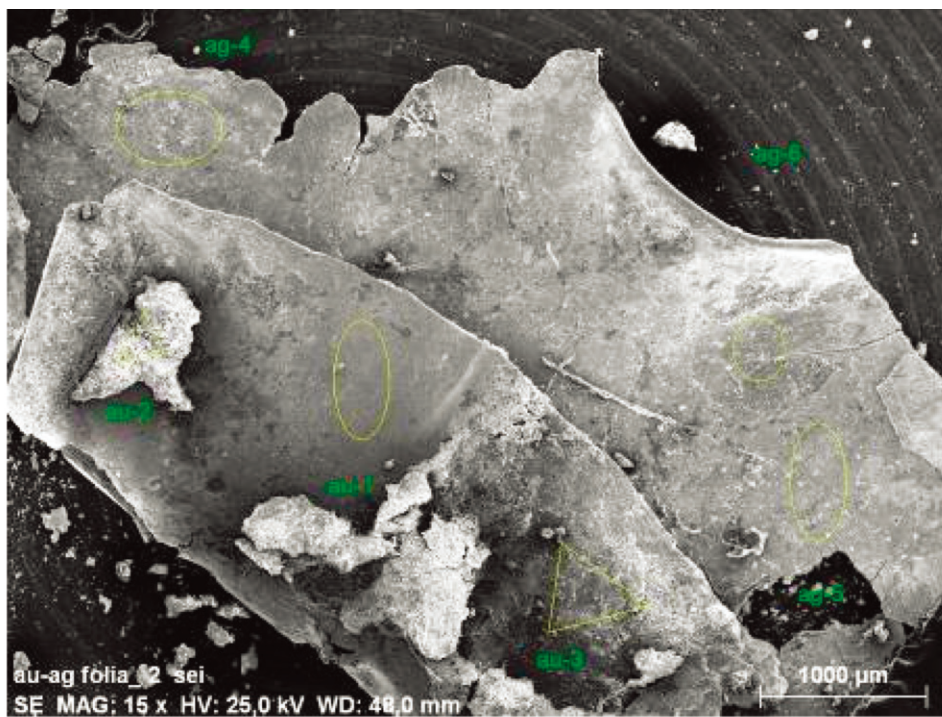
Fig. 31. Textile remnant on the stamp, in [surlófény]

32. kép A mintavétel helye

Fig. 32. Place of sampling

33.

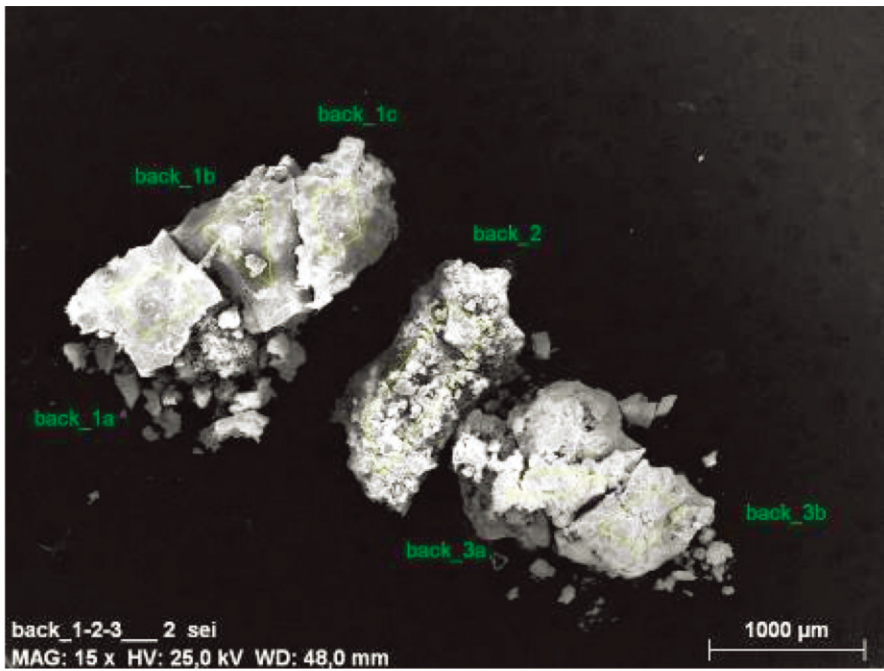
34.

33. kép A textilmaradvány fonalából vett minta mikroszkópi képe

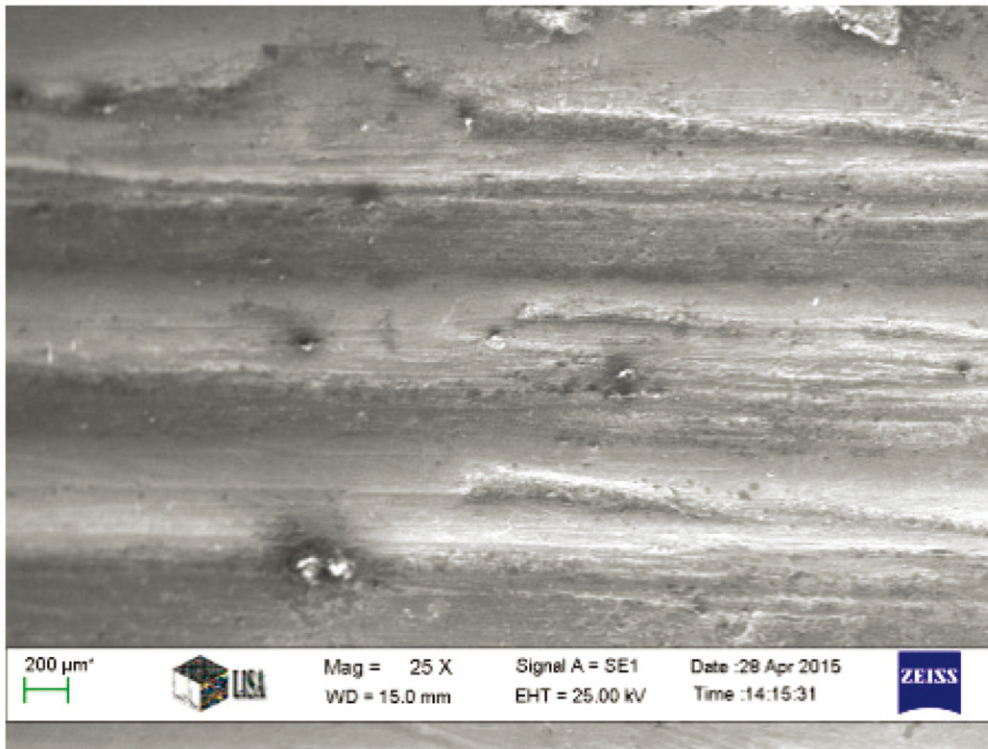
Fig. 33. Microscopic photo of the textile remains

34. kép Pásztázó elektronsugaras mikroszkópi kép és a vizsgált területek, aranyozott ezüsthólia

Fig. 34. Scanning electron microscope photo, gilded silver foil

35.

36.

35. kép Pásztázó elektronsugaras mikroszkópi kép és a vizsgált területek, kerek ezüstveret hátoldaláról származó anyag

Fig. 35. Scanning electron microscope photo, round silver stamp

36. kép A felfüggesztőfül peremének felületéről készült SEM felvétel

Fig. 36. SEM photo of the suspension handle rim surface

37.

38.

37. kép Bizánci típusú préselő minta, Dumbraveni/Erzsébetváros (RO)

Fig. 37. Byzantine type stamping pattern

38. kép Elkészült viaszmodell

Fig. 38. Finished wax model

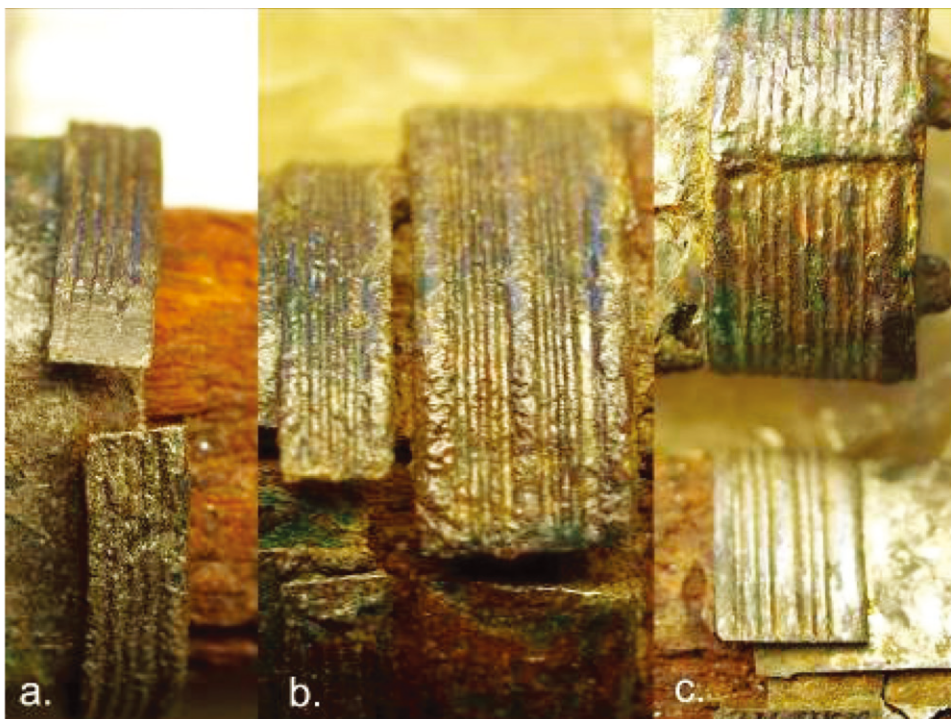
39.

40.

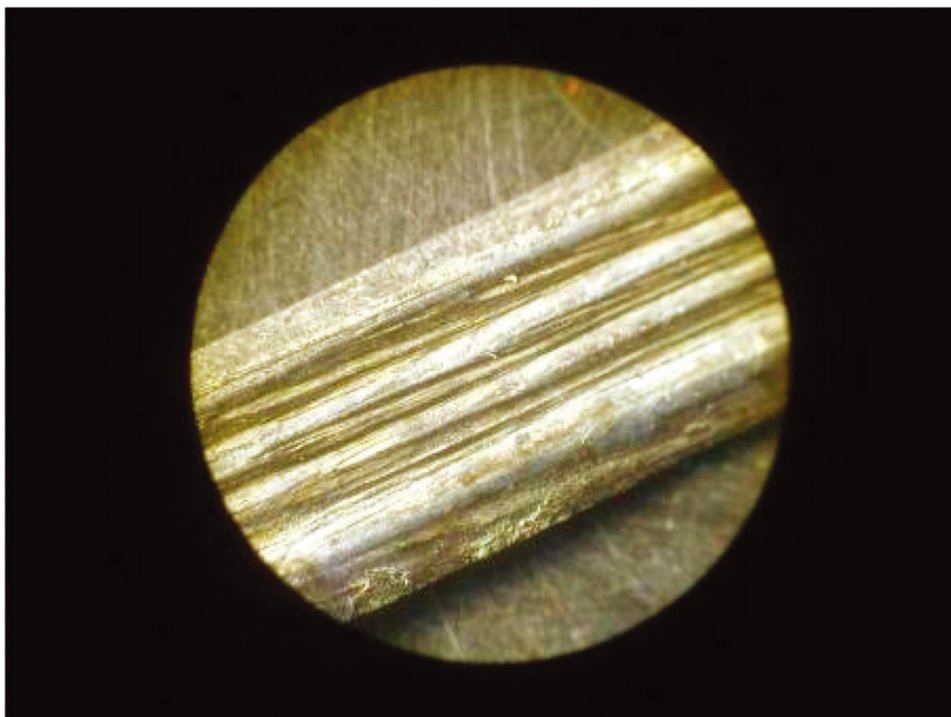
39 kép Préselő minta, bronz présforma és a préselt lemez
Fig. 39. Stamping pattern, bronze pressing moulds and the stamped plate

40. kép Rekonstruált álcásat
Fig. 40. Reconstructed false clasp

41.

42.

41. kép Bordázott szalagok: a. markolatgombon, b. markolatdíszen és a kardhüvelyperemen, c. a kardkoptatón és annak záródásán

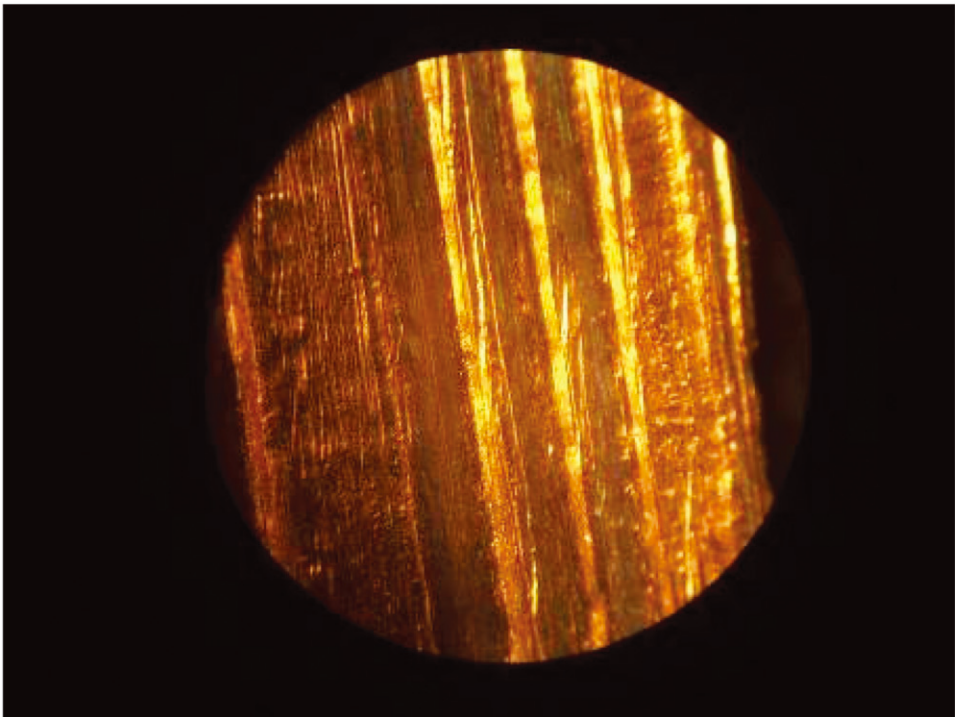
Fig. 41. Ribbed strips

42. kép Szerszámnyomok az eredeti tárgyon

Fig. 42. Tool marks on the original item 1

43.

44.

43. kép Szerszám készítése

Fig. 43. Making of the tool

44. kép Az eredetihez hasonló három párhuzamos szerszámmnyom

Fig. 44. Three parallel tool marks similar to the original

MEGEMMLÉKEZÉS

FARBAKY PÉTER

MARÁZ BORBÁLA RÉGÉSZ
(1947–2017)

Budapesten, 2017. szeptember 26-án elhunyt Maráz Borbála régész.

Érsekújvár mellett, Naszvadon született 1947. március 3-án. A lakosságcsere keretében szüleivel még abban az évben Magyarországra, a Somogy megyei Mikébe telepítették. 1965-ben beiratkozott a szegedi József Attila Tudományegyetem régészet és latin szakára. Még az egyetem megkezdése előtt részt vett a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum ásatásain (Draveczy Balázs mellett), ahol a képzéssel párhuzamosan gyakorló régészi pályafutása indult. Kezdeti kutatásainak időhatárai a korai rézkortól a középkorig terjedtek (Szerdahely, Ráksi, Toponár),¹ fő érdeklődése azonban már ekkor a kelta leletanyagra irányult, és 1966-ban megjelent első szakmai közleményének tárgyául is e korszak emlékeit választotta. Egyetemi éve alatt mindvég-

ig elsősorban a magyarországi és Kárpát-medencei vaskor témaköreivel foglalkozott,² és számos ásatáson vett részt. Az egyetem ötödik évét a leningrádi egyetemen, szakmai gyakorlatát pedig az Ermitázs Östörténeti Intézetében végezte, ahol lehetősége nyílt a későbbi munkássága szempontjából nélkülözhetetlen preszkíta és szkítakori tárgyanyag tanulmányozására. A latin és a régészet szak befejezése után, 1970 nyaratól négy éven át a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum régészeként dolgozott. Legjelentősebb ásatásait Mezőberény, Gyoma (Egei halom), Szeghalom (Halapuszta), Szarvas, Szőreg és Orosháza (Gyopáros) térségében végezte. Közreműködött a Békés Megyei Múzeumok Közleményeinek szerkesztésében is, és időközben befejezte a JATE ógörög szakát, ahol 1974-ben szerzett filológusi diplomát. Mindezzel párhuzamosan az MTA Régészeti Intézetének munkatársai mellett szerzőként részt vett az országos régészeti topográfia 1982-ben, illetve 1989-ben megjelent Békés megyei köteteinek munkálataiban. A békéscsabai évek alatt fő kutatási területe a késő vaskor volt. Igen részletes anyagismeretéről tanúskodnak ekkor keletkezett, alapvető jelentőségű tanulmányai, amelyek regionális összefüggésben elemzik a Dél-Alföld La Tène-korának leletanyagát.

1974 nyarán került a pécsi Janus Pannonius Múzeumba, és ezzel kezdetét vette szakmai pályafutásának leghosszabb és legfontosabb, végül jóvátehetetlenül megszakított időszak. Huszonhat évet töltött a Múzeumban. 1975-től tizennyolc éven át volt a Régészeti Osztály vezetője és a régészeti gyűjtemény felelőse (egy év kihagyással 1987-ben). Mindvégig ő kezelte az Aranytárat, irányította a régészetiileg védett területekkel kapcsolatos rendszeres teendőket és szakhatósági ügyintézt, továbbá részt vett a JPM Évkönyvének szerkesztésében is. Számos leletmentést és tervásatást végzett Baranya megye területén, amelyek többségéből je-

1 A Rippl-Rónai Múzeum Régészeti Adattára mellett lásd: Draveczy Balázs: Ráksi - Futballpálya (Somogy m., kaposvári j.) (L). RégFüz, Ser. I. N. 22. = Az 1968. év régészeti kutatásai. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1969. 18 (19. sz.); Szimonova Eugénia: Toponár 40. sz. őrház (Somogy m., kaposvári j.) (L). RégFüz, Ser. I. N. 23. = Az 1969. év régészeti kutatásai. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1970. 55 (83. sz.)

2 A szakmai életút részleteihez lásd a mellékelt bibliográfiát és az adattári mellékletet

lentős szakmai közlemények születtek. Főként a késő vaskor leletanyagára koncentráló kutatási területe hamarosan kibővült a késő bronzkor és a korai vaskor emlékeivel. Részt vett a dunaszekcsői római katonai tábor feltárásában (1974), és a nevéhez fűződik az onnan származó, kiemelkedő művészi értékű Marcus Aurelius bronz császárportré megmentése, kiállítása, valamint hazai és nemzetközi publikációja is (1995–97). További jelentős munkái között szerepel többek között a kővágószőlősi római villa maradványainak (1975) és a mohácsi csatatér tömegsírjainak feltárása (1975–76), valamint a Tófü és Egyházaskozár határában fekvő késő bronzkori települések leletmentése (1997).

Szakmai pályafutásának legfontosabb, nemzetközi jelentőségű fejezete a Jakab-hegyi kora-vaskori földvár és halomsírmező két évtizeden át tartó kutatása volt (1976–1996). A helyszín hitelesítő ásatását követően meghatározta a kora Hallstatt-kori földvár előzményeként tekinthető későbronzkori urnamezős kultúra magaslati településmaradványait, elvégezte a földvárat alkotó sáncok rendszerének és belső szerkezetének kutatását, feltárt harmincnégy tumulust a kora vaskori temetkezési helyen, majd irányításával elkészült a földvár színtvonalas felmérése is. Az intenzív terepmunka és az ásatások eredményeinek részletes dokumentálása mellett a Jakab-hegyről csupán előzetes jelentéseket és rövid, de alapvető fontosságú összefoglaló tanulmányokat közölt. A feltárások befejeztével a restaurált, fotózott és leltározott Jakab-hegyi leletek feldolgozásán munkálkodott, és folytatta a délkelet-dunántúli késő kelta emlékek (többek között a Pécs-Hőerőmű területén 1980-ban feltárt, kiemelkedő jelentőségű leletállomány) közzétételének előkészítését, valamint további vaskori ku-

tatási témáinak Kárpát-medencei összefüggéseit feltáró, átfogó értékelésén dolgozott, amikor 2000-ben létszámleépítésre hivatkozva, törvénytelen eljárással felmentették állásából. Ekkor megakadt és hosszú időre (ma már tudjuk, örökre) lehetetlenné vált számára az 1990-es évek végéig folytatott ásatások és feltárás-sorozatok eredményeinek teljes körű tudományos feldolgozása.

2001-től tizenhárom éven át a Budapesti Történelmi Múzeum Ős- és Népvándorlás Kori Osztályának régészeként dolgozott. Mérheterlen szakmaszeretete, türelme és muzeológusi elkötelezettsége átszűrte a gyökeres váltáson: kutatásainak terepét immár elsősorban a Gellérthegy és a Tabán késő La Tène kori emlékeire jelentette, amelynek gyarapítására számos leletmentő ásatása révén is lehetősége adódott. A következő években főként e témában publikált; korábbi kutatási témáihoz nyugdíjba vonulásáig (2013) nem térhetett vissza. 2015-ben kutatási engedélyt kért és kapott a pécsi Janus Pannonius Múzeumtól, hogy befejezze a Jakab-hegyi ásatások során előkerült leletanyag tudományos vizsgálatát, és – a budapesti lelőhelyű kelta emlékek újabb értékelései mellett – nagyrészt ezen dolgozott élete utolsó aktív időszakában.

Maráz Borbálával először Pécsen találkoztam az 1990-es évek első felében, amikor Szatmári Györgyről szóló PhD-disszertációmot készítettem, és a Reneszánsz Kötárban kellett dolgoznom, ő minden vonatkozásban készségesen segítette a munkámat. 2001-től pedig kollégák lettünk a Budapesti Történelmi Múzeumban, ahol többször is találkoztunk személyesen. Hatalmas tájékozottsággal, kitartással és szakmai felelősségtudattal folytatott munkájának gyógyíthatatlan betegsége vetett véget. Halála a kárpát-medencei vaskor-kutatás pótolhatatlan vesztesége.

BORBÁLA MARÁZ, ARCHAEOLOGIST (1947–2017)

Borbála Maráz archaeologist passed away in Budapest, on September 26 2017.

She was born at Naszvad (today Nesvady, Slovakia), on March 3, 1947. She took her degrees in Archaeology, Latin (1970) and Ancient Greek (1974) from the University of Szeged. Her primary area of interest was the Iron Age in the regions of Hungary and the Carpathian Basin. As an archaeologist at the Mihály Munkácsy Museum of Békéscsaba (1970–1974), she focused her research on the La Tène assemblage recovered in the southern part of the Great Hungarian Plain. Processing this material was her chief contribution to the national archaeological topographic publications, overseen by the Institute of Archaeology within the Hungarian Academy of Sciences. She devoted 26 years to the Janus Pannonius Museum of Pécs (1974–2000), acting as head and curator of the Department of Archaeology. Her area of research, during this time, expanded to the Late Bronze Age and Early Iron Age. She also took part in excavating the Roman villa of Kővágószőlős (1975) and in uncovering the remains of the castrum at Dunaszekcső (Lugio) (1974). She also led the excavations

of mass graves on the battlefield of Mohács (1975–1976). She played a key role in rescuing the bronze portrait of the Emperor Marcus Aurelius from Lugio. Her contributions to publications about this remarkable find, both in Hungary and abroad (1995–1997), are invaluable. She devoted a lot of effort to processing the immensely important late Celtic assemblage, recovered in South-Eastern Transdanubia (among other sites, in the area of the power station in Pécs, 1980). The key chapter of her career, however, covers the two decades of research she did on the Early Iron Age earth mound and tumulus graves on Jakab Hill (1976–1996). She uncovered the remains of the Late Bronze Age settlement of the urnfield culture, a site which can be regarded as the predecessor of the early Hallstatt oppidum. Subsequently, she investigated the layout and inner structure of the banks constituting the earth mound, excavated 34 tumuli on the Early Iron Age burial site, and directed the surveillance of the earth mound's contours. In 2001–2013, she worked at the Prehistory Department at the Budapest History Museum, concentrating on the Late La Tène assemblage of the Gellért Hill and the Tabán.

ECSÉDY ANNA

MARÁZ BORBÁLA SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA*

TANULMÁNYOK, ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

- Adatok a közép-duna-medencei fém-megmunkálás történetéhez. (A nagyberki-szalacscai pénzverő és öntőműhely.) *Somogyi Szemle*, 1966. 1. sz. 77–81
- A JATE Ókortörténeti és Régészeti Intézete Archaeológiai Gyűjteményének leírása. Kézirat. Szeged, 1968. JATE, Ókortörténeti és Régészeti Intézet. Szerzőtárs: Ecsedy István
- Adatok az Alföld koravaskorának történetéhez. Diplomadolgozat, kézirat. Szeged, 1970. JATE, Ókortörténeti és Régészeti Intézet
- La Tène-kori magányos sírok és kis temetők a Dél-Alföldről. [Rez.: La Tène-age isolated graves and small cemeteries on the South Hungarian Plain.] *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei*, 2. 1973. 41–62
- Kelet-Magyarország történetének a dák kapcsolatokra vonatkozó ókori forrásai. Diplomadolgozat, kézirat. Szeged, 1973. JATE, Ókortörténeti és Régészeti Intézet
- Chronologische Probleme in der Südtiefenebene (Südost-Ungarn). [Rez.: A Dél-Alföld késői La Tène-korának kronológiai problémái.] *JPMÉ*, 19. 1974 (Pécs, 1977). 107–123, 123–128
- Délkelet Magyarország La Tène-korának kronológiai kérdései. [Rez.: Die chronologischen Probleme des latènezeitlichen Fundmaterials von Südostungarn.] *ArchÉrt*, 104. 1977. 1. sz. 47–64
- Zur Frühhallstattzeit in Süd-Pannonien. [Rez.: Dél-Pannonia korai Hallstatt-korához.] *JPMÉ*, 23. 1978 (Pécs, 1979). 145–154, 155–164
- Fragen der Frühhallstattzeit im Südostalpenraum und in Südtransdanubien. *Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte*, 10. 1978. = *Archäologie des westpannonischen Raumes. Urgeschichte – Römerzeit – Mittelalter. Kurzfassungen der Referate anlässlich der von der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte und dem Burgenländischen Landesmuseum veranstalteten Tagung vom 14–19. Juni 1978 in Eisenstadt*. Red. von Margarete Strohschneider. Wien, Österreichische Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte, 1978. 51–52
- Pécs-Jakabhegy. Előzetes jelentés az 1976–77. évi ásátásokról. [Rez.: Pécs-Jakabhegy. Vorbericht über die Ausgrabungen des Jahres 1976–77.] *ArchÉrt*, 106. 1979. 1. sz. 78–93
- Korai vaskor (i.e. VIII–VII. század). In: *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. (Baranya monográfia-sorozat.) Szerk. Bándi Gábor. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1979. 9–220 (Baranya megye az őskorban. Szerzőtársak: Bándi Gábor, F. Petres Éva [Rez.: Die Urzeit im Komitat Baranya.]): 133–162
- A szkítakeri őslakosság La Tène-kori továbbélése Kelet-Magyarországon. (Régészeti adatok a Kárpát-medencei kelta-szkíta kapcsolatok kérdéséhez.) [Rez.: On the survival of the autochthonous population of the Scythian age in Eastern Hungary. (Archaeological data to the question of the Scythian–Celtic connections in the Carpathian Basin.)] *JPMÉ*, 26. 1981 (Pécs, 1982). 97–119
- Békés megye régészeti topográfiája IV/1. A szeghalmi járás. (A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai. Magyarország régészeti topográfiája 6. Szerk. Gerevich László, Patek Erzsébet. Békés megye régészeti topográfiája [1]. Szerk. Bakay Kornél, Torma István.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. Szerzőtársak: Ecsedy István, Kovács László, Torma István
- La Tène-kori leletek Jugoszláviából és Romániából magyarországi múzeumokban. [Rez.: La Tène Finds from Yugoslavia and Rumania in Hungarian Museums.] *JPMÉ*, 27. 1982 (Pécs, 1983). 107–116
- Későbronzkori magaslati település Pécs-Jakabhegyen (Előzetes közlemény az 1976–83. évi ásátásokról). [Rez.: Excavations on Pécs-Jakabhegy 1976–1983. The Late Bronze Age Settlement (Preliminary Report).] *JPMÉ*, 30–31. 1985–86 (Pécs, 1987). 39–46, 46–64

* A tanulmányok sorában szerepelnek az ásátási dokumentációk körén kívül eső, eredendően közgyűjteményekben elhelyezett, összefoglaló igényű, nagyobb terjedelmű kéziratok is. A rezümécímeket szögletes zárójelben tüntettük fel, ahogy az egyes tanulmányok idegen nyelvű címváltozatait is, amennyiben ilyenek megjelentek az adott kiadványban.

- Újabb tömegsírok a mohácsi csatatéren. In: *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei.* Vál. Kiss Károly, szerk. Kátóna Tamás. Harmadik, bővített kiadás. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987. 274–279
- A bányászat és fémművesség kezdetei a Mecsek-vidéken.* I–II. Kézirat. Pécs, 1988. JPM, Régészeti Osztály, Mecseki Bányászati Múzeum. Szerzőtárs: Ecsedy István
- A Mecsek-vidék népei és törzsei a római hódítás előtti évszázadokban. (Történeti-etnikai vázlat). [Völker und Stämme der Mecsek-Gegend in den der römischen Eroberung vorangehenden Jahrhunderten (historisch-ethnische Skizze).] *Baranya: Történelmi és honismereti folyóirat*, 1. 1988. 1–2. sz. 9–22
- L. Horváth – M. Kelemen – A. Uzsoki – É. Vadász, *Corpus of Celtic Finds in Hungary. Vol. I. Transdanubia 1.* Eds.: T. Kovács, É. Petres, M. Szabó. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987, 248 pp, 84 figures, 79 plates. *ComArchHung*, 1988 (Budapest, 1989). 170–172. (Recenzió)
- Az őskori bronzművesség virágkora a Dél-Dunántúlon. [Die Blütezeit der vorzeitlichen Bronzekunst in Süd-Transdanubien.] *Baranya: Történelmi és honismereti folyóirat*, 2. 1989. 1–2. sz. 7–25
- Egei-halom. In: Jankovich B. Dénes, Makkay János, Szőke Béla Miklós: *Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás.* (A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai. Magyarország régészeti topográfiája 8. Szerk. Patek Erzsébet. Békés megye régészeti topográfiája 2. Szerk. Makkay János.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 220–222 (4/121. sz.) Szerzőtársak: Ecsedy István, Makkay János
- Kádár-tanya. In: *Uo.* 222–223 (4/122. sz.) Szerzőtársak: Jankovich B. Dénes, Kovács László
- A mohácsi csata régészeti emlékei. [Archaeological Relics of the Battle of Mohács.] In: *Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára.* Szerk. Ódor Imre. Mohács, Mohács Önkormányzata, 1993. 49–73
- Ecsedy István, Kemenczei Tibor, Kovács Tibor: *A bronzkor kincsei Magyarországon.* Időszakos kiállítás katalógusa, Janus Pannonius Múzeum, 1995. május 12–október 15. Pécs, JPM, 1995. (Szerkesztő)
- Pécs-Jakabhegy – Ausgrabungsergebnisse und die Fragen der Frühhallstattkultur in Südostpannonien. In: *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10–14. Mai 1994.* Hg. von Erzsébet Jerem, Andreas Lippert. Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 1996. 255–265
- Le portrait en bronze de Marc Aurèle. In: *Bronze et or. Visages de Marc Aurèle empereur capitaine moraliste.* Red. par Olivier Reverdin. Genève, Association Hellas et Roma, 1996. 131–132
- Marcus Aurelius bronz császárportré a római kori Lugióból. / Bronze Emperor-Portrait from the Roman Lugio.* Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1997
- Budapest-Gellérthegy és környékének késő La Tène kori településtörténete I. Budapest-Tabán kelta-eraviszkusz telep topográfiai és településtörténeti meghatározásának kérdése. [Rez.: Die spätlatènezeitliche Siedlungsgeschichte von Budapest-Gellért Berg und seiner Umgebung I. Die Frage der topographischen und siedlungsgeschichtlichen Definition der keltisch-eraviszkischen Siedlung von Budapest-Tabán.] *Budapest Régiségei*, 39. 2005 (Budapest, 2005). 39–49
- Budapest-Gellérthegy és környékének késő La Tène-kori településtörténete II. A gellérthegyi kelta oppidum és a romanizált őslakosság települései a Gellérthegy körüli síkságon. [Rez.: Siedlungsgeschichte von Budapest-Gellértberg und Umgebung in der späten La Tène-Zeit II. Das keltische Oppidum auf dem Gellértberg und die Siedlungen der romanisierten Urbewohner auf der Ebene um den Gellértberg.] *Budapest Régiségei*, 40. 2006 (Budapest, 2007). 31–44
- Archäologische Angaben zur Mittleren und Späten La Tène-Zeit in Südosttransdanubien. *ComArchHung*, 2008 (Budapest, 2008). 65–93
- Újabb feltárások a Budapest-Tabán késő La Tène-kori fazekastelep területén. (Előzetes jelentés a 2005–2008. évi ásatásokról.) [Rez.: Neue Ausgrabungen im Bereich der Töpfersiedlung von Budapest-Tabán der späten La Tène-Zeit. (Vorbericht der Ausgrabungen 2005–2008.)] *ComArchHung*, 2009 (Budapest, 2009). 101–124
- Budapest késő La Tène-kori településtörténeti képe. In: *„Fél évszázad terepen.” Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából.* Szerk. Kővári Klára, Miklós Zsuzsa. Budapest, MTA Régészeti Intézete, 2011. 243–260

- Békéssámsón – Erdőháti halom, Ungarn. In: *Lexikon zur keltischen Archäologie*. [I.] A–K. [II.] L–Z. Hg. von Susanne Sievers, Otto H. Urban, Peter C. Rams. (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission. Hg. von Herwig Freisinger. Band 73. Lexika und Fachwörterbücher.) Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2012. [I.] 142–143
- Gyoma – Egei-halom, Ungarn. In: *Uo*. [I.] 712–713
- Magyartés, Ungarn. In: *Uo*. [II.] 1216–1217
- Mártély – Gátórház, Ungarn. In: *Uo*. [II.] 1249
- Pécs – Flur Basahalom, Ungarn. In: *Uo*. [II.] 1460–1461
- Szabolcs, Ungarn. In: *Uo*. [II.] 1803–1804
- Szentes – Szedertelep, Ungarn. In: *Uo*. [II.] 1809
- Szarvas – Furugyi halom, Ungarn. In: *Uo*. [II.] 1811
- Véménd, Ungarn. In: *Uo*. [II.] 1919
- Pécs története a késő bronzkortól a római foglalásig. [Rez.: History of Pécs from the Late Bronze Age until the Roman Conquest.] In: *Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig*. Szerk. Visy Zsolt. Pécs, Pécs Története Alapítvány, Kronosz Kiadó, 2013. III. fejezet: 69–92, rezümé: 343–345
- The Chronology of the Late La Tène Period on the Tribal Territory of Eravisci, on the Basis of Historical Events and Painted Pottery. In: *Iron Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 8–10 October 2015*. Ed. by Sándor Berecki. (Bibliotheca Mvsei Marisiensis, Series Archaeologica XII.) Cluj-Napoca, Editura Mega, Mureş County Museum, 2016. 119–140
- The Cemeteries of the Urnfield Culture East of the Danube and the Tisza. In: *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*. Hg. von Ildikó Szathmári. Budapest, MNM, 2015. 353–369

ISMERETTERJESZTŐ ÉS HELYTÖRTÉNETI ÍRÁSOK

- A mohácsi csatatér régészeti leletei. *Honismeret*, 4. 1976. 4. szám. 23–25
- A jakabhegyi vaskori földvár és halomsírmező. In: *Jakabhegy és Égerölgly. Pécs természeti környezetének fejlesztése*. A Magyar Hidrológiai Társaság Pécsi Csoportja által rendezett környezetvédelmi szakmai délutánon elhangzott előadások és korreferátumok anyaga. 1975. nov. 11. Szerk. Várnai Tivadar. Pécs, Mecsekvidéki Intéző Bizottság, 1976. 13–19
- A jakabhegyi vaskori földvár és halomsírmező. *Természet Világa: Természettudományi Közlöny*, 108. 1977. 12. sz. 548–549
- Régészeti vizsgálat a késő bronzkortól a római kor végéig. In: *Sásd*. Szerk. Füzes Miklós. Sásd, Sásd Nagyközségi Közös Tanács V. B., 1982. 57–76. Szerzőtárs: Ecsedy István
- Pécs, Jakab-hegy. Természetvédelmi terület*. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 197.) Budapest, Tájak-Korok-Múzeumok Szervező Bizottsága, 1985
- Beremend és környékének régészeti emlékei. (Településtörténet a kezdetektől a középkorig.) In: *Beremend és környéke*. I–II. Szerk. Gilbert Csaba. Beremend, Beremend Nagyközség Önkormányzata, 1997. II. 7–28
- Vaskor. = Iron Age. In: *Építménytől az épületig – ásatástól a rekonstrukcióig. Őskori, római kori és népvándorlás kori épület rekonstrukciók és makettek. Időszaki kiállítás a BTM Aquincumi Múzeumában 2002. június 25–október 31. = From Hut to Building – From Excavation to Reconstruction. Prehistoric, Roman and Migration Age building reconstructions and models. Temporary exhibition in the BHM Aquincum Museum*. Szerk. Zsidi Paula, Endrődi Anna. Budapest, BTM, 2002. 17–18, 52–53 (kat. sz. 50–56)
- Doba železná. = Vaskor. In: *Aquincum. Rimania v Budapešti. Rekonstrukcie, makety a predmety z praveku, z doby rímskej a z doby stahovania národov. = Aquincum. A rómaiak Budapesten. Őskori, római kori és népvándorlás kori tárgyak, épület rekonstrukciók és makettek*. [Kiállítási katalógus.] Východoslovenské múzeum Kosice, 23. október 2003–26. január 2004. Mestské múzeum Bratislava, 19. február 2004–18. április 2004. Szerk. Zsidi Paula, Facsády Annamária, Endrődi Anna. Budapest, BTM, 2003. 17–18, 62–63 (kat. sz. 49–54)

- Kelta őslakosság erődített települése: Budapest, I. Gellért-hegy, Citadella. In: *Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapestben*. Szerk. Zsidi Paula. (Aquincumi zsebkönyvek, 4. Szerk. Németh Margit, Zsidi Paula.) Budapest, BTM Aquincumi Múzeum, Archaeolingua Alapítvány, 2006. 98–100
- Császárkori település és temetkezések. Budapest XVII. ker., Rákoscsaba, Major-hegy dél (M0 BP02 lelőhely). = Settlement and Burials from the Period of the Roman Empire. Budapest XVII. Rákoscsaba, Major-hegy South (site no. M0 BP02). In: *Budapest peremén. A Budapesti Történeti Múzeum régészeti kutatásai az M0 autóút nyomvonalán (keleti szektor) 2004–2006.* = *On the Outskirts of Budapest. Archaeological Investigations of the Budapest History Museum in the Track of Highway M0 2004–2006.* Szerk. Endrődi Anna, Szilas Gábor. Budapest, BTM, 2009, oldalszám nélkül
- A vaskor és a kelták emlékanyaga. = Iron Age and Celtic Relics. In: *Aquincui látványraktár. A BTM Aquincumi Múzeumának állandó kiállítása.* = *Visual Store at Aquincum. Permanent exhibition of the Aquincum Museum.* Szerk. Zsidi Paula. Budapest, BTM, 2017. 46–48, 105–109 (192–265. kat. sz.)
- Császárkori település és temetkezések Major-hegyről. In: *Kincsek a város alatt – Újdonságok a múltból. Budapest régészeti örökségének feltárása 1867/2005–2015.* Időszaki kiállítás a BTM Vármúzeumban. Kiállítási vezető és katalógus. Szerk. Zsidi Paula. Budapest, BTM, 2017. 318

ÁSATÁSI BESZÁMOLÓK, LELŐHELY LEÍRÁSOK

- Mezőberény (Békés m., békési j.) *RégFüz*, Ser. I. N. 24. : *Az 1970. év régészeti kutatásai.* Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1971. 10 (8. sz.)
- Szóreg-Homokbánya (Csongrád m., szegedi j.) = Szóreg-Sandgrube (Kom. Csongrád, Kr. Szeged). *RégFüz*, Ser. I. N. 24. = *Az 1970. év régészeti kutatásai.* Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1971. 75–76 (108. sz.) // *ArchÉrt*, 98. 1971. 2. sz. 265–285 (Archäologische Forschungen im Jahre 1970. Hg. von Ottó Trogmayer): 280 (N. 108.) Szerzőtárs: Bálint Csanád
- Gyoma-Egei halom (Békés m., szarvasi j.) = Gyoma-Egei halom (Kom. Békés, Kr. Szarvas). *RégFüz*, Ser. I. N. 25. = *Az 1971. év régészeti kutatásai.* Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1971. 9–10 (21. sz.) // *ArchÉrt*, 99. 1972. 2. sz. 250–273 (Archäologische Forschungen im Jahre 1971. Hg. von Alice Sz. Burger): 252 (N. 6.)
- Mezőberény-Tücsökhalom (Békés m., békési j.) = Mezőberény-Tücsökhalom (Kom. Békés, Kr. Békés). *RégFüz*, Ser. I. N. 25. = *Az 1971. év régészeti kutatásai.* Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1971. 13 (31. sz.) // *ArchÉrt*, 99. 1972. 2. sz. 250–273 (Archäologische Forschungen im Jahre 1971. Hg. von Alice Sz. Burger): 253 (N. 11.)
- Mezőberény. Belentai út 31. (Békés m., békési j.) = Mezőberény, Belentei út 31 (Kom. Békés, Kr. Békés). *RégFüz*, Ser. I. N. 25. = *Az 1971. év régészeti kutatásai.* Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1971. 46 (92. sz.) // *ArchÉrt*, 99. 1972. 2. sz. 250–273 (Archäologische Forschungen im Jahre 1971. Hg. von Alice Sz. Burger): 260 (N. 50.)
- Gyoma-Egei halom (Békés m., szarvasi j.) = Gyoma-Egei halom (Kom. Békés, Kr. Szarvas). *RégFüz*, Ser. I. N. 26. = *Az 1972. év régészeti kutatásai.* Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1973. 10 (14. sz.) // *ArchÉrt*, 100. 1973. 2. sz. 257–279 (Archäologische Forschungen im Jahre 1972. Hg. von Alice Sz. Burger): 259 (N. 9.)
- Szeghalom-Halaspusztta (Békés m., szeghalmi j.) *RégFüz*, Ser. I. N. 26. = *Az 1972. év régészeti kutatásai.* Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1973. 16–17 (50. sz.)
- Gyoma-Egei halom (Békés m., szarvasi j.) = Gyoma-Egei halom (Kom. Békés, Kr. Szarvas). *RégFüz*, Ser. I. N. 27. = *Az 1973. év régészeti kutatásai.* Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1974. 8–9 (17. sz.) // *ArchÉrt*, 101. 1974. 2. sz. 308–329 (Archäologische Forschungen im Jahre 1973. Hg. von Alice Sz. Burger): 308 (N. 3.)
- Gyoma-Egei halom (Békés m.) = Gyoma-Egei halom (Kom. Békés). *RégFüz*, Ser. I. N. 28. = *Az 1974. év régészeti kutatásai.* Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1975. 11 (19. sz.) // *ArchÉrt*, 102. 1975. 2. sz. 291–313 (Archäologische Forschungen im Jahre 1974. Hg. von Alice Sz. Burger): 292 (N. 6.)

- Dunaszekcső-Várhegy (Baranya m.) = Dunaszekcső-Várhegy (Kom. Baranya). *RégFüz*, Ser. I. N. 28. = *Az 1974. év régészeti kutatásai*. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1975. 51–52 (64. sz.) // *ArchÉrt*, 102. 1975. 2. sz. 291–313 (Archäologische Forschungen im Jahre 1974. Hg. von Alice Sz. Burger): 299 (N. 25.) Szerzőtárs: Kováts Valéria
- Kővágószőlős – I. üzem (Baranya m.) = Kővágószőlős – Betrieb I. (Kom. Baranya). *RégFüz*, Ser. I. N. 29. = *Az 1975. év régészeti kutatásai*. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1976. 40 (64. sz.) *ArchÉrt*, 103. 1976. 2. sz. 287–305 (Archäologische Forschungen im Jahre 1975. Hg. von Alice Sz. Burger): 294 (N. 24.) Szerzőtárs: Kárpáti Gábor
- Máriakéménd (Baranya m.) = Máriakéménd (Kom. Baranya). *RégFüz*, Ser. I. N. 29. = *Az 1975. év régészeti kutatásai*. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1976. 81 (154. sz.) // *ArchÉrt*, 103. 1976. 2. sz. 287–305 (Archäologische Forschungen im Jahre 1975. Hg. von Alice Sz. Burger): 303 (N. 76.)
- Pécs, István tér (Baranya m.) *RégFüz*, Ser. I. N. 29. = *Az 1975. év régészeti kutatásai*. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1976. 41 (67. sz.) Szerzőtárs: Fülepp Ferenc
- Siklós, Iskola u. 16. (Baranya m.) *Uo.* 42 (71. sz.)
- Sátorhely (Baranya m.) *Uo.* 85 (164. sz.)
- Pécs-Jakabhegy (Baranya m.) = Pécs-Jakabhegy (Kom. Baranya). *RégFüz*, Ser. I. N. 30. = *Az 1976. év régészeti kutatásai*. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1977. 10–11 (27. sz.) // *ArchÉrt*, 104. 1977. 2. sz. 261–276 (Archäologische Forschungen im Jahre 1976. Hg. von Alice Sz. Burger): 263 (N. 6.)
- Nagynyárád-Sátorhely (Baranya m.) // Nagynyárád-Sátorhely (Kom. Baranya). *RégFüz*, Ser. I. N. 30. = *Az 1976. év régészeti kutatásai*. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1977. 62–63 (146. sz.) // *ArchÉrt*, 104. 1977. 2. sz. 261–276 (Archäologische Forschungen im Jahre 1976. Hg. von Alice Sz. Burger): 273 (N. 74.)
- Máriakéménd (Baranya m.) *RégFüz*, Ser. I. N. 31. = *Az 1977. év régészeti kutatásai*. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1978. 71 (98. sz.) Szerzőtárs: Ecsedy István
- Pécs-Jakabhegy (Baranya m.) = Pécs-Jakabhegy (Kom. Baranya). *RégFüz*, Ser. I. N. 31. = *Az 1977. év régészeti kutatásai*. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1978. 19 (36. sz.) // *ArchÉrt*, 105. 1978. 2. sz. 269–294 (Archäologische Forschungen im Jahre 1977. Hg. von Alice Sz. Burger): 272–273 (N. 12.)
- Cserkút (Baranya m.) *RégFüz*, Ser. I. N. 32. = *Az 1978. év régészeti kutatásai*. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1979. 8–9 (10. sz.)
- Pécs-Jakabhegy (Baranya m.) *RégFüz*, Ser. I. N. 32. = *Az 1978. év régészeti kutatásai*. Szerk. Sz. Burger Alice. Budapest, MNM, 1979. 18 (36. sz.) // *ArchÉrt*, 106. 1979. 2. sz. 273–293 (Archäologische Forschungen im Jahre 1978. Hg. von Alice Sz. Burger): 275–276 (N. 10.)
- Pécs-Jakabhegy (Kom. Baranya). *ArchÉrt*, 107. 1980. 2. sz. 236–258 (Archäologische Forschungen im Jahre 1979. Hg. von Alice Sz. Burger): 239–240 (N. 9.)
- Pécs-Jakabhegy (Kom. Baranya). *ArchÉrt*, 111. 1984. 2. sz. 257–285 (Archäologische Forschungen im Jahre 1982. Hg. von Ilona Czeglédy): 262 (N. 14.)
- Pécs-Jakabhegy. (Baranya m.) *RégFüz*, Ser. I. N. 37. = *Az 1983. év régészeti kutatásai*. Szerk. Czeglédy Ilona. Budapest, MNM, 1984. 23 (47. sz.)
- Pécs-Jakabhegy (Baranya m.) = Pécs-Jakabhegy (Kom. Baranya). *RégFüz*, Ser. I. N. 38. = *Az 1984. év régészeti kutatásai*. Szerk. Czeglédy Ilona. Budapest, MNM, 1985. 23 (43. sz.) // *ArchÉrt*, 112. 1985. 2. sz. 268–295 (Archäologische Forschungen im Jahre 1984. Hg. von Ilona Czeglédy): 272 (N. 17.)
- Pécs-Jakabhegy (Baranya m.) = Pécs-Jakabhegy (Kom. Baranya). *RégFüz*, Ser. I. N. 39. = *Az 1985. év régészeti kutatásai*. Szerk. Czeglédy Ilona. Budapest, MNM, 1986. 23 (40/1. sz.) // *ArchÉrt*, 113. 1986. 2. sz. 264–292 (Archäologische Forschungen im Jahre 1985. Hg. von László Horváth): 269 (N. 16.)
- Budapest, XI. ker, Gellérthegy-Citadella (Hrsz.: 5412). In: *Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2002-ben. / Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2002*. Szerk. Zsidi Paula. (*AqFüz* 9.) Budapest, BTM, 2003. 196
- Budapest, XI. Gellérthegy. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2002. / Archaeological Investigations in Hungary 2002*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, KÖH, MNM, 2004. 198 (66. sz.)
- Budapest I., Orom utca 16. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2003. / Archaeological Investigations in Hungary 2003*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest: KÖH, MNM, 2004. 171 (64. sz.)

- Régészeti kutatások a Gellérthegy északi oldalán (Budapest, 1. ker., Bérc utca 4/A, 4/B, 8.; Hrsz.. 5332, 5333, 5319/3). / Archaeological investigations on the northern side of Gellért Hill (Budapest I, 4/A, 4/B, 8 Bérc Street; Lrn: 5332, 5333, 5319/3). In: *Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2004-ben. / Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2004.* Szerk. Zsidi Paula. (AqFüz 11.) Budapest, BTM, 2005. 96–100
- Régészeti kutatások a Rudas fürdő területén = Archaeological excavations in the area of the Rudas bath. In: *Uo.* 101–106. Szerzőtárs: Papp Adrienn
- Budapest, XIII. ker., Margitsziget (Hrsz.: 23.800/3). In: *Uo.* 231 (23. sz.) Szerzőtárs: Kovács Eszter
- Budapest, I. Bérc utca 4/a, 4/b, 8. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004. / Archaeological Investigations in Hungary 2004.* Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest: KÖH, MNM, 2005. 180 (54. sz.)
- Régészeti kutatások az M0 körgyűrű keleti szektorának nyomvonalán (Budapest XVII. ker. Major-hegy déli részén, MO BP OS/2 lh.) / Archaeological investigations in the eastern sector of the M0 highway ring (Budapest XVII, southern part of Major hill, MO BP site no. OS/2). In: *Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2005-ben. / Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2005.* Szerk. Zsidi Paula. (AqFüz 12.) Budapest, BTM, 2006. 166–180. Szerzőtársak: Endrődi Anna, Reményi László, M. Virág Zsuzsanna
- Budapest, I. ker., Hadnagy utca 8–10., Hrsz.: 5973, 6006/2. In: *Uo.* 225–226 (18. sz.) Szerzőtárs: Papp Adrienn
- Régészeti kutatások a Rác fürdő és a tabáni késő La Tène-kori fazekastelep területén. / Archaeological investigations on the territories of Rác bath and the late LaTène period potter workshop of Tabán. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005. / Archaeological Investigations in Hungary 2005.* Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, KÖH, MNM, 2006. 109–124. Szerzőtárs: Papp Adrienn
- Budapest, XVII. Rákoscaba, Major-hegy Dél. (M0 BP 05/2 lh.) In: *Uo.* 211–213 (89. sz.) Szerzőtársak: Endrődi Anna, Reményi László, M. Virág Zsuzsanna
- Régészeti kutatások a csepeli Központi Szennyvíztisztító Telep területén (Budapest, XXI. ker., Csepel-sziget, Hrsz.: 20007/2). / Archaeological investigations in the Territory of the Central Waste Water Treatment Plant on Csepel Island (Budapest XXI, Csepel Island, Lrn: 20007/2). In: *Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2006-ban. / Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2006.* Szerk. Zsidi Paula, Vámos Péter. (AqFüz 13.) Budapest, BTM, 2007. 216–232. Szerzőtársak: M. Horváth Attila, Endrődi Anna
- Budapest XVII. ker., (Rákoscaba) Major-hegy alja (M0 kelet Budapest 05 / 2. lh.) In: *Uo.* 271–272 (19. sz.) Szerzőtársak: Endrődi Anna, Reményi László
- Budapest, XVII. Rákoscaba, Major-hegy alja. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006. / Archaeological Investigations in Hungary 2006.* Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest: KÖH, MNM, 2007. 182–183 (80. sz.) Szerzőtársak: Endrődi Anna, Reményi László
- Régészeti kutatások a Rác fürdő és a török kori Tabán területén = Archaeological Explorations on the Site of the Rác Baths and the Tabán District from the Turkish Period. *Magyar múzeumok / Hungarian Museums*, 13. 2007. 3. sz. 18–19. Szerzőtárs: Papp Adrienn
- Budapest, I. ker., Hadnagy utca 8–10., Hrsz.: 5973, 6006/2. In: *Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2007-ben. / Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2007.* Szerk. Zsidi Paula–Vámos Péter. (AqFüz 14.) Budapest, BTM, 2008. 196–197 (16. sz.) Szerzőtárs: Papp Adrienn
- Budapest I. ker., Bérc utca 10., Hrsz.: 5319/6. In: *Uo.* 197 (17. sz.)

BORDÁS ATTILA

MARÁZ BORBÁLÁNAK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN NYILVÁNTARTOTT
DOKUMENTÁCIÓI, JELENTÉSEI ÁSATÁSAIRÓL,
LELETMENTÉSEIRŐL ÉS HELYSZÍNI SZEMLÉIRŐL

Az alábbiakban a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációk, jelentések 11 tételt tartalmazó listáját közöljük topográfiai, azon belül kronológiai rendben.

1. Budapest I. Bérc utca 4/a. /2004/ őskor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 3404-2013.
2. Budapest I. Bérc utca 4/a-4/b., 8. /2004/ őskor, törökkor, BTM RA lelt. sz.: 2255-2005.
3. Budapest I. Bérc utca 4/a. – Antal utca között /2004/ újkor, BTM RA lelt. sz.: 2254-2005.
4. Budapest I. Bérc utca 10. /2007/ újkor, BTM RA lelt. sz.: 2638-2007.
5. Budapest I. Bérc utca 10. /2007/ újkor, BTM RA lelt. sz.: 2874-2008.
6. Budapest I. Bérc utca 17. /2004/ újkor, BTM RA lelt. sz.: 2367-2006.
7. Budapest I. Orom utca 16. /2003/ újkor, BTM RA lelt. sz.: 2274-2006.
8. Budapest XI. Citadella /2002/ őskor, BTM RA lelt. sz.: 2028-2002.
9. Budapest XI. Citadella, Keleti rondella /2004/ őskor, BTM RA lelt. sz.: 2253-2005.
10. Budapest XI. Szirtes utca /2002/ újkor, BTM RA lelt. sz.: 2093-2003.
11. Budapest XVII. M0 K-i szektor, Major-hegy /2006/ őskor, római kor,
BTM RA lelt. sz.: 2722-2007. Munkatárs: Endrődi Anna, Reményi László

KÖNYVISMERTETÉS

GABLER DÉNES

FÉNYES GABRIELLA: AZ AQUINCUMI ORGONA:
A HANGSZEREK KIRÁLYÁNAK SZÜLETÉSE
(Aquincumi Zsebkönyvek 5. Budapest 2017, 80 o. 68 kép.)

Több ókori szerző tudósít arról, hogy az orgona milyen fontos szerepet játszott a színházban, az amphiteatrumi játékokon, de sokszor a magánházakban vagy éppen a császári udvarban is, ahol ünnepi alkalmakkor helyet kapott a hangszerek királya. Bár ábrázolások aránylag gyakran mutatják be az orgonát, ennek ellenére mint régészeti lelet ritkán található. Nem csoda, hogy 1931-ben, amikor az aquincumi polgárváros déli falához közel előkerült egy római orgona teljes hangszer része, a leletegyüttesről szenzációként számoltak be az egykorú napilapok, a filmhíradók és nem utolsósorban a szakmai publikációk. Az aquincumi orgona ekkor páratlan, egyedülálló leletnek számított. Azóta ugyan két újabb orgona-lelet is napvilágot látott; a svájci Aventicumban vagy a görögországi Dionban, a pannoniai változatlanul a hazai és a nemzetközi kutatás figyelmének fókuszában volt.

A felfedezést követően az ásató Nagy Lajos publikálta bilinguis kiadásban a páratlan leletet, majd 1976-ban Kaba Melinda írta le részletesen az orgonát. Több mint 30 publikáció – köztük több külföldi szerzőé – foglalkozik az aquincumi hangszerrel. Logikus volt, hogy az Aquincumi Zsebkönyvek sorozat új kiadánya éppen a hangszerek királyát, az aquincumi leletet mutatja be számos aspektusból; az ásatás eltelt időszak gazdag szakirodalmának ismeretében. Fényes Gabriella munkája a maga teljességében állítja elének ezt az unikális leletet, behelyezve azt egyetemes zene- ill. kultúrtörténeti összefüggéseibe.

A zsebkönyv 10 hosszabb-rövidebb részre tagolódik a tárgyalt témának megfelelő terjedelemben tárgyalva az adott kérdést. Az arányosság és a széles kitekintés a munka alapvető értéke.

Az első rész a lelet 1931 évi feltárásáról szól, bemutatva a leletet mint világszenzációt ismertető újságcikkeket és a fényképes dokumentációt. Érdekesként megemlíthető, hogy az aquincumi múzeum állandó kiállításának épületét éppen az 1931 évi ásatás során feltárt római épületegyüttes felett emelték.

A második részben a múzeumlátogató szemével nézhetjük a kiállításon bemutatott orgona másolatát, amely 3 vitrinben foglal helyet. A hangszer első rekonstrukcióját 1935–36-ban készítette el Pécssett az Angster cég, Sugár Viktor orgonista, zeneakadémiai tanár, Geyer József orgonista, Kalmár János gépészmérnök és az ásató Nagy Lajos munkája alapján. Ezt a ma már muzeális modellt alkalmanként meg is szólaltatják. Az orgonával szoros kapcsolatban áll Aelia Sabina 1881-ben előkerült szarkofágja, amelynek verses feliratát egy orgonista (*hydraularius*) rendelte meg, fiatalon elhunyt feleségének, aki zenészként az orgonán is játszott. Miután a hangszer a polgárvárosban, a collegium centonariorum székházában került elő, míg a feliratot állíttató orgonista a legio II Adiutrix fizetett katonája (*salararius*) volt, joggal tételezhető fel, hogy Aquincumban legalább két orgona lehetett, mivel a legio aligha fizetett volna egy polgárvárosi egyesület orgonistájának. Az orgona mellett a polgárvárosi amphiteatrumban talált márvány férfitorzót mutatja be a kiállítás (ezt Budai Balogh Tibor írta le). A szobor talán Apollót, a zene és a művészetek istenét ábrázolja. A tűzoltószékház pincéjében került elő az orgona feliratos bronztáblája, amelyet eredetileg a hangszer szálladójához erősítettek. A bronz felirat szerint C. Iulius Viatorinus, aquincumi decurio, volt aedilis, a collegium centonariorum elöljárója ajándékozta az orgonát saját költségén az egyesületnek Kr. u. 228-ban. A szélesebb közönségnek szóló publikációban a szerzőnő természetesen magyarázza a decurio vagy az aedilis tevékenységi körét, a collegium centonariorum funkcióját, a városi életben betöltött szerepét.

A harmadik fejezet az orgona lelőhelyét mutatja be egy rövid aquincumi, majd a polgárvárosi topográfia keretében. Az orgona a polgárváros É-D-i fő utcájának és a déli városkapu közelében feltárt épületegyüttes pincéjében került elő, amelyet a bronz felirat alapján joggal tarthat a kutatás a collegium székházának. A területen 1984-ben Zsidi Paula, 2007-ben Láng Orsolya végzett feltárást. E

kutatásoknak köszönhetően kiderült, hogy a terület már az I. század végén is lakott lehetett; a középületet feltehetően a II. század közepén emelheték. Nagy Lajos szerint az orgona földbekerülését tűzvész okozta a III. század közepén, de az épület többször is kigyulladhatott. Az eddig közölt leletek alapján feltehető, hogy a polgárváros e részének betelepülése valamivel későbbre tehető az északi rész első beépítésénél. Itt ugyanis eddig nem került elő itáliai sigillata, mint a polgárváros északi sávjában. Megfigyelések szerint az egyik helyiség felett magasabb torony is lehetett, ahonnan a tűzeseteket figyelhették meg.

Habent sua fata libella – ez a megállapítás fokozottan érvényes az aquincumi orgonára. A leleteket négyszer kellett restaurálni az elmúlt 86 évben. Az egyik kezelés során a sípok is megsérültek. Nagy Lajos még 400 tárgyat említett publikációjában, de 1970-ben csak 298 töredéket tudtak bejelentőzni. A háború alatt feltehetően a Szent István Bazilika pincéjébe rejtették el. A sípok töredékei alapján többféle rekonstrukció lehetséges; nem véletlen, hogy eddig ötféle rekonstrukciós kísérletnek lehettünk tanúi. Az elsőt még 1936-ban a pécsi Angster cég kivitelezte, a másodikat 1969-ben a ludwigsburgi orgonaépítő Werner Walcker készítette – ez volt korábban az Aquincumi Múzeum kiállításán. A harmadik változatot 1996-ban Budavári Attila mutatta be Szigeti Kilián zenetörténész elmélete alapján. A negyedik kísérlet 2006-ben Justus Willberg ókori zene-kutató és Martin Braun orgonaépítő mester nevéhez fűződik, míg az ötödikre a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum egyik projektjének keretében került sor Susanne Rühling régésznek és Michael Zierenberg orgonaépítő mesternek köszönhetően. A fúvómű hiányzik, ezzel szemben a regiszterek és a billentyűzet viszonylag jó állapotban maradt fenn. A fúvómű hiánya miatt nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy az aquincumi víz- vagy fújtatós orgona volt-e. Nagy Lajosék fújtatós orgonát képzeltek el, míg az ajándékozást megörökítő bronztábla *hydra*-nak nevezi a hangszert, ami inkább vízorgonára enged következtetni – ennek megfelelően készült el a Minárovics János Budavári Attila-féle rekonstrukció – bár a *hydraulis* szó később mind víz- mind fújtatós orgonát jelenthetett.

A negyedik fejezetben sorakoztatja fel a szerző az orgonára vonatkozó antik auktorhelyeket, amelyekből sok érdekes adatot tudunk meg nemcsak a hangszer használatára, működési elvére vonatkozóan, de feltalálójáról, műszaki előzményéről, a vízorgonán játszó vagy aziránt különösen ér-

deklődő személyekről (pl. Nero császár). Az orgonáról tájékoztató ókori szerzők műveit a 79. oldalon található bibliográfiában sorolja fel, a szövegek kiadónak megfelelő betűrendben. Szerintem jobb lett volna az antik szerzők alfabetikus rendjében összeállítani az adatokat, hiszen ha pl. Ammianus Marcellinus művét keressük, akkor az ő neve alatt a Teubner kiadás éppúgy megtalálható lenne, mint a magyar fordítás – így viszont a késő-római történetíró két – nem egymást követő – helyen is szerepel. Ugyanez a helyzet az alapműnek számító Vitruviusnál is, akinek 1912 évi leipzig kiadása és az 1988-ban megjelentetett magyar fordítása közé Claudius Claudianus költeményei ékelődnek.

Az ókori szerzők művei közül az orgona ábrázolásai segítenek abban, hogy kinézetét elképzelhessük, működését megérthessük. Ezeket az ábrázolásokat többnyire már Nagy Lajos összegyűjtötte, így az orange-i díszítő korong, Theodosius császár konstantinápolyi obeliszkje, a zliteni mozaik vagy a British Museumban őrzött orgona-ábrázolásos gemma vagy a karthagói mécsesekre való utalás már az ő publikációjában is megtalálható. Az ábrázolások, Vitruvius és Heron művei segítenek abban, hogy a Kr.e 3. században feltalált vízorgona későbbi fejlődését nyomonkövethessük. A fújtatós orgonáról az első megbízható adat Kr.u 180 tájáról származik Fújtatót Theodosius császár 390-ben felállított konstantinápolyi obeliszkjének talapzatán ábrázoltak először. Ennek ellenére a vízorgonát a 3–6. század folyamán is használták; az utolsó, jól keltezhető vízorgona ábrázolására 517-ben. Konstantinápolyban került sor. A késő-római korban tovább használt vízorgonára utal Optatianus Porfyrus orgona-alakú költeménye, amely egyértelműen erre a hangszertípusra vonatkoztatható.

Az ötödik fejezetben foglalkozik részletesen az aquincumi orgona restaurálásának kérdésével. A fúvómű hiánya miatt Nagy Lajos és Sugár Viktor fújtatós orgonát rekonstruáltak, ezzel szemben Minárovics János az 1980-as években – részben a Nagy Lajos fényképén még szereplő, de azóta elveszett bronz leletek alapján vízorgonát feltételezett. Vízorgonának tartotta az aquincumi hangszert Szonntag János egyetemi tanár, akinek elméletét Claudius Claudianus versében szereplő *umida orgona* kifejezés is igazolni látszott. A hangszer a regiszterek és a billentyűzet és a sípok korrekt leírása, a technikai részletek összevetése az antik forrásokkal a munka egyik legnehezebb része lehetett. Az öt rekonstrukciós kísérlet ismeretetésénél is mértéktartó a szerző; nem kötelezi

el magát egyetlen változat mellett sem A szerkezeti helyreállítási kísérletek az orgona hangjának mai hangjegyekkel történő rekonstrukciójánál is eltérő eredményekre vezettek. Érdekes összeállítást ad az orgona hangjáról szóló ókori forrásokról, kezdve Cicero elutasító véleményétől Athenaios, Plinius vagy Tertullianus híradásaiig, akik kiemelik dallamosságát, kedves hangzását. A IV. századi Anonymus Bellermann szövege szerint az orgonán hat hangsort lehetett megszólaltatni.

A rövid hetedik fejezet az ókorból fennmaradt további orgonákat: az *aventicumi* és a *dionit* mutatja be. Ennek a résznek első mondata félreérthető, mivel az *aquincumit* a legkorábbi fennmaradt hangszernek tekinti. Ebből annyi igaz, hogy az *aquincumi* esetében a legkorábban felfedezett orgonáról van szó, hiszen – mint ezt pár sorral lejjebb megtudjuk – a *dioni* I. századi, míg a *pannoniai* csak a III. század elején, 228 előtt készülhetett.

Feliratos emlékek és ábrázolások alapján ismert meg bennünket az ókori orgonákkal. Ugyanabban a nyolcadik fejezetben ad áttekintést arról, hogy az egykori orgonaművészek tevékenységét hogyan honorálták? – itt utal arra, hogy az *aquincumi* orgonista T. Aelius Iustus, aki a legio II *Adiutrix*-ben szolgált – nem zsoldot, hanem az annál magasabb összegű *salarium*-ot kapta játékáért. Egy orgonistával kötött szerződést az *Oxyrinchus* 93. papirus tartalmaz.

A kilencedik fejezet az ókori orgonajátékok helyét mutatja be; a színházakat, cirkuszokat, amfiteátrumokat; nem véletlen, hogy az ábrázolások is ezeknek a létesítményeknek világához kapcsolódnak. Az előkelők házaiban valószínűleg csak a II. század második felében vagy a III. század elején használták az orgonát. Ugyanennek a fejezetnek második részében ismert meg a szerző azokkal az adatokkal, amelyek *Aquincum* zenei életére vo-

natkoznak. Aelia Sabina sírfelirata szerint az elhunyt sokoldalú művész lehetett, aki lyrán is játszott. Ilyen lyra *Aquincumban* nem került elő, de *Intercisában* találtak ilyen hangszerhez tartozó aranyozott elefántcsont díszítést. Zenész volt az énekesnő férje is; a legio fizetett orgonistája. Rajtuk kívül csak katonai zenészeket ismerünk; egy tubicent (trombitaszerű hangszeren játszó zenészt) és egy cornicent (kürtös). Ezek azonban nem igazi zenészek voltak, hanem a hadseregben a támadásra vagy visszavonulásra felszólító jelet adták meg, esetleg alkalmanként áldozatok, versenyek vagy temetések kísérőiként szólaltatták meg hangszerüket.

Ezekről a fúvós hangszerekről egy újabb publikáció ad érdekes összeállítást (*Cristina Alexandrescu: A silent song. Musicians and musical instruments on funerary monuments in Rome and in the Roman provinces. B.A.R. int.ser. Oxford 2013*). Régészeti leletként fúvós hangszerek csontból készült töredékei ill. bronzcsengők fordulnak elő *Aquincumban* is – utóbbiak lehetnek gyermekjátékok vagy esetleg az állattartáshoz tartozó kolompok.

Fényes Gabriella munkája érdekes, átfogó áttekintést ad nemcsak a hangszerek királyának születéséről és a bizánci korig tartó fejlődéséről, az orgona magasszintű technikai tudást igénylő felépítéséről. A kis könyv nemcsak érdekes, olvasmányos, hanem mint azt a 6 oldalnyi szakirodalmi tájékoztató bizonyítja – tudományosan is jól alátámasztott. Külön kell szólnunk a 68 képről, főként Komjáthy Péter színes fotóiról, a rekonstrukciós rajzokról, a lelőhelyről és annak tágabb körzetéről készült felvételekről vagy a tárgyfotókról.

Áprily Lajos Aelia Sabina című szívbemarkoló verse méltó utószó a könyvhöz, amelyet nemcsak az érdeklődő múzeumlátogató forgathat haszonnal, hanem a régész, a klasszika filológus vagy a zenetörténész is.

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS – ABKÜRZUNGEN

- ActaAntHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaArchHung = Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ArchA = Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung = Archaeologia Hungarica (Budapest)
Arrabona = Arrabona. A Győri Xantus János Múzeum Évkönyve (Győr)
AVANS = Archeologické Vskumy a Nálezy na Slovensku (Nitra)
AW = Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Urgeschichte (Feldmeilen)
BÁMÉ = A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
BRGK = Bericht der Römisch–Germanischen Kommission (Berlin)
BTM A = Budapesti Történeti Múzeum Adattára
BTM Műhely = BTM Műhely. BTM Scientific Workshop (Budapest)
BudRég = Budapest Régiségei (Budapest)
CommArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DissPan = Dissertationes Pannonicae (Budapest)
DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
FolArch = Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung = Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
Germania = Germania. Anzeiger der Römisch–Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Mainz)
HK = Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
IKMK = Az István Király Múzeum Közleményei (Székesfehérvár)
JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
Ipsz = leltári szám
MHB = Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MittArchInst = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MRT = Magyarország Régészeti Topográfiája
MűÉ = Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
RégFüz = Régészeti Füzetek (Budapest)
SCIVA = Studii Şi Cercetări De Istorie Veche Şi Arheologie (Bucureşti)
SlA = Slovenská Archeologia (Bratislava)
StComit = Studia Comitatus
TBM = Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
Tisicum = A Jász–Nagykun–Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
Zalai Múzeum = Zalai Múzeum. Közlemények Zala megye múzeumaiból (Zalaegerszeg)
ZGy = Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)

